

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ПРОЦЕСИ**

Наукове видання

Випуск 19

Видавництво Політія
Київ – 2022

ISSN 2518 – 7546

Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії політичних наук України. Київ. Видавництво Політія, 2022. Випуск 19 – 2022. 448 с.

У виданні вміщено праці вчених, які висвітлюють фундаментальні та прикладні наукові дослідження проблем політичної науки у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus international (Варшава, Польща)

18 грудня 2018 року.

Статті журналу прирівнюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях.

Рекомендовано до друку Вченою радою Академії політичних наук України (протокол № 20 від 12 квітня 2022 року)

Свідоцтво про державну реєстрацію
наукового видання
«Суспільно-політичні процеси»
Серія КВ № 24370 – 14210ПР від 13 березня 2020 року
видано Міністерством юстиції України

ISSN 2518 – 7546

© Редакційна колегія, 2022
© Академія політичних наук України», 2022
© Автори статей, 2022

ISSN 2518 – 7546

Редакційну колегію наукового видання
«Суспільно-політичні процеси»
затверджено рішенням Вченої ради
Академії політичних наук України,
протокол № 18 від 30 червня 2021 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- Петро Мироненко* – головний редактор, доктор політичних наук.
Володимир Горбатенко – доктор політичних наук, професор.
Віктор Андрущенко – доктор філософських наук, професор.
Марія Кармазіна – доктор політичних наук, професор.
Лариса Кочубей – доктор політичних наук, професор.
Валентин Малиновський – доктор політичних наук, професор.
Олег Рудакевич – доктор політичних наук, професор.
Ганна Малкіна – доктор політичних наук, професор.
Володимир Смолянчук – доктор політичних наук, професор.
Ойрас Спарітіс – доктор мистецтвознавства, професор,
Латвія
Олена Стойко – доктор політичних наук.
Василь Ткаченко – доктор історичних наук, професор.
Лілія Шевцова – доктор історичних наук, професор, Росія.
Леонід Шкляр – доктор політичних наук, професор.
Олексій Шуба – доктор політичних наук, професор.

ЗМІСТ

Розділ I.

ТРЕТЯ СВІТОВА ВІЙНА

Ткаченко В. М. Десять днів перед вторгненням	7
Хроніка асинхронного інформаційного спротиву	65
Міжнародний експертний круглий стіл “Деокупація. Юридичний фронт” (Київ, 18 березня 2022 р.): висновки і рекомендації	120
Гула Руслан, Передерій Ірина. Путінська росія: «Третій рим» чи «Четвертий райх»? (Аспекти політологічного аналізу)	171

Розділ II.

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Дзюба І. М. Русифікація вчора, сьогодні... і завтра?	196
Олещук П. М., Салтовський О. І. Особливості політичних символів авторитарних політичних режимів	280
Стойко О. М. Місцеве самоврядування в умовах окупації: російська агресія в Україні та європейський досвід Другої світової війни	303

Розділ III

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

Derzhaliuk M. The Peace of Riga of 1921 and Ukraine: Consequences and Lessons	316
Ткаченко О. А. Три наукові аргументи проти монархії	363
Мельниченко В. Ю. Нерозгадана таїна запису Тараса Шевченка в Щоденнику про Миколу Некрасова	387

Розділ IV

РЕЦЕНЗІЇ

Ткаченко В. М. Тарас Шевченко: Виття сови (роздуми над книгою Володимира Мельниченка “Подобиці Шевченкового життя: 370 історичних мініатюр, есеїв і начерків”. Київ, 2021. 560 с.)	410
---	-----

Розділ V

СТОРІНКИ ПАМ'ЯТІ

Позняк-Хоменко Н. В. На службі у правди: світлій пам'яті академіка Івана Дзюби	437
--	-----

Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індіферентну масу, якій вже все одно де жити, на кого працювати, кому служити. У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе – припиняє своє існування.

*Петро Мироненко,
головний редактор*

РОЗДІЛ І.

ТРЕТЯ СВІТОВА ВІЙНА

УДК 323.15

Василь Ткаченко,

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
академік АПН України

ДЕСЯТЬ ДНІВ ПЕРЕД ВТОРГНЕННЯМ

Анотація. *Переважна частина статті – це аналіз позиції різних країн світу напередодні російського широкомасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Україна відіграла роль каталізатора для утвердження єдності Заходу. Надзвичайно продуктивну роль у здійсненні консолідації країн Північноатлантичного альянсу відіграв президент США Джо Байден. Велика увага приділяється аналізу засідання Ради Безпеки Російської Федерації з питань надання міжнародного статусу маріонетковим ДНР і ЛНД. Автор переконаний, що виступи представників політичного бомонду Росії на цьому засіданні рано чи пізно стануть матеріалом для розгляду Гаазьким трибуналом чи якоюсь іншою міжнародною інституцією на предмет здійсненого в Україні злочину проти людяності.*

Ключові слова. *Україна, Російська Федерація, широкомасштабне воєнне вторгнення, Сполучені Штати Америки, Європейський союз, Північноатлантичний альянс, умиротворення, фінансово-економічні санкції, розрив дипломатичних відносин, введення воєнного стану.*

Перші рядки цього аналізу писалися 14 лютого 2022 року. Саме тоді в інтернеті прокотилася хвиля інформації, що датою широкомасштабного вторгнення Росії в Україну стане доба 15-16 лютого. Принаймні так стверджували американські та європейські ЗМІ. Водночас високі офіційні особи в США були дещо стриманішими, заявляючи, що «не вірять у те, що Путін ухвалив остаточне рішення» [1].

Тривога в українському суспільстві наростала. Можна вірити чи не вірити журналістам і політикам, але куди дітися він суворой реальності: лише впродовж одного недільного дня 13 лютого з території України вилетіло два десятки чартерних рейсів. А це не будь-хто, а олігархи, бізнесмени й депутати-мільйонери на приватних літаках наввипередки втікали із країни. Очевидно, у їхньому розпорядженні були досить достовірні джерела інформації щодо вірогідності агресії [44].

Тим часом засоби масової інформації зарясніли посиланнями на джерела американських військовиків й спецслужби ЦРУ про ймовірний напад на Україну саме у середу 16 лютого. Було наведено багато переконливих розвідувальних деталей як щодо шляхів вторгнення РФ в Україну, так і про завдання, покладені на окремі російські підрозділи. Однак знову ж таки робилися застереження, що ніхто на разі не здатен оцінити й передбачити неминучість такого нападу.

Напруга в українському суспільстві наростала, а монолітної єдності на Заході у ставленні до можливої широкомасштабної агресії все ще не було досягнуто. Деякі європейці посилалися на якісь інші дані. Висловлювалися навіть припущення, що США свідомо поширюють алармістську інформацію з тактичних міркувань. Однак президент США Джо Байден наполягав на високій вірогідності російського вторгнення достоту 16 лютого. До того ж ще 11 лютого 2022 року радник президента США з нацбезпеки Джейкоб Салліван деталізував, що можливе вторгнення російських військових в Україну може початися з повітряних бомбардувань і ракетних ударів.

А втім час «Ч» (масивної ракетно-артилерійської підготовки чи танкової атаки), котрий пророчили на третю годину ночі 16 лютого, так і не відбувся.

«Тиха українська ніч...»

Навряд чи це могло заспокоїти Україну. Уже на початку жовтня 2021 року американська розвідка отримала переконливі докази, що президент РФ Володимир Путін прийняв рішення щодо повномасштабного вторгнення в Україну. Мета вторгнення – захоплення Києва («матері городів руських») і центру Православ'я), а також

контроль над приблизно 2/3 території України. Радник міністра внутрішніх справ України Антон Геращенко запевнював: «Масованих ударів авіації по містах не планувалося. Центри воєнного управління, склади боєприпасів і військової техніки мали б вражатися ударами крилатих і балістичних ракет. Все це здійснювалось би під прикриттям потужної пропагандистської кампанії про недопущення вступу України в НАТО, розміщення на її території ракет, здатних досягати Москви впродовж 5-7 хвилин, ну і, звісно, захисту «пригнобленого» російськомовного населення. Після чого в Києві на багнетах армії США було б поставлено маріонетковий пропутінський уряд» [20].

Життя вчить, що до даних розвідки слід ставитись сумлінно, і, сподіваючись на краще, слід готуватися до гіршого. А тим часом, за спостереженням журналістів німецького телеканалу Das Erste, поведінка громадян України викликала у них певне здивування: «в той час як США, Німеччина та інші країни евакуюють своїх громадян з України, у місцевого населення загроза зовнішнього вторгнення Росії паніки не викликає... Кияни гуляють вулицями міста, розважаються як ні в чому не бувало». На перший погляд, коли дивитися збоку і не перейматися внутрішніми переживаннями людей, німецькі журналісти створювали враження такої-собі пасторальної картини: «сьогодні о раннім надвечір'ї в прогулянковому районі Києва панує святковий настрій, грають вуличні музиканти, люди прогулюються, роблять фотографії, їдять і п'ють. Дещо схоже на впертість, адже на українському кордоні зосереджені війська, а США попереджають про назріваючу атаку Росії. Український президент Володимир Зеленський відвідав тренування спецназу. І складається таке враження, що воєнна присутність Росії турбує його менше, ніж сигнали тривоги із США» [31].

Від цього замилювання німецького телеканалу повідало чимось уже знайомим із історії: ще у 1935 році французьким композитором Полем Мізракі було написану веселу пісеньку-скетч «усе чудово, прекрасна маркізо». Європейці співали і веселилися. Однак тим часом нацистською Німеччиною було введено війська в демілітаризовану зону Рейну, здійснено «аншлюс» Австрії, відбулось захоплення Судетської області Чехословаччини, а згодом дійшло до приєднання усієї Чехії. Потім усе це вилилося у напад на Польщу і справа дійшла до вибуху Другої світової війни. Отака собі су-

вора реальність нацизму спростувала грайливий настрій «усе чудово, прекрасна маркізо».

То ж і у нас постає запитання: чи реальність «путінізму» відрізняється чимось принципово від «гітлеризму»? Хіба тим, що замість «остаточного вирішення єврейського питання» Путін поставив за завдання «остаточне вирішення українського питання». Тут досить згадати оприлюднення узагальнюючої світоглядної статті Володимира Путіна від 12 липня 2021 р. «Про історичну єдність росіян і українців». Її головний лейтмотив – українці це складова частина «триєдиного російського народу», а не самостійний суб'єкт історії.

Наразі ми орієнтуємось не на пісеньки, а на конкретні дані соціологічних досліджень. А вони засвідчують, що за українцями й росіянами – досвід спільної життєдіяльності та тривалий час взаємного спілкування. У одних людей від цих взаємин залишилися позитивні настанови, у інших – накопичилася образа й недовіра. Життя як життя. Та все ж впродовж тривалого часу ставлення українців до Росії було завжди кращим, ніж росіян до України. Саме на це звертали увагу дослідники Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) та російської недержавної дослідницької організації «Левада-Центр». Чому так сталося – це предмет самостійного дослідження.

Ми ж зосереджуємо увагу на поточному моменті – вирішальну роль у наростанні недовіри між народами відіграла насильницька анексія Криму й агресія на Донбасі. Відтак у листопаді 2021 року соціологи України і Росії здійснили заміри, використовуючи одну і ту ж методологію. Згідно з результатами досліджень, на той час до Російської Федерації добре чи дуже добре ставилося 39% українців, а погано чи дуже погано – 47%. У Росії ж добре чи дуже добре ставилося до України 45% населення, а погано й дуже погано – 43%. Показники дещо різнилися, однак вони й не могли бути тожними: адже йшлося про ставлення до держави-агресора й держави-жертви агресії. Було б дивно, коли б жертва агресії перейнялася теплою симпатією до агресора. Хоча є й таке – так званий «стокгольмський синдром». Але це вже питання соціальної патології.

А на війні, як на війні. Коли йдеться про ставлення до ворожої держави в цілому, то одні люди мають на увазі насамперед керів-

ництво, а інші – простих людей. А тут ще спрацьовує і той фактор, що два із п'яти респондентів України повідомили, що у них є близькі родичі в РФ. А до того ж ставлення українців до РФ ще суттєво залежить й від регіону: на заході України позитивно ставляться до РФ 26% респондентів, у центрі – 35%, на півдні – 49%, на сході – 52%. При цьому на заході негативно ставляться до РФ 61% опитаних, на сході – 30%.

Переважним чином українці навіть після 2014 року не звинувачували увесь народ Росії у здійсненні антиукраїнської політики. І коли абсолютна більшість українців (76% загалом, а 73-77% залежно від регіону) вважають, що громадяни РФ не впливають на політику керівництва РФ, то це є свята правда. Як казав колись імператор Павло I, «у Росії нема значної людини, крім того, з ким я розмовляю, і лише на той час, доки я з ним розмовляю». Однак є й другий бік справи – кожен громадянин несе політичну відповідальність за той режим, у якому живе, а також за діячів, котрих обирає (К.Ясперс). Чи усвідомлюють це самі росіяни? Відповідь на це запитання може дати лише час.

Ми ж поки можемо послатися на судження соціолога, керівника відділу соціально-культурних досліджень незалежного «Левада-Центру» Олексія Левінсона. За його даними, перед вторгненням в Україну пересічні росіяни здебільшого не остерігалися війни з Україною. Звісно, у масі своїй вони такої війни не бажали, але й не боялися, вважаючи, що вона буде не на території Росії, що вона буде переможною для Росії, а до того ще й не буде супроводжуватися великими жертвами з боку Росії. Однак, засвідчує Левінсон, росіяни дуже бояться ядерного конфлікту із США та іншими країнами НАТО (56% опитаних). Страх світової війни, можна сказати, досяг нині піку за останні 20 років. Після показника – «Страх перед хворобами близьких і дітей» – страх великої війни на шкалі фобій перебуває на другому місці, хоча завжди він містився десь на шостому-сьомому місці [19].

А тим часом, як показали дослідження листопаду 2021 року, громадяни України не мислили своє майбутнє у тісному зв'язку із путінською Росією. Та й самі росіяни не вбачали у цьому великого глуму. Ідею про незалежність України від РФ тоді підтримували 88% українців та 75% росіян. Назагал питома вага «інтеграторів» з обох боків була нікчемна: об'єднання України з РФ прагнули лише

6% українців і 18% росіян. Ідею закритих кордонів між державами підтримували 39% українців і 24% росіян. Незалежних відносин, але без кордонів та митниць хотіли б мати 49% українців та 51% росіян [7].

А тим часом нарощування військової присутності Росії на кордонах України, вкрай агресивна антиукраїнська риторика російського керівництва, звиродніла антиукраїнська істерика на російських телеканалах – все це сприймалося в Україні як безпосередня підготовка до нападу на нашу державу. Що вже говорити про неспростовні дані космічної розвідки та аналітичні матеріали розвідувальних служб Сполучених Штатів Америки і їхніх європейських союзників. Усе це об'єктивно впливало на зростання мобілізаційного потенціалу серед населення України, хоч з боку керівництва держави час від часу частіше було чути заспокоїливі звернення, ніж алармістські заклики. Тим не менше, у разі відкритого нападу Росії кожен третій українець висловив готовність захищати свою країну зі зброєю в руках. Понад 20 відсотків опитаних заявили про готовність чинити опір іншими, невійськовими методами: протести, бойкоту, страйки, громадянська непокор.

За свідченням того ж КМІС, чинити збройний та громадянський опір у разі можливої агресії були готові: на заході України – 60,5%, на сході України – 37,2% респондентів. В цілому по Україні 33,3% відповіли, що готові зі зброєю в руках захищати країну в разі прямого вторгнення Росії. Показово, що навіть на сході України, який зазвичай вважають проросійським (чи латентно проросійським), 26% готові зі зброєю в руках протистояти російській інтервенції. Майже 15% опитаних сказали, що на початку бойових дій розглядають можливість переїхати до більш безпечного регіону (14,8%) або за кордон (9,3%). А ще 18,6% громадян нічого не робили б у разі вторгнення Росії в Україну. Решта 12,1% опитаних на той час ще не визначилися з відповіддю.

Справжньою несподіванкою для соціологів виявився результат опитування серед прихильників партій, які вважаються в Україні проросійськими. Наприклад, чверть із тих, хто симпатизує партії «Опозиційна платформа «За життя» (ОПЗЖ), сказали, що чинитимуть опір російській агресії. Майже стільки ж прихильників (23,9%) партії блогера Анатолія Шарія теж готові до опору [13].

Отже, простежувалася тенденція, що нарощування збройних

сил РФ навколо України, невщухаючі антиукраїнські ідеологічні кампанії внесли зміни у ставленні українців до Росії. У першій половині лютого 2022 року, порівняно із груднем 2021 року, кількість українських громадян, які добре ставляться до Росії, помітно зменшилася з 39% до 34%. Ставлення, як ми вже зазначали, залежить від регіонів: у лютому 2022 року на заході України позитивно ставилися до Росії 21%, в центрі – 31%, на півдні – 45%, на Сході – 53%. Негативно в цей же час ставилися до Росії 64% опитаних на заході України, в центрі – 55%, на півдні – 40%, на сході – 30% опитуваних.

Порівняно з листопадом 2021 року, на початку лютого 2022 року число тих, хто бажав би бачити Україну і Росію незалежними державами, виросло від 88% до 92%. Лише 5% респондентів вважали, що Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу. Показово, що на підконтрольних Україні територіях Донецької і Луганської областей 84% вважали, що Україна і Росія мають бути незалежними державами, а за об'єднання цих держав виступали лише 14% опитуваних.

Отже, мобілізаційні настрої українців перед російською загрозою назагал посилювались. Окремої уваги заслуговують дані про ставлення українців до створення нового тристороннього формату співпраці у складі України, Польщі й Великобританії: понад 60% опитуваних підтримали цю ідею, проти висловилося 21%, а 12% залишилися байдужими до цієї проблеми. [25].

Доки не прозвучав ракетний залп.

Насильна анексія Криму в 2014 році та окупація частини Донбасу стали першим із часів Гітлера актом захоплення в Європі чужої території. Іноді дехто посилається на бомбардування Сербії наприкінці 1990-х років. Але тоді жодна із країн НАТО не приєднала й дюйма сербської землі до своєї території. Не висловлюють країни НАТО жодних територіальних претензій до своїх сусідів і нині. Так, перед загрозою російського вторгнення в Україну, в громадській думці Польщі, були притлумлені колишні історичні образи до України та активізувалися ідеї створення оборонного союзу з нашою державою. За словами очільника МЗС України Дмитра Кулеби, на офіційному рівні, при створенні нового формату співп-

раці, було заявлено, що «Велика Британія та Польща стоятимуть пліч-о-пліч з українським народом у зусиллях із захисту суверенітету та територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів... Також ми зосередимо свої зусилля у тристоронньому форматі на економічній, торговельній, енергетичній співпраці та боротьбі з дезінформацією» [26].

З польського боку було висловлено розуміння ролі і значення України у відстоюванні принципів європейської єдності. Так, глава Бюро національної безпеки Польщі Павел Солох в інтерв'ю польському радію від 17 лютого заявив: «Доки не прозвучав перший постріл, є надія, що справа не дійде не лише до найчорніших сценаріїв, а взагалі до будь-якої агресії проти України... Однак на даний момент вірогідність агресії проти України видається більшою, ніж день-два тому назад» [34].

Попри усі миролюбні сподівання, слід усвідомити, що назриваюча агресія Росії проти України стала справжньою безпосередньою загрозою миру й безпеці у всьому світі. Так, держсекретар США Ентоні Блінкен заявив на засіданні Ради Безпеки ООН 17 лютого: «Ставки виходять далеко за межі України. Це – момент загрози життю і безпеці мільйонів людей, а також основам Статуту Організації Об'єднаних Націй і базованого на дотриманні правових норм міжнародного порядку, що зберігає стабільність у всьому світі. Ця криза напряму зачіпає кожного члена цієї Ради і кожної країни світу. Тому що основні принципи, що підтримують мир і безпеку, принципи, що були закріплені після двох світових війн і «холодної війни», перебувають під загрозою» [3].

Йдеться насамперед про принцип, згідно з яким жодна країна не може силою змінити кордони іншої. Так само принцип, згідно з яким якась одна країна не може диктувати іншій країні цивілізаційний вибір та відповідний політичний курс, або ж те, з ким вона може вступати в союз. Врешті-решт, йдеться про дотримання принципу державного суверенітету.

Тим часом, нехтуючи цими засадничими принципами, без жодних підстав і виправдань, Росія зосередила на кордонах з Україною понад 150.000 військовослужбовців. Москва час від часу запевнювала, що нібито поступово відводить ці сили. Однак розвідка США не фіксувала, що це дійсно так відбувається.

Попри усі заяви Путіна про деескалацію на практиці ми мали

можливість переконатися, що жодного кроку в цьому напрямі не було здійснено. А це засвідчувало про реальну вірогідність радикального і небезпечного сценарію російської атаки проти України. І ці атаки, судячи з усього, планувалися з багатьох напрямків: і від Луганська та Донецька, і в бік Києва, і з боку моря в сторону Одеси. У цьому протистоянні все менше проглядалося дипломатії і все більшу питому вагу набирали агресивні дії проти України. За оцінкою глави Північноатлантичного альянсу Йенса Столтенберга, НАТО не бачило свідчень відходу російської армії від кордонів України, а тому розглядало плани щодо нарощування своїх сил у Східній Європі як відповідь на агресію, загрози й присилування з боку Москви. Віднині вже йшлося про «нову норму» політичного курсу РФ. Під цим новим терміном Столтенберг розумів готовність Росії «використати силу й присилування, щоб змінити архітектуру безпеки в Європі». А тому він закликав союзників залишатися у стані бойової готовності до тих пір, допоки «виведення російських військ не підтвердиться» [40].

Що могла протиставити цій правді життя російська дипломатія? Останнім часом мова російських дипломатів поповнилася дворовим жаргоном: «забирайте свої манатки», «целый ряд держав поведетса на разводку», «нравитса, не нравитса – терпи моя красавица», «пацан сказал – пацан сделал» тощо. Постпред Росії при ЄС Володимир Чижов, звинувачуючи Захід у нібито нагнітанні істерії щодо нападу на Україну достеменно 16 лютого, зухвало заявив: «Війни в Європі зрідка розпочинаються по середах». Це ще одне свідчення, що дипломатичний підворотний «новояз» віднині стає «новою нормою» російського зовнішньополітичного курсу.

Разом з тим слід визнати, що в минулому з боку Заходу не було проведено чітких «червоних ліній» на шляху агресора: «Ось чому Байден і його команда, котрі зробили висновки із уроків 2014, вдалися до ряду безпрецедентних заходів для недопущення вторгнення в Україну, починаючи від добре продуманої й масованої інформаційної кампанії, що виставила Путіна в образі Гітлера 21 століття, і закінчуючи десятками літаків з протитанковою зброєю – безцінним засобом для зупинки механізованих колон агресора» [20].

Згадаємо хронологію подій «гарячого тижня» для України. 11 лютого держсекретар США Ентоні Блінкен заявив, що Росія направила додаткові сили на кордон з Україною і може розпочати втор-

гнення в будь-який момент, в тому числі й під час зимніх Олімпійських ігор в Пекіні. В цей же час президент України Володимир Зеленський підкреслив, що країна готова захищатися від вторгнення незалежно від дати. 13 лютого свою думку з приводу можливого вторгнення вночі 16 лютого висловив прес-секретар американського оборонного відомства Джон Кірбі: «Я не здатний підтвердити ці повідомлення», але в Пентагоні вважають, що на даному етапі «масштабні воєнні дії можуть розпочатися у будь-який момент». Аналогічну позицію озвучив і радник з питань безпеки Джейкоб Салліван: Росія готується здійснити неочікувану провокацію під «чужим прапором». З огляду на зазначене, «ми не можемо в точності передбачити день, однак ми уже деякий час говоримо, що перебуваємо у часовому вікні, і вторгнення з боку Росії в Україну може розпочатися – масштабні бойові дії можуть розпочатися – у будь-який день» [6].

Тим часом Росія з свого боку оголосила 15 лютого про повернення на бази своїх військовиків Західного і Південного округів. Те ж саме було заявлено щодо повернення підрозділів з навчань в окупованому Криму. В цей же день Путін заявив, що Росія не хоче нової війни і відкрита для подальшого діалогу із США та їхніми союзниками по НАТО. Однак у цей же час американська і британська розвідки повідомляли, що стягування російських військ до кордонів України триває. 16 лютого CNN з посиланням на дані української розвідки повідомляла, що на кордонах з Україною нині перебуває понад 148 тисяч російських військових, в тому числі більше 126 тисяч сухопутних військ, але для повномасштабного вторгнення їх все ще недостатньо. Врешті-решт, як зазначав впливовий британський таблоїд Mirror, за даними розвідки вторгнення могло розпочатися о третій годині ночі за київським часом, однак цього не сталося: «атака не відбулася на фоні зустрічі міністрів оборони країн НАТО в Брюсселі, призначеної на 16-17 лютого, в ході котрої буде обговорюватися ситуація навколо України» [8].

Згодом зустріч президента США з союзниками по НАТО відбулася 18 лютого 2022 року. В цей час інформаційний супровід не викликав у Заході оптимістичних сподівань. З одного боку, російське керівництво ніби й давало зрозуміти, що відбудеться відвід більш ніж 150 тисяч військовослужбовців від кордонів з Україною. Більше того, ці запевнення супроводжувалися підготовленими за-

рані відеороликами, де танки й інша важка техніка нібито покидає прикордонні райони на залізничному транспорті. Однак згодом Вашингтон отримав «достовірну інформацію про те, що заяви Росії можуть бути частиною дезінформаційної кампанії, спрямованої на те, щоб увести США в оману. Врешті-решт генеральний секретар Альянсу Йенс Столтенберг заявив про відсутність будь-яких ознак скорочення числа військового контингенту [42].

Як можна було поставитись до зазначеної інформації? Можливий варіант відповіді впливав із звернення Президента США Джо Байдена до громадян Росії 15 лютого 2022 р. **Головний меседж виступу полягає у запевненні російського народу в тому, що «ви нам не вороги»**. Байден запевнював, що не вірить і в те, що російський народ прагне кривавої руйнівної війни проти України. Тієї країни і народу, з яким росіян пов'язують такі тісні зв'язки – сімейні, історичні й культурні. Тим більше, що американці, росіяни й українці були союзниками під час Другої світової війни. І за цих передумов, коли Росія нападе на Україну, це буде війна без приводу й підстав. Байден застерігав: «Я говорю це не для того, щоб спровокувати, а щоб сказати правду – тому що правда важлива; відповідальність має значення. Якщо у наступні дні й тижні Росія вторгнеться, то людські жертви будуть величезними, але й стратегічні втрати Росії також будуть величезними. Якщо Росія нападе на Україну, вас очікує приголомшливий міжнародний осуд. Світ не забуде, що Росія обрала непотрібну смерть і розруху. Вторгнення в Україну виявиться раною, нанесеною самому собі» [17].

Друга частина меседжу президента США викликала не меншу зацікавленість. Проблема полягає в тому, **чи слід вважати це звернення своєрідною формою оголошення холодної війни авторитарному кремлівському режиму?** З одного боку, риторика цієї частини документу досить жорстка: «США, наші союзники і партнери дадуть рішучу відповідь. Захід нині є об'єднаним і енергійним. Сьогодні наші союзники по НАТО і Північноатлантичний союз як ніколи єдині й непохитні. І джерелом нашої незламної сили як і раніше залишається могутність, стійкість і всезагальна привабливість наших спільних демократичних цінностей. Тому що мова йде не лише про Росію й Україну. Йдеться про відстоювання того, у що ми віримо, про майбутнє, якого ми прагнемо для нашого світу, про свободу – про свободу, про право безлічі країн оби-

рати власну долю і про право людей обирати своє майбутнє, про принцип, згідно з яким країна не може змінювати кордон своїх сусідів силою» [17].

Ще одна особливість звернення Джо Байдена – жорстке застереження, що Сполучені Штати разом із своїми союзниками і партнерами у всьому світі готові ввести потужні санкції стосовно експортного контролю, в тому числі й дії, до яких не вдавалися в час, коли Росія вторглася в Крим й східну Україну в 2014 році. Відтепер США будуть чинити сильний тиск на їх щонайбільші й значущі фінансові установи й ключові галузі. Ці кроки, зазначає Байден, «готові розпочатися, як лише Росія рушить. Ми вдамося до довгострокових дій, що підірвуть здатність Росії конкурувати в економічному й стратегічному плані. А що стосується «Північного потоку – 2», газопроводу, по якому природний газ із Росії буде поступати в Німеччину, то, якщо Росія продовжить вторгнення в Україну, його не буде. Хоча я не буду посилати американських військовослужбовців воювати з Росією в Україні, ми забезпечили українських військових технікою, щоб вони могли захищатися. Ми надали навчання, поради й інформацію для тієї ж цілі. І не помиляйтесь: Сполучені Штати будуть захищати кожен дюйм території НАТО з усією міццю Америки. Напад на одну країну НАТО – це напад на усіх нас. І прихильність Сполучених Штатів статті 5 недоторканна» [17].

Це послання Байдена викликало значний міжнародний резонанс. Принаймні в середовищі провідних світових аналітиків. Однак, судячи з усього, належних висновків з боку Росії здійснено не було. Саме на цьому моменті наголосив держсекретар США Ентоні Блінкен, виступаючи 17 лютого на засіданні Ради Безпеки ООН з питань виконання Мінських домовленостей. Вихідним пунктом його виступу була констатація наявності загрози миру і безпеці у світі з боку агресивного курсу Росії щодо України. Ця агресія являє собою насамперед загрозу основним принципам, що були закріплені після двох світових війн й холодної війни: 1) жодна країна не може силою змінити кордони іншої; 2) жодна країна не може диктувати іншій країні політичний курс чи вибір того, з ким вона вступає в союз; 3) принцип державного суверенітету.

Тим часом, наголосив Блінкен, Росія сконцентрувала понад 150.000 військових на кордонах з Україною. А заяви Росії щодо

відведення військ не підтверджуються даними розвідки. На ділі сухопутні війська, авіація, кораблі, готуються у найближчі дні нанести удар по Україні: «Ми не знаємо точно, як будуть розвиватися події, але ось що може очікувати світ... По-перше, Росія планує створити привід для свого нападу. Мова може йти про насильницькі дії, відповідальність за котрі Росія покладе на Україну, або ж про обурливі звинувачення, котрі Росія висуне проти українського уряду. Ми не знаємо точно, у якій формі це відбудеться. Можливо, це буде сфабрикований – нібито здійснений «терористами» вибух на території Росії, вигадане виявлення братської могили, постановочний удар безпілотною по цивільному населенню а чи фейкова – а можливо і реальна – атака із застосуванням хімічної зброї» [3].

Подальші дії російського керівництва неважко спрогнозувати. У відповідь на сфабриковані провокації Кремль може театральньо скликати різні наради для нібито термінової вирішення кризи. Будуть масово розповсюджуватися відозви щодо захисту російських громадян чи етнічних росіян в Україні. Власне, барабанний бій підконтрольних державних СМІ уже посилюється. Відтак складалося враження, що початок вторгнення – лише питання часу: «Російські ракети і бомби будуть падати на Україну. Зв'язок буде заблоковано. Кібератаки призведуть до закриття ключових українських установ. Після цього російські танки і солдати атакують ключові цілі, котрі уже визначені й нанесені на деталізованих планах. Ми вважаємо, що ці цілі включають... столицю України Київ, місто з населенням у 2,8 мільйонів людей. І конвенційні удари – не все, що Росія планує завдати народу України. У нас є достовірна інформація, що мішенню Росії стануть певні, конкретні групи українців». [3].

Для чого держсекретар США Ентоні Блінкен викладав перед дипломатами Радбезу ООН усі ці ймовірні варіанти агресії Росії? Зовсім не для того, щоб розпочати війну, а щоб запобігти їй. Про все це завбачливо було попереджено український уряд. А звернення до світової громадськості мало б повпливати на Росію з тим, щоб вона зійшла із шляху війни і обрала інший шлях, поки ще є час. Слід бути готовим до того, що Росія, як це вже не раз бувало, буде іронізувати над американськими попередженнями. Якщо ж Росія змінить курс і доведе, що вона віддана дипломатії, Сполуче-

ні Штати з радістю сприймуть будь-яку критику цих прогнозів. Однак, якщо Росія зробить вибір у бік війни, зазначив Блінкен, «наша відповідь буде жорсткою і рішучою» [3].

Інша справа, коли Росія виявить готовність взаємодіяти в рамках Мінських угод. Тоді союзники США у Франції й Німеччині готові скликати нараду на вищому рівні у «нормандському форматі». Україна до цього готова. Цей процес може інтенсифікувати більш широке коло питань безпеки. Зустрічі Ради Росія-НАТО і Постійної ради ОБСЄ могли б прокласти шлях до саміту ключових лідерів в контексті деескалації. Сьогодні ж «російський уряд може оголосити – без будь-яких застережень, еківоків і ухилень – що Росія не буде вторгтися в Україну. Заявіть ясно. Прямо скажіть про це світу. А потім продемонструйте це, відправивши свої війська, свої танки, свої літаки назад у казарми й ангари, а своїх дипломатів – за стіл переговорів. В найближчі дні світ згадає про це зобов'язання або ж про відмову його виконати» [3].

Барабани війни

Того ж дня – 17 лютого 2022 року – коли відбувалося засідання Ради Безпеки ООН по Україні, на Донбасі розпочалося серйозне загострення ситуації. Бойовики розпочали обстріли населених пунктів і позицій українських військових. Одночасно 17 лютого донецькі найманці заздалегідь зробили записи відеозвернення щодо евакуації населення ОРДЛО в Росію, яке було оприлюднено дещо пізніше – 19 лютого. Цей крок засвідчував, що Росія готує завідомо брехливу інформацію, щоб створити привід для нападу на Україну. Усі ці дії наводили на думку, що пропозиція розв'язати проблему шляхом дипломатії Росією відкидається, а тому й Заходу прийшов час розставити усі крапки над «і» та назвати речі своїми іменами.

У п'ятницю 18 лютого президент США Джо Байден заявив на брифінгу у Вашингтоні: **«Наразі я переконаний, що він [Путін] прийняв рішення. У мене є підстави так гадати»**. Відбулося те, що помітно відрізняло цю позицію від минулих заяв президента США. Раніше він зазначав, що Путін ще не прийняв остаточного рішення з цього питання, а сам Байден має все ще обмежене уявлення про те, як врешті-решт поступить його російський колега.

Наразі ж від президента США поступила інформація, що спирається на «значні розвідувальні можливості»: «У нас є підстави думати, що російські військові планують і мають наміри напасти на Україну наступного тижня, в найближчі дні... Ми вважаємо, що вони нападуть на столицю України, Київ, місто з населенням 2,8 мільйонів невинних людей». Така відкрита заява щодо планів Росії, наголосив Байден, здійснюється для того, щоб завадити намірам Москви напасти на Україну під якимось надуманим приводом. В разі ж коли Росія форсуватиме реалізацію своїх планів, то вона понесе відповідальність за «катастрофічну» і нею самою ж ініційовану війну [2].

В ситуації, що склалася, було важливо продемонструвати єдність позиції Заходу у ставленні до агресивної політики Путіна. Тож під час брифінгу Джо Байден наголосив: «Всупереч спробам Росії розділити нас, цього не відбулося». Того ж дня у п'ятницю 18 лютого президентом США в телефонному режимі було проведено переговори з американськими конгресменами – учасниками Мюнхенської конференції з безпеки. Основний послит цих переговорів – демонстрація єдності і рішучості, при одночасному збереженні можливості знайти дипломатичне вирішення проблеми.

Увечері того ж дня в телефонному режимі було проведено конференцію за участю президента США Джо Байдена, канцлера ФРН Олафа Шольца, президента Франції Еммануеля Макрона, президента Польщі Анджея Дуди, прем'єр-міністра Канади Джастина Трюдо, генерального секретаря НАТО Йенса Столтенберга і голови Європейської комісії Урсули фон дер Ляйен та ряду інших політиків. За підсумками переговорів західні лідери закликали Росію «в терміновому порядку дати сигнал про деескалацію». Результати зустрічі перегукуються із оцінкою ситуації Джо Байденом після свого брифінгу у Білому домі: «Американський народ єдиний. Європа єдина. Трансатлантична спільнота єдина. Увесь вільний світ єдиний». За цих умов, вважає президент США, «у Росії є вибір – між війною і усіма стражданнями, котрі вона принесе, та дипломатією, котра зробить майбутнє безпечнішим для усіх» [2].

Після тривалого періоду невизначеності у оцінці Заходом загроз з боку Росії, виступи і заяви Президента США Джо Байдена від 18 лютого внесли елемент чіткості й однозначності у визначенні агресивної політики Москви. Мало в кого із тверезомислячих лю-

дей може виникнути сумнів щодо завідомо брехливої інформації Кремля про нібито запланований наступ України в Донбасі: «Немає жодних доказів, що підтверджували б такі твердження, і це суперечить здоровому глузду – думати, що українці вибрали б момент, коли на кордоні перебувають понад 150.000 російських військових, для ескалації конфлікту, що триває роками». Українські військові, зауважив Байден, діяли до цих пір розумно і стримано: «Вони протидіють тому, щоб росіяни втягнули їх у війну». І саме Росія розмістила своїх солдат майже по усьому периметру кордонів України: на сході в Донбасі, на півночі в Білорусі, на півдні в окупованому Криму [2].

Більш обережно прозвучав виступ генерального секретаря НАТО Йенса Столтенберга. З одного боку, він нагадав, що НАТО надає підтримку Україні у боротьбі за право на самооборону. Українська армія нині набагато сильніша за ту, що була під час насильницької анексії Криму. В разі широкомасштабного вторгнення проти Росії будуть уведені санкції й агресор заплатить високу ціну за будь-яке порушення територіальної цілісності України. З другого боку, він уник однозначної оцінки щодо дій Путіна: «Росія створила щонайбільшу концентрацію військ з часів закінчення холодної війни. Вона як і раніше зберігає можливість нападу на Україну. Чи здійснить вона це? Ніхто не в змозі сказати це з повною впевненістю. Ніхто не знає, чи дійде справа до повномасштабної атаки чи скоріше до дій більш дрібного калібру» [41].

Наступного дня – 19 лютого 2022 року – Йенс Столтенберг у інтерв'ю CNBC представив свою позицію у більш широкому форматі. НАТО дає собі звіт у тому, що впродовж декількох останніх місяців світ став свідком найпотужнішого нарощування воєнної присутності Росії на кордонах України з моменту закінчення холодної війни. За оцінками військових, розмір зібраного угруповання вважається досить значним: «Росія має у своєму розпорядженні засоби, необхідні для початку атаки на Україну, причому без будь-якого попередження... Питання в тому, чи розпочнуть вони атаку? Напевно, звичайно, сказати складно... Усі ми – США і союзники по НАТО – дотримуємося однієї думки щодо того, що зберігається дуже високий шанс нападу Росії на Україну. Частково вона засновується на факті нарощування російського воєнного угруповання, а також на вкрай загрозливій риторичі. При цьому

ми стали свідками спроб Росії створити привід, створити ситуацію на Донбасі чи іншому районі, щоб мати привід напасти на Україну. Ми вже чули брехливі звинувачення в геноциді, а також в курсі великої кількості порушень режиму припинення вогню в Донбасі. Усе це, зрозуміло, посилює відчуття того, що Україна перебуває в небезпеці» [23].

Українське питання перебувало в центрі уваги Мюнхенської конференції з безпеки, яка в цьому році відбувалася 18-20 лютого. На конференцію були запрошені 35 глав держав і близько 100 міністрів, однак Росія цього року у цьому заході участі не брала. Ставлення до зовнішньополітичного курсу Росії з боку консолідованого Заходу в цілому було негативним. Так, канцлер Німеччини Олаф Шольц у своєму виступі заявив, що ситуація навколо України не пом'якшала, небезпека нової війни в Європі триває, однак засобом урегулювання ситуації все-таки залишається дипломатія. У цьому ж контексті Генеральний секретар НАТО Йенс Столтенберг повідомив, що направив міністру закордонних справ Росії Сергію Лаврову послання з пропозицією про розширення діалогу для розрядки назріваючого конфлікту. Однак президент РФ Володимир Путін відмовився від участі у конференції. З боку віце-президента США Камали Харріс на конференції було заявлено, що Росія планує вторгнення в Україну впродовж декількох днів, а відтак стосовно агресора будуть уведені безпрецедентні санкції.

Президент України Володимир Зеленський виступив на Мюнхенській конференції після чергового драматичного дня, коли глави самопроголошених військових угруповань ДНР/ЛНР підписали укази про загальну мобілізацію. Тож зрозуміло, що він закликав Захід відмовитися від політики «умиротворення» Росії: «Зброї у нас немає. Як немає й безпеки. Але є право – право вимагати перейти від політики умиротворення до забезпечення гарантій безпеки і миру». В ході зустрічі з українським президентом на полях Мюнхенської конференції прем'єр-міністр Великобританії Борис Джонс заявив: «Це дуже небезпечний момент в нашій історії. Ми стоїмо на грані того, що може стати війною в Європі. Я гадаю, що в разі вторгнення це стане абсолютною катастрофою для України і, звичайно, катастрофою для Росії». Британський прем'єр також закликав усіх присутніх на конференції «згуртуватися у підтримці і солідарності з Україною». Оскільки Європа, на його думку, перебу-

ває на грані можливої війни, підтримка України є важливою як ніколи, бо у світу залишилася «остання хвилинка» щоб упередити вторгнення. Шлях діалогу, шлях розуму ще має шанс на успіх. Однак Борис Джонсон застерігає: «В наших колективних інтересах, щоб Росія у підсумку зазнала невдачі», а інакше «люди дійдуть висновку, що агресія винагороджується» [37].

Перед тим, як відправитися на Мюнхенську конференцію, глава МЗС Великобританії Ліз Трасс дала інтерв'ю Daily Mail щодо ситуації навколо України. Всіляко підтримуючи лідерські зусилля прем'єра Бориса Джонсона у роботі з американськими та європейськими союзниками, Ліз Трасс застерегла, що амбіції Володимира Путіна не обмежаться нападом на Україну – вони йдуть далеко за її межі. Це стане провісником того, що Росія вдасться до анексії інших колишніх радянських республік, бо ціль Кремля полягає в тому, щоб повернути час до середини 1990-х років або ж навіть раніше: «Ми маємо зупинити Путіна, тому що він не зупиниться на Україні. Під загрозою перебувають країни Балтії... Західні Балкани теж. Путін публічно заявив, що хоче створити Велику Росію, що хоче повернутися до минулої ситуації, коли Росія контролювала велетенські території Східної Європи» [33].

За цих умов наростаючої агресивності з боку Росії набирала інтенсивність і масштабна кампанія дезінформації навколо України. Тож на часі стала актуалізація боротьби з інформаційною агресією. А тим часом, поки наприкінці холодної війни Великобританія розпустила інформаційний підрозділ, Росія навпаки – активізувала свій підрозділ і наростила потік дезінформації. Лише з початку лютого місяця, заявила Ліз Трасс, було виявлено 40 випадків розповсюдження брехливих даних з боку Росії. Так, була розповсюджена брехлива інформація, зокрема щодо відводу військ. Насправді жодного відводу не було, навпаки відбувалося нарощування. А відтак зберігається «висока вірогідність того, що Путін вторгнеться, і нам слід до цього готуватися». Тож Великобританія виявила ініціативу й подала приклад створення Центру урядової інформації по боротьби із дезінформацією [33].

Отже, станом на 20 лютого перспективи вирішення кризи навколо України дипломатичним шляхом мали досить бляклий вигляд. Особливо така думка закрадалася на фоні ядерних навчань, що розгорнулися спільними зусиллями Росії й Білорусі. Тим

більше, що президент США Джо Байден і його міністр оборони Ллойд Остін на той час заявили, що, судячи з усього, Володимир Путін уже прийняв рішення. Оглядач Московського бюро CNN Джілл Догерті, яка уже десять років пропрацювала у Москві й досконало володіє ситуацією, поставила під сумнів можливість урегулювати ситуацію дипломатичним шляхом: «Знаєте, що стосується дипломатичного рішення – принаймні, якщо судити по тому, що відбувається у публічному просторі, – я налаштована не досить оптимістично. Тому що коли Ви послухаєте, що говорить Росія, **то їм потрібен так званий пакет чи, по суті, пакетна оборудка, по котрій архітектура безпеки в Європі, що склалася після холодної війни, буде повністю змінена.** Згідно їх слів, США не звертають уваги на їхні червоні лінії. І я перечитала буквально пару днів тому, заяву, вірніше відповідь Росії на відповідь Вашингтона на початкову відповідь Москви. Вони заявили, що коли США не бажають дотримуватися цих юридично зобов'язуючих гарантій, то ми – тобто Росія – будемо змушені вдаватися до військово-технічних засобів чи заходів. Саме таке формулювання досить давно використав президент Путін. Не зовсім зрозуміло, що саме він мав на увазі, але це звучить не надто надихаюче» [22].

І ще одне цікаве спостереження Джілл Догерті: «Так що коли в кулуарах наразі нічого не відбувається – а нам про це нічого не відомо – то в дипломатичному плані усе має не надто багатообіцяючий вигляд». Передчуття «чогось невідомого» американську журналістку не підвели. Саме у цей час у кремлівських кулуарах йшла інтенсивна підготовка до проведення Ради Безпеки РФ.

Точка неповернення

В будь-якому процесі, а тим більше в політичному, точка неповернення є переходом суспільством певної критичної грані. Життя людини ділиться на ДО і ПІСЛЯ. Складаються принципово нові умови життєдіяльності, наступають переломні моменти й важкі випробування, що вимагають складних й неординарних рішень. А тим часом об'єктивно запускається ланцюжок наслідків, який кладе край будь-яким спробам повернути процес назад. Дехто намагається цей процес загальмувати чи ускладнити, але відмінити – це ще нікому в історії не вдалося. Досить згадати невідворотний

кінець імперії Наполеона Бонапарта чи крах Третього Рейху Адольфа Гітлера, так само розпад Радянського Союзу.

Чи зроблені з цього належні висновки? Адже розумного історія веде за руку, а невігласа тягне за комір. Насамперед це стосується відомого політичного спойлера Володимира Путіна, який перейнятий нині своєю месіанською ідеєю відродження імперської Росії в історичних кордонах початку XIX століття. Власне російські кордони, за його злим жартом, не закінчуються ніде. Україну він взагалі вважає «задвірком» Російської імперії, і в цьому уже закладений вирок його загарбницьким планам. Немає жодного сумніву, що будь які спроби повернути історію назад, реставрувати старі імперські порядки, а тим більше заперечити право українського народу на власну ідентичність та міжнародну суб'єктність – приречені на поразку.

Однак, на превеликий жаль, на наших очах розігрується велика вселенська трагедія – на просторах України ось уже 8 років триває війна проти Європи, яку деякі європейські політики чомусь часто-густо воліли трактувати як конфлікт між Росією й Україною, висловлюючи з цього приводу свою «глибоку стурбованість», вдаючись до таких-сяких економічних санкцій та закликаючи сторони до стриманої поведінки. Така короткозора оптика створювала сприятливу атмосферу на світовій політичній сцені для тієї ролі, яку для себе обрав Володимир Путін і безпардонно розігрує її до останнього часу на публіці. Тим часом, у сучасній соціальній психології таку роль означають як «Drama Queen» («королева драми»). Головного героя тут уособлює аж надто гучна й істерична персона, назагал спойлер, який «усіх дістав». Скандал із нічого – це профіль цієї персони. Її претензії завжди примхливі й задають безглуздий тон усьому процесу спілкування: ви сказали щось не те, ви чомусь промовчали, ви не так подивилися або невчасно засміялися. Путін в ролі «королеви драми» ставить до себе напрочуд серйозно – адже в центрі має бути лише він, а не якісь там сторонні дійові особи.

Коли йдеться про розігрувану на публіці політичну драму, сценарій для Путіна пишеться за дотримання принципу «єдності часу, місця і дії» – так як це заведено каноном класичної драматургії. Тобто, події мають розвиватися впродовж 24 годин, відбуватися в одному місці, відтворювати собою закінчену дію, що складає одне

ціле. Як писала газета The Daily Telegraph, усе, що представляє світові Путін – від військових навчань до їзди з оголеним торсом – все це було підпорядковане формуванню його іміджу як крутого хлопця, хоча в душі він залишався «королевою драми», саме тієї, що «дістала всіх». І «українське питання» в його трактуванні представляється публіці за усіма канонами драматургії.

Яскравою тому ілюстрацією було проведення позачергового засідання Ради Безпеки РФ 21 лютого 2022 року. Перше, що привернуло увагу видання The Daily Telegraph, – це насамперед саме місце дійства: «В Кремлі безліч кімнат, у яких можна використати для проведення нарад – лише у Великій Кремлівській палаці їх 700, – і усі, що були присутні в понеділок на зібранні могли б легко вміститися в звичному залі засідань кабінету міністрів. Однак Путін вирішив зібрати усіх в велетенській та величній Катерининській залі» [30].

Навряд чи це було здійснено із міркувань безпеки на фоні пандемії коронавірусу. На відміну від президента Франції Емануеля Макрона чи канцлера Німеччини Олафа Шольца, малоймовірно, що присутній на цьому засіданні російський чиновний люд міг би не погодитися здати тест на COVID-19. Так що, судячи з усього, їхнє розташування у колишній тронній залі російських імператорів було підпорядковане іншій головній меті – йшлося про відродження Путіним імперії часів Катерини II. Навіть закріплене за кожним учасником місце було покликане показати, що урядовців багато, «але керує ними лише одна людина». Щоб ніхто в цьому не сумнівався, «після засідання завдяки соцмережам розлетілися кадри, на котрих Путін фактично «ставив на місце» директора Служби зовнішньої розвідки Сергія Наришкіна» [30].

Місце дії в Кремлівській палаці мало бути скориговане з часом – нібито трансляція велась у відкритому режимі на очах усієї всеросійської аудиторії. Тим часом зарубіжні аналітики звернули увагу, що у виступаючих показники на циферблатах годинників не співпадали із заявленим часом проведення засідання – очевидно дійство було спершу відредаговане, а вже потім трансльоване на аудиторію. На другий день 22 лютого прес-секретар президента РФ Дмитро Песков підтвердив це спостереження – засідання хоч і оприлюднювалося із надписом «пряма трансляція», насправді не було прямим ефіром: «Це ж було екстраординарне засідання Ради

Безпеки, і президент його скликав у зв'язку із екстраординарною ситуацією у двох республіках... Було надзвичайно важливо показати всю аргументацію членів Радбезу, їх точку зору з цих дуже-дуже важливих питань» [29].

Драматургія поставлених на розгляд Ради Безпеки РФ питань могла б вражати своїм цинізмом, якби основні тези Путіна банально і безпідставно не повторювалася з року в рік у ряді звернень до представників Заходу. Суть їх зводиться до того, що Росія як країна агресор вимагає від міжнародної спільноти дати гарантії того, що жертва агресії Україна відмовиться відстоювати свою територіальну цілісність. Абсурдність постановки питання здавалось би не потребує додаткової аргументації. Тим не менше, цю надуману концепцію ще 8 лютого 2022 року на прес-конференції довелося вислуховувати президенту Франції Емануелю Макрону. Тоді Володимир Путін сказав, що українці уже двічі намагалися «військовим шляхом вирішити проблему Донбасу, й не приховували це, використовували техніку, авіацію. А хто нам дасть гарантії, що цього не буде?» [21].

З точки зору Путіна, гарантію насильницької анексії Криму та захоплення інших територій Росія може забезпечити собі лише в разі перебуванням України поза межами НАТО: «Ви розумієте, чи ні, що коли Україна буде в НАТО й буде воєнним шляхом повертати собі Крим, європейські країни автоматично будуть втягнуті у воєнний конфлікт з Росією. Звичайно, потенціал об'єднаної організації НАТО і Росії неспівставні. Ми розуміємо, але ми також розуміємо, що Росія – одна із провідних ядерних держав, а щодо деяких компонентів сучасності навіть багатьох випереджає. Переможців не буде, і ви опинитиметесь втягнуті в цей конфлікт mimo своєї волі. Ви навіть не встигнете оком моргнути, коли будете виконувати пункт п'ятий Римського договору» [21].

На цій же прес-конференції Путіним було висунуто ряд претензій до країн НАТО, які, мовляв, безпідставно окреслили у свої документах Росію у ролі свого противника. При цьому Захід нібито лукаво висловлює свою стурбованість щодо концентрації російських військ на кордонах з Україною. А це, заявив Путін, країнами Заходу «представляється як загроза російського вторгнення – в даному випадку на Україну» й стає загрозою безпеці країн Балтії «на якій підставі – не дуже зрозуміло». Тим часом Київ було звину-

вачувано у «демонтажу Мінських домовленостей». В котрий раз було висунуто надумане звинувачення про нібито «дискримінацію російськомовного населення, котрому відмовлено як у визнанні його корінним народом... так і у використанні рідної мови». І, як вишенька на торті, прозвучала теза про необхідність забезпечення безпеки і стабільності в Європі шляхом «внутрішньо українського урегулювання». Нібито Росія до агресії проти України не має жодного відношення.

Чи є необхідність вдаватися до академічного спростування усіх вигадок, коли йдеться, власне, про звичайний «тролінг» – висунення безпідставних звинувачень задля втягування другої сторони у безкінечну полеміку, а то ще й змусити співрозмовника виправдовуватися? Загальновідомо, що хто оправдується – той програє. Путін засвоїв цю методичку ще з часів КДБ і нині грає саме на цьому.

«Ваше слово, товариш маузер»

На засіданні Ради Безпеки РФ 21 лютого 2022 року нічого концептуально нового у виступі Путіна не прозвучало – все ті ж засмальцьовані ремствування про нібито агресивний курс України, яку Захід потужно озброює проти Росії: «використання України як інструмента протистояння з нашою країною, з Росією, являє, звичайно, для нас серйозну, дуже серйозну загрозу». Ось саме тому, лицемірно твердить Путін, «ми останніми місяцями, наприкінці минулого року активізували свою роботу з нашими основними партнерами у Вашингтоні й у НАТО, для того щоб домовитися врешті-решт щодо цих заходів безпеки й забезпечити спокійний, благополучний розвиток країни в мирних умовах». Бо, мовляв, для Росії пріоритетом завжди була не конфронтація, а забезпечення безпеки й умов для розвитку [12].

На злодію, як мовиться, шапка горить. Укравши в Україні Крим і захопивши деякі райони Донбасу, Путін став вимагати міжнародного визнання цих загарбань. Вісім років війни проти України, що минули, яскраво продемонстрували безпідставність сподівань на гарантії безпеки агресору з боку світового співтовариства, оскільки це суперечать усім нормам міжнародного права. І тут Путіна неминуче чекає покарання за скоєний злочин. І він це усвідомлює:

«Але оскільки ніхто не визнає волевиявлення кримчан і севастопольців, а Україна наполягає на тому, що це її території, у нас виникає реальна загроза, що вони розпочнуть відвойовувати цю, як вони вважають, свою територію воєнним шляхом, а вони говорять про це у своїх документах, пишуть, це очевидно, і тоді увесь Північноатлантичний блок буде зобов'язаний включитися у ці події» [12].

З огляду на ситуацію, яку Путін зобразив у своєму виступі, він закликав усіх присутніх представників Ради Безпеки РФ взяти участь у обговоренні шляхів виходу із ситуації. Показово, що кожен присутній повинен був висловити думку – власне розписатися у своїй відданості стратегічній лінії президента РФ і непомильності його рішень. Адже йшлося про своєрідний обряд ініціації – *пов'язати усіх поплічників кров'ю*. На цьому принципі базується згуртованість будь-якої банди. А коли йдеться державу кримінально-терористичного стибу – то й поготів.

Перше слово було надане міністру закордонних справ РФ Сергію Лаврову. І недаремно – ніколи нічого іншого крім безоглядної підтримки позиції Путіна, від міністра не було чути. Та, власне, й не могло такого бути, бо його функція – ретельно і неухильно втілювати плани Путіна в життя. В даному разі його роль полягала у тому, щоб зобразити Росію в ролі непохитної скали в бурхливому глобалізованому світі, яка лише й дбає про забезпечення суверенітету, миру й благодаті усім народам планети. І навіпаки – Захід в трактуванні Лаврова зображувався в ролі антагоніста, що несе з собою війну і розруху.

Отож, по-перше, Лавров побідкався, що Захід відхилив вимогу Росії «не розширювати НАТО на Схід», посилаючись на принцип «відкритих дверей» для тих країн, що прагнуть стати членами НАТО. По друге, Лавров висловив жаль, що Захід відмовилося «вернутися на східному фланзі НАТО до конфігурації сил альянсу до стану на 1997 рік. Як відомо, цю російську ініціативу було відкинуто. Більше того – Росію з боку НАТО закликали «припинити окупацію Криму», «вивести війська з території Грузії, Молдови й України». По-третє, нарікає Лавров, Захід не виявив готовності піти назустріч Москві щодо Мінських угод й «примусити Київ, добитися від Києва виконання положень цього щонайважливішого документа» [12].

Ось ці положення, власне, і стали головними у виступі Лаврова. Решта порушених у перемовинах із Заходом проблем викликали меншу заінтересованість з боку Кремля: обговорення проблеми ракет середньої і меншої далечини; підвищення транспарентності й передбачуваності тих чи інших кроків; регламентація польотів стратегічних бомбардувальників. Сергій Лавров акцентував увагу на тому, що розгляд будь-якого із названих питань має бути підпорядковано й «обумовлено нашими попередніми кроками по дее-скалації ситуації навколо України». З його боку було заявлено, що 24 лютого 2022 року готується зустріч з державним секретарем США Ентоні Блінкеном. Як виявиться згодом, ця інформація про можливу зустріч вкидалася Кремлем в якості «операції прикриття» широкомасштабної інтервенції Росії в Україну.

Наступним виступаючим був Дмитро Козак. Надзавданням його виступу було довести, що будь-які домовленості з Україною не мають сенсу, бо, мовляв, «ні Україні, ані її західним союзникам Донбас абсолютно не потрібен на будь-яких умовах. Робиться все, для того, щоб заморозити цей конфлікт, для того щоб покласти на Російську Федерацію й політичну відповідальність... а економічно покласти на Росію відповідальність за утримання Донбасу». А тим часом, намагався запевнювати Козак, завдяки російським капіталовкладенням нині на Донбасі відбувається «різкий сплеск економічної активності».

Головне було сказано. Решта виступу – це просто імпровізація на задану Путіним тему:

«В.Путін: Скажіть мені й колегам Вашу думку: київська влада буде виконувати Мінські домовленості чи ні?

Д.Козак: При звичному розвитку подій не будуть, не будуть ніколи. Я ще раз повторюю: очевидно, що вони не хочуть ні по «Мінську», ні без «Мінська», не хочуть повертати Донбас у склад України» [12].

Подальше слово було надано директору Федеральної служби безпеки Олександру Бортнікову. Згідно із задумом пропонованого Кремлем сценарію – Росія мала б виступити в ролі жертви агресії з боку України. Сценарій не новий, його було вже апробовано Сталіним для проголошення війни СРСР проти Фінляндії у 1940 році. Гітлер із свого боку також організував нібито «напад» поляків на німецьку радіостанцію в Гляйвіце при розв'язанні війни проти Польщі у 1939 році. Про можливість подібної провокації

проти України попереджала американська розвідка. Отже виступ Бортнікова реально засвідчив про готовність російських спецслужб виконати це замовлення Кремля.

Логіка викладу його виступу така. Мовляв, територія ЛНР/ДНР деградує внаслідок збільшення кількості обстрілів з боку України, а це складає загрозу цивільному населенню. Для наочності він послався на організовані спецслужбами Росії телевізійні картинки масового переміщення людей у Ростовську область. Нічого нового у цих кадрах ЗМІ теж не було – подібне нещодавно можна було побачити на кордоні Білорусі й Литви, а згодом – Білорусі й Польщі. Так і на Донбасі: за відпрацьованою технологією було зібрано 68,5 тисяч біженців, а далі було показано як матінка-Росія пригортає своїх співгромадян.

Однак і цього виявилось замало. Бортніков доповів, що нібито є випадки попадання українських снарядів на територію Росії. Це теж нагадає версію про обстріли радянської території з боку Фінляндії у 1940-му році. Однак, судячи з усього, ця спецоперація потребувала більш зримих прикладів нібито «вторгнення» українських військових на територію Росії. Тож, за словами Бортнікова, «сьогодні вночі дві диверсійні групи військових України вийшли на кордон з Російською Федерацією в Луганській області й з території Маріуполя». Обидві групи були, мовляв, знищені російськими прикордонниками, а з одним полоненим «здійснюється необхідна подальша робота» [12].

Володимиру Путіна залишалося лише подякувати вірному слугаці за здійснену провокацію.

Далі своє слово мав сказати міністр оборони РФ Сергій Шойгу. Він звинуватив Україну у обстрілах важким озброєнням – гарматами та мінометами. Це, мовляв, призвело до того, що в місті Донецьку на 90 відсотків немає води. В Луганську в двох третинах відсутній газ. Люди масово евакуюються. А тим часом Україна зосередила на кордонах Донецької й Луганської областей близько 60 тисяч військовослужбовців. На цьому залякування з боку Шойгу не припинилося – він висловив занепокоєння присутністю «націоналістичних батальйонів», які, мовляв, ініціюють диверсії й теракти. Але, нагнітав напруженість Шойгу, й це лише іграшки – справжня загроза чатує, коли Україна верне собі статус ядерної країни. Щоб догодити Президенту РФ, Шойгу акцентує увагу на тому, що не

вважає Україну державою, а лише країною. Висновок із виступу однозначний: агресивні українці готуються до нападу на миролюбну Росію [12].

Ситуація була розписана так, що тут своє вирішальне слово мав би сказати Путін. Але він вирішив по-своєму – поставити запитання до аудиторії і тим самим зробити всіх співвідповідальними за прийняте рішення: присутні повинні були дати відповідь на питання про визнання ДНР і ЛНР.

І тут слово було надано тому, хто вже мав досвід наділення правосуб'єктністю Південної Осетії й Абхазії – заступнику голови Ради Безпеки РФ Дмитру Медведеву. Розпочав він свій виступ круто – наголосив на тих «червоних лініях», які були виставлені Путіним перед колективним Заходом, маючи на увазі якісь «спроби Північноатлантичного альянсу і Сполучених Штатів Америки остаточно перекроїти карту світу на свою користь, висунути на наші рубежі і практично поставити нас у безвихідне становище» [12].

Дмитро Медведев похизувався своїм досвідом визнання сепаратистських об'єднань на Кавказі: «це був урок для НАТО, для ряду європейських країн, котрий полягав у тому, що так поступати з Російською Федерацією не можна». Нинішня ж ситуація із визнанням ДНР/ЛНР оцінювалася Медведевим складнішою – масштаб потенційного конфлікту важко співставити з тим, що стався у 2008 році. Однак, мовляв, ситуація й простіша – нині Росія вже знає про можливі санкції з боку Заходу й володіє методикою їх нейтралізації: «Цей досвід показав, що буде важко, – і тут я вже дам свою персональну оцінку, – але через деякий час за вмілого управління ситуацією – а ми, наголошую, як мені гадається, під керівництвом президента цьому навчилися – напруга, яка нині просто вібрує навколо нашої країни, все рівно так чим інакше буде спадати. Не швидко, не одномоментно, але так влаштована людська історія, що в цій ситуації рано чи пізно стомляться й самі будуть просити нас повернутися до дискусій, до переговорів по усім запитанням забезпечення стратегічної безпеки». Медведев покладається на віру в те, що, мовляв, «Росія для світового співтовариства, для наших друзів у Сполучених Штатах Америки, в Європейському союзі значить на порядок більше, ніж Україна, і це розуміють усі, в тому числі й українці» [12].

Медведев обмежив свою пропозицію визнанням правосуб'єктності ДНР/ЛНР як нібито єдиним виходом у ситуації, що склалася. Однак він, як на мій погляд, лукавив, бо як професійний юрист мав би усвідомлювати, що такий крок є лише першою стадією порушення міжнародного права. За цим кроком уже бовваніла перспектива масованого вторгнення в Україну під виглядом «спецоперації». Тож не даремно, посилаючись на досвід США, Медведев проголосив: коли навіть одного громадянина США «де-небудь захоплять, американці проводять спецоперації». Що вже, мовляв, говорити про Росію, де «переважна більшість громадян нашої країни такий крок підтримала б» [12].

Відтак точку неповернення у виступі Медведева було зафіксовано. Путін отримав гольовий пас з боку свого вірного клеветника – слово спецоперація прозвучало. Путіну відтепер залишилося піти «назустріч побажанням громадськості» й прийняти відповідне рішення щодо спецоперації проти України.

Час розплати настане.

Що й казати, Путін намагається уникнути одноосібної відповідальності за злочин окупації української території, а тому лицемерно закликає поплічників засвідчити свою вірність, відданість і готовність іти з ним до кінця – аж до вірогідного Гаазького трибуналу: «Кожен із вас знає, я спеціально – хочу це підкреслити, – спеціально ні з ким із вас зарані нічого не обговорював, вашу думку зарані не питав. Те, що відбувається зараз, це відбувається прямо, що називається з чистого листа, тому що я хотів дізнатися вашу думку без усякої попередньої із боку підготовки» [12].

Ця тирада була розрахована хіба що на легковірів-простаків: як я вже зазначав, стенографічний відеоряд було відредаговано, хоч і подано як пряму трансляцію. Що вже говорити про тенденційну послідовність суджень з боку виступаючих, закликаних Путіним до слова у чітко визначеній послідовності. Врешті-решт суть справи звелася до необхідності «освятити» політичний курс Путіна ще й депутатським «одобрямсом».

Тож слово було надано голові Держдуми В'ячеславу Володіну. Він запевнив, що більшість депутатів (351 голос із 450) висловились за негайне направлення Президенту звернення з прохан-

ням визнати так звані ДНР/ЛНР. Такої ж думки, мовляв, була й решта депутатів, однак вони намагалися перестрахуватися і перед тим подати проект постанови на розгляд у МЗС РФ та інші урядові структури. Тобто, зауважу я з свого боку, – розкласти відповідальність за скоєний злочин на більш широке коло кремлівських чиновників.

Ще одна перестраховка – запевнення Володіна в тому, що цей крок визнання мотивується лише «гуманітарними міркуваннями, враховуючи, що гинуть люди», тому «йдеться про захист насамперед громадян нашої країни і наших співвітчизників». Так і напрошується відомий жарт Віктора Черномирдіна: мовляв, «хотіли як краще, а вийшло як завжди» – авантюра Путіна неминуче мала призвести до масової загибелі людей і велетенських економічних збитків. Це мали б усвідомлювати всі присутні на засіданні Ради Безпеки РФ. І тут мало чим могло послужити виправдання акту захоплення українських земель як, мовляв, такої собі форми іредентизму – приєднання російськомовних до держави титульної російської нації. Ця аргументація давно збанкрутувала – вона активно використовувалася Гітлером і під час аншлюсу Австрії, і під час захоплення Судет. А скінчилося все це Нюрнберзьким трибуналом. І тінь подібного трибуналу постійно чигала над присутніми.

Виступ голови Ради Федерації Федеральних Зборів РФ Валентини Матвієнко покликаний був зняти цю психологічну напругу. Із справжнім комсомольським завзяттям вона взялася доводити, що камінь спотикання – це позиція Заходу, який «намагається зіткнути два слов'янських братні народи», а «Україна просто як розмінна монета – не думає про свої національні інтереси, а думає, як би догодити своїм хазяям». Тож, мовляв, якби на Заході «хотіли, щоб на Україні закінчився конфлікт, лише б дали вказівку київському керівництву – вони б тут же сіли за стіл переговорів й виконали Мінські домовленості». Згадуючи досвід радянських часів, коли Москва давала Україні вказівки, Валентина Матвієнко не уявляє собі інших шляхів урегулювання як «примусити Україну виконати Мінські домовленості». А тим часом, ремствує вона, діячі Заходу «нам кивають весь час пальцем, погрожують санкціями, замість того, щоб присилувати до миру, так скажемо, Україну».

І от після цих закликів про необхідність присилування України, Валентина Матвієнко вдається до езуїтського моралізування:

оскільки, мовляв, «все світове співтовариство на це дивиться, прикривши очі», то Росія має здійснити свій «моральний обов'язок». Прецеденти є: один раз Катерина II нібито «своїм декретом прийняла Крим і Севастополь у склад Російської імперії згідно їхнього добровільного бажання», а другий раз Путін, мовляв, реалізував «право нації на самовизначення». Щоправда, доповідачка не стала деталізувати, яка така нація в Криму самовизначилася – уже ж не кримські татари, а російські прибульці, що поселилися у татарських саклях. Та це для Матвієнко не головне – логіка її аргументації спиралася на старий імперський принцип: якщо Крим не захопить Росія, то там замайорить прапор НАТО. Так само й Донбас: якщо не ми, то там з'являться «ешелони бандерівців».

Оце казуїстичне, єзуїтське моралізування з боку «верной мало-россиянки» із Шепетівки й послужило ще одним аргументом для заклику щодо силового втручання з боку Росії: «Я гадаю, що прийшов час приймати рішення. Далі забалакувати, замотувати, робити вигляд, що це виконується, просто аморально» [12].

Путіна, судячи з усього, такий виступ задовольнив у повній мірі.

Виступ секретаря Ради Безпеки РФ Миколи Патрушева претендував на оригінальний підхід – він зробив заявку «дещо ширше глянути на цю тему». Звісна річ, із світоглядних рамок спецслужб вийти йому не було дано: «Переговори вести слід, але переговори слід вести із США. Усі решта будуть робити те, що скажуть США, – і НАТО буде так діяти, і ОБСЄ, і Євросоюз, тощо. Тому основний переговорник, з ким слід мати справу, – це Штати». Далі йшли застереження, що, мовляв, США прагнуть діалогу заради діалогу. «А нам просто розмови, мабуть, не потрібні. Нам слід досягати певних цілей. Свою конкретну ціль вони приховують. А це безпосередньо розвал Російської Федерації. Наше ж завдання – захищати і територіальну цілісність нашої країни, і суверенітет» [12].

Відтак проблему в контексті російських спецслужб було поставлено із ніг на голову: США були виставлені в ролі агресора, а Росія в ролі такої собі безневинної жертви агресивних зазіхань з боку американців. Тож те, що сталося на Донбасі, було ним трактовано як нібито лише один «із локальних конфліктів, що організували США», так само, «як був конфлікт у 2008 році із Грузією».

В чому ж тоді полягає суть заявки Патрушева – «дещо ширше глянути на цю тему»? Він висловив припущення, що Путін міг би й відгукнутися на ініціативу США й провести зустріч із Байденом, але лиш за тих умов, якщо американці візьмуть на себе зобов'язання впродовж двох-трьох днів реалізувати Мінські домовленості в тій версії, яку пропонує Росія. Тобто, коли Вашингтон погодиться на реалізацію ультиматуму Кремля – імплантувати збройні угруповання ДНР/ЛНР в політичну тканину України. Усвідомлюючи неприйнятність і абсурдність реалізації цього плану з боку США, Патрушев тут же робить реверанс у бік Путіна: «Але переконаний, що вам буде дана негативна відповідь, з вами не погодяться. А тому єдине рішення – це визнання [ДНР/ЛНР]» [12].

Голова уряду Михайло Мішустін був небагатослівним, – ще за визначенням Макса Вебера, виступ урядовця має бути «простим, безликим і легко протокольованим». Тож Мішустін, як то мовиться, «взяв під козирок», заявив, що уряд вже впродовж багатьох місяців веде підготовку до усіх тих ризиків, які пов'язані із визнанням ДНР і ЛНР. Більше того, «нам на сьогодні необхідно загострювати цю ситуацію», вжити заходи щодо імпортозаміщення й «забезпечити економічний розвиток і благоустрій нашого народу». **Отже, визнання ДНР/ЛНР готувалося уже впродовж багатьох місяців – це не було рішення поточного моменту.**

Виступ прем'єра був настільки декларативний, що Путіну довелося спонукати главу уряду уточнити позицію: «Тобто підтримуєте звернення Держдуми»? Однак і Мішустін виявився не в тім'я битим. Він розкланявся відразу двом фігурантам – Путіну й Патрушеву: «Я наразі вислухав те, що сказав Микола Платонович. Вважаю за необхідне, звичайно, довести нашу позицію, якщо хочете, каналізувати її, і, в разі якщо ніяких посувань не буде, визнавати ЛНД і ДНР».

Підтримка Мішустініми позиції Патрушева була зафіксована, хоча поки що не викликала якоїсь зримої реакції з боку Путіна.

Врешті-решт черга дійшла до директора Служби зовнішньої розвідки Сергія Наришкіна. Як людина поінформована, він мав хоч і догодити Путіну, але й собі залишити запасний аеродром для спасіння. Насамперед він доповів, що керівництво України виконувати Мінські домовленості у потрактуванні Москви не збирається. Тобто, Київ у цій першій тезі однозначно виставляється Нарішкіним у ролі порушника міжнародних домовленостей.

По-друге, план російського вторгнення в Україну, за словами Наришкіна, є породженням адміністрації Вашингтону: «ця пресловута теза щодо планів російського керівництва «вторгнутися» на територію України народжена у стінах Державного департаменту США і розкручена до таких меж, що це вже нагадує пропаганду війни. А зроблено це для того, щоб спробувати спровокувати київський режим на чергову спробу вирішити проблему Донбасу воєнним шляхом». Ось у цьому пункті уже було закладено звинувачення США у провокуванні війни, а на Україну покладено вину за її розв'язання. **Тобто, коли на засіданні Ради Безпеки РФ про людське око ще велись теревені про «визнання» ДНР/ЛНР, то насправді уже велась інтенсивна підготовка до воєнного вторгнення Росії в Україну.**

Третя теза. Росія свій агресивний курс має прикривати нібито наскрізь гуманітарними міркуваннями про забезпечення прав людини на території ОРДЛО: «там живуть люди, їх близько чотирьох мільйонів, люди, які хочуть говорити й думати російською мовою, хочуть поважати історію, шанувати героїв, котрі захищали цю землю багато-багато років».

Усі ці три тези адресувалися, судячи з усього, президенту РФ. Однак досвідчений апаратник не був би сам собою, якби не спробував зіграти «на дві лузи». І ось прозвучав головний посил Наришкіна на адресу Патрушева: «Погодився б із пропозицією Миколи Платоновича про те, що нашим, так би мовити, західним партнерам можна надати останній шанс, з тим щоб запропонувати їм в найкоротші терміни примусити Київ піти на мир і виконати Мінські угоди. В протилежному разі ми повинні прийняти рішення, про яке сьогодні мовиться» [12].

Такий демарш викликав занепокоєність з боку настороженого Путіна. Він не стримався й справа дійшла до справжньої словесної дуелі, яку варто навести дослівно мовою оригіналу за стенографічним записом:

«В. Путин: Что значит «в противном случае»? Вы предлагаете начать переговорный процесс или признавать суверенитет республик? Говорите прямо.

С. Нарышкин: Я поддерживаю предложение о признании...

В. Путин: Поддержу или поддерживаю? Говорите прямо, Сергей Евгеньевич.

С. Нарышкин: Поддерживаю предложение...

В. Путин: Так и скажите: да или нет.

С. Нарышкин: Так и говорю: поддерживаю предложение о вхождении Донецкой и Луганской народных республик в состав Российской Федерации.

В. Путин: Мы об этом не говорим, мы этого не обсуждаем. Мы говорим о признании их независимости или нет.

С. Нарышкин: Да. Я поддерживаю предложение о признании независимости.

В. Путин: Хорошо. Пожалуйста, садитесь. Спасибо».

Отже, для Нарышкина не було секретом, що наступним кроком після визнання ДНР/ЛНР буде їх входження у склад Російської Федерації. Та й поняття «спецоперація» уже було озвучено Медведевим. А втім, подальші події внутрішньополітичного розвитку Росії покажуть, наскільки успішними виявилися спроби деяких досвідчених царедворців Кремля відійти від «генеральної лінії» Путіна щодо широкомасштабного вторгнення в Україну, хоч якимось чином ухилитися від неминучої розплати на новітньому Нюрнберзькому процесі – чи то він відбуватиметься в Гаазі, чи іншому місці. Сумніву не може бути – час розплати настане.

Історія з географією.

Далі наступив черговий драматичний момент для науки історії, яка була нагнута для ілюстрації політичної авантюри Росії проти України. Обійшлося без професійних науковців – їхню роль на засіданні Радбезу самотужки на власний розсуд виконали державні чиновники. Так, **коли нарешті черга виступу дійшла до міністра внутрішніх справ Володимира Колокольцева**, бравий генерал-полковник міліції тут же заповзвся «зробити історичну аналогію». Мимоволі згадуються слова геніального Олександра Грибоєдова: «Я князь – Григорию и вам // Фельдфебеля в Вольтеры дам, // Он в три шеренги вас построит, // А пикнете, так мигом успокоит». Так ось цей новітній «Вольтер» взявся порівнювати Мінські домовленості з Актом капітуляції фашистської Німеччини. Тобто, Україна підверстувалася ним під категорію фашизму, а Росія – утверджувалася переможницею. Україна, що своїм вкладом у розгром фашизму здобула

собі статус країни-засновниці ООН, до уваги генералом не бра-лася.

Зараз Україна, глибокодумно міркував Колокольцев, приймати капітуляцію від Росії відмовляється: «Ось він – аналог». До того ж наразі Україну підтримує Захід. Тоді, робить висновок «новітній Вольтер» Колокольцев, немає жодного сенсу вести переговори із західними партнерами: «І хто нас закликає до цього діалогу? Нас закликають зарубіжні партнери, котрі, помахавши пробіркою з білим порошком, розбомбили Ірак, змінили законну владу, утопили народ в крові. І після цього нас закликають до якогось діалогу». Тобто, Росія діалог як форму дипломатичної взаємодії має відкинути взагалі. В такий спосіб Колокольцев відмежувався від пропозиції Патрушева.

А далі виступ генерала нагадує поведінку відомого літературного героя – «и тут Остапа понесло». Хтось мав озвучити оте потаємне сокровенне, про що Путін мріяв, але чекав так би мовити ініціативи знизу – від представника народу та ще й з генеральськими лампасами. І ці слова прозвучали: «Однозначно слід визнавати ці республіки [ДНР/ЛНР], їх правосуб'єктність. Але я хотів би внести поправку: визнавати в тих адміністративних кордонах, в котрих ці республіки і народи цих республік перебували до окупації їх збройними силами України – саме від Маріуполя й закінчуючи тими історичними кордонами» [12].

Оскільки пропозиція стосувалася подальшого загарбання українських територій, то жодного зауваження щодо цих «історичних екзерсисів» Колокольцева з боку Володимира Путіна не надійшло. Генерал своїми розумуваннями – про «історичні кордони» новоявлених донецьких і луганських народів – судячи з усього, поцілів у «десятку». А це вже затягувало на «наукове відкриття»: про такі луганські та донецькі «народи» та їхні «країни» ніхто із видатних дослідників до останнього часу й не чував – ні Микола Пржевальський, ані Микола Миклухо-Маклай.

Зрозуміло, що такі «історичні аналогії» Путін сприйняв доброзичливо й запросив **представника президента РФ у Центральному Федеральному окрузі Ігоря Щеголева викласти «власну позицію»**, але із застереженням: «виходячи з того, що колеги дотримуються приміром такої ж точки зору». Як тут було регіональному представнику утриматися, щоб не приписати українському

народу усі пекельні гріхи: «Ми чуємо заяви українських нацистів про те, що буде з народом цих республік після того, як туди повернеться українська влада: їх прямо загрожують знищити, піддати люстраціям і фізичним стратам».

На цьому «історичні аналогії» російських силовиків не закінчилися. Збройні Сили України Щеголев порівняв із частинами гітлерівського Вермахту: «Сьогодні на кордонах України зосереджене угруповання, яке можна співставити за своєю ударною міццю з тим угрупованням, з котрим Гудеріан від Брянська в серпні 1941 року розгорнув свої війська на Донбас» [12].

Отже, заклик пролунав: «ворог на порозі, Росія в небезпеці». Діло залишилося за малим: підвести підсумки сказаному й зробити практичні висновки. За цю частину взялися відомі кремлівські «яструби». Насамперед **Сергій Лавров визначив головних противників протистояння**: «Куди не глянь, це все Заходом здійснюється і з насолодою реалізується українським керівництвом...». А здійснюється, мовляв, найтяжчий злочин проти людяності – геноцид: «І те, що наразі намагаються підтримувати відверто неонацистський, бандерівський режим в Києві, – це теж прояв геноциду... Проявляється, якщо хочете, атака на слов'ян, на православних, а у випадку з Україною конкретно – на все російське, що суперечить, як ми всі прекрасно знаємо, Конституції України, але не заважає київським режимам одним за іншим приймати закони, що ужорсточують вимоги до заборони, по суті справи, російської мови не лише в школах, в інститутах, але й у повсякденному житті».

Вихід, робить остаточний висновок Сергій Лавров, – послати «сильний сигнал російському світу», тобто взяти під захист ДНР і ЛНР і визнати їх міжнародними суб'єктами. А що стосується пропозиції Патрушева «дати два-три дні Заходу, щоб він одумався, – це справа, звичайно, смаку, але він, звичайно ж, не змінить свою позицію, це усім зрозуміло».

Заключне слово Сергія Шойгу відповідало відомому принципу: «якщо людина звикла працювати з молотком, то для неї кожна проблема – гвіздок». По-перше, стверджував він, Україна нібито збирається вирішувати проблему Донбасу силовим шляхом. По-друге, нібито відбувається «накачка України озброєнням». По-третє, ніхто не збирається виконувати жодні Мінські угоди.

Отже, пропонує міністр, слід офіційно визнати ДНР і ЛНР. Просто і дохідливо.

Директор ФСБ РФ Олександр Бортников був ще більш лаконічним – раз люди просять Російську Федерацію захистити їх, значить «рішення про визнання цих республік якраз і буде сприяти цьому». Я з свого боку додаю: про трагічні результати цього «захисту» буде згодом можливість переконатися після вторгнення Росії в Україну.

Директор Федеральної Служби військ Національної гвардії РФ Віктор Золотов наголосив на тому, що нібито президент України Зеленський заявив «про готовність створити ядерні арсенали». Але, зауважив він, власне, справа не в Україні – «ми не граничимо з Україною, у нас немає границі з Україною. Це кордон американців, тому що вони господарі в цій країні, а ці усі у них – васали. І те, що вони так накачують їх зброєю, те, що вони намагаються зараз створити ядерні арсенали – нам тоді в майбутньому це відгукнеться» [12].

Що це як не ще одне «наукове» відкриття генерала з політичної географії. Власне, не відкриття, а популяризація жарту Путіна – «кордони Росії ніде не закінчуються». А на загал усіма присутніми на Радбезі ворога Росії було визначено – це Захід і Україна. Їхній образ було демонізовано й дегуманізовано. Питання щодо подальших дій було полишено на президента РФ Володимира Путіна. Його реакція на сказане була такою: «Шановані колеги, я вашу думку почув. Рішення буде прийнято сьогодні».

Ось така вона «російська демократія» – без жодних моральних і міжнародно-правових берегів. Воістину: «По государеву указу бояре приговорили». Так було і так є й понині. Все тече, але в суті російського державного устрою нічого не змінюється. Воєнна агресія й порушення територіальної цілісності сусідів завжди була й залишається останнім аргументом Кремля.

«Якщо завтра війна».

У другій половині дня 21 лютого 2022 року президент РФ Володимир Путін оголосив про визнання самопроголошених ДНР/ЛНР. Разом з тим він підписав відповідний указ та договори про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між РФ та ДНР/ЛНР. Не

стало несподіванкою й те, що Путін доручив увести в ОРДЛО російські війська – на цю територію у напрямку до лінії зіткнення із Збройними Силами України посунули надзвичайно великі колони танків та бронетехніки.

Реакцію з боку нашої країни передає заява президента України Володимира Зеленського від 22 лютого 2022 року: «Ми хочемо миру та послідовності у своїх діях. Сьогодні МЗС направило державам-членам Ради безпеки ООН запит на основі Будапештського меморандуму з ініціативою проведення консультацій. Я ініціював скликання Ради безпеки ООН, проведення спецзасідання ОБСЄ. Ми наполягаємо на проведенні повноцінної роботи СММ ОБСЄ для запобігання провокаціям та подальшій ескалації». З боку України також було ініційовано скликання «нормандської четвірки». Позиція України була окреслена виразно й недвозначно: «Від наших партнерів ми чекаємо чітких та дієвих кроків підтримки. Дуже важливо побачити зараз, хто наш друг і партнер, а хто продовжить лякати РФ словами. Ми віддані дипломатичному врегулюванню і не піддаємося на будь-які провокації» [27].

Президентом України було запевнено, що наші кордони надійно захищені. Створено територіальну оборону. Наші партнери нас підтримують. Відповідно до статті 51 Статуту ООН Україна залишає за собою право на індивідуальну та колективну самооборону. З огляду на обставини, що складаються, Україна добре розрізняє де провокації, а де наступ військ агресора. Україна кваліфікує останні дії РФ як порушення територіальної цілісності нашої держави. Крім того, Володимир Зеленський заявив, що визнання Росією незалежності самопроголошених угруповань Донбасу може означати односторонній вихід Москви із Мінських угод й ігнорування рішень в рамках нормандського формату. Так само Москва своїми рішеннями легалізує війська, які перебували на Донбасі з 2014 року. Президент запевнив, що ми на своїй землі, ми нікого й нічого не боїмось і нічого не віддамо. Сили і мужності у протистоянні Росії нам додає впевненість, що за нами – правда.

Під час спілкування із журналістами президент України Володимир Зеленський зробив ряд жорстких заяв: він пообіцяв опрацювати питання щодо розриву дипломатичних відносин з Росією, розглянути необхідність введення в країні воєнного стану, а також закликав увести санкції проти Росії, в тому числі повністю зупини-

ти «Північний потік – 2». Президент подякував західним партнерам за підтримку України: «Ми вдячні будь-якій допомозі. Важливою є санкційна допомога. Надто швидка. Росія визнала ЛДНР дуже швидко. Світові лідери мають показати швидку відповідь» [10].

Отже, крапки над «і» було розставлено, передчуття масованого вторгнення Росії в Україну було передано широкій громадськості України, готовність до протистояння агресії засвідчено на високому державному рівні. Оскільки країни НАТО неодноразово заявляли, що уникатимуть участі в бойових операціях, основна надія покладалася на український народ, його мужність і стійкість. Мільйони українських громадян усвідомлювали, що факт визнання Росією ДНР/ЛНР означав лише завершення першого акту лукавого багаторічного трагіфарсу. Безпрецедентний тиск і безкінечні погрози з боку Росії щодо України наростали по експоненті. Стало зрозуміло, що великої, виснажливої війни з Росією не уникнути.

А тим часом увесь світ мав змогу побачити тремтячі руки російських очільників на засіданні Радбезу РФ. Це дійство стало ще одним свідченням того, що стратегічно палії війни уже програли свою головну битву за уми і симпатії світової громадськості. Росія зримо стала не просто ізгоєм у сучасному світі, вона стала уособленням держави-терориста. Віднині завершальним фіналом затіяного Росією трагіфарсу проглядається хіба що новітня «берлінська стіна», що проляже по кордону між Україною і Росією. А тим часом, заявив Володимир Зеленський, «міжнародно визнані кордони України залишаться такими ж, не зважаючи на дії Росії».

Сподіваючись на краще, маємо готуватися до гіршого. Після фатального для майбутнього Росії агресивного кроку Кремля, на порядку денному України постало питання про морально-політичну готовність населення до введення воєнного стану. Відповідний Закон України «Про правовий режим воєнного стану», було прийнято ще в 2015 році (див. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-19#Text>). Громадяни України мали можливість ще раз ознайомитися з ним через ЗМІ, глибоко усвідомити його основні пункти, суворо і неухильно дотримуватися їх.

Уведення в дію цього правового акту передбачає належну демократичну процедуру. Перший крок здійснює Рада національної безпеки й оборони, що подає свої пропозиції президенту України.

Другий крок – президент видає Указ про введення воєнного стану. Третій крок – Верховна Рада має впродовж двох днів забезпечити прибуття народних депутатів на засідання ВР і затвердити Указ. Крок четвертий – Україна через Генерального секретаря ООН ставить до відома про введення особливого правового режиму держави, котрі беруть участь в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права. Тим часом президент України приймає рішення щодо створення воєнних адміністрацій, він же призначає глав воєнних адміністрацій за пропозицією, внесеною Генеральним штабом Збройних Сил України. Тобто, введенням військового стану не допускається жодного самовільного, а тим паче свавільного кроку.

Дотримання цієї процедури має непересічне значення, оскільки йдеться про можливість уведення правових обмежень, котрі детально описані в статті 8 зазначеного вище закону. Так, **уповноваженнях воєнного командування й воєнної адміністрації за умов воєнного стану передбачено:** встановлювати чи посилювати охорону важливих об'єктів і вводити особливий режим їх роботи; вводити трудову повинність, залучаючи працездатних громадян до суспільно корисних робіт; використовувати потужності й трудові ресурси підприємств усіх форм власності; примусово відчужувати майно – державне, комунальне, приватне – для потреб держави і в установленому законом порядку; вводити комендантську годину й спеціальний режим світломаскування; вводити особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування людей і транспортних засобів; здійснювати перевірку документів, при необхідності огляд речей, транспорту, робочих приміщень і житла; заборону проведення мирних зібрань, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів; порушувати питання про заборону політичних партій і громадських об'єднань, що здійснюють антидержавну діяльність; встановлювати заборону чи обмеження на вибір місця перебування чи проживання на території, де введено військовий стан; забороняти громадянам, що перебувають на обліку в силових структурах, змінювати місце проживання без дозволу воєнного комісара чи іншої уповноваженої особи; регулювати роботу електричних мереж, поліграфічних підприємств, ЗМІ, закладів культури, забороняти роботу радіостанцій колективного і особистісного користування і передачу ін-

формації через комп'ютерні мережі, а в разі порушень – вилучати обладнання; заборону торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними й отрутними засобами, алкоголем і спиртовими настоянками; встановлювати особливий режим торгівлі ліками, що містять психотропні речовини й прекурсори; вилучати сильнодіючі речовини й навчальну бойову техніку у підприємств і організацій; встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність щодо розквартирування військовослужбовців, силовиків й евакуйованих; встановлювати порядок використання фонду захисних будівель цивільної оборони; здійснювати евакуацію населення, матеріальних і культурних цінностей; провадити обов'язкову евакуацію тих, хто перебуває під вартою; в разі необхідності вводити нормоване забезпечення населення продуктами і товарами; запроваджувати додаткові заходи щодо посилення охорони державної таємниці, інтернувати громадян держави, котра загрожує нападом чи здійснює агресію проти України.

Морально-психологічна підготовка громадян України до вірогідного масованого вторгнення Росії не означала, що наша держава облишила спроби мирного врегулювання ситуації. Зокрема постпред України в ООН Сергій Кислиця на засіданні Ради Безпеки ООН, скликаного після визнання Росією незалежності угруповань ДНР і ЛНР, заявив, що Москва має негайно повернутися за стіл переговорів, а Радбез ООН має вжити заходів щодо відновлення миру й стабільності. Згідно слів Кислиці, Київ прагне миру й послідовний у своїх діях й засуджує указ про розміщення додаткових російських окупаційних сил на території України [24].

Відреагували на провокаційний акт Росії й країни Заходу. Президент США Джо Байден відразу ж підписав новий пакет санкцій і того ж 22 лютого 2022 року виступив із новою заявою щодо ситуації навколо України і Росії. Показово, що визнання президентом Росії Володимиром Путіним незалежності сепаратистських угруповань Донбасу і введення на територію ОРДЛО російських військ Білий дім однозначно назвав «вторгненням». Більше того, Джо Байден висловив думку, що путінська Росія спробує захопити якомога більші території України. У зв'язку з цим, американський лідер запропонував вдатися до більш широких санкцій, ніж тих, що вводилися проти Москви, на випадок подальшого вторгнення на територію України. Йдеться про санкції проти еліт та членів їх сі-

мей. Обмеження стосуватимуться двох банків та вразять суверенний борг Росії. Визнання Путіним сепаратистських угруповань Байден назвав волаючим порушенням міжнародного права. Цей акт свідчить, що російський лідер «не заінтересований в дипломатії». В той же час США продовжать надавати допомогу Україні й країнам НАТО, зокрема направлять американських військових в країни Балтії. Байден однозначно наголосив: «Росія заплатить ще більш високу ціну, якщо продовжить агресію, включаючи додаткові санкції». Одночасно він наголосив, що агресію ще не пізно зупинити, а Вашингтон, як і раніше, відкритий для переговорів [11].

Так само нові санкції проти Росії ввела Великобританія. Того ж 22 лютого прем'єр-міністр Борис Джонсон заявив, що під санкції потрапили п'ять російських банків: банк «Россия», Промсвязьбанк, Генбанк, Черноморский банк развития и реконструкции, Индустриальный сберегательный банк. Також санкції були введені проти наближених до президента РФ олігархів, зокрема Геннадія Тимченка і братів Роттенбергів. Будь-які активи, що належать їм у Великобританії, будуть заморожені, а цим особам буде заборонено приїздити до Англії. Джонсон зауважив, що Росія поки що встановлює привід для повномасштабного вторгнення, хоча насправді поява нібито «миротворчих» військ на окупованих українських територіях уже «означає відновлення вторгнення в цю країну». Тож слід готуватися до нових агресивних кроків з боку Росії [4].

Що ж стосується держав-членів Європейського союзу, то вони досягли одноголосного рішення й прийняли пакет санкцій проти Росії через визнання Москвою суверенітету ДРН і ЛНР. В санкційному списку значилися 351 депутат Держдуми й 27 фізичних та юридичних осіб, що фінансують операції Росії на Донбасі. Згідно слів Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки Жозепа Бореля, пакет узгоджений із США, Великобританією й Канадою, нанесе Росії «дуже великі збитки».

Обмежувальні заходи передбачають заморожування активів і заборону на поїздки в країни ЄС. Крім того, йдеться про заборону на торгівлю російськими державними облігаціями в Європі. Мета санкцій – обмеження доступу Росії і російського уряду до європейського фінансового ринку. На території ЛНД і ДНР в подальшому не буде діяти режим вільної торгівлі з ЄС. Борель подякував

також Німеччину за призупинення сертифікації «Північного потоку – 2». Показово й те, що ЄС виявив готовність увести й додаткові санкції, якщо ситуація на кордоні з Україною погіршиться. «Ми з самого початку не хотіли розкривати всі наші карти», заявив Жозеп Борель, назвавши прийнятий 22 лютого 2022 року пакет санкцій «першим кроком... Ми вважаємо, що ця історія ще не закінчена» [35].

«Війна згідно власного вибору».

Було б не конструктивно з боку України аж надто брати країни Заходу на кпини за повільне надання допомоги й недостатню ефективність санкцій – від допомоги західних союзників України багато в чому залежатиме наша перемога. Однак так само не варт заплющувати очі й на ті самокритичні судження, які висловлюють самі ж західні оглядачі. Взяти хоча б аналіз, представлений впливовою газетою The Wall Street Journal. Західні лідери, зазначає це видання, докладають усіх зусиль, щоб визначитися із відповіддю на несподівано радикальний виклик Володимира Путіна самому порядку в Європі, що склався після закінчення холодної війни. Слід віддати належне – Захід у цій ділянці врешті-решт зумів опрацювати щось подібне на єдину позицію. Йдеться насамперед про питання щодо рубіжних «червоних ліній», а також масштабу тих санкцій, з якими Путін зіткнеться, якщо розпочне війну.

Та попри все, вважає Wall Street Journal, ця позиція все ж таки є оборонною, оскільки Путін зумів захопити дипломатичну і воєнну ініціативу в Європі, а Захід поки що не здатен цьому завадити. Тим часом Захід або ж пропонує Путіну різні шляхи виходу із кризи, або ж, в кращому випадку, Захід хіба що відповідає на стратегічні виклики Кремля імпровізацією. А тут до серйозної політики все ще далеко. Отож Захід має усвідомити дві основні свої проблеми: «Перша – це проблема волі. Захід не хоче йти на конфронтацію з Росією, і в ході будь-якої кризи намагається урегулювати ситуацію. **Подібна базова настанова не лише робить умиротворення привабливим варіантом кожного разу, коли виникають труднощі; вона заважає Заходу мислити проактивно.** В результаті, коли Росія перестає турбувати Захід, той перестає про неї думати. Друга проблема – проблема уяви. Західні лідери як і рані-

ше не розуміють Путіна... Вони до цього часу не зрозуміли, яке провалля відділяє їх світ від світу Путіна – допоки вони це не усвідомлять, російський лідер буде продовжувати обманювати їхні очікування і втручатиметься у їхні плани» [43].

Коли вникнути у внутрішній світ Путіна, вважає газета, то слід виходити з того, що він – гравець, котрий звик іти на великий ризик з холодною головою. Було б недоречно стверджувати, що він ніколи не помиляється. Однак у нього за плечима солідний досвід того, як нав'язувати свою волю сильнішим противникам. При цьому слід зважати, що він є продуктом радянської системи, в рамках котрої влада завжди винаходила собі таку істину, щоб ця істина зміцнювала саму ж владу. А радянська влада, як відомо, була побудована на брехні, яку кремлівські володарі утверджували в свідомості людей як незаперечну істину, котру має поділяти усе суспільство. Тож коли Заходу здається, що він розвінчує Путіна як завідомого брехуна, то насправді це аж ніяк не позначається на його позиції в самій Росії – так в цій країні давно заведено і нікого тут брехня не дивує.

Отож Заходу слід виходити насамперед не з особистісних характеристик Путіна, а з того, що Росія насамперед потерпає від обмежень матеріального і демографічного характеру. А до того ж жоден із кремлівських правителів не здатен ігнорувати наявність такого геополітичного фактору, як розквіт Китаю. Відтак західні лідери, зазначає видання, можуть опрацювати продуктивну стратегію для сучасного світу лише «подолавши свою постісторичну зашореність». З того моменту ефективний опір Володимиру Путіну стане вповні можливим, хоча шлях цей і не буде простим.

А тим часом на фоні наростання напруги навколо України Китай опинився перед серйозною дилемою: з одного боку, на кону стоїть тісне партнерство з Росією, а з другої – небажання погіршувати відносини із США. Спершу Пекін нібито й продемонстрував свою солідарність з Москвою в ході візиту Путіна до Пекіну під час Олімпійських ігор. У спільній заяві сторони виступили проти світового порядку, очолюваного США, а також висловились проти подальшого розширення НАТО. При цьому жодного разу не згадали про Україну. Однак, після рішення Путіна визнати ДНР і ЛНР – Китай став виявляти більшу обережність. Пекін на словах підтримує

Москву, однак в той же час закликає до діалогу й дипломатії в якості інструменту вирішення проблеми. В понеділок 21 лютого 2022 року представник Китаю при ООН Чжан Цзюнь закликав «усі сторони» виявляти стриманість й уникати «розпалювання напруги» в Україні.

Міністр закордонних справ Китаю Ван І на Мюнхенській конференції з безпеки заявив про підтримання принципу непорушності кордонів, де «Україна не є виключенням». Однак уже 22 лютого під час телефонної розмови з держсекретарем США Ентоні Блінкеном міністр не засудив рішення Москви визнати незалежність ДНР і ЛНР. На думку міжнародних оглядачів ця «нестабільність» зовнішньої політики Китаю впливає із прагнення країни балансувати між напругою у відносинах із США, з одного боку, й більш тісними зв'язками з Росією – з другого. Та ще чого прагне Китай – уникнути ситуації, коли б партнерство з Росією завадило економічному співробітництву Піднебесної із ЄС та Україною. Не виключено, що Пекін запобігає ситуації, коли йому доведеться стати частиною рівноваги сил, в котрій на одному боці виявиться США і ЄС, а на другому – коаліція Росії й Китаю. А тим часом визнання Путіним ДНР і ЛНР суперечить настанові Китаю проти анексії територій чи сепаратизму. За цих умов важко собі уявити, щоб Китай відкрив для Росії зелене світло для воєнного вторгнення в Україну. Втім, сподівалися ми, поживем-побачимо [16].

Курс світового співтовариства на стримування Росії поступово набирив обертів. Багато важить і те, що Захід поступово відмовляється від недоречної у спілкуванні з агресором політкоректності й називає речі своїми іменами. До 22 лютого 2022 року США стверджували, що готують цілий пакет санкцій, покликаних стримати Росію. Однак Вашингтон застерігав, що певний час пункти пакету не будуть оголошуватися до тих пір, доки Росія реально не вторгнеться в Україну. Однак уже 22 лютого Байден ясно дав зрозуміти, що Росія – агресор, а її дії кваліфікував як волаюче порушення міжнародного права. Тож в хід пішли санкції, які американський президент анонсував як лише «перший пакет». А це передбачало, судячи з усього, уведення в дію й наступних кроків. Яких і коли? Виходячи з того, що перша спроба стримати Росію не дала очікуваного результату – вторгнення в Україну відбулося – то що має послужити приводом для наступного пакету санкцій? Що має ста-

ти тим тригером, що дасть хід подальшому процесу? Які жахливі жертви ще має принести Україна на олтар перемоги над агресором? Невже Захід буде чекати на зруйнування центрів науки й індустрії – Києва, Харкова, Львова чи Одеси?

Тим часом з боку аналітиків виник зрозумілий інтерес: для чого з боку США в інформаційному просторі було поширено незвично широке коло розвідданих про підготовку масштабного вторгнення в Україну? Висловлювалася слушна думка, що Вашингтон вдається до тактики «контрінформування», відповідаючи в такий спосіб на «гібридні» методи Москви. Відбувається свого роду «світова медійна битва» спецслужб: «З самого початку української кризи американський президент й високопоставлені чиновники його адміністрації – і майже в режимі реального часу – передають оприлюдненню секретні розвідувальні дані про очікувані маневри Росії, щоб таким чином їх упередити. Призначення цієї тактики – позбавити противника Вашингтона ефекту несподіваності, котрим змогла скористатися Москва в 2014 році, коли оволоділа Кримом, а також в 2008-му при нападі на Грузію» [5].

З американською методикою ознайомив громадськість радник президента з питань національної безпеки Джейкоб Салліван. Зокрема йшлося про попередження Джо Байдена від 18 лютого 2022 року щодо вірогідного наступу російських військ на Україну найближчими днями: «Ми провадили дуже активну роботу з тим, щоб показати світу, які конкретні плани й наміри має Росія і яким чином вона готується до втілення їх у життя. **Все, що ми зробили – це пояснили світу, що цей конфлікт є не якоюсь кризою, в котру Москву втягнули, а жорстокою війною, котру вона веде згідно власного вибору**» (курсив мій. – **В.Т.**) [5].

Аналіз опублікованих Вашингтоном даних показує, що розвіддані являють собою класично чисту інформацію, зібрану за допомогою супутників і засобів прослуховування. США від самого початку широко поширювали знімки, на котрих були зафіксовані угруповання російських військ поблизу рубежів України. Ці знімки постійно коригувалися з врахуванням нових даних. Наприклад, коли Москва оголосила про повернення частини військовослужбовців до місць постійного розташування, Вашингтон тут же оприлюднив свої матеріали, продемонструвавши, що чисельність російських сил, навпаки, лише зросла. Щоправда деякі інші роз-

віддані мали уже іншу природу походження. Так, застережливо були викриті Вашингтоном акції щодо дезінформації, які готувала Росія (включаючи й осіб, які будуть арештовані після взяття Києва росіянами), уже мають відношення до сфери таємних операцій – із джерел, що посідають високі пости в російських спецслужбах, а то й безпосередньо в Кремлі. Не виключаючи елементу можливої дезінформації з боку російських спецслужб, подальший розвиток подій засвідчив, що більша частина із них відповідає дійсності. А це, як зазначив держсекретар США Ентоні Блінкен, дає підставу говорити, що ситуація в Україні розвивається «згідно наперед складеному сценарію» з боку Росії [5].

Українські аналітики також висловлювали думку, що Росія своїм пересуванням військ до українського кордону не лише не «відроджує» свою супердержавність часів СРСР, але й добивається зростання геополітичного протистояння із США. Наразі Кремль намагається усіма засобами впливу через ЗМІ створити ілюзію такої ж величі щодо себе, як це було у минулої наддержави. Принаймні добитися того, щоб сплановано й послідовно на своїх західних кордонах побудувати якусь подобу мілітаризованого «сухопутного Криму». І це буде відповіддю на те, що Путін назвав «інфраструктурою НАТО в Україні» [9].

Передчуття неминучості російської агресії проти України настільки опанувало відповідальних працівників західних країн, що в тісних колах та приватних розмовах вони вже не дотримувалися жодних норм політкоректності (якщо така взагалі може стосуватися агресора і вбивці). Так, як зазначала англійська Independent, глава міністерства оборони Великобританії Бен Уоллес наодинці з колегами дозволив собі заявити, що з огляду на загострення української кризи, Володимир Путін «зовсім одурів» і порівняв його із імператором Росії Миколою I, котрий під час Кримської війни став діяти, не заручившись підтримкою жодного союзника. Уоллес нагадав, що полк Шотландської гвардії дав колись «копняка під зад» російському царю в Криму, і пообіцяв, що «ми завжди можемо це повторити... Армія наша не буде сидіти на місці. На жаль, у нас є наразі й противник, що теж не сидить на місці, а саме – Путін, котрий зовсім окретинився» [38].

Чи будуть ці слова підкріплені конкретними діями? Принаймні перший крок було зроблено: Лондон спеціально виділив для реа-

гування на українську кризу тисячу військовослужбовців, котрі підтримують постійну бойову готовність.

«Київ бомбили, нам об'явили...»

Близько 5 ранку 24 лютого 2022 року за київським часом Володимир Путін у своєму зверненні оголосив про проведення «спеціальної військової операції» в Україні. Одночасно РФ розпочала обстріли українських міст. Путін заявив, що в плани Москви не входить окупація України, проте РФ прагнучиме до її «демілітаризації та денацифікації». Знову задля обілення російської агресивної політики стала вживатися термінологія часів Нюрнберзького процесу щодо поверженої Німеччини. Україна штучно вводилася в ранг нібито нацистської держави, яку слід «демілітаризувати» й «денацифікувати». Росія ж підносилася до рівня світоча демократії й надії всього людства. Воістину праведні слова були сказані колись, що новітні фашисти прийдуть до влади під гаслами антифашизму. Російський путінський режим на практиці довів свою фашистську корпоративну сутність, а тому процес «фашизації Росії», до якого вдавався і я в останніх публікаціях, відтепер слід замінити на поняття «фашизм, що еволюціонує до нацизму». Курс на «остаточне вирішення української проблеми» - яскраве тому свідчення.

Особливо прикрим для мене є те, що близько о 5.00 державний кордон України піддався атаці з боку російських військ, розташованих на території Білорусі. Втягування білорусів у війну з українцями – це щось немислиме, а винуваті в цьому акті братовбивчої війни, як писали древні, будуть «прокляті й убиті». Однак, тим часом із славних партизанських країв були здійснені атаки на прикордонні українські підрозділи та пункти пропуску із застосуванням артилерії, важкої техніки та стрілецької зброї. Активізувалася робота диверсійно-розвідувальних груп противника. В залежності від ситуації на ділянках кордону Збройні Сили України, прикордонники та Національна гвардія відкрили вогонь по ворогу. Міністр оборони Олексій Рєзніков підтвердив, що російська армія розпочала інтенсивні обстріли українських підрозділів на сході, а також центрів управління та аеродромів. Українська армія у від-

повідь дає відсіч російським військам і робить все, щоб захистити цивільних громадян.

Президент України Володимир Зеленський у своєму зверненні заявив, що в Україні запроваджується воєнний стан. Він повідомив, що вранці провів переговори з президентом США Джо Байденом і Вашингтон уже почав готувати міжнародну підтримку. Закликавши громадян до спокою, президент України сказав: «Ми сильні, ми готові до всього, ми переможемо всіх». «Ми розірвали дипломатичні відносини з Росією. Україна захищається і не віддасть свободу, щоб там не думали в Москві. Росія підло, саможивчо напала на нашу країну, як це зробила Німеччина під час Другої світової. Російська держава стоїть на шляху зла, але багато залежить від російського народу. Громадяни самі будуть обирати, на якому шляху кожен із них особисто. Хто не втратив совісті – пора виходити на протести проти війни з Україною», – сказав він у відеозверненні [14].

Володимир Зеленський також поінформував, що Збройні Сили України ведуть дійсно важкі бої, відбивають атаки на Донбасі і в районах на сході, на півночі, на півдні. Він повідомив, що Україна атакована на землі й у повітрі, армія стримує ворога, ворог поніс серйозні втрати, однак їй зараз потрібна широка підтримка: «Ми вже видаємо зброю і будемо видавати для захисту нашої землі усім бажаючим захищати наш суверенітет. Від кожного громадянина України залежить майбутнє нашого українського народу. Кожен, у кого є бойовий досвід і хто може приєднатися до оборони України, повинен негайно прибути у відповідні центри комплектації. МВС залучає до захисту держави ветеранів» [14].

Із свого боку голова МЗС України Дмитро Кулеба заявив, що глава Кремля Володимир Путін розпочав повномасштабну війну проти України: «Продовжуються удари по мирних українських містах. Це загарбницька війна. Україна захищатиметься та переможе. Світ може і має зупинити Путіна. Час діяти – просто зараз» [15].

З боку Сполучених Штатів Америки прозвучало послання під промовистою назвою «Заява президента Байдена про безпричинний і невинуватий напад Росії на Україну». В ній зокрема наголошено: «Сьогодні увечері весь світ молиться за народ України, котрий потерпає від нічим не спровокованого і невинуватого

нападу російських збройних сил. Президент Путін обрав завідомо умисну війну, котра призведе до катастрофічних людських жертв і страждань. Росія одноосібно несе відповідальність за смерть і розрухи, котрі потягне за собою цей напад, а Сполучені Штати, їх союзники і партнери дадуть відповідь єдино і рішуче. Світ притягне Росію до відповідальності» [39].

Також президент США пообіцяв здійснити аналіз останніх даних служби національної безпеки, порадитись із колегами й звернутися до американського народу з тим, щоб оголосити про ті подальші заходи, до котрих США і їхні союзники й партнери будуть вдаватися стосовно Росії за цей безглуздий акт агресії проти України та глобального світу й безпеки. Америка буде координувати свої дії із союзниками по НАТО, щоб забезпечити рішучу спільну відповідь, що стримає будь-яку агресію проти альянсу.

Тим часом провідні аналітики CNN повідомили з України американській аудиторії, що страшно бачити ширину й масштаб того, що спостерігається в даний момент. Війська увійшли з різних напрямків вздовж українського кордону, і все це співпадає із найсерйознішими попередженнями з боку західних офіційних осіб, які заявляли про ці наміри Росії. А втім ці російські плани насторожують американських аналітиків своєю нереалістичністю, оскільки в них не проглядається будь-яка стратегічна вигода чи навіть логіка з боку глави Кремля. І коли це все-таки відбувається, то логічно постає питання про мотивацію Путіна. Якщо піддати аналізу його 57-хвилинний виступ щодо причин вторгнення, то постає моторошна картина: «Це була людина, як і раніше одержима тим, що відбулося на зорі його кар'єри, коли він був офіцером КДБ в Берліні. Одержимий розпадом СРСР, котрий він назвав щонайбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття. Скидається на те, що він одержимий і думкою про те, що Україна як держава не має права на існування і що це все відбувається через радянські помилки. І ще він одержимий цією безпідставною ідеєю, що НАТО якимось чином прагне напасти на Росію. Що Україна – це плацдарм. Він заявив, що натівські місії тут [в Україні], що намагалися навчити українських військовослужбовців краще захищати країну, були, по-суті, базами НАТО, що це плацдарм для нападу на Росію. Так усе подається. І навіть сьогодні ідея про те, що якимось чином в рядах української армії є неофашисти, котрих необхідно

атакувати, щоб Росія могла захиститися... Це абсурд, котрий ми чуємо увесь цей час... коли це Росія вторгається, коли це в Росії усім заправляє авторитарний лідер-одинак, схоже, часто-густо у відриві навіть від власних силовиків...» [18].

Те, що ще дві-три години перед тим, тобто вранці 24 лютого вважалося немислимим, сталося. І, як виявилось, згідно з оцінками українських військових, це не була «спеціальна воєнна операція», як то стверджує Кремль, а «початок повномасштабного вторгнення». Цей аналіз співпадає із розвідданими США, котрі були заздалегідь передані українським офіційним особам. І в них говорилося, що авіаударами справа не обмежиться, що буде задіяно цілий спектр воєнних тактик, прийомів кібервійни, психологічної війни, розгорнутих дій наземних сил.

Позиція НАТО загалом була очікуваною. Генеральний секретар НАТО Йенс Столтенберг виступив проти Росії і її воєнного наступу на Україну. Однак він уже вкотре нагадав, що Україна не є членом НАТО, хоча і вважається «дуже цінним партнером». А тому генсек дав чітко зрозуміти, що Північноатлантичний альянс не буде брати безпосередньої участі в подіях цієї країни: «На території України взагалі немає військ НАТО» й додавив, що у альянсу «відсутні плани щодо вводу військ НАТО в Україну». Що ж стосується загальнополітичних настанов, то тут Столтенберг звинуватив Росію в тому, що вона «використовує силу у своїх спробах переписати історію». Що ж стосується цілі Кремля, то вона полягає у спробі «відновити сферу впливу й повергнути цінності, котрими ми дорожимо». Перспектив можливих переговорів з Росією генсек НАТО на той час не вбачав: «Росія закрила двері для політичного урегулювання. Ми шкодуємо про це, але, як це не печально, такою є реальність» [36].

Позиція глав МЗС країн Балтії теж була очікуваною – їхні очільники закликали міжнародну спільноту найсуворіше осудити Росію й накласти максимальні санкції через «початок нової масштабної агресії проти України». Крім того прибалти закликали Захід невідкладно направити Україні зброю, боєприпаси та інші види воєнної підтримки для самозахисту, а також надати економічну, фінансову, політичну й гуманітарну допомогу: «Усі ми, вся міжнародна спільнота повинні найсуворіше засудити й накласти максимальні санкції на Росію – включаючи відключення від SWIFT, полі-

тичну ізоляцію, – і бути рішучими у нашій підтримці суверенітету й територіальної цілісності незалежної України» [28].

З боку Європейського союзу таж поступили заяви на підтримку України. За словами уповноваженого ЄС з питань зовнішньої політики Жозепа Бореля, ця організація вдасться до найжорсткішого пакету санкцій, що будь-коли приймався. Разом із ним про масштабні штрафні заходи оголосила і голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляйєн. Згідно її слів, російські активи в ЄС будуть заморожені, а російським банкам буде закрито доступ на фінансові ринки. Міністр закордонних справ Німеччини Анналена Бербок від своєї країни теж заявила, що буде запущено пакет із найбільш масштабними санкціями проти Росії, оскільки Україна не зробила нічого, що виправдало б цей напад. Навпаки, народ України має право на демократію і мир: «Президент Путін, ви ніколи не зможете зруйнувати цю мрію. Вона росте в Україні, вона росте і у вашій країні». Що стосується «Північного потоку – 2», то міністр економіки Німеччини Роберт Хабек наголосив, що не бачить можливості його підключення до мережі «у середньостроковій і короткостроковій перспективі» [32].

В цілому стало самоочевидно – у світі назріла нова геополітична реальність. За повідомленням інформаційних мереж у перший же день вторгнення «Гради» били вздовж усього кордону – від Луганська до Житомира. У Миколаєві сталися сильні пожежі. В Харкові знищено склад ракетно-артилерійського озброєння. У Києві пролунали вибухи в районі аеропорту Бориспіль. З огляду на обставини, радник голови МВС Антон Геращенко, не вдаючись до словника дипломатичного протоколу, сформулював ситуацію таким чином: «Або Україна і світ зупинить нового Гітлера зараз, або буде Третя Світова війна. З нами Правда! З нами Господь! Ми захистимо свою землю!».

Україна і світ увійшли у нову фазу розвитку: **відбувся потужний суспільний здви́г «Національно-визвольної антифашистської війни українського народу»**. Ніхто не може передбачити усіх перипетій цього воєнного протистояння. Але перший же день війни уже зримо довів: український народ вистоїть, його збройні сили помножать свої спроможності. Немає жодного сумніву, що перемога буде за нами.

Література

1. Американські та німецькі ЗМІ дізналися ймовірні дати вторгнення Росії в Україну. URL: <https://www.unian.ua/war/amerikanski-ta-nimecki-zmi-diznalisya-ymovirni-dati-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-novini-donbasu-11701930.html>

2. Байден заявив о готовності Росии напасть на Украину «в ближайшие дни». URL: <https://www.dw.com/ru/dzho-baiden-ja-uveren-cto-rossija-hochet-napast-na-ukrainu/u-60838912>

3. Блинкен: «Дипломатия – единственный ответственный способ разрешить этот кризис. URL: <https://www.golosameriki.com/a/blinken-un-security-council-ukraine-crisis-remarks/6446447.html>

4. Британия ввела санкции против российских банков и олигархов. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/02/22/7324968/>

5. «Война теней» теперь идет в открытую: Le Figaro – о противостоянии разведок США и России. URL: inosmi.info/voyna-teney-teper-idyot-v-otkrytuyu-le-figaro—o-protivostoyanii-razvedok-ssha-i-rossii.html

6. В Пентагоне не подтвердили версию о возможном вторжении РФ в Украину 16 февраля. URL: <https://www.dv.com/ru/v-htntagone-ne-podtverdili-versiju-o-vozmozhnom-vtorzhenii-rf-v-ukrainu-16-fevralja/a-60763647>

7. В Україні ставлення до РФ уже понад рік залишається гіршим, ніж у РФ до України – соціопитування. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/786611.html>

8. Газета Mirror признала, что «вторжение» РФ на Украину не состоялось. URL: <https://news.ru/world/gazeta-mirror-priznala-cto-vtorzhenie-rf-ne-sostoyalos/>

9. Глава ЦРУ в Москве: не допустит удар по Украине? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/burns-in-russia/31553088.html>

10. Главред: Зеленский пообещал заняться разрывом отношений с Россией и заговорил о военном положении. URL: inosmi.info/glavred-zelenskiy-poobeschal-zanyatsya-razryvom-otnosheniy-s-rossiyey-i-zagovoril-o-voennom-polozheni.html

11. Джо Байден выступил с новым заявлением по ситуации вокруг Украины. URL: <https://rus.ozodi.org/a/31717292.html>

12. Заседание Совета Безопасности. Глава государства провел

в Кремле заседание Совета Безопасности Российской Федерации. URL: Kremlin.ru/events/president/news/67825

13. Кожен третій українець готовий взяти зброю до рук в разі нападу Росії – опитування і коментар соціолога. URL: <https://www.radiosvododa.org/a/ukrayintsi-hotovi-vouyvaty-proty-rosiyi/31617077.html>

14. Корреспондент: Зеленский заявил о разрыве дипотношений с Россией. URL: inosmi.info/correspondent-zelenskiy-zayavil-o-razryve-dipotnosheniy-s-rossiey.html

15. Корреспондент: Кулеба призвал мир остановить Путина. URL: inosmi.info/correspondent-kuleba-prizval-mir-ostanovit-putina.html

16. Обзоратель Independent: Китай не дал России зеленый свет для вторжения на Украину. URL: inosmi.info/obozrevatel-independent-kitay-ne-dal-rossii-zelyonny-svet-dlya-vtorzheniya-na-ukrainu.html

17. Обращение Байдена: полный текст. URL: https://censor.net/ua/resonance/3316466/obreschenye_bayidena_polnyi_text

18. «Очень тревожное утро» - корреспондента CNN поразил масштаб происходящего на Украине. URL: inosmi.info/ochen-trevozhnoe-utro—korrespondenta-cnn-porazil-masshtab-proiskhodyaschego-na-ukraine.html

19. Почему жители России не боятся войны с Украиной, но боятся ядерного удара США: отвечает социолог Алексей Левинсон. URL: <https://www.currenttime.tv/a/pochemu-zhiteli-rossii-ne-boyatsya-voynu-s-ukrainou-no-boyatsya-yadernogo-udara-ssha-otvechaet-sotsiolog-aleksey-levinson>

20. Почему 16 февраля не состоялось вторжение РФ. URL: <http://ru.interfax.com.ua/news/blog/798819.html>

21. Пресс-конференция по итогам российско-французских переговоров. URL: kremlin.ru/events/president/news/67735

22. Реклама российской мощи: обзоратель CNN об учениях Москвы и Минска. URL: inosmi.info/reclama-rossiyskoj-moschi-obozrewatel-cnn-ob-uchenyakh-moskvy-i-minska.html

23. Столтенберг убежден: Россия может напасть на Украину «без предупреждения» - сил у нее достаточно. URL: inosmi.info/stoltenberg-ubezhdyon-rossiya-mozhet-napast-na-ukrainu-bez-preduprezhdenia—sil-u-neuo-dostatochno.html

24. Страна: Украина потребовала от России отменить решение о признании ДНР и ЛНР. URL: inosmi.info/strana-ukraina-potrebovala-ot-rossii-otmenit-reshenie-o-priznanii-dnr-i-lnr.html

25. Социологи выяснили, как украинцы сейчас относятся к России. URL: https://www.unian.net/society/sociologi-vuyasnili-kak-ukraincy-seychas-otnosyatsya-k-rossii-novosti-ukrainy-11707432.html?utm_medium=referral

26. Україна, Британія і Польща офіційно оголосили про тристоронній альянс. URL: <https://tsn.ua/politika/ukraina-britaniya-i-polscha-ofitsiyno-ogolosili-protristoronnyu-spivpracyu-1980025.html>

27. «Україна залишає за собою право на індивідуальну і колективну самооборону»: Зеленський розповів, що буде далі. URL: https://tsn.ua/politika/zelenskiy-rosproviv-scho-bude-dali-1983433.html?utm_medium=refferral&utm_source=idealmedia&utm_campaign=tsn.ua&ut...

28. УП: главы МИД стран Прибалтики призвали оказать помощь Украине. URL: inosmi.info/up-glavy-mid-stran-pribaltiki-prizvali-okazat-pomosch-ukraine.html

29. У Путина признались, что «прямая трансляция» его Совбеза была записью. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/02/22/7324982/>

30. Daily Telegraph оценила, что обстановка в кабинетах и переговорных Путина говорит о его президентстве. URL: inosmi.info/daily-telegraph-otsenila-chto-obstanovka-v-kabinete-i-peregovornykh-putina-govorit-o-ego-prezidentst.html

31. Das Erste: союзники Украины в Киеве пакуют чемоданы, а местные упрямо не верят в угрозу. URL: inosmi.info/das-erste-sousniki-ukrainy-v-kieve-pakuyut-chemodany-a-mestnye-upryamo-ne-veryat-v-ugrozu.html

32. Der Tagesspiegel: ЕС обещает России самые жесткие санкции, какие она когда-либо видела. URL: inosmi.info/der-tagesspiegel-es-obeschaet-rossii-samye-zhyostskie-sanktsii-kakie-ona-kogda-libo-videla.html

33. DM: остановить Путина, потому что он не остановится на Украине – Лиз Трасс призвала объединиться перед «российской агрессией». URL: inosmi.info/dm-ostanovit-putina-potomu-chto-on-ne-ostanovitsya-na-ukraine-liz-trass-prizvala-obedinitnya-pered.html

34. Dzennik: вероятность нападения России на Украину растет, а не снижается. URL: inosmi.info/dzennik-veroyatnost-napadeniya-rossii-na-ukrainu-rastyot-a-ne-snizhaetsya.html

35. EurActiv: страны ЕС единогласно приняли пакет санкций против России. URL: inosmi.info/euractiv-strany-es-edinoglasno-prinyali-paket-sanktsiy-protiv-rossii.html

36. Fox News: Столтенберг заявил, что у НАТО нет планов по вводу войск на Украину. URL: inosmi.info/fox-news-stoltenberg-zayavil-cto-u-nato-net-planov-po-vvodu-voysk-na-ukrainu.html

37. Independent: Европа на грани войны – Джонсон призвал сплотиться «в поддержке и солидарности» с Украиной. URL: inosmi.info/independent-evropa-na-grani-voynu—dzhonson-prizval-splotitsya-v-podderzhke-i-solidarnosti-s-ukraino.html

38. Independent: минобороны Британии пригрозил «дать пинка» Путину и припомнил Крымскую войну. URL: inosmi.info/independent-minoborony-britanii-prigrozil-dat-pinka-putinu-i-pripomnil-krymskuyu-voynu.html

39. MSNBC: Байден осудил Россию за «неоправданное нападение» на Украину. URL: inosmi.info/msnbc-bayden-osudil-rossiyu-za-neopravdannoe-napadenie-na-ukrainu.html

40. Politico: «новая норма» – Столтенберг призвал НАТО привыкать к «постоянной российской угрозе». URL: inosmi.info/politico-novaya-norma—stoltenberg-prizval-nato-privykat-k-postoyannoy-rossiyskoj-ugroze.html

41. TVP Info: Столтенберг гарантировал стопроцентную безопасность Польше – но не Украине. URL: inosmi.info/tvp-info-stoltenberg-garantiroval-stoprosentnuyu-bezopasnost-polshe---no-ne-ukraine.html

42. WP: попытка ввести в заблуждение – разведка США назвала отвод российских войск от границы с Украиной преднамеренной уловкой. URL: inosmi.info/wp-popytka-vvesti-v-zabluzhdenie—razvedka-ssha-nazvala-jtvod-rossiyskikh-voysk-ot-granitsy-s-ukrain.html

43. WSJ: Путин перехитрил Запад – потому что живет в своем мире. URL: inosmi.info/wsj-putin-perekhitril-zapad—potomu-cto-tot-zhivyot-v-svoyom-mire.html

44. 1+1: олигархи, бизнесмены и депутаты-миллионеры бегут с Украины. URL: inosmi.info/11-oligarkhi-biznesmeny-i-deputaty-millionery-begut-s-ukrainy.html

Vasyl Tkachenko. Ten days before the invasion.

Abstract. *The second half of March 2022 became the final dividing line in relations between Ukraine as a victim of aggression and Russia as an aggressor. This was preceded by a long evolution of socio-political views of leaders and citizens of these countries. The ruling circles of Moscow have always treated Ukraine as a "backyard" of the great Russian empire. This could not but affect the self-consciousness of both peoples. The Russians' openly hostile attitude toward nationally conscious Ukrainians was cultivated, and the Russian-speakers, who were treated as "Little Russians" by the Kremlin, were extremely lenient. This attitude provoked legitimate opposition from Ukrainians. Russia's forced annexation of Crimea and the aggression in Donbas in 2014 played a crucial role in growing mistrust between the peoples of these countries. Thus, in November 2021, 39% of Ukrainians treated the Russian Federation well or very well, and 47% treated it badly or very badly. In Russia, 45% of the population treated Ukraine well or very well, and 43% treated it badly or very badly. The figures could not be identical, because the victim of aggression could not be more tolerant of the aggressor. In general, the citizens of Ukraine did not think of their future in close contact with Putin's Russia. And the Russians themselves did not see much point in this. The idea of Ukraine's independence in November 2021 was supported by 88% of Ukrainians and 75% of Russians. The share of "integrators" on both sides was insignificant - only 6% of Ukrainians and 18% of Russians.*

Meanwhile, Russia's ruling circles sought not so much the restoration of the USSR as the reincarnation of historical Russia under Catherine II and Alexander I (after the liquidation of the Ukrainian Hetmanate, the three partitions of Poland, and the annexation of Finland). On the way to implementing this plan, Russian President Vladimir Putin set the task of "the final solution of the Ukrainian question." Thus, on July 12, 2021, his program article "On the historical unity of Russians and Ukrainians" was published, where Ukrainians were treated as part of the "triune Russian people" consisting of Great Russians, Belarusians and Little Russians. Ukrainians were denied the right to be an independent subject of history. For the general public, this political course was declared "denazification" – every nationally self-conscious Ukrainian was treated as a "Nazi" and a "Banderite."

The implementation of this anti-Ukrainian course was accompanied by an increase in Russia's military presence on Ukraine's borders, extremely aggressive imperial rhetoric of the Russian leadership, and degenerate anti-Ukrainian hysteria on Russian TV channels. According to the Russian independent sociological Levada Center, ordinary Russians were largely unconcerned about the prospect of war with Ukraine. Most of them did not want such a war, but they were not afraid to start it. They believed that the war would not take place on Russian territory, would definitely be victorious for Russia, and would not be accompanied by great human sacrifices on the part of Russia. Instead, Russians were very afraid of a nuclear conflict with the United States and other NATO countries (56% of respondents). The fear of a great war on the scale of phobias moved to second place after the "fear of illness of relatives and children."

The demonstratively tough anti-Ukrainian course left no doubt that a large-scale invasion of Russia was being prepared against Ukraine. Official Kyiv has been actively pursuing a line of diplomatic resolution of the sharpest controversies. At the same time, the wisdom of life began to prevail among the citizens of Ukraine: hoping for the best, one should prepare for the worst. The mobilization potential was gaining strength: in the event of an open attack by Russia, one in three Ukrainians expressed readiness to defend their country with weapons in hand. Residents were ready to offer armed and civil resistance in case of possible aggression: in the west of Ukraine – 60.5%, in the east of Ukraine - 37.2% of respondents.

The number of Ukrainian citizens who treat Russia well in the first half of February 2022, compared to November 2021, decreased significantly - from 39% to 34%. The number of those who would like to see Ukraine independent of Russia has grown from 88% to 92%. That is, the mobilizing mood of Ukrainians in the face of the Russian threat was growing.

For some time, the same thing could not always be seen from the West – and here Ukraine played a catalyst for their further consolidation. US President Joe Biden has played an extremely productive role in this consolidation. Thanks to his enormous efforts, the countries of the North Atlantic Alliance have come together as a whole on the path of Russian aggression, a powerful factor in providing Ukraine with military, financial and diplomatic assistance.

The bulk of the article offered to the reader is an analysis of the position of various countries around the world on the eve of Russia's

large-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022. Particular attention is paid to the analysis of the meeting of the Security Council of the Russian Federation on the granting of international status to puppet DNR and LND. The author of the article is convinced that the speeches of representatives of Russia's political beau monde at this meeting will sooner or later become material for consideration by the Hague Tribunal or some other international institution on the crime against humanity committed in Ukraine.

Keywords. *Ukraine, the Russian Federation, large-scale military invasion, the United States, the European Union, the North Atlantic Alliance, pacification, financial and economic sanctions, the severance of diplomatic relations, the imposition of martial law.*

ХРОНІКА АСИНХРОННОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СПРОТИВУ

Анотація. Від самого початку розв'язаної Російською Федерацією 24 лютого 2022 року широкомасштабної війни проти України в середовищі українських інтелектуалів сформувався своєрідний інформаційний фронт. Відтоді, мобільно реалізуючись насамперед у соціальних мережах, він є надзвичайно важливою складовою боротьби українського народу проти жорстокого й підступного ворога. Хроніка інформаційно-інтелектуального протистояння агресору з часом стане надбанням історії. Відтак дуже важливою є хронологічна фіксація цього різновиду спротиву у вигляді звернень, есеїв, поезій, оцінки повсякденних подій. Розглядаються міжнародно-правові, воєнно-політичні, стратегічні, історичні та інші проблеми, пов'язані з широкомасштабною війною, розв'язаною Росією проти України.

Ключові слова: війна, ядерна війна, російська агресія, НАТО, російський шовінізм, російські окупанти, російський імперіалізм.

24 лютого 2022 р.

ЗВЕРНЕННЯ

Шановні Друзі, Колеги!

Росія (Четвертий Рейх) почала "спеціальну воєнну операцію" проти України шляхом обстрілу військових об'єктів.

У цей трагічний час для Українського Народу тримаймося разом, підтримуймо один одного і не піддамося необгрунтованій паніці.

Цивілізований світ розуміє, що в Україні сьогодні вирішується доля демократії, проти якої постала Росія (Четвертий Рейх). Кожний має підготувати документи та необхідні речі на випадок евакуації. Вдома рекомендую запитись водою і харчами. Цей тяжкий іспит Україна гідно пройде разом з демократичним світом і вийде іншою, міцною державою.

Росія (Четвертий Рейх) стала на шлях самознищення. Російське народонаселення має заплатити високу ціну за своїх вождів.

Слава Україні! Слава Українському Народові!

Петро Мироненко, доктор політичних наук,
президент Академії політичних наук України

25 лютого 2022 р.

Хто також несе моральну відповідальність за те, що Україна не стала своєчасно членом НАТО і зараз потерпає від російської агресії?

Просто уривок зі спогадів Президента США Джорджа В. Буша: «У 2008 році на саміті НАТО в Бухаресті Грузія та Україна подали заяви на План дій щодо членства в НАТО; ПДЧ – це останній крок перед розглядом повного членства. Я рішуче підтримував їхні заяви. Для затвердження необхідне одностайне рішення, але Ангела Меркель та новий президент Франції Ніколя Саркозі ставилися до цього дуже скептично. ...Я вважав, що загроза з боку Росії робить ще важливішим надання Грузії та Україні ПДЧ. Росія б не так охоче вдавалася до агресії, якби ці країни були на шляху до вступу в НАТО. ...Наприкінці дискусії прем'єр-міністр Великої Британії Гордон Браун нахилився до мене й сказав: "Ми не надали ім плану дій щодо членства в НАТО, але ми могли би просто зробити їх членами!"».

Який висновок з цього? Саме Франція і Німеччина зараз повинні зробити все можливе, щоб захистити Україну, це їхній моральний обов'язок! Вони зобов'язані надати військову допомогу і зробити так, щоб Україна вже зараз стала членом НАТО.

Олександр Мережко, доктор юридичних наук,
народний депутат України, голова
Комітету з питань зовнішньої політики
та міжпарламентського співробітництва

ЗАКЛИК ЛАТВІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ПРИПИНИТИ АГРЕСІЮ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Ми, Латвійська академія наук, як усі, для кого безмежне право народів на самовизначення, свободу і життя не є пустою фразою, категорично засуджуємо безпрецедентну військову агресію Російської Федерації проти України. Україна не вчиняла жодних ворожих дій проти території Російської Федерації, ані проти її військових об'єктів чи її цивільної інфраструктури, ані проти свого народу, що могло б стати формальним приводом для військової агресії з боку Російської Федерації.

Навпаки, це триваюче протягом багатьох років втручання Російської Федерації у внутрішні справи України, її військова та економічна підтримка сепаратистів, анексія Криму та явне порушення Мінських домовленостей, а також визнання відокремлених регіонів України як незалежних держав, які грубо порушують міжнародне право Російською Федерацією.

Коли в 1994 році Росія, США та Великобританія переконали Україну, яка тоді володіла третім за величиною ядерним арсеналом у світі, приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерну державу в обмін на Будапешт Меморандум про гарантії безпеки, підписаний Російською Федерацією, Сполученими Штатами та Великобританією, який набув чинності з моменту його підписання і який передбачав передачу Україною своєї ядерної зброї Російській Федерації, а сторони, що підписали, у відповідь зобов'язуються гарантувати Незалежність і територіальну цілісність України. Пізніше Франція взяла подібне письмове зобов'язання. 4 грудня 1994 року уряд Китайської Народної Республіки оприлюднив заяву про те, що він завжди виступатиме гарантом України для забезпечення дотримання інтересів України за умови відмови від ядерної зброї.

Сьогодні Російська Федерація пригрозила світові ядерною війною, якщо хтось втрутиться в її агресію проти України. Це також спонукало Республіку Білорусь до участі в цій війні, яка являє собою масову ескалацію військових дій і яка становить пряму військову загрозу іншим сусіднім країнам і може призвести до Третьої світової війни.

Латвійська академія наук висловлює повну підтримку Україні як країні та її волелюбному народу в боротьбі з агресором. Ми закликаємо всі уряди світу вжити негайних та ефективних заходів для припинення російської агресії та відновлення суверенних прав України на її територію, як це було до анексії Криму та початку бойових дій підтримуваних Росією сепаратистів на Донбасі, регіон.

Ми також закликаємо Російську академію наук дати об'єктивну оцінку вторгненню в Україну Армії Російської Федерації та зробити все можливе для недопущення кровопролиття цих збройних сил на території суверенної та незалежної держави Україна.

Ми з вами, народі України!

Президія Латвійської Академії Наук.

26 лютого 2022 р.

ЗВЕРНЕННЯ

Цивілізований світ об'єднався навколо України проти Четвертого Рейху – Росії.

Світ лише сьогодні зрозумів справжні наміри Кремля у глобальній політиці, які не відрізняються від намірів Орди.

Я вже багато років пишу про те, що Росія – це Орда і ніколи ця терористична держава не стане іншою, бо ментально живе у далекому минулому.

Кремлівська влада ніколи не розуміла прагнення цивілізованого світу до демократичного майбутнього.

Пропоную від сьогодні Росію іменувати Четвертим Рейхом, бо всі інші найменування не відображають внутрішній зміст політичного режиму.

Протягом всього періоду російсько-української війни я переконував політичних радників посольств провідних європейських держав в Україні у тому, що Росія не є слов'янською державою, а лише слов'яномовною. Росіяни одягли на себе європейські костюми і краватки, а ментально залишились ординцями з патологіч-

ним набором мутованих генів, що перетворило їх у терористів у стані наркозалежності. Це людиноподібні істоти, які здатні лише знищувати людство, на що цивілізований світ не звернув уваги, а коли звернув, то прийшов у стан психологічного штопору.

Такою є гірка правда про нашого сусіда, який у ці хвилини вбиває Український народ і загрожує світові атомною зброєю.

Історикам, філософам та іншим науковцям треба ретельно розібратися з психотипом народонаселення Четвертого Рейху, бо від цього залежить розуміння руху цивілізаційних процесів у майбутньому. Ворога треба знати на рівні генетики, а не оцінювати за його словами, що нічого спільного з реальністю не мають.

ШАНОВНІ ДРУЗІ, КОЛЕГИ!

Я прожив з родиною 25 років на території Четвертого Рейху і дуже добре вивчив психологію народонаселення цієї країни. Не звертайте уваги на протести у містах Четвертого Рейху, бо ті події не мають ніякого значення, вони порожні по суті й за змістом. найбільший демократ там є великодержавним шовіністом. Не довіряйте нікому з Орди.

Відкриваємо широко очі на свого сусіда, що тепер зветься Четвертим Рейхом, і даємо сильну відсіч кожному мешканцю тієї держави, вояки якої прийшли на нашу землю. З ворогом говорити не можна на своїй землі – ворога треба знищувати.

Слава Українському Народові! Слава Україні!

Героям Слава!

Петро Мироненко, доктор політичних наук,
президент Академії політичних наук України

Ставки у цій війні надзвичайно високі. Вона екзистенційна. Або ми існуємо як народ і держава, або ні. Або вони існують як імперія і наддержава без меж – як вони себе уявляють – або ні – й втратять єдину і дуже суперечливу моральну підставу своєї післявоєнної (після II Світової війни) легітимності, змушені будуть шукати нову ідентичність, нові й на чомусь новому засновані межі своєї держави. Тому з ідеєю переговорів варто бути обережним, поки ми не

диктуємо порядок денний. Особливо якщо переговори двосторонні. Мир ніколи не буває абстрактним. Мир може означати, наприклад, пряму чи опосередковану відмову від територіальної цілісності, що вказує на неспроможну державу. Треба зважувати кожен крок на цьому мінному полі, якщо зважитися ступити на нього.

***Олексій Кресін**, доктор юридичних наук,
член-кореспондент Міжнародної академії
порівняльного права*

ОБРАЩЕНИЕ к гражданам Российской Федерации

Граждане соседней, для многих украинцев вчера еще дружественной, страны!

24 февраля 2022 года руководство вашей страны в 4 часа утра без объявления, подло развязало гнусную войну против украинского народа. Баллистическими ракетами, а также из самолетов и артиллерийского оружия был нанесен удар по спящим мирным украинским городам.

Границу суверенного государства нарушили ваши многочисленные войска, тяжелая техника. Сегодня идут тяжелые бои в Киеве, Херсоне, Николаеве, Сумах и других украинских городах. Гибнут наши солдаты, гибнут старики, женщины и дети.

Если вам, русским людям, не жаль нас, пожалейте хотя бы своих людей – мужей, отцов, детей. И поскольку вам никогда не расскажут этого по вашему телевизору (зомбоящику), сообщаем вам потери российской армии только за два дня войны: около 4000 погибших военнослужащих РФ, более 200 сдались в плен, сбито 15 самолетов, уничтожено около 1000 тяжелой техники и танков.

Если же вы и дальше будете распространять лживую информацию о какой-то мифической локальной военной операции, мы вас будем считать сообщниками международных преступников – Путина, Шойгу, Лаврова и остальных ваших вождей. Наши дети и внуки вас проклянут на веки вечные.

Призываем вас – остановите эту безумную бойню хотя бы сейчас, если не смогли сделать этого раньше.

От имени Общественной научной организации –
«Академия политических наук Украины – АПН Украины»
доктор политических наук, президент АПН Украины
П. В. Мироненко
доктор политических наук, вице-президент АПН Украины
В. П. Горбатенко

28 лютого 2022 р.

Вимога Путіна щодо так званої «денацифікації» у контексті його попередніх статті й виступів – це повна відмова від української ідентичності та культури, нашого суверенітету. Адже в його баченні існує єдиний східнослов'янський народ – росіяни – а визнання себе українцем – це нацизм. Прийняття його антилюдської вимоги може передбачати також віддання на його судилище військового і політичного керівництва, добровольців і просто патріотів згідно із завчасно складеними ним списками. Це те, що може зламати життєздатність і віру в себе цілого українського народу на покоління. Не втомлюся повторювати: ця війна екзистенційна, вона про виживання народу. І обов'язково про це писатимемо докладніше.

Олексій Кресін, доктор юридичних наук,
член-кореспондент Міжнародної академії
порівняльного права

К РУССКИМ ЛЮДЯМ

Русские люди! В эти дни, когда русская армия с вашего молчаливого согласия бомбит украинские мирные города – Киев, Сумы, Чернигов, Харьков, Мариуполь, Одессу, Николаев и другие, – все человечество пытается достучаться к вашему разуму. Попытаюсь и я. Быть может, в последний раз, ибо иллюзии относительно вас, как братского народа, испарились из моего сознания еще в 2014 году.

Я работаю в самом центре Киева. И мой путь на работу пролегал мимо отстроенного нами Михайловского Златоверхого собора, который в тридцатые годы взорвали любители того, чей труп, доселе не преданный земле, лежит в столице вашего государства посреди Красной площади. Я иду вдоль длинной-длинной стены собора, на которой размещены в несколько рядов фотографии погибших за родину. Причем погибших от изготовленного вашими руками оружия, от рук ваших же «добровольцев», подло расстрелявших их в «гуманитарном» коридоре под Иловайском, в Дебальцево, в Луганском и Донецком аэропортах, на Савур-могиле. Круглый год под этими фотографиями охапки свежих цветов, горят поминальные свечи и нередко стоят на коленях рано поседевшие женщины. Я иду и, всматриваясь в эти светлые лица, проклиная-проклиная... И, как вы понимаете, не только вашего президента и его окружение.

Эти ребята, почти безоружные, при нашей помощи отстояли Украину в самые трудные годы. Развязанная вашей страной война идет на нашей земле вот уже восемь лет – это больше, чем длилась Вторая мировая. За это время мы научились достойно жить и умирать, любить и ценить свою Родину, поддерживать безутешных вдов и осиротевших детей. Сейчас наша армия одета, обута и хорошо вооружена. И командуют ею боевые сорокалетние генералы, которые начинали войну лейтенантами.

Позволив 24 февраля 2022 года своему руководству развязать гнусную, полномасштабную войну против украинского народа, вы все несете за нее ответственность. Мои претензии не распространяются на таких достойных людей, как Андрей Макаревич, Юрий Шевчук, Илья Новиков, Лия Ахеджакова, Андрей Зубов, Андрей Пионтковский, Юрий Шулипа, Ольга Курносова и многих других, кто смело и бескомпромиссно встали на нашу сторону. Но если брать ваше общество в целом, то лишь незначительная часть его протестует против сегодняшних обстрелов наших мирных городов и сел со всех видов современного оружия, против убийства наших стариков, женщин и детей.

В этих условиях я еще раз взываю к вам. Опомнитесь! Выходите на улицы своих городов, остановите свое обезумевшее руководство. Заберите свои войска с нашей цветущей земли. Пока еще живы ваши отцы, мужья, сыновья. Несколько тысяч из них уже ни-

когда не вернуться. Вывезите их тела, похороните по христиански и всеми силами прекратите нас убивать. Ведь мы все равно не сдадимся. Никогда! Вы же за все ответите вместе с теми, кого десятилетиями терпите у власти. Еще не поздно. Ибо когда мы предоставим гуманитарный коридор для возвращения ваших недобитых вояк, мы не сможем гарантировать их безопасность. Украинские крестьяне будут добивать их лопатами и вилами. Им некогда воевать. Завтра весна. Надо пахать и сеять хлеб.

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор,
віце-президент Академії політичних наук України

29 лютого 2022 р.

ПО КОМ ЗВОНИТ КОЛОКОЛ?

Вместо предисловия

Русские люди, россияне! Теперь уже не дорогие, но все еще близкие вследствие общей, многострадальной истории! В 2014 году от Рождества Христова вы избавили меня от иллюзии, доселе имеющей место во многих умах по вашу и нашу стороны границы, – «Мы же братья!». Движим этой иллюзией, я обратился в достопамятном 2014 году к русской интеллигенции. Обращение не избавило Украину от последующей трагедии. Зато избавило меня и миллионы украинцев от вышеупомянутой иллюзии. Созерцая сегодня ваши горящие танки и трупы ваших солдат на нашей земле, ужас, в который вы ввергли нашу, а завтра поймете – и свою страну, хочу лишь спросить вас: «Ну что наотдыхались в Крыму, надонбасились, нановоросились, навоевались?» А теперь пора браться за ум и за свою страну. А как напоминание о том, что прогнозы время от времени сбываются, привожу без изменений текст своего обращения восьмилетней давности и послесловие к нему.

А вас не впечатлили эти аплодисменты?

Уважаемые коллеги, друзья! Я обращаюсь к ученым, преподавателям, ко всем неравнодушным, кто работает в социально-гуманитарной сфере Российской Федерации.

Меня по-человечески в буквальном смысле потрясли аплодисменты после недавнего единогласного голосования представителей Вашего высшего законодательного органа за начало вооруженных действий против Украины. Вы позволили ударить нам в спину в самое трудное время, которое переживает наша страна за годы ее независимости. Но хочу Вас заверить: еще придет время, когда Вы прозреете. Но тогда на Красной, Болотной, Дворцовой и других площадях России будут умирать не наши дети и внуки, а Ваши. И еще. Сегодня, соблазнившись возможностью отторгнуть у нас Крым, Вы рискуете навсегда потерять Украину и доверие к Вам всего мирового сообщества. Не слишком ли высокая цена за имперские амбиции правящей верхушки?

Информационные технологии преподнесли Вам нашу борьбу с удущьем как свержение законной власти. Но Вам, наверное, забыли рассказать о том, что во время трехмесячного противостояния народа и власти на Майдане Независимости киевляне отдавали последнее (хлеб, теплую одежду, деньги) тем, кто готовы были пожертвовать собой во имя демократии, справедливости, во имя будущего своих детей и внуков. Женщины, чьи пальцы еще вчера бегали по черно-белым клавишам, помогали выковыривать булыжник из мостовой. Мужчины с палками и деревянными щитами уходили на передовую. А в один из самых тревожных дней двое деток дошкольного возраста помогли маме катить шину от Бессарабки к Майдану для укрепления баррикад. Из нашей общей истории Вы не можете не знать по какой причине на улицах и площадях появляются баррикады.

Когда убивали наших детей в самом сердце «матери городов русских», православная церковь, к которой мы с Вами принадлежим, звонила в колокола и спасала их от нелюдей. Сотни раненых находили свое пристанище в Михайловском Златоверхом соборе. День и ночь работали врачи со всей Украины. Киевляне прятали по домам от милиции и прокуратуры изувеченных «Беркутом» протестующих. И в это самое время наш (теперь уже бывший) президент Янукович раздавал медали спецназначенцам, доблесть которых заключалась лишь в том, что они налетали стаями (по пятеро на одного) и калечили молодых людей, сохранивших достоинство и гордость за свою страну. Потом по приказу прези-

дента этих людей расстреляли снайперы. Народ назвал погибших «Небесной сотней».

С ними прощались прямо на Майдане. Я видел, как черными от обгоревших шин руками утирали слезы мужики, плакавшие последний раз в далеком детстве. А еще остались сотни тяжело раненых, за жизнь которых борются в Варшаве, Праге, Вильнюсе, Тель-Авиве, Берлине. Только не в Москве. Родные без вести пропавших заглядывают в глаза прохожих, в надежде их отыскать. И после этого Ваша власть называет с позором бежавшего вору и выродка легитимным президентом. Предлагает вернуть его нам. Что ж, привозите! На танке! Как Бабрака Кармаля. Только, боюсь, не довезете.

Ваши средства массовой дезинформации называют тех, кто сражались против диктатуры и олигархии, «фашистами» и «бендеровцами». Поверив в эту ложь Вашей путинской (читай: геббельсовской) пропаганды, не забудьте причислить и меня к этим людям, а вместе со мной и четырехмиллионный город, в котором я имею счастье жить и работать. Я и раньше гордился этим городом. Теперь буду гордиться вдвойне.

В эти дни два наших дружественных народа оказались на пороге масштабного военного конфликта. Решения Президента России и Совета Федерации относительно введения в Украину «ограниченного контингента войск», а также действия российских войск в Крыму означают не что иное, как начало войны Вашей страны против суверенного государства, каким с 1991 года является Украина. Надо смотреть правде в глаза. Невзирая на заведомо лживые, изворотливые словеса Путина, Лаврова, Шойгу и других официальных лиц. Ибо сказал русский поэт Андрей Вознесенский:

Позорно знать неправду и не назвать ее,
А назвавши позорно не искоренять,
Позорно похороны называть свадьбою,
Да еще кривляться на похоронах.

Я ответственно заявляю, что после свержения антинародного режима Януковича в Украине законным, демократическим путем сформирована новая власть, решения и действия которой порой поспешны и противоречивы. Однако, эта власть не дала ни единого повода для ущемления национальных, языковых, религиозных

и других демократических прав и свобод украинского народа. Что касается отмены закона «Об основаниях государственной языковой политики», который послужил поводом для вторжения, смею Вас заверить, он не прошел ни одной экспертизы и был буквально продавлен правящим режимом. Достаточно сказать, что он базируется на извращенном понимании не ратифицированной Российской Федерацией и целым рядом других стран «Европейской хартии региональных языков и языков меньшинств». Всем, не имеющим ни малейшего представления об этом законе, советую обратиться к 10-й статье Конституции Украины, где черным по белому записано: «В Украине гарантируется свободное развитие, использование и защита русского и других языков национальных меньшинств Украины».

Сегодня в Украине никто и ничто не угрожает безопасности русскоязычного населения. Напряжение на Крымском полуострове возникло исключительно вследствие создания самопровозглашенного правительства автономии под прицелами незаконно введенных на нашу территорию российских войск. Следовательно, возникший инцидент является безосновательной, заранее спланированной провокацией, о чем свидетельствует обращение Русской общины Крыма к Президенту Российской Федерации, в котором они, в частности, заявляют: "Мы -- этнические русские и русскоязычные граждане Украины -- не нуждаемся в защите наших интересов другими государствами. Мы благодарим Вас за поддержку, однако хотим донести до вас информацию о том, что нас никто и никогда не ущемлял на территории Украины".

Наши народы сообща, ценой невосполнимых потерь победили фашизм во Второй мировой войне. И это закономерно, ибо в военном противостоянии чаще всего побеждает тот, кто борется за свою родную землю, за справедливость. Сегодня правда -- на нашей стороне. В стране началась массовая мобилизация. Сотни добровольцев стоят в очередях у дверей военкоматов. Весь украинский народ готов подняться на защиту Отечества. Однако, мы не хотим войны с Вами, которых вправе считать своими кровными братьями.

Я не прошу Вас ни о чем. Я лишь хочу понять истоки агрессии и антиукраинской истерии, развернувшейся в России. Мне нечего бояться, потому что я верю в свой народ. Мы поднялись с колен.

Во весь рост. И я с грустью, но не с опущенной, а с гордо поднятой головой иду на работу мимо заваленных цветами баррикад. Эти цветы принесли мы – «фашисты» и «бендеровцы».

Как прежде звонят колокола Михайловского, и в моем мозгу в который раз всплывают строки эпитафии к роману Эрнеста Хемингуэя: «...смерть каждого Человека умяляет и меня, ибо я един со всем Человечеством, а потому не спрашивай никогда, по ком звонит Колокол: он звонит по Тебе».

Послесловие

Мои друзья разместили этот «крик души» в Интернете. Вскоре его опубликовала «Літературна Україна» [20 березня 2014 р. № 12 (5541)]. Через несколько дней из Интернета я узнал, что еще раньше одна из версий этого воззвания под названием «Обращение профессора Горбатенко» была опубликована в России информационно-аналитической газетой «Современная Калмыкия» [15 марта 2014 г. № 1(24)]. Главный редактор этой газеты Валерий Бадмаев в предисловии написал следующее: «Публикуемое ниже обращение было размещено в соцсетях, его просмотрели в фейсбуке и сделали репост более 100 тысяч человек. Лично я также отметил его и порекомендовал друзьям. Теперь я рекомендую прочитать это обращение читателям нашей газеты и в особенности тем из них, у кого нет возможности пользоваться Интернетом или кто не умеет это делать. Кто в силу привычки или отсутствия возможности получает политическую информацию только от трех телеканалов (ОРТ, Россия, НТВ), давно превратившихся из средств массовой информации в средства массовой пропаганды. Читайте, сопоставляйте, думайте».

Далее события разворачивались как в детективном романе. 14 марта в Элисте главный редактор «Современной Калмыкии» был арестован, а семь тысяч экземпляров газеты с моим обращением, опубликованным на первой полосе, были изъяты полицией. Так я стал экстремистом. Правда, несколько позже, в мае 2014 года, Валерию Бадмаеву представителем Экспертно-криминалистического центра г. Элисты была выдана на руки справка о том, что в обращении профессора В. Горбатенко, опубликованном в конфискованной газете, нет экстремистских высказываний. Мне

повезло – я был оправдан при жизни. Обычно в России реабилитируют посмертно.

Наряду с поддержкой лучших представителей русского общества я наразился своим обращением и на хамские выпады и на оскорбления, о которых нет необходимости здесь вспоминать, ибо в них читатель не найдет ничего нового, кроме как еще раз убедится в степени деградации русского общества. Однако же меня обидело и несколько обескуражило письмо одного из лучших (как я полагал) представителей русской демократической интеллигенции. С этических соображений не буду называть его фамилии. К сожалению, письмо где то затерялось. Однако сохранился мой ответ русскому интеллектуалу. Привожу его в том виде, в каком он был написан в достопамятном четырнадцатом году.

Уважаемый С. Б.! Мне было почему-то приятно узнать о Ваших украинских корнях, поскольку я помню Ваши выступления в 90-е и уважал Вашу позицию. Правда, это было в демократической России. Я благодарен Вам за то, что нашли время ознакомиться с моей нехитрой статьей. К тому же, целых две позиции Вы не оспариваете: 1) недопустимость войны двух дружественных народов; 2) дикость единомыслия и телячьего восторга, связанного с этим вопросом. Что касается Ваших замечаний, попробую ответить по пунктам.

По поводу «неудачных» президентов и правительств. Быть может, нам как всегда не везло. Еще Владимир Винниченко говорил, что украинскую историю невозможно читать без брома. Или же не оказалось вовремя и в нужном месте таких «удачных» личностей, как, скажем, Лукашенко или Путин. Кто знает? Но это наши ошибки и мы бы хотели в них разобраться без чьей-либо помощи. К тому же, у нас появился шанс 25 мая нынешнего года выбрать кого-нибудь получше. К сожалению, не получается. На пути встал Ваш удачный президент со своими зелеными человечками, из вездесущими шпионами и боевиками (за прошлый месяц их задержали в Украине больше, чем за все годы независимости), ну и, конечно, с нашими «дорогими земляками» типа Витренко, Царева и Колесниченко.

Теперь что касается «легитимного» президента. Законность его избрания признаю. Фальсификации были, но они не повлияли ре-

шающим образом на результат. Напротив, были иллюзии, что уж этот не повторит ошибок и откровенных глупостей Ющенко. Однако, вскоре наш законный президент упек в тюрьму, дабы не мешала царствовать, Юлию Тимошенко, за которую проголосовали без малого половина избирателей. Народу это не понравилось, но промолчали. Потом он зачистил Конституционный Суд, Центральную Избирательную Комиссию, перекупил депутатов из других фракций. Вскоре в парламенте появились сыновья, родственники, парикмахеры, фаворитки и прочие сомнительные лица. Народ задумался. Потом он уничтожил малый и средний бизнес, неподвластный его семье. Народ начал роптать. Вершиной его творчества стало изменение Конституции через Конституционный Суд. И мы поняли, что уж теперь в 2015 году снова будет он, потом будет его сын, потом внук и так далее. Но несмотря ни на что, мы вынуждены были признать, что он – законно избранный президент. Нами избранный. На свою голову избранный. Эта позиция оставалась незыблемой, пока он не сбежал от гнева собственного народа. К Вам почему-то сбежал. После этого его законность подверг сомнению всенародно избранный парламент. А вот теперь о легитимности, которую часто сознательно или незосознательно путают с легальностью (как это случилось с Вашим президентом). В отличие от законности эта категория изменчива, ибо она связана с реальной поддержкой населения. Скажем, у Ющенко вначале его пути она составляла около 60 %, в конце – 5%. У Януковича в конце его бесславного пути легитимность ушла в минус, поскольку от него отrekliсь даже его ближайшие соратники – Герман, Ефремов, Рыбак, Мирошниченко, Тигипко и др. К тому же и сам он попросил однопартийцев исключить его из рядов казавшейся железобетонной партии регионов. О какой легитимности после этого может быть речь? Пусть приезжает. Наш народ сердобольный. Вдруг возьмет, да и простит.

Вы за мирный протест. Я тоже. Если меня не сажают в автозак за имитацию плаката «Миру Мир», или если не бьют на Майдане моих детей, обманутых президентом. Мирный Майдан стоял два месяца. Его не услышали. Наводнили столицу проплаченными бандитами. Начали исчезать люди. Их до сих пор не могут найти. Кстати, я не писал о том, что мне нравятся силовые методы. А когда Вы жалеете пострадавших милиционеров и «беркутовцев», не

забудьте пожалеть и всех остальных погибших соотечественников. Среди них радикалов немного. По их могилам можно изучать географию страны. К тому же, около 30 человек из них – этнические русские. Уж их то трудно назвать «радикалами-националистами».

И, наконец, о языковом законе. Ваш Киселев, вероятно, забыл Вам сообщить, что этот закон не отменен. Решение парламента не подписал и. о. Президента Украины Турчинов, чтобы не дать повода оттяпать еще один кусок от многострадальной Украины. Он действует. Вернее, в нем не было и нет необходимости. В Украине (за исключением некоторых глупостей при Ющенко) никто и никогда не преследовался за русский язык, либо другие языки национальных меньшинств. Вас не настораживает тот факт, что вместе с русскими не выступают единым фронтом болгары, поляки, немцы и представители других нацменьшинств. Есть, конечно, у нас радикалы с крайними взглядами, вроде Фарион. Так, а где их нет. У Вас вон официальные лица предлагают поделить соседнее государство, мыть сапоги в Индийском океане, прятать солдат за спинами женщин и детей. И ничего! Вот вы, как аналитик мирового уровня, можете мне сказать, почему Российская Федерация не ратифицировала Европейскую хартию региональных языков и языков меньшинств? Кстати в Крыму сейчас ввели три языка. А легче не стало. Намедни избили крымскотатарского мальчика за родной язык. А вот теперь превращают в русскоязычную единственную в Крыму украинскую школу. Если Вам по Вашему телевизору скажут, что Царева, который постоянно ездит на консультации в Москву, в Николаеве и Одессе этими днями били «бендеровцы», не верьте. Николаев – русскоязычный город. Я там учился. Мой друг Сергей, который любезно переадресовал мне Ваше письмо, оттуда и он никогда не говорил на украинском. Из Вашей картинки стыдливо изъяли слова на чистом «великом и могучем»: «Московский фашист!» и «Вокзал. Чемодан. Россия!». Я тоже наполовину русскоговорящий. Украинский – мой родной. Я жил в селе и мне повезло. Моей супруге – меньше. Она жила в маленьком городишке под Киевом. Там украинской школы не оказалось. Вот так и разговариваем – то на русском, то на украинском. И даже не замечаем. И так вся страна. Вам ли не знать этого? За двязычие выступают те, кто не хотят и не будут говорить на

украинском. Русскими мы после этого не станем. А вот украинский язык исчезнет, как сегодня исчезает белорусский.

Я уважаю Вашу позицию. Спорить дальше не вижу смысла. Если что-либо в моей статье Вас обидело, простите. Писал в сердцах, ночью. После того, как Дума дала отмашку, а двадцатипятилетняя российская армия начала мучительные поиски в Крыму ну хотя бы одного «бендеровца». Не нашли. Зато у Вашего Президента получилось «без единого выстрела». Правда, убили прапорщика и майора, да четверых детей осиротили. Но ведь мы знаем, что великая цель оправдывает средства.

P. S. Читал на сон грядущий «Былое и думы» Герцена. Дочитал до слов: «Да будет проклято царствование Николая во веки веков, аминь!». Задумался. И не смог устоять перед соблазном переадресовать эти слова его нынешнему удачливому преемнику. С уважением, профессор Владимир Горбатенко.

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор,
віце-президент Академії політичних наук України

1 березня 2022 р.

МАТЕРЯМ РОССИИ

России матери! Когда
вы сыновей своих рожали,
неужто думали тогда,
чтоб их сегодня убивали?

О сердце матери! В тебе
любви и нежности – безбрежность!
Готово ль ты носить в себе
потери сына неизбежность?

Согласно ль ты его отдать
в кровавые объятия ада,

откуда нет пути назад
и только смерть – его награда?!
В моей истерзанной стране,
в моей прекрасной Украине -
по чьим приказам, чьей вине
их трупы коченеют ныне?

Зачем они пришли сюда
как оккупанты, интервенты
по воле вашего царя,
назначенного в президенты?!

Когда вернётесь с похорон
с опустошенными сердцами,
запомните: убийца – он!
Тот, кто возвысился над вами.

Его не тронет ваша боль,
ни ваши слёзы и страдания.
Ему приятна эта роль –
быть палачом без колебанья.

Не дожидайтесь новых тел,
чтобы увидеть их воочью.
Того, кто их убить посмел,
сегодня разорвите в клочья!

На улицах и площадях
всех городов, посёлков малых
забудьте, что такое страх,
как мы его давно сломали!

28 лютого 2022 р.

Валентин Северинюк, поет, прозаїк, перекладач,
доктор політичних наук

4 березня 2022 р.

БЫЛЬ ОБ УКРАИНСКОМ ВОПРОСЕ

Многие годы русские, которые потом стали россиянами, и украинцы жили рядом. Потом вместе. Ну прям как семья. Главными в семье были россияне. Они решали, как лучше, выше, сильнее, ну и прочее. Украинцы спорили, иногда дрались, умирали, терпели, но соглашались. Россиянам казалось, что украинцы их любят. Да что там, они были в этом уверены. Да и они любили украинцев: что за чудо эти их песни, борщ, сало, колорит... Долго так было. Иногда казалось, что всегда – испокон веков. Но, времена менялись, и вместе с ними менялись украинцы – как-то начали работать над собой, открывать в себе призабытые качества, проходить курсы личностного роста. Они научились протестовать, голодать за свою правду, выбирать президентов (и их уже б разных – очень разных), и парламент, и мэров. Они организовали для себя два кризисных Майдана – это когда нужно было выбирать будущее, брать на себя ответственность, жертвовать собой ради детей. Они вспомнили, что у них есть свой язык и давай писать на нем свои песни, книги, выигрывать Евровидение. Они сдунули пыль со своей истории. А там сотни страниц, о том, что Украина – это и Великое княжество Литовское, и Речь Посполитая, и Австро-Венгрия, и поняли, что они – Европа. А тут еще и безвиз. А там в Европе – тоже везде они (первая кофейня, первая королева Франции и т. д.).

Украинцы становились самодостаточными. Вот откуда, поняли они, этот вечный дискомфорт бок о бок с россиянами, которые так любят Домострой, царя и вечного президента, и хотят жить в особом русском мире, где Большой, Пушкин, Третьяковка и автозаки (за малейшую попытку сказать что-то свое, недержавное) мирно соседствуют в одном смысловом ряду.

Жить вместе стало невозможно. Разные представления о жизни, цели, способы мышления – все это вело к разрыву. Держал быт – газ, свет, бабло, танки, угрозы убить, побои, травмирование (оторванный Крым, кусок Донбасса), пресловутая ядерная кнопка.

Ни любви, ни уважения, ни родства, ни чувства добрососедства уже не было. Так, терпели. Искали помощи у других соседей,

которые не сомневались, что украинцы живут в своем доме и имеют право жить по-своему.

Надеялись украинцы, что и россияне начнут расти над собой, развиваться, освоят базовые коммуникационные практики и критическое мышление, создадут какие-то информационные структуры для баланса. Ну чтоб на равных поговорить, объясниться, так сказать. Сказать – отпустите, у нас свой украинский мир, и мы останемся друзьями. Не захотели так россияне.

«Так не доставайся же ты никому» – подумали они и их лидер начал с украинцами войну. Он решил убить их. «Они не хотят жить с нами в нашем любимом русском мире. Они хотят дружить с другими. Они предали нас. Их, глупеньких, используют, чтобы америка победила наш особый русский мир, которому нет границ» – объяснял пастух своему стаду. «Да, да» – молча и очень сплоченно кивало в ответ стадо. «Мы должны вернуть их себе, они заблудились» – продолжал пастух, – мы очень быстро убьем их немного, поставим им нашего пастуха, и вернемся с ними в наш загон». «Да, да» – кивало стадо.

Ранним утром, в 5.15 24 февраля 2022 года упали первые бомбы на Киев (да, тот самый Киев, куда россияне приезжали на каштаны в мае, на киевский торт, позже на Евро-2012 и т. п., да и вообще часто шастали по Крещатику). Потом на Харьков. Потом на издавна курортные пригороды Киева – Бучу, Ворзель, Ирпень. Туда, где детские санатории и взрослые дома отдыха. Потом – на всю страну – и на приграничье, и на Львов, Сумы, Хмельницкий, Херсон... – так, чтобы «слегка» убить и деморализовать мирных граждан. А по украинской земле уже шли танки...

Неведомо, каков был план россиян... Преодолев шок, ужас и смятение, украинцы все как один поднялись на защиту своей жизни, своего жилища, своего права жить так, как они хотят в своем доме. Им помогает подняться весь мир, наконец-то поверивший, что и в XXI веке есть место варварству. И каков бы он ни был этот российский план – он невыполним.

А на руках россиян теперь кровь. Кровь украинцев. Много крови. Постарайтесь увидеть ее. С каждым днем ее больше и больше. Вот почему весь мир не имеет иного выбора, как помочь украинцам закрыть россиян в русском мире, как в учреждении специального назначения. Чтобы кровь не затопила всю землю.

А земля уже не раз знала таке. Из последнего – всего 80 лет назад. И кроме трибунала, того, который Нюрнбергский, знала еще и покаяние. Может быть, вам, россияне, еще удастся избежать первого... Но точно не всем.

Тетяна Бондарук, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

6 березня 2022 р.

Субота, 5 березня

З міста, що ракетами розтрощене
До усього світу прокричу:
Цього року у Неділю прощени
Я, здається, не усіх прощу!

Світе-світе, гарно ж ти нас кинув!
Та у пеклі цих страждань-терпінь
Все ж стоїть золотoverхий київ,
Буча, і Гостомель, і Ірпінь.

Ми усе здолаємо і вистоїм!
Потім ще і рештки приберем
Тих усіх, котрі були тут прислані
Вузькооким лисим упирем.

З вами й я і вистою, й вцілію,
Як у землю рідну міцно впрусь.
Я ніколи не прощу росію.
...Чом відводиш очі Білорусь?

Олександр Ірванець,
поет, прозаїк, драматург і перекладач

І ось, у контексті російського шовінізму, з усіма його маркерами, стереотипами та усталеними позиціями. Наскільки культура може бути обмеженішою за мову? За мову звичайного харківсько-

го (російськомовного, ясна річ) поліцейського (яких тепер в Україні не будуть називати мусорами, а саме поліцією), що витягує з-під завалів російськомовних бабусь, які голосували за проросійські партії, і яких тепер авіаударами вбиває президент країни, яка є спадкоємицею "великої російської культури". В контексті історії цей поліцейський куди потужніший і переконливіший за всю імперську традицію, з її золотим та срібним віками. Він рятує людей. А імперська культура їх убиває. Так-так, саме культура, і весь фальшивий мертвотний контекст, що за нею стоїть, і який ми всі звикли терпіти – ну, бо це "великий наратив". Направду – це великий наратив, що завжди виправдовував насильство та зневагу до інших, саме так і не інакше.

В цій війні культура знову зазнала нищівної поразки. Цього разу – "культура Достоевського і Толстого". І зловтішатися тут якось не випадає. Бо поразка культури в реальності – це спалені градом цивільні. І військові теж, до речі. Ясна річ, що на другому тижні третьої світової складно щось прогнозувати, але вже зрозуміло – скільки б не проіснував наш прекрасний та безвідповідальний світ, яких би подальших конфігурацій не набула європейська цивілізація (так-так – саме та гуманістично орієнтована спадкоємиця Атен та Александрії, яка вісім років намагалася проковтнути анексію Криму та російські танки на Донбасі) – Толстой із Достоевським зазнали нищівної поразки. Так само як і російський балет, російський авангард (який, великою мірою, таки і не російський, а наш, український), а разом із тим – російський хокей, російський футбол (ну, з цим і до війни було погано). Народ, який не годен зупинитися перед бомбардуванням міст у чужій країні, не має права перекладати провину на умовного адольфа алоїзовича. Це тепер ваш спільний тягар. Ви тепер мічені. Фріци. Було ж до другої світової нормальне ім'я, так? А досі як мітка. Так тепер буде з вашими іменами. Тому – Достоевським уже не прикриєтесь. "Російська велика гуманістична" культура йде на дно, як неповороткий "Титанік". Себто, перепошую, як російський військовий корабель.

П. С. Єдине що – через 60 років майбутній Тарантіно зніме про вас ігрове кіно. Але і в цьому кіно ви будете виродками. Безславними.

Сергій Жадан, поет, прозаїк, перекладач, громадський діяч, фронтмен гуртів "Жадан і Собаки" та "Лінія Маннергейма"

8 березня 2022 р.

Багато журналістів запитують про перемовний процес. Що ми готові обговорювати, а що – ні, коли й від кого варто чекати зрушень тощо. Тому вирішив окреслити деякі позиції в окремому дописі.

По-перше, ультиматумів ні Зеленський, ні український народ не сприймають. Ми вже показали як можемо себе захищати й довели всьому світу, що незламні! Тому росія зі своїми ультиматумами йде шляхом свого військового корабля! Скільки завгодно рашисти можуть повторювати про «днр» та «лнр» чи Крим, але все це ми не приймаємо. Українці не погодяться на пошматування нашої країни. Проте фактом залишається окупація цих територій, а тому треба думати про врегулювання життя людей на цих територіях в рамках нашої цілісної держави.

По-друге, Україна стоїть на позиціях чесних та предметних переговорів, коли територіальна цілісність нашої країни не підлягатиме сумніву, але поки російські нацисти до цього не готові. Тому чим більше ми клепатимемо пику окупантам, тим більше ми наближатимемо досягнення миру на нормальних і чесних умовах. Слава ЗСУ!

По-третє, питання вступу України в НАТО сьогодні не є для нас актуальним. Мінімум 15 років це нам не світить. Про це прямо говорять в Альянсі. Я відверто розчарований підтримкою НАТО. Фактично, Альянс як інституція не допомагає нам. Нам допомагають конкретні країни-члени НАТО, за що їм величезна подяка, проте я відверто сподівався на більше від самого Альянсу. Тому нам потрібен конкретний договір про реальні гарантії безпеки. Не Будапештський меморандум-2, а чіткі гарантії від США, Туреччини, Британії, держав-сусідів України та росії. Над цим треба працювати, і робота вже ведеться. Але це може стати реальністю лиш у випадку, коли ми відіб'ємося від ворога. Тому треба відходити від гасел про вступ до НАТО і думати про нові варіанти. Звичайно, є надія, що НАТО змінить свою позицію щодо війни в Україні, над цим працює Зеленський, але я б все ж таки на найближчі роки 10 робив ставку на нові варіанти пошуку гарантій безпеки для нашої країни.

Ігор Петренко, доктор політичних наук,
політичний експерт

9 березня 2022 р.

Захист України зараз від російської агресії – це лише перший етап на шляху забезпечення безпеки України в майбутньому. Вже зараз світові треба думати про те, як зробити так, щоб Росія більше ніколи не змогла загрожувати жодній країні. Для цього необхідна серйозна реформа європейської та світової системи безпеки, в чому має взяти безпосередню участь Україна; також необхідна серйозна перебудова внутрішнього устрою Росії, щоб позбавити її можливостей загрожувати міжнародному миру та безпеці.

З цією метою світовому співтовариству треба обговорювати вже зараз, якою має бути конституція пост-путінської Росії. Так, зокрема, Росія повинна мати без'ядерний статус, оскільки ядерна зброя в її руках – це величезна загроза всім країнам світу. Необхідно також провести реформу внутрішньої структури Росії з тим, щоб подолати ту авторитарну ієрархічну модель, яка веде до агресивної поведінки Росії на міжнародній арені. Росія має стати справжньою демократичною федерацією або конфедерацією. Необхідно також встановити чіткий пріоритет норм міжнародного права над внутрішнім правом в російській Конституції. Цілком зрозуміло, що потрібна денацифікація=депутінізація Росії, у тому числі шляхом закріплення відповідних гарантій у тексті нової Конституції. Варто також закріпити обмеження військового бюджету і чисельності військ, які може мати Росія.

Вироблення проекту нової Конституції Росії повинно стати справою міжнародного співтовариства демократичних держав. І Україна також має взяти участь у цьому процесі. Тільки так можна виробити юридичні гарантії і механізми неповторення агресії Росії проти інших держав.

Олександр Мережко, доктор юридичних наук,
народний депутат України, голова
Комітету з питань зовнішньої політики
та міжпарламентського співробітництва

11 березня 2022 р.

Я вкрай рідко пишу вірші, які не є словами до пісень. Але цей вірш саме такий. Написав його декілька днів тому о 5-й ранку, перебуваючи у Дніпрі, прокинувшись від звуку сирени повітряної тривоги. Не буду пояснювати його. Ви зрозумієте, коли почуєте. Коли настане Перемога, ми будемо писати інші пісні та вірші. А поки що, саме це у моїй душі і, я відчуваю, в душах мільйонів українців.

Звідки взялась ти, моя ненависть?
Я ж тобі не давав телефон
Я ж ніколи не кликав в гості,
Вікна в серце закрив, балкон

Звідки взялась ти моя ненависть?
Я ж тебе не будив вночі
Я тобі не приносив їсти
Не лишав у дверях ключі

Звідки, сука, ти в біса взялася?
Звідки вийють під звук сирен
Прямо в серце у моє серце
Ці Мільйони чужих імен?

Як тепер мені жити, ненависть,
Як писати весні листи
Як забувши ноктюрн із градами
Заспівати Така, як ти

Ти зробила мене чорно білим
Ти зробила мене простим
Тож тепер не проси пощади
То ж тепер не волай «прости»

Я тепер просто так не спинюсь
Я тепер підірву мости

Знищу я тебе, моя ненависть,
І здригнуться в землі хрести

Знищу спершу тебе на вулиці,
Знищу в небі і на землі,
Знищу твої брудні прокльони
Знищу танки і кораблі

А коли промине тривога
Сонце вигляне з висоти
Приповзу я в сльозах до Бога
Й заспіваю «Така як ти»

Святослав Вакарчук, музикант, композитор,
автор пісень, лідер гурту "Океан Ельзи", громадський діяч

15 березня 2022 р.

КІНЕЦЬ ФУКУЯМИ

У Фейсбуку з'явилася ганебна стаття Френсіса Фукуями, який «зняв маску» і показав справжнє обличчя псевдовченого, який нічого не зрозумів з тієї глобальної катастрофи, що сталася, з російсько-української війни, називаючи її ескалацією. Суть статті: хай купка українців перемаже, а мудрий Захід правильно вчинив, не давши нам протиповітряного захисту, а Росія не матиме приводу звинуватити Захід у втручанні: «Рішення адміністрації Байдена не оголошувати заборонену для польотів зону або допомогти передати польські МіГи були хорошими; вони тримали голову холодною під час дуже емоційного періоду. Набагато краще, щоб українці самостійно перемогли росіян, позбавивши Москву виправдання, що НАТО напав на них, а також уникнувши всіх очевидних можливостей ескалації». Простіше кажучи: хай Україна стикає кров'ю до перемоги, а ми умили руки й правильно зробили. Головне – щоб Росія (яку ми панічно боїмося) нас ні в чому не звинуватила. Така позиція вченого потребує рішучої реакції насампе-

ред учених, для яких Фукуяма був взірцем політичної думки. Почнемо з останніх слів «опусу» Фукуями: купа відважних українців позбавить нас від занепаду глобальної демократії... Такий висновок вражає своїм цинізмом.

По-перше, не купа відважних, а наша героїчна і чисельна армія та весь народ український піднявся на війну. Це справді вітчизняна війна, бо воюємо не за глобальну демократію, кінець якої Ви вже давно описали у своїй відомій праці «Кінець історії», і не за «мудрість» натівських боягузів, що чекають нашої перемоги ціною десятків тисяч життів наших героїв і безневинних дітей. Ми боремося за життя і за свою святую Землю. І для нас не важливо, що говоритиме путінська кліка, «позбавлена виправдань», і що писатиме ліберальна преса про крах політики невтручання й ганьбу Альянсу. І нам вже зовсім байдуже, що скаже Вашингтон, Пекін чи Анкара. У нас вже нема ілюзій, вони зникли в ту мить, коли бомбили наші пологові будинки й житлові квартали путінські нелюди з мовчазної згоди «великих» геополітичних гравців. Це буде перемога українського духу і нашої нації – нації нескорених. А щодо «духу 1989 року»... він має пропахнути духом нашої святої крові, щоб не було в ньому смердючої зради циніків з теплих натівських крісел з їхніми «пекельними санкціями». Наші мужні воїни вміють і жартувати: не Україна проситиметься до НАТО, а Альянс – до миколаївської самооборони й ромського партизанського загону, до тієї «купки» українців у багатьох містах, що голіруч зупиняли рашистські танки.

По-друге. Для українських учених Френсіс Фукуяма віднині асоціюється із «злиденністю філософії» – безсилою й нищою, неадекватною реаліям позицією псевдовченого, гідного лише презирства за бажання попіаритися на кривавій війні та людському невгамовному болю. Для вас (з маленької літери!) привід висловити «мудру» думку, а для людей в усьому світі, які підтримують Україну, ця війна – жах і трагедія, кінець історії людства, якщо хочете. Бо про ліберальну демократію ви, «неповажний вчений», вже писали. Треба додати: крах і банкрутство ринкової психології. Свобода не вимірюється мільйонами доларів «допомоги» біженцям. Цинізм – ось обличчя натівських «лібералів», вирок демократії і євроінтеграції. Позиція відомого «вченого» – колись поважного й авторитетного, а тепер «нерукопожатого» в наукових колах – ви-

кликає не просто розчарування, а гнів і обурення. Переважна більшість українських суспільствознавців стоять на демократичних гуманістичних позиціях і не сприймуть ганебну писанину Фукуями. Твердо в цьому переконана. Сподіваюся на продовження нашого осуду на сторінках Фейсбуку й на те, що Фукуяма це прочитає. Колеги, не залишайтеся байдужими, пишiть, хай наш гнів лунає гучно.

Слава Україні!!! Смерть ворогам!!!

***Ірина Кресіна**, доктор політичних наук,
професор, член-кореспондент Національної
академії правових наук України*

16 березня 2022 р.

Російські окупанти вчинили черговий жахливий злочин, вони скинули надпотужну бомбу на Маріупольський драматичний театр – місце збору біженців, що втратили житло та засоби для існування. За твердженням у ЗМІ в театрі переховувалось майже тисяча цивільних маріупольців, більшість із яких були жінки з маленькими дітьми, люди літнього віку, інваліди. Про особливий цинізм та ницість скоєного свідчить те, що вказане місце було узгоджене з руснею як точка укриття.

Такі нелюдські дії вчиняються в 21 столітті на очах у всього світу. Можна скільки завгодно волати про вплив пропаганди та маніпуляцій російських медіа та державної машини на своїх громадян, але подібні злочини відкидають усі умовності. Очевидно, бажання помсти за цей нелюдський вчинок є першою емоцією. Переконаний, що винуватці не втечуть від розплати.

Водночас понести покарання за ці жахіття, учинені військовими злочинцями, має усе російське суспільство. Має бути колективна відповідальність, адже громадяни Російської Федерації не лише не спромоглися цьому запобігти, вони, як свідчить соціологія, а також перехоплені розмови окупантів із родичами з Росії, в значній мірі є співавтором цих злочинів.

Відповідальність має стосуватись усіх сфер життя, в тому числі й культурної. Якщо "висока російська культура" не спромоглася

через її носіїв запобігти таким жахіттям, вона нічого не вартує. В Україні має бути запроваджений режим абсолютної заборони на поширення російської культури та припинені контакти в усіх сферах суспільного життя.

Це буде питання не років, а щонайменше десятиліть. Нас, як і весь світ, не повинні вводити в оману традиційні посилання на те, що росіяни створили у себе "високу культуру", представлену Пушкіним, Толстим, Достоевським, Булгаковим, Чайковським тощо, відмова від чого збіднить нашу культуру. Варто розуміти, що, по-перше, згадана культура є результатом поширення в Росії ідей західної традиції, по-друге, це переважно слугувало вітриною "російського миру", який є антиподом західної цивілізації, і, по-третє, цей елемент завжди використовувався Російською державою з метою приховування власної злобної ідеології і таким чином створення свого позитивного іміджу.

Поновлення будь-яких взаємозв'язків можливе лише за сукупної наявності таких передумов як: 1) понесення усіма злочинцями належного покарання (такого, яке має бути прийнятне для українців); 2) публічного і всезагального визнання російським суспільством власних злочинів 3) звернення із покаєнням до української нації, яке має бути щирим і всезагальним кроком. Крім того, обов'язковою, четвертою умовою відновлення взаємозв'язків має бути наявність згоди усієї української нації на таке відновлення.

Усі потенційні втрати від ізоляції сторицею окупляться поверненням України у сім'ю вільних європейських народів, до культурного та світоглядного світу яких вона і належала до поневолення Росією.

Володимир Бірюков,
кандидат юридичних наук, доцент

17 березня 2022 р.

Канцлер Німеччини Шольц сьогодні закликав не ображати росіян у своєму твіттері: „Абсолютно неприпустимо, коли людей, які приїжджають з Росії, ображають, чинять фізичні напади. Тому що це війна Путіна. Тільки він несе відповідальність за це“.

На таку зручну для німецької політики лінію бачення війни ро-

сії проти України Посол миттєво відповів у своєму твіттері: "Це війна на знищення Росії проти України. Крапка. Ці росіяни – не інопланетяни. Вони – льотчики, які бомбардують українські міста, вбивають жінок та дітей. Саме мовчазне російське суспільство підтримує війну де-факто. Путін – це лише верхівка айсберга".

Світлана Мельник, кандидат юридичних наук,
громадський діяч

18 березня 2022 р.

Ще одна пастка від німців – спроби звинуватити саме НАС у гуманітарній катастрофі в результаті російської агресії. Вчора в одному з найпопулярніших політичних ток-шоу Німеччини „Maybrit Illner“ ведучий поставив таке питаннячко: «Чи існує для України межа у кількості жертв серед мирних жителів, які Ви ще готові допустити?»

Посол відповів миттєво: «Це питання є настільки цинічним, що я Вам на нього не дам жодної відповіді. Лише путін і росія несуть відповідальність за ці мирні жертви, а не ми. Ми не зробимо нашим німецьким друзям подарунок і не здамося лише для того, щоб ви не бачили всі ці жахливі картини страждань».

Сьогодні ця відповідь посла у заголовках багатьох німецьких газет.

Світлана Мельник, кандидат юридичних наук,
громадський діяч

ІДЕЙНО-ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

Офіційно Росія (Московське царство) стала імперією у 1721 р. На той час закінчилася російсько-шведська війна, що тривала 21 рік. За мирною угодою, укладеною у м. Ніштадт (Фінляндія), Москва отримувала у «незаперечне вічне володіння і власність» Прибалтійські території – Ліфляндію, Естляндію, Інгерманляндію та

частину Карелії з Виборгом, а Швеції повертала Фінляндію. У жовтні 1721 р. від Сенату (утворений у 1711 р. замість Боярської думи) та Святійшого Синоду (утворений у 1721 р. замість патріаршого правління) цареві Петру I було «піднесено» титул «Пётр Великий, отец Отечества и Император Всероссийский». Новий титул (та ще й на «західний» манер) – «імператор-монарх» – потребував пояснення та додаткового ідеологічного обґрунтування. Освічених знавців цієї справи серед власне російської придворної знаті було небагато. Тому одним з головних ідеологів московського абсолютизму – самодержавства, яке прагнуло уподібнитися до «римських імператорів», став українець за походженням («малорос»), колишній ректор Києво-Могилянської академії, а згодом архієпископ Псковський, віце-президент Синоду – Феофан Прокопович. Йому, зокрема, належить авторство книги «Правда волі монаршої» (1722) та «Духовного регламенту» (1721), у якому зазначалося: «Его величество есть самовластный монарх, который никому на свете о своих делах ответа дать не должен... Монархов власть есть самодержавная, которым повиноваться сам Бог повелевает».

Ф. Прокопович не був першим, хто намагався встановити ідейні «паралелі» між російською та давньоримською історією. Уже в першій третині XVI ст. почала формуватися офіційна політико-ідеологічна доктрина правителів Великого Московського князівства, потім – царства і Російської імперії «Москва – третій Рим» (Рим – Константинополь – Москва). Монах Філофей у посланні до великого князя Московського Василя III наголошував, що Росія має досягти світової слави, яка колись належала Риму та Константинополю (Візантії). «Блюди и внемли, – писав він, – ...яко два Рима падоша, а третій стоит, а четвертому не быти».

Така настанова у контексті реальної історії Московського царства «створювала» в уяві його володарів «політичне право» і навіть «моральний обов'язок» виступати провідною політично-державною силою усїєї Східної Європи, православного світу в цілому, спекулюючи тим, що на східноєвропейські терени «грецьке християнство» поширилося наприкінці X ст. за часів великого київського князя Володимира, і хто ж як не Москва, яку заснували та розбудували нащадки київських князів, має бути «спадкоємицею Київської Русі»?

Син Василя III – Іван IV (Грозний) у 1547 р. першим в російській історії прийняв титул «цар» і вінчався на царство врочистим церковним обрядом. Його бажання перетворитися з князя Московського на царя, поза всяким сумнівом, було натхненне прикладами правителів («помазаників божих») з давньоєврейської, римської, візантійської історії, яку він дуже добре знав. За визначенням одного з найбільших російських істориків кінця XIX – початку XX ст. Василя Ключевського, «у цих образах він, як у дзеркалі, старався розгледіти самого себе, свою власну царствену фігуру, вловити в них відображення свого блиску чи перенести на себе відблиск їхнього світла та величі... Він сам для себе став святинею і в помислах своїх створив ціле богослов'я політичного обожнювання самого себе у вигляді вченої теорії своєї царської влади». У полемічній переписці зі своїм політичним опонентом князем Андрієм Курбським Іван IV наголошував: «Несть власти, аще не от бога. Всяка душа властем предержажим да повинуется».

Ідеологію «Москва – третій Рим», яку започаткував його батько Василь III, Іван IV (Грозний) практично реалізував у своєму титулі: згідно з зазначеною формулою відбулася трансформація назви верховної влади правителів Москви: від лат. Caesar – до грец. καίσαρ (кесар), далі – цѣсарь – цьсарь – царь.

Московських правителів ніколи не покидало бажання «зібрати» під своєю владою землі Давньої Русі. При цьому їх не зупиняло те, скільки століть пройшло з давньоруської доби, яку власну історію за цей час прожило і переживало місцеве населення, якою мовою розмовляло, чим і якою мірою відрізнялося від «москочитів». Для них ніби не існувало величезних історичних відстаней. На жаль, не існує й сьогодні...

Як тільки у XIV ст. ослабла влада монголів над Руссю, Московське князівство почало посилюватися. Основи могутності Москви були закладені при князі Івані I, прозваному «Калитою» («грошовим мішком»). Шляхом завоювання та підкупу Калита поширив свою владу на багато тодішніх міст Північно-Східної Русі – Володимир, Псков, Новгород, Ростов, Углич, Галич (у теперішній Костромській області Росії). В. Ключевський писав, що після смерті Калити «Русь довго згадувала його князювання... і любила прикрашати пам'ять цього князя вдячною легендою».

І дійсно, легенди про першого «збирача руських земель», ма-

буть, не умруть ніколи. Вони століттями слугували засобом підкріплення домагань Москви до земель, які колись становили територіальну основу Київської Русі. Наприклад, під час Першої світової війни, коли російські війська вели бої в Галичині проти австро-угорських військ, головнокомандувач російською армією великий князь Микола Романов (дядько царя Миколи II) 14 серпня 1914 р. виступив із зверненням «К русскому народу Австрии», у якому висловлював побажання, щоб бог допоміг імператору Миколі II «завершити справу великого князя Івана Калити», щоб більше не було «подъяремной Руси», щоб на землях Східної Галичини було піднесено прапор «единой, великой и нераздельной России».

Пройшли століття, але залишається жити вірус великодержавної психології та поведінки агресора, котрий напав на Україну і кинув виклик усьому цивілізованому світові. Війну підтримують ті, хто брехливо говорить про "миролюбство", а насправді прямо послуговується «милостями» кремлівської влади. Бачимо це на прикладі російської православної церкви на чолі з т.зв. патріархом кирилом (гундяєвим), котрий благословляє загарбницьку війну «за всю историческую Русь...», яка Москві ніколи не належала.

Суголося державної і церковної риторики – давня традиція великодержавної Росії. Попри те, що відносини між царями та патріархами в російській історії склалися іноді геть не на користь церкви, вона завжди залишалася надійним «патроном» в ідеологічній «обоймі» московської влади (звісно, за винятком її радянського періоду). Найчіткіше концепцію такого єднання сформулював майже двісті років тому натхненник реакційного режиму царя Миколи I, президент Академії наук та міністр народної освіти Росії у 30–50-х рр. XIX ст. Сергій Уваров. Він став одним із засновників так званої «теорії офіційної народності», яка ґрунтувалася на соціально-політичній тріаді: «православ'я, самодержавство, народність». Її прибічники наполягали на відданості російського народу цареві, єднання царя з народом, особливого шляху розвитку Росії на відміну від «гнилого Заходу». Щось подібне бачимо й зараз. Історія ходить по колу...

Валентин Северинюк, доктор політичних наук,
поет, прозаїк, перекладач

20 березня 2022 р.

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Дорогі мої друзі, колеги, учні!

Двадцять п'ять днів Україна в стані національно-визвольної повномасштабної війни з терористичною росією, що варварськи напала на мирний Український Народ 24 лютого 2022 року, а до цього у 2014 році анексувала Крим і окупувала частину Донецької і Луганської областей.

Горе прийшло у кожний дім, душі людей вигорають, вчиняється геноцид Українського Народу, якого не знав світ за останні 80 років.

Моєю малою Батьківщиною є Донеччина, де могили моїх пращурів, де зарита моя пуповина, де багато моїх рідних страждають від тероризму російського збоченого народонаселення. Із Донецька у 2014 році виїхали мої родичі лише з документами, з Краматорська нещодавно так само виїхали потягом з однією валізою в інші регіони України, а хто в села до родичів з тим, що змогли взяти в руки.

Рідні моїх учнів, які опинились в окупації, страждають від насилля диких варварів, яких переконували мене не називати психічно хворими на шизофренію. Ці "люди" вбивають стариків і не дають їх поховати. Це геноцид. Це російське збочене народонаселення гірше за нацистів гітлерівської Німеччини.

Хто спробує тепер дорікнути мені за те, що багато років пишу і попереджаю про психічно хворе на шизофренію російське народонаселення, що сьогодні знищує Український Народ заради забави, просто за те, що ми вільні і бажаємо жити у Незалежній Україні?

Ворога треба знати на генетичному рівні, бо інакше його не можна перемогти. Але ми переможемо, бо вже побачили фашистську сутність ворога, що замішана на психічній хворобі.

Дорогі мої друзі, колеги, учні!

Швидше відкривайте широко свої очі на збоченого ворога – російське народонаселення, прощення якому від Українського Народу немає на віки. Сьогодні це народонаселення очолює божевільний путін, але завтра прийде інший путін, а російське наро-

донаселення не стане іншим, бо воно є рабами, а раби не мають душі і моралі.

Відкривайте широко свої очі і оцінюйте ворога за його вчинками.

Петро Мироненко, доктор політичних наук,
президент Академії політичних наук України

22 березня 2022 р.

УКРАЇНЦІ І МОСКОВИТИ: МЕНТАЛЬНІ РОЗЛОМИ

(Погляд в історію)

Слабкі політики схожі на блазнів, а авторитарні перетворюються на жорстоких циніків. Найбільший військовий злочинець сучасності в. путін розв'язав криваве побоїще з метою винищення Українського народу (у Конституції написано з великої літери, бо це – громадяни України усіх національностей), називаючи очевидний геноцид БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОГО народу "денацифікацією". І при цьому убивця продовжує казати, що українці для москви "остаються самым близким, братским народом».

Уперше українці відчули (та, на жаль, не одразу усвідомили), підступність такого "братерства" у 1654 р. під час укладання військово-політичного союзу між Гетьманщиною та Російським царством. Відома козацька рада у Переяславі в січні 1654 р. з піднесенням та вигуками «Навіки разом!» сприйняла рішення Земського Собору в Москві «прийняти Військо Запорозьке з усіма містами і землями під високу государеву руку». Після п'яти з половиною років виснажливої війни проти католицької Польщі зіграв роль найголовніший аргумент – спільність православного вірування, що в тих умовах мало надзвичайно важливе значення. Однак уже в ході Переяславської ради виявилось глибоке непорозуміння між обома сторонами: Військо Запорозьке на вірність цареві присягнуло, а московське посольство від імені царя присягати у «дружбі» відмовилося. Глава посольства – ближній боярин царя в. бутурлін – запевнив козаків, що оскільки цар – самодержець, то його сло-

во – непорушне: він обіцяє не тільки не посягати на давні права Війська Запорозького, але й розширити їх.

Сутність «непорозуміння» в Переяславі 1654 р. точно й афористично визначив К. Маркс у своїй праці «Конспект книги Бакуніна "Державність і анархія"» (1874–1875 рр.). (учення Маркса не пропагуємо, а лише кажемо про його погляд на європейську історію). При цьому він зауважував, що у російсько-українських відносинах середини XVII ст. віддзеркалився зміст політичних процесів європейського значення: «Цілі століття точилася боротьба між двома формами «держави»: «воля шляхетська» чи «царський батіг». Часто здавалося, що поляки близькі до перемоги. Але як тільки-но народ повстав у Москві в 1612 р., а потім відбулося повстання малоросійського та литовського «хлопства» під проводом Богдана Хмельницького, – як усьому кінець. «Російський батіг» перемиг дякуючи народу».

Таку ж думку: про принципову суперечність між різними формами державності – в Росії та в Польщі (до складу якої перед Хмельниччиною входила Україна) – тобто між абсолютистсько-монархічною та парламентарно-республіканською – розвивав на початку XX ст. видатний український історик Михайло Грушевський: «...московське правительство, відповідно до прийнятих в московських кругах традицій, у зносинах з новими підданими царя передусім силкувалося можливо піднести його престиж – прищепити їм те, на чім стояв московський лад: поняття, що цар стоїть понад правом, що кожний акт його се ласка, пожалування, що в зносинах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним. В українську свідомість, виховану в порядках західно-європейських, конституційних, такі поняття не містилися...».

Окрему історичну та наукову проблему становить зміст письмового варіанта українсько-московської угоди (зберігся лише у чернетках), відомого як «Московські статті» 1654 року. Тут обмежимося лише зауваженням, що українську сторону зміст угоди (після того, як з нею ознайомилися в Чигирині – гетьманській столиці) не влаштував, позаяк містив загрози її суверенітету – через це Б. Хмельницький не вважав за можливе брати «Статті» до безумовного виконання.

Майже до кінця 70-х рр. XVII ст. Україна перебувала в стані «руїни» – громадянської війни, у якій свої інтереси намагалися реалі-

зувати сусідні держави – Росія, Польща, Туреччина. Усі вони воліли бачити у своїй власності певну частину українських земель. Молода національна козацька еліта лише набиралася політичного досвіду, тому припускалася багатьох помилок, часто була нерішучою, лестивою до московської влади, непослідовною та нерозбірливою у виборі зовнішньополітичних орієнтирів. (Подібний непротистимий гріх, на жаль, спостерігався і в нашій теперішній історії).

Усім цим уміло користувалася політично-тиранічна Московська держава. У хід ішло все: розташування на території Лівобережної України (Гетьманщини) військових гарнізонів, пряме втручання у внутрішню та зовнішню політику гетьманів, самовільне стягування з української людності податків, залякування, тюремне ув'язнення, заслання до Сибіру, підкуп, інтриги, моральне приниження тощо. За дуже короткий час українці відчули, що значить піддатися під «високу царську руку». Коли наступник Б. Хмельницького – гетьман України Іван Виговський (1657–1659) у листі до царя олексія романова назвав козаків «вільними підданими», то одержав за це догану та наказ називатися «вічними підданими царя».

Услід за державно-політичними відмінностями й традиціями відмінності виявилися також у менталітетах, психології та культурі «великоросів» і «малоросів». Разом із «союзом з Москвою» та появою в Україні царських воєвод та інших чиновників, тут набув поширення російський «мат», з яким раніше українська побутова лайка мала небагато спільних форм. Навала, крайня вульгарність та агресивність російського матюччя принижували українців – козаків і посполитих. Вони скаржилися на росіян, нарікаючи, що ті не тільки не знають міри в поборах та кривдять жінок і дівчат, то ще й «обзиваються паскудними словами».

Така поведінка московських урядовців ставала все більш звичною і зухвалішою – по мірі посилення російської присутності в Україні. Під час російсько-шведської Північної війни 1700–1721 рр. Петро I вимагав численних поставань з України коней, худоби, хліба та інших припасів. У Києві, на Печерську, за наказом царя Петра I почали зводити фортецю. На будівництві, під командуванням московських військових чинів, працювали місцеві селяни й козаки, які знемагали і від роботи, і від того, що їх «палицями по головах б'ють, вуха шпагами обтинають і всяку наругу чинять». Як зазначав у своїй «Історії України» І. Крип'якевич, «дошкульні-

шою від матеріальних утрат була моральна зневага. Московські урядовці і старшини, що звикли до метод деспотичного управління, не вміли і не хотіли шанувати української свободи і ламали її самовільно».

Нарікання на те, що їх «лає» воєвода Шеншин (командир російської фортеці Кам'яний Затон, що була зведена коло самої Запорозької Січі) містилося і у зверненні кошового отамана Костя Гордієнка до царського посланця (початок 1704 р.). Небажання січовиків, особливо козацької старшини, миритися з принизливим ставленням до себе з боку малограмотних російських урядовців зіграло свою роль у рішенні частини запорожців на чолі з Гордієнком навесні 1709 р. підтримати антимосковський виступ гетьмана Івана Мазепи.

Те, що Московське царство за культурно-освітнім рівнем поступалося українському суспільству, визнавали самі росіяни. Так, російський історик XIX ст. Сергій Соловйов зауважував: «Мала Росія... раніше відчула потребу в просвітництві і вже володіла засобами шкільної освіти. ...у XVII ст., перед епохою перетворень, ми спостерігаємо нетривалий час, коли за наукою звертаються до малоросіян чи взагалі до західноруських учених і до греків».

Наведені факти – лише незначні ілюстрації до того, як історично формуються психо-культурні характери різних суспільств. Це досить стійкі утворення, які іноді переходять із століття в століття. Тож не варто дивуватися дикому, мародерському, людиноненависницькому вищирові сьогоднішньої московської орди, що увірвалася в Україну.

Валентин Северинюк, доктор політичних наук,
поет, прозаїк, перекладач

24 березня 2022 р.

ХАРКІВ ЖИВЕ

Вночі сильно прогриміло. Офіційно повідомляється, що стріляли ракетами з кораблів Чорноморського флоту. Зранку на хідниках знову багато кришеного скла. Але і прибиральної техніки багато. Біля під'їздів громадяни метуть сміття.

Харків цієї пори загалом дуже делікатний – сніг майже зійшов, ґрунт просихає, ще сіро й порожньо, але вже можна передчути зелень. Вулицями перемигає куряву – ми ж степове місто) Плюс багато сміття з розбитих будівель. Але комунальники зранку на місцях.

Піймав себе на думці, що вперше за два тижні витратив гроші, зайшов до крамниці) До цього, мотаючись між волонтерськими центрами, якимось і потреби ні в чому не мав) Частина крамниць працює, неповний робочий день, але все ж. Ціни, звісно, не доведенні, проте притомні, спекуляції немає) Містяни орієнтуються в нових умовах, шукають банкомати, місця, де можна купити води, місця, де роздають гуманітарку. Хотілося б сказати, що життя нормалізується, проте ракетні обстріли якимось слабко корелюються з нормальністю.

Зустрів на вулиці дідуся. Телефонує очевидно друзям. Винесіть, каже, мені коробку з шахами)

Зараз знову увімкнулась сирена. Над містом далі майорять наші прапори.

***Сергій Жадан**, поет, прозаїк, перекладач, громадський діяч, фронтмен гуртів "Жадан і Собаки" та "Лінія Маннергейма"*

У ПРИФРОНТОВОМУ КИЄВІ

Відчув сильну потребу написати такий текст і залишити його тут. Це не текст історика про війну (можливо це попереду...), а такий собі нарис киянина з прифронтового рідного міста. Стиль написання тут годі й шукати, це не публіцистичний, не літературний, тим більше не науковий текст.

Це суцільні переживання, написані вчора в перервах між тривогами і вибухами, в коридорі між двома квартирами, між двома стінами, де немає вікон...

24 лютого 2022 року – 24 березня 2022 року...

Місяць війни проти України, місяць як Україна вражає світ, чотири тижні, що вразили світ. Вразили нашою боротьбою за свою свободу і життя, за те, щоб бути вільними, проти ворога на ім'я ро-

сія, рашистська, путінська рфія. Все з маленької літери, тепер і надовго...

Нарис з прифронтового рідного Києва...

24 лютого 2022 року десь після 5-ї ранку, ближче до п'ятої, ніж до шостої, наш добрий сусід Микола Олександрович (йому далеко за сімдесят і вже 50 років як ми сусіди) телефонує дружині, моїй Жанні, і каже: «Жанна, извините, война началась...». Моя мама 1924 року народження, яка вже давно не з нами, розповідала мені, вперше в моєму житті, це було у 1973 році, як «Київ бомбили в 4 утра 22 июня 1941 года...»

Скільки себе пам'ятаю завжди боявся, з дитинства боявся нічних чи дуже ранніх телефонних дзвінків. Вони, зазвичай, нічого доброго не сповіщали. Такі дзвінки про смерть близьких і рідних людей. Я пережив таке, і вже не один раз.

І дивимось ми один на одного, на песика нашого, телефонуємо сину в інший район місця, дивимось на Валентину Іванівну, тещу мою, дружини моєї маму, а їй вже скоро 80... і вісім років тому вона лежала на асфальті в рідному Луганську під кулями і бомбами в повній трагедії, яку тотально і остаточно режисерувала клята рф-я і ось зараз вона знову під бомбами у вже рідному Києві, вже разом з нами в тій відкритій і брутальній фазі війни, що вже вісім років веде проти України та ж клята рфія. Як же вони нас ненавидять і бояться і заздять, а ми їх тільки ненавидимо зараз, після чотирьох тижнів війни, коли стільки людей вони вбили своєю автоматичною зброєю, бомбами, ракетами, танками. А точно зараз я кажу: що ми не тільки не хочемо забути їм це, але ми не пробачимо їм це. Думаю, що до моєї смерті я їм не пробачу вже... а в Україні їм ніколи цього не зможуть забути.

І точно Ми переможемо! І точно все буде Україна! А тому що ми всі просто по іншому не хочемо, повертатись в концтабір з кgb під назвою рф-я, ми ніколи не будемо там. Хай залишаються в своєму Гулазі, це їх вибір, вибір рабів. Свобода – це наш вибір. Чудова наша жінка-військова, як вона, дитинко (років на п'ять молодше за мого сина), висловила на першому тижні «Ми не боїмося смерті, вона ж все рівно так чи по-іншому до кожного прийде, ми боїмося бути рабами»... Ось у цьому ми всі.... А журналісти наші з ранку 24 лютого в цьому нескінченному марафоні про події на війні, такі класні молоді дівчата і хлопці, з високою освітою, чудовою рідною

мовою і з таким переживанням за свою країну і з такою біллю за вбитих наших людей, цивільних і військових, біллю і сльози які вони абсолютно не приховують. І в цьому також наша сила. Тому що ми вміємо співчувати і берегти і цінувати життя людини, а вороги нічого цього не знають і не відчувають. Ніколи не забуду обличчя однієї з наших прекрасних молодих журналісток, яка повідомляла про те, що наш офіцер, що відправив руській корабель... і став гордістю країни і світу, що він зараз у полоні рашистів і вона дивилась на його фото, а я дивився на її обличчя, в цьому її погляді була така сильна біль і така ще сильніша любов... І тому точно Ми Переможемо!

Звичка до страшного...звичка...звичка...до сирен, тривоги, напружених людей, поглядів, пустого міста, зовсім пустого, тихого до крику, тривожно тихого, мовчазного без людей, але з людьми, без машин, але з машинами, з їжаками проти танків, бетонними блоками : «Смерть оркам, смерть х..йлу, смерть ворогам, корабель іди на х...й, ідіть всі туди вороги кляті, ненависть до них переповнює мене прямо зараз. Місто з великими протитанковими їжаками та маленькими їжачками, багато оборони, окопи, бліндажі, мішки з піском...і люди, солдати, тероборонівці, гвардія, поліція, автомати з магазинами повними патронів, на запобіжнику, а також і на автоматичній і одиночній стрільбі, я бачив, я знаю як поводить себе автомат в руках, пам'ятаю, колись стріляв на якихось навчаннях декілька разів (36 років тому в тій армії тій совєцькій імперії, що зараз душить і вбиває мене, всіх нас, нашу свободу і незалежність, але х...й їм , а не Херсон) вони готові стріляти, вони стріляють у ворога. Ми пересуваймось пішки та їдемо по рідному місту і посміхаємось воякам, відкрито дивимось на них (і хвилюємось в середині), і вони дивляться на нас і ми бачимо, що ми разом у своєму гніві, боротьбі, ми разом і ми реально морально сильні і вже не тільки морально на третій тиждень війни, а на четвертий ще сильніше... звичка до новин з війни, щосекундне з телефоном, в туалеті, ліжку, на вулиці, в укритті, з собакою, він напружений також, здивований, що тихо і напружено, швидко все робить, переживає разом зі мною...Кожного ранку о 7-й, завдяки і заради пєсика, я на вулиці, бачу людей з метро, що після ночі прямують додому, вітаємо одне одного, говоримо якісь слова, підтримуємо, ніколи такого не було в Києві до війни. Сьогодні зранку це відбува-

лося під вибухи, що лунали з боку Броварів чи Борисполя, ніхто навіть не здригнувся... А вітання з лікарями на Швидких це особливі вітання, машина повільно їде і перехожі їх вітають, їм вклоняються, а лікарі так само їм відповідають.

Я також переживаю, весь час переживаємо, звичка телефонувати, кожної миті, всім і тобі всі телефонують. Під словом «телефонують» всі види зв'язку, ось що я маю на увазі. А це значить, що пишуть в усі застосунки, відео, аудіо, все про одно, звичка до моторошних страшних новин, новин від людей яких знаєш особисто, переживання за багатьох і багатьох і за тебе також переживання багатьох і багатьох... телефон весь час, весь час заряджаєш, з дружиною телефонуємо сину весь час, кожного дня, кожної хвилини, тривога і він нам пише скоріше в укриття і він зі своєю дружиною і друзями, яких вони взяли до себе жити з Конотопа, в укриття і так вже місяць! Місяць війни, чергування по ночам біля телефону і великого екрану/монітору, який поки що зветься телевизором, жодної нормальної ночі за місяць, очі червоні, жодного спокою і забули вже про спокій, весна, тепло і нікого це не надихає, війна тільки війна і думки тільки про людей, про війну... в укритті між двома стінами без вікон, ми з дружиною, мама дружини, песик наш рідний і в телефоні весь час син наш рідний і радіємо за нашу армію, весь час гімн, прапор, слова які наповнені героїчним і гордим сенсом вже навіки: Слава Україні! Героям Слава! Ці слова після Майдану, розстрілу Небесної Сотні і війни мають тепер і назавжди сучасний сенс, сенс боротьби України за людей, гідність, свободу. І тільки так. І радіємо нашій кожній перемозі. І ще багато слів, напруга, хвилювання, але точно не страх і страх і паніка, точно немає, є напруга і є якась космічна ненависть до ненависного ворога і сльози і ком в горлі, до кінця світу, коли ти бачиш і читаєш про вбитих людей рашистами у Харкові, Маріуполі, Чернігові, Ірпені, Гостомелі, Рубіжному, Краматорську, Бучі, Сєверодонецьку..., то розумієш, що Києву ще трохи краще ніж іншим нашим містам: повідомлення на якійсь день четвертого тижня: у Харкові 770 будинків зруйновано, в Києві – 70..а, Маріуполь, хочеться не кричати, волати, неймовірно кричати. А коли ти в ті міста дзвониш друзям, колегам і ще комусь і коли телефон не відповідає і це вже було.... Але коли в тебе вийшло допомогти цим друзям, колегам і комусь ще влаштуватися на нових місцях, ще й з роботою і сильно їм до-

помогти і ти щасливий, сильно щасливий...! ті закордонні друзі які допомогли з цим, насправду виявились друзями, емпатія до нас в них така потужна і чесна зараз, і тому також Ми Переможемо!

На сусідів зараз по-іншому глянув, допомагаємо дуже старим зараз. На початку тероборони одягом також допомагали, зараз вони серйозно укомплектовані, приємно бачити. Побачив в обороні Києва мого студентського товариша з повним боєкомплект. Згадали, як 36 років тому в Києві ночували в бараках закинутаго заводу і чекали поки «покупці» нас по військовим частинам розбирали і увозили в жажливих вагонах...Тоді ми нічого не вирішували і не розуміли навіщо і що ми захищаємо насправду. А зараз він в 55 років знає, чому він взяв зброю і ми разом знаємо, що захищаємо. Пишаюсь своїм інститутським однокурсником.

І син таки каже, що точно варто нашим військовим казати добрі слова підтримки і всім виглядом демонструвати відверто, що ми разом і ми точно разом.

І листуємося в телеграмі українською і тільки українською. І не треба нам з сином з цього приводу вже дискутувати, після 24 лютого ці дискусії втратили жодний сенс...

А вчора мені розповіли історію, що до Ізраїлю приїхала киянка з двома дітьми, біженка, а хлопчик, син її, 14 років йому, він такий баскетболіст, тобто справжній юний спортсмен, височенний просто. То йому вже там такі умови запропонували, вже одразу в команду включили. Запитали, а після війни він залишиться у них. А він відповів, що ні. Він сказав, що живе в Україні, в Києві і обов'язково повернеться ДОДОМУ!

Тому ми й переможемо! Слава Збройним Силам України!!!

Анатолій Подольський, кандидат історичних наук,
керівник Центру єврейської історії і культури

25 березня 2022 р.

П'ята ранку, було темно, було тихо, як в раю,
Ти прийшов на нашу землю, щоб знайти тут смерть свою.
А ти думав, сучий сину, чадо чорної п'їтьми,
Що тебе із хлібом-сіллю будем зустрічати ми?

Ні, тебе зустріне куля! Моя куля у бою,
Щоб роки тобі зозуля не кувала у гаю.
Ти прийшов, як злодій, підло і підступно,
І тому я уб'ю тебе, як світло убива завжди п'їтьму.

Я уб'ю тебе, мій враже, за Житомир, Київ, Львів,
І ніхто мені не скаже, що людину я убив!
Бо ти зовсім не людина, син двоголавого орла,
Недарма твою країну звать "імперією зла".

Хай мою відчувши силу у бою крізь чорний дим,
Ти піднімеш прапор білий, щоб залишитись живим.
Та тебе, так званий "брате", я не братиму в полон.
Твоїм тілом, м'ясом клятим годуватиму ворон.

І твої мерзенні кістки без скорботи і жалю
На церковному погості я голодним псам скормлю.
Ти покинув свою Рашу під покровом темноти
І прийшов на землю нашу, щоб у неї полягти.

Та злочинець, а не воїн, злий пройдисвіт і палій,
Ти могили не достоїн у святій землі моїй.

Юрій Рибчинський, поет, драматург, сценарист,
Герой України, народний артист України

26 березня 2022 р.

Чесно вам скажу, друзі та подруги, я був переконаний що широкомасштабний наступ путінської Ерефії проти нашої Держави відбудеться рано чи пізно...

У моїх помилкових теоріях, влада України мала втікати, не прийнявши бою... І після 24 лютого – день-два – сильно переймався можливим руйнуванням системи державної влади та управління. (За Збройні Сили України, геть не хвилювався, бо довіряв і довіряю Головному Валерію Залужному і його команді).

І я щиро радію, що мої хвилювання не справдилися! Ми, всі разом, український народ, ЗСУ і хлопці з влади – витримали першу хвилю нападу наших відвічних ворогів і дали їм відсіч, від якої весь світ заляк. Ніхто не думав, що Українці мають таку силу!

Так. Будуть ще великі орди московських орків (вони перегруповуються, підтягують резерви, концентрують сили), але тепер, я переконаний, що ми їх відіб'ємо... Бо Збройні Сили України, Народ і Влада – єдині.

Ворог розраховував на нашу роз'єднаність... Але ми, Українці, порушили всі прогнози могильних кремлівських старців.

Ми – це ті, хто сьогодні боронить Україну: а це, сотні тисяч, мільйони українців, хто на різних фронтах воює за Самостійну та Соборну Україну!

Воюємо на військовому, політичному, дипломатичному, на економічному тощо фронтах...

І ми, Українці, справді довіряємо Верховному Головнокомандувачу Володимирі Зеленському (сподіваюсь, що не буду плюватися від цієї своєї фрази за тиждень, місяць, рік)...

Зараз, для мене, Володимир Зеленський – Президент і мій Брат по Зброї. І цим все сказано.

У всіх нас – українців – одна Війна – Національно-визвольна, Священна та Вітчизняна!

Перемога буде за нами! Слава Україні!

Дмитро Ярош, громадсько-політичний діяч,
лідер організації "Правий сектор" (2014–2015),
командувач Української добровольчої армії

28 березня 2022 р.

ЧЕРНО-БЕЛАЯ ВОЙНА

Основная черта этой войны, что она абсолютно черно-белая. Если во всех остальных войнах существовали хоть малейшие, но полутона, то эта война – абсолютно черно-белая.

И как бы не захлѣбывались от ненависти ублюдки, населяющие соседнее государство, лживые, недалёкие, оболваненные пропа-

гандой, но для этой войны не было ни одной рациональной причины. От слова «совсем».

Эта война совершенно преступная, грязная и лишённая любого смысла. Если не учитывать того обстоятельства, что руZZкие просто хотят нас уничтожить...

И ещё. Ещё эта черно-белая война полностью разрушила все мировые институции. Как бы не кривлялись импотенты из ООН, бессмысленные бюрократы из ОБСЕ и трусливые подонки из «Красного Креста» – они уже в прошлом. Десятки лет они жрали сотни миллионов долларов налогоплательщиков со всего мира и показали свою полную недееспособность.

Черно-белая война. Расставила все по своим местам.

Борис Філатов, доктор політичних наук,
журналіст, бізнесмен, політик, міський голова Дніпра

31 березня 2022 р.

ТРИ ПОГЛЯДИ НА ВІЙНУ: ЛЮДИНИ, ГРОМАДЯНКИ, ПОЛІТОЛОГА

І. Побутовий (погляд людини).

24 лютого 2022 р. я прокинулася до війни. Напередодні не встигла завершити підготовку статті до друку, тому будильник завела на 5 ранку. Встала за дзвінком і через декілька хвилин почула гучні гупаючізвукі. Про себе подумала, що дуже схоже на бомбардування, яке до того дня чула лише у фільмах. Чоловіку сказала: «Вставай, бо вже війна розпочалася, а ти спиш». То був жарт... А з'ясувалось – Ні. То почалася ВІЙНА. Насправді. Повномасштабна війна по всій Україні. Свідомість відмовлялась вірити, що цей страшний день настав...

Крім власного сприйняття нової реальності – бомбардувань, вибухів, звуків ракет, дрижання скла у вікнах, пошкоджених об'єктів критичної інфраструктури – у перші дні війни найбільш важкими, як це не дивно, були розмови з рідними, друзями, знайомими, які мешкали у відносно спокійних областях України та у

мирній Європі. В результаті на початку війни я виконувала функції психолога, оскільки доводилось заспокоювати всіх, хто мені телефонував. Важко було пояснювати, що моє рішення залишитися в цей складний період у столиці зумовлене тим, що Київ – це мій дім і я нікуди не поїду, і я буду тут до кінця, буду допомагати іншим людям в міру своїх можливостей. Аби не витратити час на постійні телефонні дзвінки після чергової інформації про активні бойові дії біля мого Святошинського району, зокрема в Ірпені, Бучі, Ворзелі, Гостомелі, або й безпосередньо на Святошино, мною було прийнято рішення кожного ранку відправляти всім коротке повідомлення, що у нас все відносно нормально.

До нових умов було важко адаптуватися. Зникли опалення і вода, бо всього за 50 м від нашого будинку снаряд пошкодив водогін. Походи до магазинів і аптек у перші дні війни запам'ятаються назавжди. Ось один сюжет. Вже на третій день війни із п'яти найближчих магазинів робочим я виявила лише один. Черга до нього розпочиналася ще з вулиці. Потрапивши в супермаркет, одразу помітила ще одну велику чергу, здогадалась – за хлібом. У черзі, яка мляво рухалася, інколи зупинялася на 5–10 хв., втомлені, трішки налякані люди гомоніли, що хліб печуть і постійно вивозять нові партії, все буде добре. Однак коли дійшла моя черга, то виявилось, що пекли не хліб, а лише французькі багети. Деякі люди похилого віку дізнавшись на касі, що багет коштує 20 грн., відмовлялися від покупки, адже він був втричі легший від хліба. На полицях звичайних, не дорогих, життєво необхідних продуктів – муки, яєць, дріжджів, цукру, картоплі – вже не було.

Відтак у перші дні війни, після численних заяв від знайомих громадських лідерів з Києва та деяких областей України про складну ситуацію з продуктами і ліками, власних пошуків хоча б однієї відкритої аптеки у нашому районі стало зрозуміло, що треба брати ініціативу у свої руки.

II. Благодійний (погляд громадянки).

Для покращення ситуації разом з чоловіком вирішили залучити наш Благодійний Фонд «Заради України», створений ще у 2015 році. Я одразу розпочала переговори з Польщею, оскільки маю там і родичів, і чимало знайомих поляків, з якими в свій час співп-

рацювала і продовжую контактувати. Ми включилися в цілодобову роботу.

Саме до Польщі виїжджала більшість біженців з України. І саме з Польщі прибували вантажі з гуманітарною допомогою. Поляки надали всебічну підтримку і допомогу нам. Дуже швидко ми знайшли охочих стати волонтерами нашого Фонду, як на території України, так і на території Польщі. Команда збільшувалась з кожним днем. Українці за походженням, тепер громадяни Польщі, кожного дня зустрічали на вокзалі в Перемишлі сотні людей з України, готували для них бутерброди і теплий чай, давали необхідний одяг, допомагали розташуватися в Центрах для біженців.

Десятки дзвінків, особистих повідомлень через всі наявні засоби комунікації про ситуацію в Україні, про потреби внутрішньо переміщених осіб дали свої результати і нам вдалося налагодити адресні поставки гуманітарної допомоги з Польщі на Благодійний Фонд «Заради України». Через тиждень вдалося сформувати гуманітарний коридор за маршрутом Перемишль (Польща) – Львів – Умань – Київ. Були відкриті склади, сформовані на місцях команди. Частина вантажу йшла на Київ, а частина – на інші області, оскільки там уже були тисячі внутрішньо переміщених осіб. Вони потребували як продуктів харчування і ліків, так і одягу, бо ті, хто виїжджали з Києва евакуаційними потягами, могли з собою взяти лише невеличкі сумки.

З кожним днем збільшувалася кількість волонтерів Фонду та контактів з національними і закордонними організаціями, відповідно й кількість документів. Кожного дня я вела переговори, оформляла уповноважені листи, довідки, запити, листи-звернення, угоди про співпрацю, займалася перекладом документів.

З часом, як і в будь-якій війні, наступає втома з обох сторін. Попри захоплення світу бойовим духом звичайних українців, звитягою ЗСУ, з'явилися неоднозначні дописи про біженців з України. Так у соціальних мережах у групі «Підтримка України» (м. Лахті, Фінляндія), з членами якої також контактував Фонд, 27 березня 2022 р. була розміщена «Памятка Приличного Беженца». Її перший пункт – «Вам ничего не должны». Загалом розлогіх 15 пунктів цього «документу» яскраво ілюструють як і поведінку деяких наших біженців за кордоном, так і сприйняття таких біженців іноземцями.

III. Науковий (погляд політолога).

Від початку війни, щоденних повідомлень про загиблих, в моїх думках постійно прокручувалися слова Вінстона Черчілля: «війна – це коли за інтереси інших гинуть зовсім безвинні люди». У цій війні загинули люди через геополітичні амбіції та економічні інтереси влади РФ. Світосприйняття, інтереси та плани РФ були відомі давно як в українському суспільстві, так і у міжнародному співтоваристві. Вивчити ворога можна було навіть по відкритих джерелах.

Позиція влади РФ щодо України та міфи, пропаговані її представниками, були спростовані мною ще раніше – в закордонному часописі «*Studia Politologica Ukraino-Polona*» (зокрема в статтях: «Публічна політика та вплив її суб'єктів на безпеку держави» (2016); «Інформаційна політика президентів Російської Федерації і Республіки Польща щодо України» (2018).

У період військових дій РФ проти України варто коротко нагадати хронологію дезінформації від влади РФ. Так, про політику В. Путіна стосовно російськомовного населення, яке живе у бувших країнах Радянського Союзу, можна було дізнатися з його виступу на 101 засіданні Бергедорфського форуму в 1994 році, що проходив у Санкт-Петербурзі. В. Путін, тоді ще як заступник мера міста А. Собчака, у своєму виступі говорив, що 25 млн. осіб російськомовної меншини після розпаду Радянського Союзу раптом опинилися на території інших країн. На його думку, ці люди частково живуть тепер на територіях, які історично належали Росії, як, наприклад, Крим чи Північний Казахстан, і заради збереження загального миру Росія відмовилася від них. Він зазначив, що росіяни у нових незалежних державах не повинні зазнавати ніякої дискримінації і їм необхідно надавати подвійне громадянство [Рар А. Владимир Путин. «Немец» в Кремле (2002)].

Недосвіченим аналітикам може видатися, що це державницький підхід молодого політика, який турбується про долю росіян. Насправді, йдеться не про росіян, а про російськомовних осіб. Зважаючи на політику Радянського Союзу, багато осіб розмовляли російською мовою, але за національністю вони не були росіянами. В даному випадку В. Путін ототожнив осіб, які за етнічним походженням є росіянами, та тих, які розмовляють російською мо-

вою. Ці слова молодого політика є маловідомими, тому їх вплив на громадську думку був мінімальним. Однак ці висловлювання свідчать про політичну позицію особи, яка стала Президентом РФ, до недавня мала великий вплив на думку громадян цієї країни, а також на політиків інших країн.

На саміті НАТО в Бухаресті 4 квітня 2008 року В. Путін поширив думку, що в Україні одну третину населення становлять етнічні росіяни. Посилаючись начебто на офіційний перепис, він зазначив, що із сорока п'яти мільйонів осіб – 17 мільйонів росіяни. Далі він зазначив, що є регіони, де повністю проживає тільки російське населення, зокрема в Криму. «Дев'яносто процентів – це росіяни. Україна взагалі складна дуже держава. Україна, у тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, була створена за радянських часів. Вона отримала території від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії – і зараз ще не всі вирішені прикордонні проблеми на Чорному морі з Румунією. Від Росії величезні території вона отримала на сході й на півдні країни. Це складне державне утворення. І якщо ще внести туди натівську проблематику, інші проблеми, це взагалі може поставити на межу існування саму державність ... я хочу, щоб усі ми, коли вирішуємо питання такого роду, розуміли, що і у нас також там є свої інтереси. Ну, сімнадцять мільйонів росіян на Україні живе. Хто нам може сказати, що у нас там немає ніяких інтересів? Південь, схід України повністю, там тільки одні росіяни» [Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 04 апреля 2008 года)]. Цікаво, що, згідно Всеукраїнського перепису населення 2001 року, який очевидно мав на увазі В. Путін (попередній був проведений у 1989 році), росіяни становили 8,3 мільйони, а це 17,3% від усього населення. І це зовсім не третя частина населення, і навіть не п'ята. Очевидно, що В. Путін знову рахував не росіян, а осіб, які російську мову вважали рідною. А таких, згідно перепису – 29,6% населення. Російську мову назвали рідною 95,9% росіян (загальна кількість – 8334,1 тис. осіб), а також 14,8% українців (заг. кіл. – 37541,7 тис. осіб), 62,5% білорусів (заг. кіл. – 275,8 тис. осіб), 17,6% молдаван (заг. кіл. – 258,6 тис. осіб), 6,1% кримських татар (заг. кіл. – 248,2 тис. осіб), 30,3% болгар (заг. кіл. – 204,6 тис. осіб), 1,0% угорців (заг. кіл. – 156,6 тис. осіб), 1,5% румун (заг. кіл. – 151,0 тис. осіб), 15,6% поляків (заг. кіл. – 144,1 тис. осіб), 83% євреїв (заг. кіл. – 103,6

тис. осіб) та ін. [Всеукраїнський перепис населення 2001 року]. То кого збирався захищати В. Путін, та які у Росії інтереси щодо цих осіб?

Крім суб'єкта публічної політики, який представляв державну політику сусідньої країни, ідею захисту російськомовного населення і відстоювання російських інтересів в Україні підтримували представники російських націоналістичних партій та організацій. Зокрема, на сайті російської газети «Братя славяне» ще у 1999 році була розміщена стаття – «Конфедералізація України». У статті зазначається, що економічний розвиток Росії є незадовільним, бо ще за Радянського Союзу всі сусідні країни збагачувалися за рахунок Росії, а особливо Україна. 70% підприємств, які радянська влада розмістила в Україні повинні були бути в Росії, яка мала джерела сировини та ринки збуту. Натомість ці підприємства збагачують економіку України та ще й використовують для цього дешевий російський газ. «Створений за рахунок розкрадання Росії український економічний монстр повинен або підкоритися Росії, або бути нею зруйнований». Єдиним правильним шляхом для Росії називається політика звільнення від західної колоніальної залежності «братських» держав, в першу чергу – України. Росіяни, які проживають на території інших держав повинні об'єднатися і захищати інтереси Росії. «На Україні надзвичайно гостро стоїть питання створення проросійської партії, яка ставила б собі за мету повернення Росії впливу, втраченого за роки радянської влади в Україні. Для цього необхідно створення федеративного державного устрою в Україні, осередками якого були б області, а також створення автономій на всіх землях, завойованих і освоєних Росією. До них відносяться Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Луганська області». Необхідно останні дві об'єднати в автономну республіку Донбас, а також домагатися створення повноцінної автономії у Республіці Крим» [Конфедералізація України / Братя – славяне (1999)]. Далі розписано як ці області повинні розпоряджатися своїми бюджетами. Серед іншого, обов'язковими умовами їх функціонування мають бути передані Росії контрольні пакети акцій підприємств, які раніше мали економічні відносини з Росією, також знижені податки на сільськогосподарську продукцію, при умові її продажу Росії, знижені ціни на туристичні путівки, а при необхід-

ності надання пільг для російських громадян, надання російській мові статусу державної. Суб'єкти російської публічної політики розповсюджували таку інтерпретацію української державності у російському суспільстві, у міжнародних співтовариствах, а також шукали способів нав'язати потрібні їм ідеї в середовищі українського суспільства. Стаття про конфедералізацію України, за твердженням українського науковця М. Кармазіної, у тому ж таки 1999 році була розміщена на Інтернет-сторінках «Слов'янської партії». Тобто партія, яка була зареєстрована і діяла на території України, поширила статтю, в якій містилися заклики до порушення суверенітету та територіальної цілісності України. М. Кармазіна відзначала, що політичні партії, які представляли російський націоналізм, почали реєструватися в Україні, починаючи з 1993 року. До таких, на її думку, належать, Конституційно-демократична партія (1993 р., з 2005 р. – партія «Віче»), партія «Громадянський конгресс України» (1993 р., з 1998 р. – «Слов'янська партія»), Комуністична партія України (1993 р.), Партія слов'янської єдності України (1993 р.), Міжрегіональний блок реформ (1994 р.), Партія комуністів (більшовиків) України (1994 р.), Прогресивна соціалістична партія України (1996 р.), Комуністична партія (трудящих) (1999 р.), Комуністична партія України (оновлена) (2000 р.), Комуністична партія робітників і селян (2001 р.). Окремо виділено партії, для яких основними були слов'янофільські ідеї. До них зараховано партію «Русько-український Союз» (зареєстрована у 1998 році, з 2009 р. – назва ПАРТІЯ «РУСЬ»), партія «Русь єдина» (1999 р., з 2003 року назва «Держава»), «Єдина Київська Русь» (1999 р.), «Ліберально-демократичні реформи» (2000 р., майже одразу перейменована на партію «Світло зі Сходу», а з 2002 політична партія «ЗУБР»), «За Русь єдину» (2001 р., з 2002 р. «Руський блок») [Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.) (2012)]. Партії, як суб'єкти публічної політики, що офіційно діяли на території нашої держави, поширювали антиукраїнські ідеї, а деякі публічно закликали до порушення суверенітету та територіальної цілісності України.

Вплив і зовнішніх, і внутрішніх суб'єктів публічної політики на безпеку України був достатньо потужним. Це була цілеспрямована та організована діяльність, яка велася одразу по декількох напрямках з використанням різноманітних способів: 1) формування

антиукраїнської ідеології; 2) створення організаційних структур, які поширювали цю ідеологію (політичні партії, громадські об'єднання, релігійні організації); 3) пошук прибічників цієї ідеології серед представників державної влади; 4) втілення основних положень проросійської ідеології у державній політиці; 5) прийняття відповідного цій політиці законодавства.

Сподіваюся, що війна нарешті заставить представників української влади прислухатися до рекомендацій науковців, які неодноразово звертали увагу відповідних структур на порушення чинного законодавства і загрозу для національних інтересів з боку влади РФ.

Оксана Кукуруз, доктор політичних наук,
волонтерка Благодійного Фонду «Заради України»

3 квітня 2022 р.

Кадри з Бучі, Ірпіня, Мотижина, Гостомеля, Маріуполя викликали в мене таку лють, що я навіть не здогадувався, що до такої міри можна ненавидіти. Виникла лють, але не здивування, бо та негативна селекція, що віками відбувалась на цій 1/7 суші земного шару, дала вже очевидний результат- виникнення цього генетичного сміття під назвою "російський народ". А хіба по-інакшому було підчас голодомору? Чи інакше було ставлення до людського життя підчас другої світової, або репресій тридцятих? "Пьяное кровавое быдло". Тому ніякого подиву, лише лють.

Лють і розуміння, що їх потрібно винищувати. За законами війни, але безжально. І я не уявляю собі, що повинно відбуватися в голові людини, яка з огляду на всі ці звірства буде пропонувати "компромісні мирні домовленості" з ворогом, або "пропонувати мир за любую ціну", або не виключати в якості гаранта безпеки України країну-агресора. Межа перейдена, за якою повне несприйняття цієї маячні, а лише чітке розуміння: імперія повинна здохнути, а її населення підлягає тотальній денацифікації. Іншого не дано.

Костянтин Кожемяка, бізнесмен, видавець,
директор видавництва ArtHuss

ВОНИ НЕ ЗМІНИЛИСЯ

До Бучі, Ірпеня, Маріуполя був концтабір «Ізоляція» у Донецьку, були три Голодомори, були розстріли у Биківні, було знищення української інтелігенції у Сандармоху, був ГУЛАГ, був Базар, була Батуринська різанина, були сотні, тисячі та мільйони злочинів московії проти України, про багато з яких взагалі не лишилося ні згадок, ні свідчень. А скільки ще було злочинів проти інших народів!

ВОНИ НЕ ЗМІНИЛИСЯ.

Це орда. Це абсолютне зло. Це одвічний ворог.

МОСКОВІЯ ГІРША ЗА НАЦИСТСЬКУ НІМЕЧЧИНУ.

Бо нацизм — це лише 12 років німецької історії. Кришавий, жахливий, божевільний — але епізод. Так, нацизм виник не на порожньому місці і мав коріння в німецькій історії. Але до Гітлера Німеччина була цілком нормальною країною. І хоч важко та не одразу, але змогла повернутися до нормальності після Гітлера.

У МОСКОВІЇ НЕМА ДОСВІДУ НОРМАЛЬНОСТІ

московія завжди була кривавою рабовласницькою деспотією – єдиною метою існування якої було загарбання чужих земель. московія завжди була чистим злом, мороком, пеклом на землі. Там ніколи не було нормального (за мірками свого часу чи взагалі) життя.

НІМЕЧЧИНА МАЛА ПРОЙТИ ДЕНАЦИФІКАЦІЮ. МОСКОВІЯ МАЄ ПРОЙТИ ДЕМОСКОВІЗАЦІЮ

Німцям можна було перестати бути нацистами і повернутися до норми. У московії так не вийде. Депутінізація не означатиме зникнення загрози, як у свій час повалення царя чи десталінізація не означала зміни суті московії. московія має завершитись як проєкт, як ідентичність, як вічний триваючий злочин. Незалежність усіх національних республік. Повернення усіх раніше окупованих територій. Ренесанс угро-фінських ідентичностей. Зміна символіки, починаючи з прапора і герба. Повний перегляд усіх основ ідентичності. Уроки в школах про злочини у Маріуполі та Бучі. Тільки так. І це завдання вже не лише для України. Це завдання до всього світу. Інакше московія потягне за собою у пекло весь світ.

Андрій Ілленко, політик,
народний депутат України, заступник голови ВО "Свобода"

Chronicle of asynchronous information resistance.

Abstract. From the very beginning of the large-scale war against Ukraine launched by the Russian Federation on February 24, 2022, a kind of information front was formed among Ukrainian intellectuals. Since then, having been mobile primarily on social networks, it has been an extremely important component of the Ukrainian people's struggle against a cruel and insidious enemy. The chronicle of information and intellectual confrontation of the aggressor will eventually become the property of history. Therefore, it is very important to chronologically record this type of resistance in the form of appeals, essays, poetry, assessment of everyday events. International legal, military-political, strategic, historical and other issues related to the large-scale war waged by Russia against Ukraine are considered.

Among the offered materials – appeals to the Ukrainian, Russian and international community (in particular, the Academy of Political Sciences of Ukraine, the Latvian Academy of Sciences and personal – from individual scholars); political and legal assessments of Russian aggression and current events; reflections of military-political and socio-cultural nature; historical excursions into the distant and close to our time history of relations between Russia and Ukraine; poetry of Ukrainian writers with an assessment of the modern tragedy of the Ukrainian people and the criminal aggression of Russia; political analysis of the negotiation process to reach a compromise and end the war; disclosure of crimes of the occupiers committed on the territory of Ukraine; diplomatic achievements and miscalculations.

Among the authors – well-known political scientists, lawyers, politicians, poets, public figures: V. Biryukov, T. Bondaruk, S. Vakarchuk, V. Gorbatenko, S. Zhadan, A. Illenko, O. Irvanets, K. Kozhemyaka, O. Kresin, I. Kresina, O. Kukuruz, S. Melnyk, O. Merezhko, P. Myronenko, I. Petrenko, A. Podolsky, Y. Rybchynsky, V. Severinyuk, B. Filatov, D. Yarosh,

Key words: war, nuclear war, Russian aggression, NATO, Russian chauvinism, Russian occupiers, Russian imperialism.

Матеріал для хроніки упорядкував

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук,
професор, віце-президент Академії політичних наук України

МІЖНАРОДНИЙ ЕКСПЕРТНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ
“ДЕОКУПАЦІЯ. ЮРИДИЧНИЙ ФРОНТ”
(КИЇВ, 18 БЕРЕЗНЯ 2022 р.): ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

Анотація. Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України стало новою стадією війни, яка триває вже дев'ятий рік, і гібридної агресії, закоріненої у неготовності Кремля і значної частини росіян прийняти незалежність нашої держави і навіть саме існування українського народу. У цих умовах особливого значення набуває юридичний фронт протистояння агресору. І хоча право не діє так швидко і ефектно, як військова сила, політичний та економічний тиск, але в тривалій перспективі воно є не лише більш ефективним, а й єдиним надійним засобом відновлення справедливості.

Тому вперше в умовах повномасштабної війни, як нової й трагічної реальності, було вирішено об'єднати зусилля багатьох учених для пошуку правових відповідей на проблеми, що постали перед нами. Міжнародний експертний круглий стіл «Деокупація. Юридичний фронт» став першим у світі юридичним форумом, присвяченим юридичній оцінці проблем, викликаних новою стадією агресії РФ проти України. Найважливішим доробком учасників заходу стали підготовлені докладні й конкретні висновки і рекомендації, що містять аналіз та юридичну кваліфікацію, конкретні пропозиції правотворчого, правозастосовного, політичного й управлінського характеру. Цей документ є першою комплексною експертною правових проблем, викликаних російською агресією проти України.

Ключові слова: міжнародне право, територіальна цілісність, суверенітет, окупація, незаконний контроль території, воєнні злочини.

Організатори: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (за згодою), Київський національний торговельно-економічний університет, Українська асоціація порівняльного правознавства, Асоціація реінтеграції Криму, Українська асоціація міжнародного права (за згодою), Міжнародна асоціація істориків права (за згодою).

Форма організації: онлайн-конференція.

Три стадії проведення:

1. Створення спеціальної сторінки у Фейсбук. Визначені координатори кожного з напрямів (запропоновані нижче) відповідають за оцінку надісланих тез. Усі схвалені ними тези розміщуються для ознайомлення і коментарів на сторінці у Фейсбук. Координатори на основі надісланих тез і коментарів до них формують коротку кваліфікацію і рекомендації. Оргкомітет зводить ці кваліфікації та рекомендації в цілісний документ. Документ розміщується на сторінці у Фейсбук для ознайомлення.

Обсяг тез: до 3 с. (14 кегль; 1,5 інтервали).

Мови подання тез: українська, англійська, російська.

Термін подання: 2 доби.

Термін підготовки та оприлюднення кваліфікації та рекомендацій за кожним з напрямів: 12 годин після завершення подання тез.

Термін підготовки та оприлюднення цілісного загального документу: 12 годин після завершення подання кваліфікацій та рекомендацій за кожним з напрямів.

2. На платформі Зум відбувається короткий круглий стіл (конференція), під час якого координатори напрямів доповідають свої фрагменти кваліфікації та рекомендацій, відбувається загальне обговорення і схвалення підсумкового документу. Підсумковий документ розсилається відповідним державним органам та ЗМІ.

3. Публікація електронного збірника тез і матеріалів конференції.

Термін: 2 доби після завершення круглого столу (конференції)

Також протягом 12 годин після проведення заходу готується прес-реліз для ЗМІ.

Основні напрями:

- Кваліфікація анексії АР Крим та м. Севастополь
- Кваліфікація статусу ОРДЛО і визнання РФ незалежності т. зв. «ДНР» та «ЛНР»
- Відповідальність за колабораціонізм на територіях, анексованих та незаконно контрольованих РФ
- Захист прав людини на територіях, анексованих та незаконно контрольованих РФ
- Охорона культурної спадщини на територіях, анексованих та незаконно контрольованих РФ

- Кваліфікація агресії РФ проти України на морських просторах
- Судовий фронт протистояння України та РФ і відповідальність останньої за здійснення агресивної війни.
- Відповідальність РФ за терористичні й кібертерористичні дії проти України
- Режими міжнародних санкцій проти РФ у зв'язку з агресією проти України
- Кваліфікація гібридної війни РФ проти України та відповідальність за її ведення
- Стан і перспективи міжнародної миротворчої діяльності в Україні
- Заборона проросійських політичних партій, громадських об'єднань та ЗМІ, її законодавче забезпечення

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ЕКСПЕРТНОГО КРУГЛОГО СТОЛУ «ДЕОКУПАЦІЯ. ЮРИДИЧНИЙ ФРОНТ»

Київ, 18 березня 2022 року (у редакції від 4 квітня 2022 р.)

Ці матеріали представлено авторами на основі власних досліджень та з використанням представлених на круглий стіл тез різних авторів.

Упорядкування і наукова редакція: **Кресін О.В.**, доктор юридичних наук, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, керівник Центру порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, професор Державного торговельно-економічного університету.

Автори: **Бабін Б.В.**, доктор юридичних наук, професор, експерт Асоціації реінтеграції Криму; **Буткевич О.В.**, доктор юридичних наук, Президент Української асоціації міжнародного права; **Дерев'янко С.М.**, доктор політичних наук, професор кафедри політичних інститутів та процесів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; **Камінська Н.В.**, доктор

юридичних наук, професор, головний науковий консультант Інституту законодавства Верховної Ради України; **Кресін О.В.**, доктор юридичних наук, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, керівник Центру порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, професор Державного торговельно-економічного університету; **Кресіна І.О.**, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України; **Мазаракі Н.А.**, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету; **Мельниченко Н.О.**, кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету; **Пождаєва М.А.**, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного та фінансового права Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана; **Проценко І.М.**, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; **Рубащенко М.А.**, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права №1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Савчук К.О.**, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; **Тимченко Л.О.**, доктор права, кандидат юридичних наук, доцент Академічного департаменту соціальних наук, керівниця Комітету "Право, політичні та економічні студії", керівниця Ради Центру конституціоналізму і прав людини Європейського гуманітарного університету (м. Вільнюс, Литва); **Трагнюк О.Я.**, кандидат юридичних наук, професор, доцент кафедри права Європейського Союзу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Ходаківський М.Д.**, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України.

• Кваліфікація гібридної війни РФ проти України та відповідальність за її ведення (О.В. Бушкевич)

• Для кваліфікації російсько-українського збройного конфлікту важливі такі акценти, на яких слід наголошувати в офіційній політиці та які слід враховувати при прийнятті рішень: збройний конфлікт є наслідком злочину агресії РФ проти України, скоєного принаймні з 21.02.2014 р. (24.02.2022 р. відбулась збройна ескалація конфлікту, що триває з 2014 р.); відповідно питання про міжнародну кримінальну відповідальність РФ, її очільників та службовців збройних сил, як і колаборантів з числа українських громадян, мають охоплювати всі злочини, скоєні після 21.02.2014 р.; російсько-український збройний конфлікт у міжнародно-правовому значенні триває з 21.02.2014 р., а «гібридна війна» РФ проти України (термін, що не є юридично сталим і охоплює поєднання політичних, силових, економічних, дипломатичних, інформаційних та інших засобів тиску на суверенну державу з метою підпорядкування чи іншого обмеження її суверенітету) триває щонайменше з 1999 р. Одним із проявів «гібридної війни» є «економічні війни», які вела РФ з Україною з початку 2000-х років, зокрема, економічний тиск з метою відмови від ратифікації Угоди про асоціацію з ЄС. Усі прояви «гібридної війни» мають враховуватися при виробленні проектів протидії агресору та притягненні його до відповідальності.

• При прийнятті подальших зовнішньополітичних рішень слід виходити з того, що ескалація збройного конфлікту проти України з подальшими масовими воєнними злочинами і злочинами проти людяності є наслідком недостатніх санкцій щодо країни-агресора у 2014 р. З погляду загального міжнародного права головним прорахунком сучасної системи світового порядку є канонізація принципу добросовісності. Через відсутність побудови ефективного механізму примусу до виконання норм міжнародного права для всіх ця система підірвана. Політика «замирення агресора», нехтування міжнародною спільнотою порушеннями норм *erga omnes* призвели до гуманітарної катастрофи в Україні у 2022 р.

Як жертва такої політики, Україна має ініціювати проект змін до архітектури європейської та міжнародної безпеки.

3. Одними з перших кроків могли б стати:

3.1. ініціювання прийняття «Конвенції ООН про заборону злочину агресії проти суверенної держави та покарання за нього» на основі резолюції ООН «Про визначення агресії» від 14.12.1974 р. (пропонувати проєкт документа можна було б уже на черговій сесії б Правового Комітету ГА ООН);

3.2. представлення проєкту створення системи європейської або універсальної безпеки (за основу можна взяти проєкт «U-24» з доопрацюванням та інституційним розширенням);

3.3. презентація проєкту реформування безпекової складової системи ООН включно з: 1) нормативно-правовим механізмом розблокування роботи РБ ООН; 2) внесенням змін до Статуту МС ООН щодо його обов'язкової юрисдикції стосовно питань міжнародного миру та безпеки і посилення гарантій виконання рішень; 3) створенням постійного миротворчого контингенту ООН для оперативної (впродовж 24 годин) протидії загрозам цивільному населенню та інфраструктурі.

4. Відповідь на «гібридну агресію», як і сама «гібридна війна», має бути багатовекторною, і в цьому процесі не може бути упущено жодного аспекта, за яким ця війна ведеться. Тому при прийнятті відповідних документів мають враховуватися всі зазначені вище аспекти, а не тільки безпекові, воєнні чи політичні: пропаганда, торговельно-економічний тиск, терор і залякування людей, кібератаки, використання у своїх інтересах держав-сателітів та міжнародних терористичних угруповань тощо.

5. Україні, як жертві економічного тиску РФ, з метою недопущення виходу з її політичної орбіти (відмова від підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом у 2013 р., що спричинила Революцію гідності в Україні, відбулася, серед іншого, під економічним тиском Російської Федерації, що може розцінюватися як економічний примус) варто ініціювати прийняття міжнародно-правового документа, що прямо визнавав би нікчемними будь-які дії, вчинені під загрозою саме економічного тиску (економічною загрозою). Як приклад можна пропонувати доповнення до формулювання ст. 52 Віденської конвенції про право міжнародних договорів «Договір є нікчемним, якщо його укладення стало результатом погрози силою, у тому числі економічною, або її засто-

сування на порушення принципів міжнародного права, втілених у Статуті Організації Об'єднаних Націй».

6. Органам державної влади в Україні слід продовжувати реалізацію європейського та євроатлантичного курсу України відповідно до положень Конституції; категорично неприйнятною слід вважати пропозицію щодо позаблокового чи нейтрального статусу України.

7. Кримінальне переслідування: кримінальна відповідальність РФ (а з 2022 р. і Республіки Білорусь за сприяння у скоєнні злочину) за злочин агресії, воєнні злочини, злочини проти людяності, у тому числі відповідальність за порушення, починаючи з 2014 р., прав людини в Криму та в окупованих регіонах на Сході України, порушення прав власності на цих територіях; належна компенсація шкоди потерпілим від таких злочинів тощо; кримінальна відповідальність за порушення міжнародного права та грубі порушення прав людини (як у випадку спроби анексії та окупації Криму, так і російської агресії проти України на Донбасі найсуворіше покарання має бути передбачене для державних службовців, військових і працівників міліції, відповідальних за державну зраду під час підтримки анексії та окупації українських територій, оскільки вони порушили присягу Українському народу); забезпечення амністії за незначні правопорушення з метою постконфліктної інтеграції українського суспільства (з урахуванням того, що амністія за міжнародні злочини заборонена міжнародним правом та відповідними міжнародними зобов'язаннями України). З метою належної реалізації кримінального правосуддя мають бути задіяні усі наявні інституції та створено нові: міжнародний трибунал щодо агресії РФ, МС ООН, МКС, ЄСПЛ, національні суди гібридного характеру (доцільно підтримати ідею т.зв. «Харківського трибуналу»).

• Кваліфікація анексії АР Крим та м. Севастополь (О.В. Кресін)

16 березня 2014 р. на території АР Крим та м. Севастополь було організовано т.зв. «референдум», що мав нелегітимний і постановочний характер. Його проведення стало порушенням Конституції України (ст. 71-73, 92) і Конституції АР Крим (ст. 7). Крім того,

його незаконність і нікчемність, невідповідність принципам демократії пов'язані із здійсненням РФ уже в той час незаконного контролю щодо цих територій. Після цього самопроголошені та контрольовані РФ чинні органи влади цих територіальних суб'єктів проголосили незалежність останніх. Це також стало порушенням Конституції України (ст. 2, 134, 157) і Конституції АР Крим (преамбула, ст. 2). Проголошення незалежності АР Крим і м. Севастополь принципово спотворює передбачене у міжнародному праві право народів на самовизначення і безпосередньо порушує принципи територіальної цілісності, політичної єдності й непорушності міжнародно визнаних кордонів держав, відмови від застосування сили і погрози силою в міжнародних відносинах. Цей крок і наступне нелегітимне входження АР Крим і м. Севастополь до складу РФ були однозначно засуджені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, актами Ради Європи, ОБСЄ, ЄС, НАТО, рішеннями багатьох держав світу. Вони є формою здійснення Російською Федерацією збройної агресії проти України й зумовлюють необхідність їх юридичної кваліфікації.

Щодо правового режиму АР Крим та м. Севастополь в умовах агресії РФ використовуються дві основні юридичні кваліфікації – анексія (або спроба анексії) та окупація (або тимчасова окупація).

Анексія (annexation), як одностороннє рішення держави щодо насильницької інкорпорації всієї чи частини території іншої держави, тобто поширення на цю територію свого суверенітету, відрізняється від завоювання та окупації як пов'язаних форм отримання фактичного контролю щодо території тим, що передбачає офіційне проголошення зміни суверенітету щодо території. І також відрізняється від цесії тим, що є насильницькою і односторонньою, а не добровільною та договірною (чи результатом міжнародного арбітражу). Зазвичай анексія слідує за воєнною окупацією території чи встановленням незаконного контролю щодо неї іншим шляхом. Саме по собі здійснення анексії в міжнародному праві не творить нового правового режиму території.

Сучасне міжнародне право проголошує анексії незаконними через те, що вони порушують принцип незастосування сили чи погрози силою, а також інші принципи міжнародного права. Анексія є однією з форм здійснення агресії та як така порушує норми

Статуту ООН (ст. 1, 2 та ін.) і має розглядатися як загроза міжнародному миру та безпеці. Згідно з Декларацією про принципи міжнародного права 1970 р. анексію можна віднести до дій, спрямованих на «повне чи часткове порушення національної єдності та територіальної цілісності держави чи країни чи їх політичної незалежності», адже «територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті погрози силою чи її застосування. Жодні територіальні набуття, що є результатом погрози силою чи її застосування, не повинні визнаватися законними». Згідно з Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) 1974 р. «Визначення агресії» анексію із застосуванням сили, як і воєнну окупацію, проголошено формами здійснення агресії – злочину проти міжнародного миру. Анексії Ізраїлем Голанських висот у 1981 р. та Іраком Кувейту в 1990 р. були проголошені нікчемними та недійсними в рішеннях Ради Безпеки ООН.

Анексію АР Крим і м. Севастополя було здійснено шляхом підписання Президентом РФ В. Путіним т.зв. «Договору між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів» 18 березня 2014 р., ратифікації цього документа Федеральними Зборами РФ 20-21 березня 2014 р., внесення змін до Конституції РФ 11 квітня 2014 р. Факт здійснення РФ анексії АР Крим і м. Севастополя (як здійснення злочину) визнано в актах міжнародного права. Наприклад, у Резолюції ПАРЕ 2132 (2016) від 12.10.2016 р. «Політичні наслідки агресії Росії в Україні».

Автономну Республіку Крим та м. Севастополь слід вважати анексованими Російською Федерацією в результаті здійснення нею агресії проти України у формі окупації частини території останньої з наступним проголошенням входження окупованих територій до складу РФ на підставі «договору» з нелегітимними контрольованими РФ утвореннями.

Кваліфікація «спроба анексії» (anticipated annexation, alleged annexation) щодо цих територій є юридично не зовсім коректною. Точніше було б кваліфікувати ситуацію щодо АР Крим і м. Севастополь як здійснену анексію, яка є за визначенням незаконною, адже в іншому випадку вона була б уже не анексією, а цесією чи сецесією з наступним добровільним входженням території до ін-

шої держави. Водночас словосполучення «спроба анексії» підкреслює, що згідно з міжнародним гуманітарним правом під час конфлікту до укладення мирного договору між державами режим окупованої території та відповідні права її мешканців як захищених осіб не змінюються навіть у випадку проголошення анексії цієї території державою-окупантом (окупуючою державою) – згідно із Женевською конвенцією (IV) щодо захисту цивільних осіб під час війни 1949 р. та іншими актами міжнародного права. Невизнання не лише законності анексії Російською Федерацією АР Крим і м. Севастополь, а й самого її факту підкреслюють резолюції Генеральної Асамблеї ООН 68/262 від 27 квітня 2014 р., 71/205 від 19 грудня 2016 р., 72/190 від 19 грудня 2017 р. та ін.

Окупація (occupation, military occupation, belligerent occupation) є правовим режимом території, формою здійснення ефективного контролю держави чи групи держав щодо території (всієї чи частини) іншої держави за відсутності суверенних прав на неї. Основними ознаками окупації є встановлення та здійснення контролю щодо території збройними силами іншої держави або іррегулярними формуваннями, асоційованими з іншою державою, а також здійснення владних функцій на території іншою державою або уповноваженими, керованими чи контрольованими нею утвореннями (зокрема, псевдодержавами). На кваліфікацію окупації не впливають наявність чи відсутність опору збройних сил держави-суверена, наявність чи відсутність проголошеного чи реального стану війни між державами, припинення чи збереження дипломатичних зв'язків між ними, проголошення чи не-проголошення окупації – окупація визначається як факт на підставі її основних ознак. Окупація має тимчасовий характер, адже не передбачає переходу суверенних прав на окуповану територію.

В умовах окупації повноваження законної влади фактично переходять до рук держави-окупанта, яка зобов'язана вживати всіх доступних їй заходів для збереження і забезпечення публічного порядку та безпеки, забезпечення прав мешканців території (захищених осіб), зберігаючи і поважаючи при цьому, окрім випадків, коли це цілковито неможливо, чинне право окупованої країни. Правовий режим окупації триває до припинення здійснення вла-

ди державою-окупантом, звільнення, репатріації та відновлення у правах мешканців території. Незаконна окупація (яка здійснюється за відсутності волі держави чи рішення Ради Безпеки ООН) є однією з форм агресії та як така є злочином, за який відповідає держава-окупант – навіть якщо окупація здійснюється не безпосередньо, а уповноваженими, керованими чи контрольованими державою-окупантом утвореннями, супроводжується змінами в управлінні територією, угодами держави-окупанта з владою окупованої території чи анексією території.

Ці норми в їх еволюції розкриваються в актах загального міжнародного права (Статут ООН, Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами згідно із Статутом ООН 1970 р., Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) 1974 р. «Визначення агресії», Заключний акт НБСЄ від 01.08.1975 р., Консультативний висновок Міжнародного Суду ООН щодо будівництва стіни на окупованій палестинській території 2004 р.), міжнародного гуманітарного права (IV Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. й додане до неї Положення про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р., Женевська конвенція (IV) про захист цивільних осіб під час війни 1949 р. і Додатковий протокол (Протокол I) до неї 1977 р., Коментар МКЧХ до неї 1958 р.), міжнародного кримінального права (наприклад, Рішення Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії у справі *The Prosecutor v. Tihomir Blaškić* 2000 р. та ін.). Засудження окупації АР Крим і м. Севастополя міститься у численних актах органів ООН, ОБСЄ, Ради Європи, ЄС та інших міждержавних організацій.

Кваліфікація АР Крим і м. Севастополя як окупованих територій не викликає жодних сумнівів. Кваліфікація їх як «тимчасово окупованих територій» містить смисловий повтор (окупація за визначенням є тимчасовою). Отже, зважаючи на те, що анексія АР Крим та м. Севастополя Російською Федерацією сама по собі не визначає правовий режим цих територій, у законодавстві України та в актах міжнародних міжурядових організацій не лише засуджується, а й не визнається як факт, ці адміністративно-територіальні одиниці України юридично більш коректно визначати як окуповані території.

•Кваліфікація статусу ОРДЛО і визнання РФ незалежності т.зв. «ДНР» та «ЛНР» (О.В. Кресін)

21 лютого 2022 р. Президент Російської Федерації В. Путін підписав укази про визнання незалежності т.зв. «Донецької Народної Республіки» та «Луганської Народної Республіки» – псевдодержав, що фактично є і згідно з міжнародним правом мають розглядатися як окупаційні адміністрації РФ на територіях окремих районів Донецької і Луганської областей України, утворені з частковим залученням колаборантів. Причинами такого кроку В. Путін проголосив: небажання України виконувати Мінські угоди 2014-2015 рр., воєнну загрозу згаданим псевдодержавам з боку України, здійснення останньою щодо них політики геноциду. До цього кроку рішення було ініційоване і схвалене Державною Думою РФ і Радою Безпеки РФ. 22 лютого Федеральні Збори РФ ратифікували договори про дружбу і взаємну допомогу з «ДНР» та «ЛНР», що передбачали, зокрема, військову допомогу, можливість створення військових баз РФ у ОРДЛО та ін. Після цього керівники «ДНР» та «ЛНР» звернулися до В. Путіна за військовою допомогою проти України.

Проголошення 24 лютого В. Путіним проведення «спеціальної операції», а фактично – переведення міжнародного воєнного конфлікту низької інтенсивності, замаскованого під внутрішній, громадянський конфлікт в Україні, у стан повномасштабної війни – перебуває в єдиному комплексі рішень з визнанням РФ незалежності «ДНР» та «ЛНР». У своєму зверненні до росіян В. Путін, звинувативши Україну в мілітаризації та прагненні вступити до НАТО, вказав на те, що вона становить загрозу для РФ – зокрема, вона прагнутиме до реінтеграції ОРДЛО воєнним шляхом. Але безпосередньою причиною проведення «спеціальної операції» проти України було назване саме прагнення забезпечити безпеку і територіальну цілісність «ДНР» та «ЛНР». У пізніших виступах В. Путіна, заявах від його імені прес-секретаря Д. Пескова та міністра закордонних справ С. Лаврова до України висуваються вимоги визнання незалежності «ДНР» та «ЛНР», їх кордонів у межах Донецької і Луганської областей, а інші вимоги безпосередньо пов'язуються з названими.

У зв'язку з цим важливо дати юридичну кваліфікацію сутності та статусу псевдодержавних (або квазідержавних) утворень, і зокрема т.зв. «ДНР» та «ЛНР», в міжнародному праві.

1. У міжнародному праві протягом більш як століття передбачено можливість окремого регулювання щодо суверенітету і законних прав держави на територію, з одного боку, та здійснення режиму незаконного контролю щодо території – з іншого. Втрата урядового контролю щодо певних територій внаслідок міжнародного конфлікту жодним чином не означає втрати суверенітету держави щодо них. Водночас тимчасовий правовий режим останніх у цій ситуації має бути визначено, класифіковано для окреслення статусу населення і застосовних правових засобів захисту його прав.

Незаконний контроль щодо території можна розглядати як правовий режим, однією з форм здійснення якого є окупація, інші ж визначаються як ефективний, всеохопний, загальний, фактичний контроль і пов'язані з неоголошеними діями та неофіційними засобами, до яких вдаються держави-агресори. Для цього режиму характерне здійснення влади щодо території з волі зарубіжної держави, а форми реалізації режиму відрізняються залежно від того, чи така воля офіційно визнається, чи приховується.

2. Попри відмінності окупації та ефективного або іншого контролю території міжнародне право у всіх цих випадках визнає поширення на окуповану чи іншим чином незаконно контрольовану територію юрисдикції держави, яка цей контроль здійснює. Відповідно на цій території, зокрема, зберігається й дія міжнародних договірних правових інструментів, сторонами яких є і держава-суверен, і держава, яка здійснює незаконний контроль території. Окупація не передбачає зміну державної належності окупованої території, а все цивільне населення визнається захищеними особами, визначаються його мінімальні права. Трансформація міжнародного гуманітарного права після Другої світової війни стерла межі між визнаною і невизнаною офіційно окупацією, залежність прав населення на окупованих територіях від наявності чи відсутності дипломатичних відносин між державами – окупантом та жертвою окупації, прив'язку режиму окупації до проведення воєнних дій. Важливо й те, що окупація пов'язується з виконанням

функцій уряду на окупованій території, але статус останньої не змінюється від запровадження змін в управлінні нею чи укладення угод між державою-окупантом та формально проголошеною владою території. На це вказують: IV Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р., Положення про закони та звичаї сухопутної війни, що є додатком до цієї конвенції, Женевська конвенція (IV) щодо захисту цивільних осіб під час війни 1949 р. та Додатковий протокол (Протокол I) до неї 1977 р., рішення Міжнародного Суду ООН, міжнародних трибуналів та ін.

3. Ефективний, всеохопний, загальний, фактичний контроль є формами здійснення незаконного контролю території, відмежованими від окупації, але не розмежованими чітко між собою. На відміну від окупації, факт здійснення якої може бути очевидний, факт здійснення ефективного або іншого незаконного контролю щодо території вимагає встановлення міжнародними судовими органами. Основними показниками тут є здійснення зарубіжною державою фінансової підтримки, військового постачання/устаткування, тренування, координації дій чи участі у плануванні дій збройних формувань, що контролюють територію чи частину території іншої держави і здійснюють там фактичну владу. На це, зокрема, вказують низка рішень Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії та ЄСПЛ, Резолюція ГА ООН 1983 р. «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» (має авторитетний доктринальний характер) та ін.

4. Кваліфікація статусу ОРДЛО в міжнародному праві неоднозначна. Зокрема, Мінські угоди 2014 р. унікали визначення другої сторони конфлікту (перша – Україна), а в 2015 р. другою стороною названі збройні формування ОРДЛО. При цьому не вказано, кому вони підпорядковуються і хто може вважатися представниками ОРДЛО.

5. Кваліфікація конфлікту на сході України та пов'язаного із цим статусу ОРДЛО міститься також у рішеннях міжнародних організацій і законодавстві України. Зокрема, Резолюція Ради Безпеки ООН визнає втрату урядом України контролю над певними територіями, а резолюції ПАРЄ та законодавство України визнають подвійний факт наявності тимчасової окупації ОРДЛО Росією і здійснення нею ефективного контролю щодо незаконних збройних формувань на цій території. Важливо, що ПАРЄ вказує на засто-

совність щодо збройного конфлікту в Україні, й зокрема ситуації в ОРДЛО, IV Женевської конвенції 1949 р.

6. Повноцінне визнання наявності незаконного контролю Росії щодо ОРДЛО (у формі окупації, ефективного чи іншого контролю) слід очікувати в процесі розгляду низки справ у Міжнародному суді ООН, Міжнародному кримінальному суді, Європейському суді з прав людини.

Зокрема, Міжнародний кримінальний суд у звіті 2016 р. щодо своїх попередніх розслідувань зазначив, що взаємний обстріл військових позицій сторін та взяття Україною в полон російських військовослужбовців і навпаки «може свідчити про безпосереднє воєнне зіткнення між російськими збройними силами та українськими урядовими силами, що передбачає існування міжнародного збройного конфлікту в контексті збройного протистояння у східній Україні зонайпізніше з 14 липня 2014 р. паралельно з не-міжнародним збройним конфліктом», який триває принаймні з 30 квітня 2014 р. і сторонами якого є Україна, «ЛНР» та «ДНР». Водночас сам по собі цей вислів та його контекст не дають підстав стверджувати, що йдеться про встановлений факт. Також у 2016 р. і пізніше у звітах МКС вказувалося на розгляд інформації про «можливе здійснення Російською Федерацією всеохопного контролю щодо збройних груп у східній Україні протягом частини чи всього часу збройного конфлікту».

Висновки:

1. «ДНР» та «ЛНР» не можуть вважатися державами. Попри те, що їх статус нині визначається майже виключно рішеннями міжнародних організацій, здебільшого рекомендаційного характеру, є всі підстави визначати їх як псевдодержави (квазідержави), які насправді є адміністраціями, створеними Російською Федерацією.

2. Територія ОРДЛО згідно з міжнародним правом є такою, що перебуває під ефективним контролем РФ, що передбачає збереження суверенних прав України щодо неї.

3. Визнання «ДНР» та «ЛНР», здійснене державою-агресором, як і будь-якою іншою третьою державою, не змінює згаданий статус їх та території ОРДЛО в міжнародному праві. Те ж саме стосується їх договорів із РФ, які можуть слугувати хіба що додатковою

кваліфікуючою ознакою здійснення останньою ефективного контролю на території ОРДЛО.

4. Офіційне введення військ РФ на територію ОРДЛО, яке поки не підтверджується і не спростовується її керівництвом, суттєво змінить кваліфікацію дій РФ: від ефективного контролю, факт якого має доводитися в суді, – до окупації, яка такого доведення не потребує. Це передбачатиме простіший і більш швидкий характер ухвалення рішень міжнародними організаціями і міжнародними судовими органами. При цьому вирішальною стане саме усталена практика кваліфікації таких утворень, як «ДНР» та «ЛНР», як псевдодержав.

5. Відповідно звернення В. Путіна при проголошенні «спеціальної операції» до ст. 51 частини 7 Статуту ООН (право на індивідуальну самооборону) є фальшивим, адже суверенні права на територію ОРДЛО належать Україні й їх не змінює заснування тут псевдодержав під ефективним контролем самої РФ.

• Кваліфікація агресії РФ проти України на морських просторах (Б.В. Бабін)

Російська агресія на Чорному та Азовському морях є черговим грубим порушенням Конвенції ООН з морського права 1982 р., Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 р., Міжнародної конвенції про пошук і рятування на морі 1979 р., Угоди про співробітництво причорноморських держав з пошуку та рятування на Чорному морі 1998 р., Меморандуму про взаєморозуміння щодо контролю державою порту в Чорноморському регіоні 2000 р., V, VI, VII та IX Гаазьких конвенцій 1907 р., II Женевської конвенції 1949 р. та означає нехтування агресором Інструкцією Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі, й відмову Росії від усіх двосторонніх угод щодо статусу Азовського моря включно з Договором про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки 2003 р. та міжвідомчою Угодою з питань рибальства в Азовському морі 1993 р. Вказані порушення вже отримали правову оцінку з боку Міжнародної морської організації, Дунайської комісії, ЄС, органів ООН та морських держав світу.

Рекомендації органам державної влади України:

1. Денонсація Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки 2003 р. та міжвідомчої Угоди з питань рибальства в Азовському морі 1993 р.

2. Початок проваджень проти Росії у Міжнародному трибуналі з морського права з питань захоплених, пошкоджених та знищених торговельних суден під прапором України; ініціювання подібних проваджень з боку третіх країн, під прапором яких судна зазнали ушкоджень, блокувань чи захоплень.

3. Взаємодія з морськими адміністраціями всіх цивілізованих країн світу щодо неухильного виконання резолюції ММО С/ES.35 та постанови Дунайської комісії про зупинення членства РФ; взаємодія з країнами ЄС щодо виконання санкцій проти РФ у морському секторі проти російських судноплавних та страхових компаній та РМРС, сприяння поширенню цих санкцій.

4. Обговорення питань російської агресії на морі з виходом на схвалення відповідних резолюцій спеціалізованими установами ООН, такими, як ФАО (щодо порушень прав українських рибалок), МОП (щодо порушень прав українських моряків), Світовий союз електрозв'язку (щодо порушень у сфері морського зв'язку та комунікаційних систем) та Паризький меморандум порозуміння щодо контролю державою порту; для цього важлива невідкладна ратифікація Конвенції ООН про працю в морському судноплаванні.

5. Інформування Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду про воєнні злочини РФ на морі, вчинені всупереч вимогам V, VI, VII та IX Гаазьких конвенцій 1907 р., II Женевської конвенції 1949 р.

6. Лобіювання гуманітарних «блакитних» коридорів до портів України під прапорами ООН та МКЧХ із доставки в них гуманітарних вантажів, зокрема продуктів першої необхідності та харчування, медикаментів.

• Відповідальність РФ за кібертерористичні дії проти України (Н.А. Мазаракі)

Російська Федерація активно вдавалася до кібератак (їх визначення представлено у Законі України «Про основні засади забез-

печення кібербезпеки України» №2163-VIII від 05.10.2017 р.) проти української інфраструктури, комп'ютерних ресурсів державної влади та управління протягом останніх років. При цьому черговий етап гібридної війни проти України, що розпочався у 2014 р., характеризувався посиленням кібератак. Саме тому на початок російського вторгнення у лютому 2022 р. Україна мала значний досвід у протидії кібератакам та була налагоджена ефективна взаємодія з іноземними партнерами, що дає змогу обмежувати втрати від кібератак впродовж війни.

Активність РФ у проведенні кібератак проти США, України та інших держав була одним із головних чинників розробки міжнародно-правових заходів впливу та притягнення до відповідальності замовників та безпосередніх виконавців кібератак. Однак цей процес обмежився розробкою методологічних документів, зокрема The Tallin Manual 1.0 та 2.0, Report of the Group of Governmental Experts on Advancing responsible State behaviour in cyberspace in the context of international security.

До початку нової фази агресивної війни проти України у лютому 2022 р. кібератаки з боку інших держав становили складову гібридної війни та перебували у «сірій зоні» міжнародного права, що обумовлюється мінливим характером засобів та методів кібератак, залученням до їх проведення державних та недержавних виконавців, проблематичним встановленням безпосередніх організаторів та виконавців та визначенням їх державної приналежності.

Кібератаки спричиняють значні економічні збитки, дезорганізують публічні та приватні відносини. При цьому економічні втрати, які часто вимірюються величезними сумами, є одними з найбільш проблематичних наслідків кібератак, оскільки вони часто залишаються незворотними. Жертви кібератаки страждають від руйнування кіберінфраструктури та даних, несуть витрати на відновлення та втрачають доходи.

Саме визначення та доведення причетності певної держави до кібератаки є наріжним каменем притягнення до відповідальності та компенсації збитків, спричинених кібератакою. Міжнародна спільнота зробила певні кроки до визначення підходів щодо доведення причетності певної держави до кібера-

так, зокрема у згаданих вище документах. Уряд США застосовує такі форми визначення причетності певної держави чи приватних осіб до кібератак: 1) кримінальні обвинувачення; 2) економічні санкції; 3) технічні попередження; 4) офіційні заяви чи прес-релізи від імені державних органів. Такі форми здебільшого застосовуються у своєму поєднанні. Група міжнародних експертів у своїй доповіді GGE Report вказує, що визначення причетності певної держави до кібератаки потребує врахування: технічних характеристик кібератаки, її масштабу та впливу; широкого контексту здійснення кібератаки, включно з її наслідками для міжнародного миру і безпеки; результатів консультацій між зацікавленими державами. У рамках гібридної війни держава – жертва кібератаки може вдатися до таких позасудових заходів, як реторсія, контрзаходи та санкції.

16 березня 2022 р. Міжнародний суд ООН у своєму рішенні визначив, що «Російська Федерація повинна негайно забезпечити припинення будь-яких заходів, що сприяють військовим операціям... та вживаються будь-якими військовими підрозділами або нерегулярними збройними формуваннями, які підконтрольні Російській Федерації або підтримуються нею, а також будь-якими організаціями та особами, які можуть перебувати під її контролем або керівництвом». Таке рішення, серед іншого, дає змогу стверджувати, що кібератаки РФ проти України перебувають у сфері регулювання міжнародного гуманітарного права. Водночас недостатня ефективність міжнародного права у російсько-українській війні зумовлює доцільність:

- ретельного документування кібератак та їх наслідків із забезпеченням доказової бази щодо організаторів та виконавців кібератак, обсягів матеріальної шкоди для громадян та держави для подальшого подання позовів до міжнародних судів про відшкодування збитків;
- забезпечення достатнього фінансування діяльності відповідних державних органів щодо протидії кібератакам проти України;
- продовження ефективної співпраці з кіберпідрозділами держав-партнерів.

**•Захист прав людини на територіях,
анексованих та незаконно контрольованих РФ
(О.В. Кресін, Н.О. Мельниченко)**

Російська Федерація в результаті агресії проти України у різних формах здійснює тимчасовий незаконний контроль щодо частини української території. Зокрема, у 2014 р. вона анексувала територію АР Крим і м. Севастополь, встановила ефективний контроль щодо окремих районів Донецької та Луганської областей. В результаті широкомасштабних бойових дій у 2022 р. РФ окупувала територію Херсонської та частини низки інших областей України. Кваліфікація статусу частини цих територій, здійснена в інших розділах цього документа, а також безсумнівна і не заперечувана Росією окупація решти з них дають змогу встановити особливості захисту прав людини їх мешканців, а також суб'єктів відповідальності за такий захист та його порушення.

Міжнародне право визнає безумовну відповідальність держави, яка здійснює незаконний контроль щодо території у формі окупації чи іншого ефективного контролю, за дотримання прав людини її населення, і зокрема цивільного населення як захищених осіб. Йдеться насамперед про IV Гаазьку конвенцію про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р., Женевську конвенцію (IV) щодо захисту цивільних осіб під час війни 1949 р. і Додатковий протокол (Протокол I) до неї, Декларацію про принципи міжнародного права 1970 р., Резолюцію ГА ООН «Визначення агресії» 1974 р., Резолюцію ГА ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» 1983 р., низку рішень Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії, Європейського суду з прав людини та ін. Така відповідальність існує незалежно від особистої відповідальності представників (агентів) цієї держави. При цьому держава, яка здійснює контроль щодо території, автоматично відповідальна за будь-які дії підконтрольних їй організацій.

Якщо ж факт здійснення контролю іншою державою щодо території не встановлено, то відповідальними за дотримання прав людини можуть бути визнані й держава-суверен, яка має конституційні й міжнародно-правові обов'язки щодо свого населення, і недержавні актори. Зрозуміло, що про існування останніх, попри формальну інституалізацію окупаційних адміністрацій в ОРДЛО як

«ДНР» та «ЛНР», йтися не може, але підконтрольність збройних формувань і фактичної влади ОРДЛО Росії ще слід довести в міжнародних судах. Щодо інших незаконно контрольованих частин території України здійснення контролю Росією не заперечується.

Водночас досить складним є визначення частки відповідальності держави-суверена за реалізацію прав людини на території, щодо якої ця держава не здійснює контроль. Мінські угоди в 2015 р. вказали на часткову відповідальність України, зокрема за реалізацію деяких соціальних прав населення. Так само резолюції ПАРЄ, вказуючи на відповідальність РФ, яка здійснює незаконний контроль щодо ОРДЛО, водночас поклали на Україну відповідальність за реалізацію деяких соціальних прав людини і права на ефективний засіб юридичного захисту (доступ до правосуддя). Крім того, Резолюція ПАРЄ № 2198 від 23 січня 2018 р. закликала Україну «забезпечити мінімальні гуманітарні потреби цивільного населення на окупованих територіях», що піддає сумніву саме розуміння суті окупації та відповідальності держави-окупанта в міжнародному гуманітарному праві, до якого ця Резолюція безумовно апелює.

Законодавство України покладає відповідальність за дотримання і порушення прав людини в Криму і ОРДЛО на Росію і за міжнародним гуманітарним правом, і за міжнародним правом прав людини. Міжнародне гуманітарне право покладає на державу-окупанта обов'язок забезпечити всі мінімальні гуманітарні потреби населення, його основні права, пов'язані із збереженням життя, здоров'я і гідності (з особливим наголосом на правах жінок та дітей), приватної власності, ефективний захист цих прав та захист від будь-якого незаконного насильства, збереження інфраструктури території. Державу-окупанта не може бути звільнено від відповідальності за серйозні порушення прав людини, зокрема воєнні злочини і злочини проти людяності. Рішення міжнародних судів однозначно поширюють ці зобов'язання, а також зобов'язання за міжнародним правом прав людини на всі форми здійснення незаконного контролю території іншої держави. Безумовно, усі ці норми поширюються на населення всіх частин території України, незаконно контрольованих РФ, включно з тими, що були нею тимчасово окуповані під час нової стадії війни у 2022 р.

Водночас Конституція і законодавство України не передбачають відмови держави від забезпечення і захисту прав людини на своїй території, навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Україна забезпечує реалізацію прав населення незаконно контрольованих Росією територій в інших регіонах України. Зокрема, це право на доступ до правосуддя, а також низка соціальних прав, право на освіту (в пільговому режимі), набуття і припинення права власності, спадкування, вільне волевиявлення під час виборів Президента України і народних депутатів України, всеукраїнського референдуму.

Також Україна залишає за собою участь у захисті та відновленні прав людини на незаконно контрольованих Росією територіях через: невизнання автоматичної зміни громадянства; постійний моніторинг і документування порушень; оприлюднення інформації та надання її міжнародним організаціям у сфері захисту прав і свобод людини; звернення до цих організацій з метою відновлення своєї територіальної цілісності, захисту і відновлення прав людини на цих територіях; сприяння відшкодуванню Росією спричиненої матеріальної і нематеріальної шкоди; надання правової та гуманітарної допомоги населенню.

Важливо, що згідно з Постановою Верховної Ради України № 462-VIII від 21.05.2015 р. Україна здійснила відступ (дерогацію) від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Такий відступ передбачений у цих міжнародно-правових актах у випадках, що загрожують існуванню нації, має часові (припинення збройної агресії РФ і відновлення конституційного ладу та порядку на окупованій території України) та територіальні (район проведення Антитерористичної операції в ОРДЛО, нині Операція об'єднаних сил) обмеження. Зокрема, цей відступ передбачає у виключних випадках: превентивне затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години, але не більш як на 30 діб, за згодою прокурора та без ухвали суду; передання повноважень слідчих суддів відповідним прокурорам, які набувають додаткових процесуальних прав; зміну територіальної підсудності судових справ та підслідності кримінальних правопорушень, вчинених у районі проведення антитерористичної операції; утворення військово-

во-цивільних адміністрацій як тимчасових державних органів, які діють на території Донецької та Луганської областей, з повноваженнями, зокрема, встановлювати обмеження щодо перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без визначених документів, тимчасово обмежувати або забороняти рух транспортних засобів і пішоходів на вулицях, дорогах та ділянках місцевості, організувати перевірку документів, що посвідчують особу, у фізичних осіб, а в разі потреби – огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, крім обмежень, встановлених Конституцією України. Це може передбачати відступ від прав на: свободу та особисту недоторканність, вільне пересування і свободу вибору місця проживання, повагу до приватного і сімейного життя, ефективний засіб юридичного захисту, справедливий суд (ст. 2, 9, 12, 14, 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 5, 6, 8, 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

Збільшення незаконно контрольованих Росією територій і неможливість чіткого визначення їх мінливих меж, що залежать від перебігу воєнних дій, розширення зони проведення таких дій, а також запровадження воєнного стану і здійснення антидиверсійних заходів на контрольованих Урядом України територіях викликають необхідність ухвалення змін до законодавства України. *По-перше*, слід поширити дію Постанови Верховної Ради України № 462-VIII від 21.05.2015 р. щодо відступу від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, на всю територію України. *По-друге*, слід розробити єдиний закон про особливості забезпечення прав і свобод людини на тимчасово окупованій частині території України або принаймні уніфікувати положення і розширити територію застосування законодавства щодо захисту прав і свобод людини на окупованих територіях (Закон України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» №1632-VII від 12.08.2014 р., Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 1207-VII від 15.04.2014, Закон України «Про особливості державної політики із забезпе-

чення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» №2268-VIII від 18.01.2018 р. та ін.). *По-третє*, відмовитися від визначення у законодавстві переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення («Перелік населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження», затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.11.2014 № 1085-р., Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» № 254-VIII від 17.03.2015 р., Указ Президента України №32/2019 від 07.02.2019 р. та ін.) та передбачити розробку і ухвалення єдиних критеріїв визначення дати втрати та повернення урядового контролю щодо населених пунктів. *По-четверте*, ратифікувати Римський статут Міжнародного кримінального суду або принаймні чітко і недвозначно поширити юрисдикцію МКС на скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами РФ та керівниками усіх контрольованих нею утворень на всій території України (поширення дії Постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» № 145-VIII від 04.02.2015 р.).

- **Охорона культурної спадщини та екологічна безпека на територіях, анексованих та незаконно контрольованих РФ (О.Я. Трагнюк, Л.О. Тимченко)**

Нехтуючи життями людей (українців та громадян інших держав, які раптово або виконуючи свої професійні обов'язки опинилися в ситуації війни в Україні), російські агресори ще менше піклуються про культурну спадщину українського народу, про природний стан середовища Української держави. Очевидним є намір агресора – знищити український народ не лише фізично, а й

завдавши незворотних втрат самій землі через техногенні катастрофи, знищуючи будь-яку згадку про матеріальну культуру і побут нашого народу.

Такі дії є порушенням з боку РФ міжнародно-правових норм у сфері охорони культурної спадщини:

- ст. 4 і 5 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.; Протоколу до неї 1954 р.; ст. 6-8, 12 Другого протоколу до неї 1999 р.;

- усіх статей Глави III Частини III I Додаткового протоколу до Женевських Конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів.

До головних екологічних небезпек на територіях, які анексовані, контролюються РФ та на яких ведуться бойові дії, слід віднести такі: 1) радіаційна, хімічна небезпека, вибухонебезпека; 2) забруднення поверхневих та підземних вод: підвищення у водах вмісту шкідливих речовин (нерадіоактивний стронцій, барій, які використовуються у промисловості, а також є стандартними складниками сучасних боєприпасів, азот, фосфор, хлориди, сульфати, інші мінеральними солі й важкі метали), засолення підземних питних вод шахтними водами; підтоплення шахт, які використовувались як сховища відходів; 3) забруднення атмосферного повітря, підвищення концентрації ртуті в ґрунтах; 4) забруднення ґрунтового покриву, що відбувається за масштабного розливу та згоряння паливно-мастильних матеріалів (маневри великої військової техніки, військові навчання та будівництво фортифікаційних споруд, знешкодження боєприпасів, розсіювання хімічних речовин також знижують якість ґрунтового покриву); 5) завдання шкоди лісовим насадженням та природно-заповідному фонду; 6) небезпека епідемій, зокрема у зв'язку з влаштуванням масових та стихійних поховань у непридатних місцях без дотримання санітарно-гігієнічних вимог, з порушенням та призупиненням роботи об'єктів системи водопостачання, водоочищення і водовідведення, нездійснення дезінфекції води; 7) пожежі, навмисні підпали та вибухи боєприпасів тощо.

Основи захисту навколишнього середовища у разі збройного конфлікту закладають принципи МГП, Додаткові протоколи до Женевських конвенцій, звичаєві норми МГП та норми т.зв. «екологічних» конвенцій. Основним принципом у МГП, що стосується за-

хисту навколишнього середовища, є принцип розрізнення, який вимагає спрямування нападів лише на військові об'єкти та, у виключних випадках, цивільні об'єкти у разі якщо цього вимагає нагальна військова необхідність. Принцип має звичаєву природу, але його окремі нюанси втілені також у ст. 23(g) IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та доданому до неї Положенні про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р., ст. 53 IV Женевської конвенції, ст. 48 та 52 Додаткового протоколу I (ДП I). Інші принципи МГП також дозволяють зорієнтуватися в тому, як мають проводитися військові дії, коли існує загроза, що вони можуть завдати шкоди навколишньому середовищу. Такими принципами є: заборона невибіркових атак, принцип пропорційності, вжиття запобіжних заходів. Спеціальне МГП-регулювання захисту навколишнього середовища сконцентроване у кількох статтях ДП I та спеціальному міжнародному договорі – Конвенції про заборону військових або будь-яких інших ворожих методів модифікації навколишнього середовища 1978 р. (так звана Конвенція ENMOD).

Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій 1949 р. (ч. 3 ст. 35, ст. 55) забороняється застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають за мету заподіяти або, як можна очікувати, завдати великої, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу і цим спричинити шкоду здоров'ю чи життю населення.

Нині вже можна без перебільшення говорити про створення на території нашої країни стану, який підпадає під ознаки «екоциду». Водночас варто зазначити, що шкода від військових дій агресора на нашій території, яку вже намагаються приблизно експертно оцінити, не враховує шкоди довкіллю, яка в довгостроковій перспективі може виявитися набагато масштабнішою, ніж шкода, спричинена матеріальним об'єктам, оскільки вона ставить під загрозу саме існування людської популяції.

Пропозиції:

1. Верховній Раді України: а) ратифікувати Римський статут; б) переглянути положення ст. 298 КК (Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини) з метою додаткової кваліфікації та посилення мір покарання або віднесення у мисного знищення, руйнування чи пошкодження об'єктів

культурної спадщини до числа злочинів у Розділі XX КК України (Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку); б) створити належну правову базу для боротьби з екоцидом як міжнародним злочином та вироблення механізму притягнення до відповідальності посадових осіб за прийняття злочинних рішень, наслідком яких є завдання шкоди навколишньому середовищу; в) прийняти нормативно-правові акти, спрямовані на захист ядерних об'єктів і установок від військових нападів та їх правомірне використання (зокрема, законодавчо врегулювати особливий правовий режим охорони ядерних об'єктів та установок під час воєнних дій, забезпечення екологічної безпеки ядерних об'єктів в умовах воєнних дій, підстави та порядок відшкодування шкоди, заподіяної ядерним об'єктам у результаті військового вторгнення РФ); г) ухвалити закони України «Про відшкодування шкоди, заподіяної Україні агресією Російської Федерації» та «Про кримінальне покарання фізичних осіб за злочин агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини, скоєні під час агресії РФ проти України» (цю ідею ще в 2014 р. висловив В.А. Василенко); г) внести зміни і доповнення до кримінального законодавства України щодо конкретизації змісту ст. 438 КК України та приведення її у відповідність до сучасної практики формулювання складу воєнного злочину.

2. Профільним міністерствам та службам:

– розробити та затвердити методику документування і обрахування шкоди довкіллю, предметам матеріальної культури українців (культурним цінностям), спричиненої бойовими діями;

– запровадити сучасну централізовану мережу моніторингу стану довкілля з урахуванням особливостей доступу до об'єктів та подальшого використання отриманих даних на наступних типах об'єктів: а) на територіях, де ведуться/велися бойові дії; б) у зонах ураження від об'єктів підвищеної небезпеки та об'єктів, що є джерелами потенційних ризиків виникнення надзвичайного стану техногенного характеру; в) об'єктах критичної інфраструктури, зокрема об'єктах водопостачання, задля подальшого використання даних моніторингу як доказів спричинення шкоди довкіллю боку ЗС РФ;

– розробити комплексну програму належної консервації еко-

логічно небезпечних об'єктів (у тому числі на тимчасово непідконтрольній території), відновлення стану елементів довкілля;

– за допомогою міжнародних організацій підготувати спеціальний персонал (військові та цивільні особи), який стежитиме за належним станом культурних цінностей.

3. Органам прокуратури та іншим правоохоронним органам: використовуючи масив наявних доказів та за наявності необхідних ознак запровадити практику належної кваліфікації воєнних злочинів проти довкілля та охорони культурної спадщини.

4. Командуванню Збройних Сил України: організувати відведення (в разі відсутності військової необхідності) військових позицій та бойових точок від об'єктів інфраструктури та промислових об'єктів, пошкодження яких може нести загрозу довкіллю.

5. Міжнародним міждержавним організаціям: посилювати тиск на Російську Федерацію щодо забезпечення доступу на об'єкти потенційної екологічної небезпеки, які розташовані на тимчасово непідконтрольних Уряду України територіях, насамперед представників МАГАТЕ для проведення аудиту об'єктів з підвищеним рівнем радіоактивного ураження, зокрема, наголошуючи, що забруднення матиме транскордонний характер та загрожуватиме довкіллю самої РФ; розпочати активну діяльність щодо моніторингу стану культурних цінностей на територіях, анексованих та незаконно контрольованих РФ, розповсюджувати об'єктивну інформацію про їх стан; ЮНЕСКО зайняти принципову позицію щодо обговорення реального стану програм освітньої діяльності та змісту стратегії розвитку національних освітніх систем, що мають відповідати основній статутній меті цієї організації – вихованню культури миру.

6. Неурядовим організаціям: продовжувати активно стежити за ситуацією з довкіллям у зоні бойових дій, сприяти поширенню повної та достовірної інформації про її актуальний стан.

7. Міністерству закордонних справ України: використовувати дипломатичні зусилля (в рамках ГА ООН та її комітетів) у питанні зменшення вимог Проєкту принципів з охорони довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом, розробленого Комісією з міжнародного права ООН, у визначенні порогового рівня міжнародної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу

під час збройних конфліктів; заснувати в рамках ООН спеціальну комісію на зразок «Комісії ООН з компенсацій» як інструмент для стягнення з РФ компенсації за шкоду навколишньому природному середовищу та іншу шкоду, завдану внаслідок агресії РФ проти України; як альтернативний варіант – домогтися включення положення про заснування комісії з врегулювання претензій і виплати компенсацій до майбутнього договору з РФ та передбачити повноваження такої комісії у питанні розгляду справ, пов'язаних з екологічною шкодою;

– використовувати механізми, передбачені іншими міжнародними договорами екологічного профілю (Конвенція про трансграничне забруднення повітря (1979), Конвенція про трансграничний вплив промислових аварій (1992), Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище в трансграничному контексті (1991) та ін.);

– розробити доказову базу для обґрунтування претензій до РФ щодо спричинення нею екологічної шкоди на території України у рамках арбітражного провадження відповідно до Додатку VII Конвенції ООН з морського права;

– підготувати консолідовану претензію до РФ, де має бути передбачена вимога щодо відшкодування Україні екологічної шкоди, спричиненої агресією РФ; включити до цієї претензії положення про відшкодування витрат на розмінування та ліквідацію інших залишків війни;

– у разі неможливості притягнення до кримінальної відповідальності керівництва РФ чи командного складу ЗС РФ за окремий злочин, передбачений статтею 8.2.b.iv Римського статуту, Україні слід: 1) докласти зусиль для того, аби злочини проти довкілля було визнано як засіб або інструмент вчинення інших злочинів – воєнних та (або) злочинів проти людяності; 2) доводити, що знищення довкілля під час збройного конфлікту в Україні об'єктів природно-заповідного фонду та інших елементів довкілля становлять склад злочину «Руйнування цивільних об'єктів», як він зазначений у Звіті Прокурора про дії щодо попереднього розслідування щодо ситуації в Україні.

**• Режими міжнародних санкцій проти РФ
у зв'язку з агресією проти України
(Н.В. Камінська, М.А. Пожидаєва)**

З початком агресії РФ щодо Української держави, посягання на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, порушення прав і свобод людини і громадянина, захоплення державної власності України ще з березня 2014 р. у міжнародно-правовій практиці на універсальному, регіональному і локальному рівнях були запроваджені антиросійські санкції, відповідні санкційні режими, санкційні політики. На переконання багатьох зарубіжних і вітчизняних експертів, вони залишаються єдиним засобом здійснення тиску на зовнішню політику Росії та одночасно обмеження її руйнівного для міжнародної безпеки потенціалу. Звісно, вони є гнучкими, динамічними і з широким діапазоном, водночас ключовий недолік при цьому – незначний вплив на процес прийняття рішень вищими посадовими особами та органами влади Росії. Восьмирічний досвід застосування санкцій проти РФ майже півсотні держав, низки міжнародних організацій, а також специфіка механізмів реалізації різних видів, типів і режимів міжнародно-правових санкцій підтверджують, що у сучасних умовах за санкціями закріпилася репутація комплексу заходів «between war and words» («між війною та словами»).

Очевидно, що зупинити російську агресію міг лише посилений скоординований тиск міжнародного співтовариства на РФ. Запроваджені з березня 2014 р. із боку США, ООН, ЄС, НАТО та інших суб'єктів політичні та фінансово-економічні санкції у відповідь на російську агресію проти України були необхідними і фактично єдиним шляхом в умовах блокування роботи Ради Безпеки ООН з боку РФ. Проте вони виявилися несуттєвими, мали вибірковий і фрагментарний характер, тимчасову дію та не виключали можливості їх ігнорування. Отже, санкції не настільки вплинули, щоб кардинально була змінена політика РФ, натомість остання продовжила свою агресію, спричинила початок фактично третьої світової війни, наслідки якої неминучі як для інших держав регіону, так і всього світу.

Усе це дає підстави для наступних висновків і рекомендацій.

1. Важливо, щоб санкції проти РФ були запроваджені від імені всього людства, світового співтовариства, мали комплексний, системний і тривалий характер, оскільки через терор, агресію, геноцид, масове знищення культурної спадщини загальносвітового значення заподіяно збитків катастрофічного характеру для Української держави, а також певних збитків і для третіх держав, які змушені розірвати політичну, фінансову, торгівельну, військову, науково-технічну та іншу співпрацю з РФ як державою-агресором.

2. Ефективним видається запровадження цілеспрямованих або «розумних» санкцій, всеосяжних чи недиференційованих, широких міжнародно-правових санкцій загального характеру проти РФ як винної держави в цілому, поряд із диференціацією адресатів цілеспрямованих санкцій за суб'єктивним складом (адресних санкцій, що стосуються визначеного кола дієздатних суб'єктів з одночасним застосуванням як у зовнішніх, так і у внутрішніх справах) на основі принципів міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права, верховенства права, захисту прав людини, справедливості, невідворотності покарання, без можливості уникнення чи обходу всіх санкцій тощо.

3. Враховуючи порушення Статуту ООН, необхідне негайне скликання засідання Генеральної Асамблеї ООН щодо скасування членства РФ в ООН на підставі порушення процедури набуття членства в цій організації та зайняття місця постійного члена Ради Безпеки ООН (ст. 4, 18 Статуту ООН).

4. Закономірними є санкційні режими, запроваджені Європейським Союзом та його окремими органами. Зокрема, шляхом схвалення Регламенту Ради ЄС 2022/394 санкції проти Російського морського реєстру судноплавства (PMPC) передбачають не лише відповідні обмеження російського комерційного судноплавства і суднобудування, а й позбавляють РФ щорічно щонайменше десятків мільйонів доларів доходу, це знищує мережу російських спецслужб, яка діяла під парасолькою «офісів» реєстру в багатьох країнах Європи.

5. Слід запровадити заборону будь-яких операцій з усіма підприємствами, установами, організаціями РФ різної форми власності; заборону інвестицій в різні сектори економіки РФ, заборону на постачання зброї та інших товарів військового призначення; заморожування державних і приватних активів; ембарго на росій-

ські товари; посилення санкційного тиску на усі без винятку сфери життєдіяльності держави-агресора, насамперед ІТ, фінансову, агропромислово, енергетичну, морську, повітряну та інші галузі.

6. Запроваджені відповідними оновленими Рішенням та Регламентом Ради ЄС від 01.03.2022 р. санкції лише проти семи російських банків («Банк Откритіє», «Новікомбанк», «Промсвязьбанк», «Росія Банк», «Совкомбанк», ВТБ, Внешкеономбанк) **та введені шляхом внесення змін до Регламенту ЄС 765/2006 від 10.03.2022 р. санкції виключно проти трьох білоруських банків (Білагропромбанк, Банк Дабрабит, Банк розвитку Республіки Білорусь) та їх білоруських дочірніх компаній** щодо їх відключення від міжнародної міжбанківської системи SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications – Товариство міжнародних міжбанківських фінансових телекомунікацій) не є ефективними, позаяк це суттєво не вплине на експортний потенціал РФ. Адже будь-який російський чи білоруський суб'єкт господарювання може відкрити новий поточний (розрахунковий) рахунок в іншому банку, який не входить до даного «чорного» списку з десяти банків, яким заборонено надання спеціалізованих сервісів фінансових повідомлень у SWIFT. Після відключення всієї банківської системи країни-агресора (центрального банку РФ та всіх російських банків) від SWIFT у РФ протягом 3-4 місяців може відбутися дефолт – держава не зможе оплачувати імпорт та отримувати платежі за експорт.

У сучасних умовах повноцінної альтернативи міжнародній міжбанківській платіжній системі SWIFT немає. Але з жовтня 2015 р. офіційно розпочала свою діяльність Китайська міжнародна міжбанківська платіжна система (CIPS – China International Payments System), яка надає кліринг та інші послуги з транскордонних платежів у юанях. CIPS активно розвивається щодо використання міжнародних стандартів. Тому між CIPS та SWIFT було підписано угоду, що дозволяє підключатись до CIPS глобальній спільноті користувачів SWIFT. Враховуючи це, важливо не допустити обхід санкцій через треті країни, зокрема Китай.

7. Такі міжнародні платіжні системи, як Visa, Mastercard, American Express, JCB та PayPal, уже висловили свою принципову позицію на підтримку Україні та публічно оголосили про припинення співпраці з банками в Росії. З огляду на це у РФ активізувався попит на

поширену китайську міжнародну платіжну систему UnionPay, платіжні картки якої використовуються у 180 країнах світу та приймаються майже 22 млн онлайн-продавцями. Тому 17.03.2022 р. Національний Банк України офіційно звернувся до китайських платіжних систем China UnionPay та UnionPay International із закликом вийти з платіжного ринку Росії, а саме припинити обслуговування всіх операцій з платіжними картками China UnionPay та UnionPay International як на території РФ, так і випущених банками РФ за її межами.

8. Попри зупинення роботи у Росії міжнародних платіжних систем Visa і Mastercard громадяни РФ винаходять способи обходу санкцій ЄС та США та користування платіжними картками цих систем, перебуваючи в ЄС, а саме – відкриваючи рахунки в швейцарському інтернет-банку Dukascory Bank SA. Український адвокат Артем Афанасьєв подав скаргу до регулятора фінансового ринку Швейцарії (FINMA) про наявність підозри «щодо невиконання швейцарським банком Dukascory Bank SA законодавства Швейцарської Конфедерації щодо протидії відмиванню грошей та санкцій проти Російської Федерації». Під час розгляду скарги у Dukascory Bank повідомили, що припинили видачу карток Visa/Mastercard резидентам РФ. Проте інший швейцарський банк CIM Banque дозволяє громадянам Росії відкривати мультивалютні рахунки та оформлювати віртуальні та пластикові картки міжнародних платіжних систем Visa/Mastercard, щоб робити міжнародні перекази та сплачувати за товари та послуги за кордоном. Дані випадки вказують на недосконалість таких санкцій: за кордоном будь-який іноземний банк не може не приймати кошти, якщо вважає, що для нього нормально працювати з громадянами РФ. Адже транзакції (перекази коштів) відбуваються з поточного рахунку клієнта, який ним відкрито у банку в Росії, на поточний рахунок іноземного банку, який відкрито в зарубіжній країні. Отже, у цьому випадку платіжні системи не застосовуються, а залучається банківська система з банківськими операціями.

Для підвищення ефективності протидії та запобігання фінансуванню збройної агресії РФ за участю Білорусі проти України Національний банк України, комітет з питань фінансів, податкової та митної політики Верховної Ради України звернулись до центральних банків Канади, Японії, Великої Британії, США, Швейцарії та Єв-

ропейського центрального банку щодо розірвання кореспондентських відносин з усіма російськими та білоруськими банками. Також через наявність можливостей уникнення фінансових санкцій поза межами РФ для продовження реалізації дочірніми компаніями російських та білоруських фінансових установ державної стратегії РФ за кордоном виникає необхідність застосувати такі санкції й до закордонних підрозділів російських та білоруських банків.

9. З огляду на грубе порушення Росією та Білоруссю низки основних принципів FATF (Міжнародної Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму) як держав, що фінансують тероризм (сприяють фінансуванню тероризму), викликає необхідність включити РФ та Білорусь до чорного списку FATF та якнайшвидше виключити їх з числа країн-членів FATF. Верховна Рада України, Міністерство закордонних справ України, Державна служба фінансового моніторингу України звернулись з такою ініціативою як до FATF, так і до депутатів Європарламенту та депутатів парламентів держав-членів FATF.

10. Санкції є інструментом довгострокової дії та можуть мати максимальний політичний, економічний та інший ефект через тривалий час після запровадження, до того ж можливі неоднозначні й негативні наслідки. Вкрай необхідна оцінка протиправних діянь РФ в усіх міжнародних організаціях, їх органах, спеціалізованих інституціях тощо, запровадження сучасної мережі моніторингу реалізації міжнародно-правових санкцій проти РФ у зв'язку з агресією проти України, їх відповідних наслідків.

11. Прогалини багатостороннього міжнародного санкційного режиму проти РФ та агресивна війна з боку РФ, вчинення нею терору і геноциду, інших міжнародних злочинів засвідчили потребу негайного завершення війни, якнайшвидшого притягнення РФ до відповідальності за злочин агресивної війни в Україні. Запровадження санкцій є однією з форм міжнародно-правової відповідальності. У цьому контексті новий етап на шляху застосування санкцій пов'язаний з рішенням Міжнародного Суду ООН (наказ МС ООН у спорі щодо тлумачення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього) від 16.03.2022 р. Очевидно, це важлива правова підстава для подальших ефективних індиві-

дуальних і колективних, численних інших примусових заходів з метою примусити РФ до виконання рішення, а також, у подальшому, для відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини.

**• Заборона проросійських політичних партій,
громадських об'єднань та ЗМІ,
її законодавче забезпечення
(І.О. Кресіна, С.М. Дерев'янка, М.Д. Ходаківський)**

1. Пропозиції щодо заборони політичних партій в Україні

Розв'язана Російською Федерацією повномасштабна війна проти України актуалізувала потребу чіткої ідентифікації ставлення до неї українських політичних партій. Питання це принципове, оскільки саме політичні партії покликані сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян. За даними Мінюсту, в Україні 370 політичних партій.

Попри засудження російської агресії загалом (громадянами України, зарубіжними державами, численними міжнародними організаціями) значна частина партій, їх очільників не оприлюднили своєї позиції. Це є підтвердженням того, що переважна більшість політичних партій фактично не веде жодної публічної діяльності, а тому вже давно назріла проблема проведення їх перереєстрації. Однак визначені законодавством формальні підстави їх утворення та припинення діяльності, а також реальна відсутність контролю за їх дотриманням не сприяли цьому. Не вирішить питання і прийняття парламентом оновленого Закону України «Про політичні партії в Україні», проєкт якого пройшов експертне обговорення, і зокрема у Венеційській комісії.

Водночас діяльність окремих партій, радше очільників та членів їх керівних органів, має виразний антиукраїнський характер, в умовах воєнного стану – антидержавний характер, а тому повинна бути заборонена. Насамперед слід створити репрезентативну доказову базу протиправних дій. Аналіз програм політичних партій, оновлення багатьох з яких відбулось після Революції Гідності, дає підстави стверджувати, що тільки частина з них відображає однозначно їх ставлення до російсько-української війни. Натомість у більшості програм партій позиції щодо війни не висловлено.

До проросійських в Україні відносять насамперед парламент-

ську партію «Опозиційна платформа – За життя», а також політичні партії «Наші», «Наш край», «Опозиційний блок», Партію Шарія та інші. Зокрема, «Опозиційна платформа – За життя» у своїй програмі у сфері зовнішньої політики декларує гарантування «повернення до політики багатовекторності», а також «припинення політики обопільних санкцій та відновлення взаємовигідних торговельно-економічних зв'язків з Росією та країнами СНД». Відомо, що Партія Шарія має проросійську ідеологію, веде пропаганду проросійського й українофобського змісту. Процес щодо заборони цієї партії триває майже два роки, але остаточного рішення немає. Такий підхід простежується у передвиборних програмах представників політичних партій на останніх виборах Президента України (2019 р.), виборах народних депутатів України (2019 р.) та місцевих виборах (2020 р.). Ретельний аналіз цих документів міг би стати однією з підстав для виокремлення та означення окремих політичних партій в Україні як проросійських. Додаткову аргументацію для цього дає аналіз стенограм засідань Верховної Ради України, які містять, зокрема, аргументацію позиції політичних партій щодо визнання т.зв. «ЛНР» та «ДНР», а також т.зв. «спеціальної військової операції» РФ в Україні. Ще вагомим чинником ідентифікації проросійських партій є дії їх очільників та активістів впродовж останніх тижнів. Факт втечі з України майже десятка народних депутатів є красномовним підтвердженням. Все це може стати достатньою підставою для здійснення ідентифікації окремих політичних партій як проросійських та вимагатиме відповідної політико-правової кваліфікації.

Питання кримінальної відповідальності керівників та окремих членів цих політичних партій за їхні діяння не викликає сумніву і є законодавчо унормованим. Посиленню її сприятиме застосування Законів «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність)» (реєстр. № 5143) та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» (реєстр. № 5144). Закон України № 5143, зокрема, **дозволяє заборонити політичні партії**, уповноважені особи яких були засуджені за колабораціонізм.

Мінюст має негайно звернутися з адміністративним позовом про заборону вказаних політичних партій. Важливо показати, що

партія ставить під загрозу основи вільного демократичного ладу або навіть існування Української держави.

Важливими в цьому контексті є рекомендації Венеціанської Комісії «Керівні принципи щодо заборони і розпуску політичних партій та подібних заходів», ухвалені на її 41 пленарній сесії (Венеція, 10-11 грудня 1999 р.). Венеціанська комісія рекомендує державам, які входять до Ради Європи, дотримуватися низки принципів. Зокрема, «5. З огляду на те, що заборона та примусовий розпуск політичних партій – це крайній захід, держави повинні застосовувати його з максимальною стриманістю. Потрібно тверезо зважити, чи відповідає така дія тому рівню небезпеки для демократичного ладу, яку створює політична партія своєю діяльністю». В умовах нинішньої війни спостерігаємо саме той рівень небезпеки, який зумовлює застосування такого крайнього заходу. Згідно з практикою ЄСПЛ заборони щодо партій мають бути передбачені відповідним законом, переслідувати законні цілі, перелічені у ст. 10 і 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, та бути необхідними у демократичному суспільстві, тобто реагувати на нагальну суспільну необхідність і бути пропорційними законним цілям, що переслідуються. Відповідно до Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність) (реєстр. № 5143) партія може бути за адміністративним позовом центрального органу виконавчої влади заборонена в судовому порядку *в разі засудження її уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України*, передбаченого ст. 111-1 КК України.

Тобто, крім кваліфікації діяльності партії як такої, чия діяльність створює небезпеки для демократичного ладу, державного суверенітету й територіальної цілісності України, додається засудження її уповноважених осіб за вчинення відповідних дій. З огляду на кримінальне провадження щодо В. Медведчука, очільника ОПЗЖ, справа може і повинна рухатися дуже швидко. Це стосується й інших проросійських партій, заборонити які треба вже зараз, не очікуючи завершення війни.

Рішення РНБО про призупинення діяльності 11 проросійських політичних партій має дістати продовження в рішенні суду саме про їх заборону.

Пропозиції щодо заборони та припинення діяльності Української Православної церкви (Московського патріархату) в Україні

Українська православна церква Московського патріархату є активним учасником російсько-української війни 2014-2022 рр. на боці держави-агресора. Перелік фактів її співробітництва з державою-агресором величезний і постійно збільшується. Важливим є те, що ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» до основних дійсних та потенційних загроз національній безпеці України, стабільності в суспільстві в інформаційній сфері відносить намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Юридична оцінка діяльності УПЦ МП та накладення на неї відповідних санкцій ускладнюються непрозорою структурою цієї релігійної організації та застосуванням різноманітних юридичних маніпуляцій в нормативних документах, що регламентують її діяльність (починаючи з офіційного найменування церкви – Українська православна церква), а також великою кількістю місцевих релігійних організацій, що у своїй сукупності й складають УПЦ МП.

Основні внутрішні нормативні документи, що регламентують діяльність УПЦ МП (Статут про управління Української Православної Церкви та Статут Російської Православної Церкви) свідчать про її повну підпорядкованість РПЦ.

Питання заборони та припинення діяльності УПЦ МП може вирішуватися кількома шляхами. *По-перше*, це припинення релігійної організації шляхом застосування новоствореного механізму засудження її уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого ст. 111-1 КК (колабораціонізм), що передбачено п. 5 ч. 4 ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

По-друге, створення законодавчого механізму унормування **діяльності деструктивних релігійних організацій («сект»), дія якого може бути розповсюджена на УПЦ (МП).**

По-третє. **Законодавство шляхом нескладного коригування дозволяє припинити діяльність УПЦ (МП) на підставі її**

зв'язку з державою-агресором. Це Закон України від 20.12.2018 р. «Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України», що зобов'язує змінити назву УПЦ (МП). Відповідно до результатів релігієзнавчої експертизи, затвердженої Наказом Міністерства культури № 37 від 25.01.2019 р. УПЦ МП має називатись УПЦ в єдності з РПЦ. Однак 22.04.2019 р. Окружний адміністративний суд Києва, в якості забезпечення позову, призупинив процес перейменування УПЦ (МП). Встановлення певних законодавчих заборон та обмежень через зв'язок із державою-агресором широко застосовується в українському законодавстві. Відповідно до ч. 3 ст. 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних та організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості шляхом внесення відповідних змін до статуту (положення) релігійної громади. Зрозуміло, що підлеглість релігійним центрам держави-агресора повинна бути заборонена.

По-четверте. В якості прецеденту може бути використано прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», яким засуджено ці режими, визначено правові основи заборони пропаганди їх символіки та встановлено порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму. Тоталітарний фашистський режим у РФ, що поставив за мету «остаточне вирішення українського питання», цілком заслуговує на політико-правову оцінку, аналогічну комуністичному режиму.

По-п'яте. У контексті заборони та припинення діяльності УПЦ (МП) потребує нормативного врегулювання питання націоналізації майна, що перебуває у власності релігійних організацій УПЦ (МП).

• Стан і перспективи міжнародної миротворчої діяльності в Україні (І.М. Проценко, К.О. Савчук)

Питання про розгортання міжнародної миротворчої операції на території України не є новим, оскільки почало обговорюватися ще наприкінці 2014 – на початку 2015 рр. У лютому-березні 2015 р. Президент України та Верховна Рада України звернулися до ООН з проханням розпочати відповідні процедури щодо розгортання на території України міжнародної операції ООН з підтримання миру і безпеки. Утім, незважаючи на те, що керівництво України неодноразово порушувало це питання у переговорах із західними лідерами та Генеральним секретарем ООН, українські пропозиції не знайшли відображення в конкретному проекті резолюції РБ ООН. У другій половині 2017 р. питання про миротворців в Україні знову опинилося на порядку денному, оскільки 5 вересня 2017 р. Російська Федерація внесла свій проект резолюції про створення Місії ООН зі сприяння охороні Спеціальної моніторингової місії (СММ) ОБСЄ на Південному Сході України, який передбачав розміщення місії на фактично існуючій лінії зіткнення після повного розведення сил і засобів сторін на період 6 місяців, а її мандат мав бути обмежений лише сприянням охороні СММ ОБСЄ на Південному Сході України. Україна та її союзники тоді так і не внесли свій проект, хоча в експертному середовищі обговорювався підготовлений експертом ООН Р. Гоуеном під егідою фонду колишнього Генерального секретаря НАТО А. фог Расмуссена і презентований на Мюнхенській конференції з питань безпеки 17 лютого 2018 р. проект введення миротворчих сил ООН в Донбас, який передбачав розгортання миротворчої місії з 20 тисяч військового персоналу та 4 тисяч поліцейського, основу якої мали складати миротворці з європейських країн, які не є членами НАТО, деяких пострадянських країн, країн Азії та Латинської Америки. Проте цей варіант також не був втілений у якійсь конкретний проект резолюції РБ ООН.

Перехід Російської Федерації до повномасштабної відкритої збройної агресії на всій території України примушує Україну звертатися до будь-яких можливих дипломатичних та міжнародно-правових заходів протидії російській агресії. Доцільно порушити питання про миротворчу операцію на 11-й спеціальній сесії

ГА ООН по Україні. Як відомо, її робота була тимчасово призупинена, проте Резолюція ГА ООН «Агресія проти України» від 2 березня 2022 р. уповноважила Голову цього органу поновити засідання на вимогу держав-членів. Правовою підставою для порушення цього питання в рамках ГА ООН, а не РБ ООН, є Резолюція ГА ООН 377 (V) «Єдність заради миру» від 3 листопада 1950 р., яка передбачає, що в тому випадку, коли РБ ООН внаслідок розбіжності між своїми членами (а зараз саме такий випадок, оскільки РФ за допомогою застосування вето блокує прийняття рішення з українського питання, що яскраво виявилось під час голосування 25 лютого 2022 р. щодо проєкту Резолюції РБ, ініційованого США та Албанією) виявляється нездатною виконати свій головний обов'язок щодо підтримання міжнародного миру та безпеки у всіх випадках, коли є підстави вбачати загрозу миру, порушення миру чи акт агресії, Генеральна Асамблея невідкладно розглядає це питання з метою надати членам Організації необхідні рекомендації щодо колективних заходів, включаючи – у випадку порушення миру або акту агресії – застосування збройних сил для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки. Формат миротворчої операції залежатиме від розвитку військово-політичної обстановки в Україні, яка постійно змінюється. Однак, враховуючи величезні втрати серед цивільних осіб, українській дипломатії нагально необхідно ставити питання про розгортання миротворців як мінімум для захисту гуманітарних коридорів, які мають бути надані для безпечного виходу цивільного населення із зони бойових дій, а нинішнє перегрупування російських військ та їх посилення на Сході України тільки загострюють необхідність вирішення даного питання. Також доцільно було б поставити питання про розгортання миротворчої операції під егідою ООН на переговорах із російською делегацією у випадку досягнення домовленості про припинення вогню. Це принаймні дасть змогу діяти на випередження, оскільки в російському та білоруському експертному середовищі з'являються «вкиди» інформації про можливість залучення Організації до договору про колективну безпеку до миротворчої операції в Україні, що є категорично неприйнятним для української сторони. Звернення до ООН з ідеєю організації та проведення миротворчої операції в Україні обумовлено і прагматичними міркуваннями, оскільки ця організація має напрацьова-

ний механізм та багату практику миротворчості. Якщо для порівняння взяти ОБСЄ, то її документи також передбачають можливості проведення миротворчих операцій, однак Організація жодного разу не вдавалася до їх реалізації. ОБСЄ в сфері безпеки звертається переважно до здійснення заходів антикризового менеджменту шляхом проведення польових місій, в рамках яких діють цивільні особи, а не військові. СММ ОБСЄ, що діяла в Україні протягом 2014 – 2022 рр., впритул наблизилася до ознак миротворчої операції (її мандат включав моніторинг припинення вогню, в її складі були колишні військові, які носили бронезилети і пересувалися на броньованому транспорті, також Місія використовувала безпілотні літальні апарати для виконання своїх функцій), але так і не перетнула цю межу. ОБСЄ зможе підключитися для підтримки операції блакитних шоломів ООН, якщо така буде організована.

Варто додати, що документи НАТО знають три типи військових операцій, а саме: операції з колективної оборони на підставі ст. 5 Північноатлантичного договору; операції НАТО із стримування та оборони, організовані в зоні НАТО; операції поза зоною НАТО, так звані операції з антикризового менеджменту. Миротворчі операції (НАТО розрізняє кілька їх типів: від попередження збройного конфлікту до примушення до миру) включаються до складу третього типу. Однак після того, як Організацією були проведені операції на Балканах без відповідної Резолюції ООН, вона дотримується правила, що миротворчі операції мають проводитися або на підставі Резолюції ООН, або на підставі запрошення держави, або за наявності обох умов; тільки для проведення операції з примушення до миру запрошення держави не потрібне, однак така операція передбачає повноцінні воєнні дії. На це на даний момент складно розраховувати, беручи до уваги заяви вищих військово-політичних керівників держав-членів НАТО щодо неможливості втягнення НАТО у війну проти Росії. Як показав Екстрений саміт НАТО 24 березня 2022 р., ця організація не готова також запровадити в Україні миротворчу операцію в запропонованому Польщею форматі, а саме: організувати місію, яка б розміщувалася на територіях, що нині контролюються Урядом України, й не тільки б гарантувала безпеку численних внутрішньо переміщених осіб, які переїхали зі Сходу України на її Захід, а й надсилала б РФ чіткий

сигнал, що держави-члени НАТО не згодні з воєнними злочинами. Варто додати, що і в Україні запропонований Польщею план теж сприйняли як малоперспективний, такий, що тільки сприятиме «заморожуванню» конфлікту. Дійсно, практика миротворчих операцій свідчить, що розгортання миротворців для забезпечення припинення вогню може призвести до такого наслідку, й, більш того, до встановлення нового фактичного кордону держави. Державна влада України орієнтована на перемогу над ворогом, а тому, поки ведуться активні бойові дії, формат можливої миротворчої операції має швидше обмежуватися питаннями захисту цивільного населення, яке перебуває в зоні бойових дій і, зокрема, захисту гуманітарних коридорів для виведення цивільного населення з цих зон, щоб унеможливити скоєння воєнних злочинів і злочинів проти людяності.

**• Судовий фронт протистояння України та РФ
і відповідальність останньої за здійснення
агресивної війни та вчинення воєнних злочинів
(І.М. Проценко, К.О. Савчук)**

Від початку триваючої агресії з боку Російської Федерації, яка розпочалася у лютому 2014 р. окупацією та незаконною анексією території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, продовжилася збройним втручанням на території Донецької та Луганської областей, а 24 лютого 2022 р. перейшла у фазу повномасштабних воєнних дій практично на всій території України, Україна намагалася задіяти весь спектр судових засобів протидії. Так, Україною були застосовані такі міжнародно-правові механізми, як звернення до: Міжнародного суду ООН (у 2017 р. за звинуваченнями РФ у порушенні її міжнародно-правових зобов'язань за Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р. та Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., щодо якої Суд у 2019 р. визнав свою юрисдикцію й зараз триває розгляд справи), Європейського суду з прав людини (серія справ починаючи від «Україна проти Росії (щодо Криму)», в рамках якої розглядаються дві скарги № 20958/14 та 38334/18, щодо яких судом було винесено рішення щодо прийнятності, об'єднаної справи «Україна та Нідерланди

проти Російської Федерації», яка об'єднує скарги № 8019/16, 43800/14 та 28525/20 тощо), Міжнародного трибуналу з морського права (у 2019 р. щодо незаконного затримання трьох українських військових кораблів у Керченській протоці, щодо якої Трибунал видав Наказ про запровадження тимчасових заходів 25 травня 2019 р.), Міжнародного кримінального суду тощо.

Після початку повномасштабного вторгнення 26 лютого 2022 р. Україна порушила в Міжнародному суді ООН нову справу проти РФ стосовно спору, що стосується тлумачення, застосування і виконання Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. У своїй заяві Україна зазначила: РФ неправдиво стверджувала, що в Донецькій та Луганській областях України мали місце випадки геноциду, і на цій підставі визнала т.зв. «ДНР» та «ЛНР», а згодом розпочала «спеціальну військову операцію» проти України. Україна категорично заперечує, що такий геноцид мав місце і вимагає винести рішення та оголосити, що РФ не може на законних підставах здійснювати будь-які дії згідно з Конвенцією про геноцид 1948 р. проти України, спрямовані на запобігання або покарання ймовірного геноциду на підставі неправдивих заяв про геноцид в Луганській та Донецькій областях. Україна звинувачує РФ у «плануванні актів геноциду в Україні» та стверджує, що РФ навмисно вбиває та заподіює тяжкі тілесні ушкодження представникам української національності, що є складом злочину за ст. 2 Конвенції про геноцид. З метою запобігання завданню непоправної шкоди правам України та її народу вона звернулася до Суду із запитом про призначення тимчасових заходів, серед яких найважливішим є вимога негайно зупинити воєнні дії на території України.

16 березня 2022 р. МС ООН прийняв Наказ про тимчасові забезпечувальні заходи у справі «Звинувачення в геноциді згідно Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Україна проти Російської Федерації)» (Наказ МС ООН), згідно з яким:

1) РФ негайно мала припинити воєнні дії (military operations), розпочаті на території України 24 лютого 2022 р. (прийнято 13 голосами проти 2);

2) РФ повинна забезпечити, щоб воїнські чи нерегулярні збройні формування, організації чи особи, що підпорядковані/підкон-

трольні/підтримувані нею (йдеться про воєнну підтримку так званих «ДНР» та «ЛНР»), не робили жодних кроків для сприяння воєнним діям (прийнято 13 голосами проти 2);

3) Сторони мають утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити чи подовжити тривалість розгляду спору в Суді, чи ускладнити його вирішення (прийнято одностайно).

Речник Президента РФ Д. Песков повідомив, що РФ не буде брати до уваги це рішення МС ООН, хоча в тексті Наказу зазначено, що на підставі ст. 41 Статуту МС ООН та Рішення МС ООН у справі Лаграндов (Німеччина проти США) 2001 р. він має обов'язкову силу і створює міжнародно-правові зобов'язання для обох сторін. Невиконання Наказу МС ООН Д. Песков пояснив туманною вказівкою на важливу для Суду згоду сторін, якої, за його словами, в даному питанні бути не може. Хоча МС ООН визнав свою юрисдикцію в даній справі й Україна та РФ є державами-учасницями Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. Отже, РФ знову продемонструвала свою зневагу до принципів і норм міжнародного права.

Виходячи з цілком прогнозованої відмови РФ виконати Наказ МС ООН українській стороні варто негайно ініціювати застосування п. 2 ст. 94 Статуту ООН, яке надає їй право у разі невиконання іншою стороною зобов'язання, покладеного на неї рішенням Суду, звернутися до Ради Безпеки ООН. П. 2 статті 94 дає Раді Безпеки ООН можливість прийняти рішення про вжиття заходів для приведення рішення у виконання.

У випадку знову ж таки прогнозованого вето РФ при будь-якій спробі Ради Безпеки ООН прийняти конструктивне рішення з цього питання варто застосовувати інструментарій, який дає Резолюція ГА ООН 377 (V) «Єдність заради миру» від 3 листопада 1950 р., і доводити, що невиконання Російською Федерацією Наказу МС ООН становить загрозу міжнародному миру та безпеці, щоб 11-а спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН надала відповідні рекомендації щодо вжиття колективних заходів. Це цілком реально, враховуючи результати голосування за Резолюцію «Агресія проти України» від 2 березня 2022 р. У будь-якому разі невиконання Росією Наказу збільшує шанси України на виграш справи по суті, що стане важливим механізмом притягнення держави-агресора до міжнародно-правової відповідальності.

Механізми Європейського суду з прав людини також були використані Україною 28 лютого 2022 р., коли вона звернулася до Суду із запитом про визначення невідкладних тимчасових заходів у зв'язку з масовими порушеннями прав людини, вчиненими російськими військами в ході збройної агресії проти суверенної території України. 1 березня 2022 р. Європейський суд з прав людини наказав Уряду Росії утримуватися від військових нападів на цивільне населення та цивільні об'єкти, у тому числі житлові приміщення, транспортні засоби швидкої допомоги, школи та лікарні, й інші, що перебувають під спеціальною охороною, а також негайно забезпечити безпеку закладів медичної допомоги, їх особового складу й автомобілів швидкої допомоги на території, яка піддається нападу або облозі російських військ. Демонстративне нехтування наказом Суду може лише сприяти подальшій міжнародній ізоляції держави-агресора, а виключення Російської Федерації з Ради Європи не вплине на перебіг розгляду справ, вже порушених проти РФ в Європейському суді з прав людини.

Окремо слід наголосити на важливості задіяння інструментарію Міжнародного кримінального суду. Слід терміново ратифікувати Римський статут МКС. Зараз не час для теоретичних дискусій, тим більше, що ч. 6 ст.124 Конституції України закріплює положення про те, що Україна може визнати юрисдикцію МКС на умовах, визначених Римським статутом. Зволікання з ратифікацією Римського статуту позбавлене будь-якого сенсу, адже ще 17.04.2014 р. Уряд України подав заяву відповідно до ст. 12(3) Римського статуту про визнання юрисдикції МКС щодо ймовірних злочинів, скоєних на її території з 21.11.2013 р. по 22.02.2014 р., а 08.09.2015 р. – щодо ймовірних злочинів, скоєних на її території з 20.02.2014 р. без дати завершення. 2 березня 2022 р. Прокурор Міжнародного кримінального суду оголосив, що почав розслідування ймовірних воєнних злочинів та злочинів проти людяності в Україні. Отже, на даний час МКС може здійснювати свою юрисдикцію щодо злочинів, передбачених у Римському статуті, скоєних на території України, але Україна не може користуватися організаційними та процесуальними правами, що надаються державам-учасникам Статуту. Ратифікувавши Римський статут, Україна стане повноправним членом Асамблеї держав-членів МКС і зможе мати повноправний голос в цьому органі, брати участь у виборах суддів та прокурора

Суду. Необхідно також терміново забезпечити належну імплементацію положень Римського статуту в національне законодавство України. У зв'язку з цим необхідно вирішити питання з прийнятим ще 20.05. 2020 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права», який досі не підписаний Президентом України.

Проте слід враховувати, що Міжнародний кримінальний суд не може порушити переслідування щодо громадян РФ щодо злочину агресії, оскільки п. 5 ст. 15 біс Римського статуту прямо передбачає, що «щодо держави, яка не є учасницею Римського статуту, Суд не здійснюватиме свою юрисдикцію щодо злочину агресії, здійсненого громадянами цієї держави або на її території», а РФ, як відомо, не бере участі у Римському статуті. Виходом з цього становища може бути створення Спеціального трибуналу для покарання злочину агресії проти України, проєкт декларації щодо заснування якого був запропонований групою авторитетних юристів-міжнародників з різних країн, які працювали разом з українським МЗС та за підтримки колишнього прем'єр-міністра Великої Британії Гордона Брауна. Зрозуміло, що робота цього трибуналу жодним чином не може замінити розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що здійснюються в рамках Міжнародного кримінального суду. Цьому не заважатиме також розгляд справи, порушеної Україною проти РФ у Міжнародному суді ООН, за якою Суд 16 березня 2022 р. видав наказ про запровадження тимчасових заходів.

**• Відповідальність за колабораціонізм на територіях,
анексованих та незаконно контрольованих РФ
(М.А. Рубашенко)**

Встановлення окремої (незалежно від відповідальності за державну зраду) кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність пройшло в Україні тривалий шлях. Перші спроби криміналізації датуються ще 2014 р. Однак сподівання на еволюційний поступовий та мирний шлях повернення тимчасово окупованих територій України і робота над концепцією та іншими актами щодо державної політики перехідного періоду (transitional justice)

сформували негласний обережний консенсус про недоречність (неслушність) розгляду питання про відповідальність за колабораціонізм.

Новий віроломний неспровокований виток агресії Російської Федерації проти України, що розпочався 24 лютого 2022 р., змусив законодавця реагувати. Як наслідок, 3 березня 2022 р. Верховна Рада України прийняла пов'язані між собою закони «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» № 2108-IX, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність» № 2107-IX та «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» № 2113-IX.

За своїм змістом прийняті закони передбачають змішані – кримінальні та некримінальні – негативні правові наслідки вчинення форм колабораційної діяльності, вказаних у ст. 111-1 КК. Суспільний запит на ці законодавчі новели є безсумнівним. Є сподівання, що в цей складний для України період встановлення самостійної кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність сприятиме більш ефективній протидії явищу колабораціонізму, матиме певний запобіжний потенціал.

Пропозиції та рекомендації:

1. Суб'єктам законодавчої ініціативи:

– з метою подолання внутрішньої термінологічної суперечності в межах розділу I Особливої частини КК слово «злочини» у назві розділу I замінити словами «кримінальні правопорушення». Серед іншого це унеможливить застосування строків давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення колабораційної діяльності, передбаченої чч.1 і 2 ст.111-1 КК, а також зробить можливим застосування конфіскації майна як додаткового покарання, передбаченого ч.2 ст.111-1 КК;

– з метою охоплення ч.8 ст.111-1 КК ширшого кола тяжких наслідків пункт 4 примітки до ст.111-1 КК викласти в такій редакції: «Тяжкими наслідками у частині восьмій цієї статті, якщо вони полягають у матеріальній шкоді, вважається шкода, що в одну тисячу

і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян»;

– відобразити колабораціонізм як загрозу національній безпеці України у відповідних положеннях Стратегії національної безпеки України, Закону України «Про національну безпеку України» та інших нормативно-правових актів;

– розглянути можливість ухвалення окремого закону про протидію колабораціонізму або ж імплементувати окремі засадничі положення щодо протидії колабораціонізму в рамках наявного закону (наприклад, «Про правовий режим воєнного стану», «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»).

2. Суб'єктам правозастосування:

– мати на увазі, що окремі діяння, вчинені громадянином України, можуть одночасно підпадати під ознаки державної зради та колабораційної діяльності, тобто може виникати конкуренція норм. З огляду на це при кваліфікації слід послуговуватися роз'ясненнями постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки» від 04.06.2010 № 7;

– при конкуренції кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111-1 і 436-2 КК, слід виходити з того, що суб'єктом правопорушення, передбаченого ст. 436-2 КК, є загальний суб'єкт (незалежно від громадянства), а суб'єктом публічного заперечення як акту колабораційної діяльності є громадянин України;

– у разі вчинення винним окремих видів колабораційних кримінальних правопорушень у період до 16 березня 2022 року (день набрання чинності законом № 2108-IX) його дії належить кваліфікувати з урахуванням положень ст. 5 КК про зворотню дію кримінального закону в часі. Спершу 7 березня 2022 року Закон № 2113-IX посилив відповідальність за державну зраду, вчинену в умовах воєнного стану, встановивши покарання у виді позбавлення волі на строк п'ятнадцять років або довічне позбавлення волі, з конфіскацією майна, однак 16 березня Закон № 2108-IX пом'якшив кримінальну відповідальність колаборантів, які є громадянами України, крім випадків, якщо колабораційна діяльність спричинила загибель людей або настання інших тяжких наслідків.

The International Expert Round Table “De-Occupation. Legal Front”. Kyiv, March 18, 2022: Conclusions and recommendations.

Abstract. *The large-scale invasion of the Russian Federation to Ukraine became a new stage in the ninth year of war and hybrid aggression, rooted in the unwillingness of the Kremlin and considerable part of Russians to accept the independence of Ukrainian state and even the very existence of the Ukrainian people.*

In these circumstances, the legal front of struggle against the aggressor becomes especially important. First, lawyers and political scientists are called to create new meanings, substantiating our right to exist, integrity and sovereignty in balanced scientific language – as opposed to the discourse of the aggressor, ready to justify his violation of all principles of law and morality. Secondly, by their generalization and legal qualification of a huge number of crimes, problems and situations caused by the war, by their conclusions and recommendations, lawyers and political scientists create a foundation for the protection and restoration of human rights and state interests. And while the law does not work as quickly and effectively as military force, political and economic pressure, in the long run it is not only more effective but also the only reliable means of restoring justice.

Therefore, for the first time in a full-scale war, as a new and tragic reality, it was decided to unite the efforts of many scientists to find legal answers to the problems before us. For this purpose, an experimental form of scientific and practical event was chosen, which combined the platform created on Facebook with the communication tools of the Zoom and Youtube platforms. All this helped to ensure the extraordinary efficiency, accessibility and interactive nature of the preparation and holding of the event.

International expert round table “De-Occupation. Legal Front” was organized by the State University of Trade and Economics together with the Ukrainian Association of Comparative Jurisprudence, the Ukrainian Association of International Law and the Association of Reintegration of Crimea. The author of the idea and round table coordinator became Prof., Dr. Hab. Oleksiy Kresin, Head of the Center for Comparative Jurisprudence of the Volodymyr Koretskyi Institute of State and Law, National Academy of Sciences of Ukraine, and Professor of the State University of Trade and Economics. It became the world's first forum dedicated to the legal assessment of problems caused by the new stage of Russia's aggression against Ukraine.

The materials of the round table were prepared and presented for discussion in advance. They covered twelve areas selected by the organizers: Qualification of the legal status of the Autonomous Republic of Crimea, Sevastopol and ORDLO; Responsibility for collaborationism in the territories annexed and illegally controlled by the Russian Federation; Protection of human rights in the territories annexed and illegally controlled by the Russian Federation; Protection of cultural heritage and environmental security in the territories annexed and illegally controlled by the Russian Federation; Qualification of the aggression of the Russian Federation against Ukraine in the sea; Judicial front of the confrontation between Ukraine and the Russian Federation and the responsibility of the latter for the implementation of aggressive war and the commission of war crimes; Responsibility of the Russian Federation for terrorist and cyberterrorist actions against Ukraine; Regimes of international sanctions against Russia in connection with the aggression against Ukraine; Qualification of the hybrid war of the Russian Federation against Ukraine and responsibility for its conduct; Status and prospects of international peacekeeping activities in Ukraine; Prohibition of pro-Russian political parties, public associations and the media, its legislative support.

International expert round table “De-Occupation. Legal Front” took place on March 18, 2022 in the unconquered capital of Ukraine, Kyiv. In total, 44 reports and 17 speeches prepared by researchers from all regions of Ukraine, as well as the United States, Poland, Italy, Moldova, Estonia, France and Lithuania were presented. In addition to the English and Ukrainian sessions, the round table also included a general discussion. In total, more than 90 participants took part in this forum on the Zoom platform, and some hundreds of scientists took advantage of the broadcast of the event on YouTube.

But the most important work of scientists were prepared separately detailed and concrete conclusions and recommendations for each of the identified areas, including analysis and legal qualifications, specific proposals for law-making, law enforcement, political and administrative nature. This document is the first comprehensive examination of the legal problems caused by Russia's aggression against Ukraine. It was sent for consideration and use to the authorities of Ukraine, as well as to foreign governments, international organizations and courts.

Key words: *international law, territorial integrity, state sovereignty, belligerent occupation, illegal control of the territory, war crimes.*

УДК 321.64:329.18]:340.126

Руслан Гула

Доктор історичних наук, професор

e-mail: rslnhula1@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8177-1565

Харківський національний університет Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба

Ірина Передерій

Доктор історичних наук, професор

e-mail: iryna.perederii@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7473-5868

Національний університет «Полтавська політехніка
імені Юрія Кондратюка»

ПУТІНСЬКА РОСІЯ: «ТРЕТІЙ РИМ» ЧИ «ЧЕТВЕРТИЙ РАЙХ»? АСПЕКТИ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Анотація. Проаналізовано зміст феномену сучасного російського фашизму («рашизму», путінізму), його сутнісні ознаки у внутрішньополітичній, ідеологічній, соціально-економічній і зовнішньополітичній сферах. Розкрито причини світоглядного «ренесансу» фашистської ідеології в Російській Федерації. Визначено комплекс основних засад сучасного російського фашизму («рашизму», путінізму) та проаналізовано їхню сутність на конкретних прикладах прояву зовнішньої та внутрішньої політики путінської Росії. Окреслені сутнісні ознаки концепції «русского мира». Акцентована увага на характерній особливості російського фашизму – спіритуалізмі. Сформульоване авторське визначення сучасного російського фашизму.

Ключові слова: сучасний російський фашизм, путінізм, «рашизм», авторитарний політичний режим, «русский мир».

Актуальність. В умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України принципово нового змісту набуває розкриття сутності ідеології сучасного російського фашизму

(«рашизму», путінізму), який був реалізований у культурно-духовному житті соціуму та політичній системі путінської Росії.

Фарисейське проголошення пріоритету християнських цінностей (що можна вважати своєрідним варіантом «забігу в минуле») і водночас спекулятивна підміна їх комплексом так званих «духовних скріп» є формою світоглядної автаркії російського суспільства, розриву із секуляризованими цивілізованими країнами Європи.

Концепція «Русского мира» на сучасному етапі її теоретичного оформлення характеризується псевдонауковою еkleктикою, світоглядним хаосом та ідеологічним безладдям. Народившись на уламках суперечливого симбіозу монархічної ідеології та комуністично-месіанської утопії, ця концепція, на нашу думку, реалізувалася на практиці у формах радикального російського націоналізму на основі діаметрально протилежних процесів культурної автаркії й глобалістських геополітичних потуг, утопічно-ідеалістичних поглядів на складний спектр політичних симпатій українського суспільства та ірраціональних ксенофобських уявлень про вороже оточення російського народу, псевдоісторичної міфології та спроб реалізації квазідержавних проєктів на теренах колишнього СРСР [3].

Отже, розкриття сутності сучасної Російської Федерації як сурогатного світоглядного продукту офіційного політичного православ'я, державного націоналізму «Русского мира» та політичної моделі реінкарнованого фашизму, на наш погляд, є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною підвалиною статті є праці, присвячені ідеології та практиці фашизму. Серед зарубіжних дослідників, які розглядають особливості фашизму (зокрема, процес формування й функціонування) на прикладі європейських країн, слід відзначити, насамперед, А. Бауеркемпера, Б. Бессонова, В. Віппермана, В. Дашичева, Ш. Кайліца, С. Кара-Мурзу, Л. Корневу, В. Лук'янова, Л. Люкса, П. Мілза, П. Рахшмира, А. Умланд, І. Черних. Сутність сучасного російського фашизму ґрунтовно розкрита у наукових розвідках Б. і В. Дем'яненків, О. Зайцева, П. Мироненка, О. Лісничука, А. Павлишина, В. Ткаченка.

Наукова новизна дослідження визначається спробою

системного аналізу сутності та змісту теорії і практики путінізму («рашизму») як різновиду фашизму, виявленням його загальних, особливих та одиничних рис.

Методологічною основою статті є поєднання історичного, політологічного, соціологічного, логічного, структурно-функціонального, аксіологічного, соціально-філософського та філософсько-історичного підходів, що забезпечили дослідження й розуміння сутності та змісту ідеології і політики сучасного російського фашизму.

Метою статті є розкриття сутності сучасного російського фашизму, аналіз його основних принципів та механізму їхньої реалізації у суспільно-політичній практиці російського політичного істеблішменту.

Для реалізації мети у статті визначено низку **завдань**, а саме:

- розкрити науково-теоретичні та світоглядні основи сучасного російського фашизму («рашизму», путінізму);
- здійснити аналіз причин появи сучасного російського фашизму («рашизму», путінізму) як соціально-політичного феномену;
- визначити сутність сучасного російського фашизму («рашизму», путінізму).

1. Виклад основного матеріалу. Розвал СРСР ознаменував народження нової політичної реальності – однополярного світу та зміну традиційних ідеологічних конструктів. У Росії цей процес був сприйнятий як переломна й епохальна подія, яка повністю змінила парадигму життя та звичний уклад мільйонів людей. Водночас наслідки геополітичних трансформацій сформували новий світоглядний тренд російського пострадянського суспільства – ідеологію фашизму [5]. [Причинами її появи та поширення в РФ, на нашу думку, були:

1. *Втрата статусу наддержави, розпад СРСР, розвал Радянської армії спровокували появу у суспільній свідомості так званого «веймарського» постімперського синдрому.* «Розпад СРСР – найбільша геополітична катастрофа ХХ століття» та «лихі дев'яності», як наслідки цієї катастрофи, – така сукупність міфологем, які упродовж двадцяти років утовкмачувалися в голови росіян із такими завзятістю та витонченістю, що переважають навіть радянську пропаганду [30]. Мрії про відродження «колишньої величі» держа-

ви, мілітаризація свідомості громадян стали надійним фундаментом для фашизації російського соціуму.

2. Розпад СРСР створив для російської нації *абсолютно нову геополітичну та етнополітичну ситуацію*, яка вимагала радикальної трансформації національної свідомості, переходу від її радянського типу до нових форм національної ідентичності. Це об'єктивно призвело до появи відверто фашистських тез у програмах політичних партій лівого та правого політичних таборів.

3. Послідовна дискредитація комуністичної ідеології, створення у суспільній свідомості міфологізованого образу гуманістичної сутності капіталістичного Заходу з подальшим розчаруванням у його цінностях, об'єктивно стало *причиною ностальгічних суспільних настроїв за «ідеалізованим» радянським минулим та його наступної глорифікації*. Це сприяло появі синдрому туги за «золотим віком», що також є одним з основних постулатів фашистської ідеології.

4. *Активізація процесів тотальної сакралізації релігійних інституцій*. Формальне відродження традиційних релігійних учень та відповідних інституцій зумовило виникнення різних форм російського націоналізму – від реінкарнації монархічної ідеології (уваровська триада – «православ'я – самодержав'я – народність») до крайніх форм ортодоксального клерикалізму. Водночас спостерігалися процеси інтенсифікації «вбудови» вищого кліру РПЦ у політичні проєкти та корупційно-економічні схеми.

5. *Світоглядна криза ідеології лібералізму*. Запропонований «ною» політичною елітою Росії проєкт розвитку країни призвів до катастрофічних соціально-економічних наслідків і повністю знівельював у суспільній свідомості саму ідею ліберально-громадянської моделі державного будівництва.

6. *Дезорієнтація населення в питаннях ідейних основ існування та розвитку суспільства нової країни, тотальне розчарування розвінчанням міфів радянської доби із системною дегероїзацією історичних та псевдоісторичних персоналій, на яких ґрунтувався офіційний радянський історіографічний концепт, призвели до моральної деградації суспільства на тлі катастрофічної економічної кризи*. Фашистська ідея, завдяки спрощеності запропонованих шляхів вирішення надскладних завдань, схематизму та навіть

примітивізму ідеологічних гасел, набула розповсюдження серед соціально незахищених і маргінальних верств населення. Це дозволило сформулювати значний прошарок населення, який поділяв ідеї цього ідеологічного продукту.

У сучасній Росії в тому чи іншому вигляді наявні всі основоположні принципи фашизму: від культу традиціоналізму, неприйняття модернізму та опори на історичні травми – до ідеї міжнародної та внутрішньої змови, культу смерті та інших, що легко можна знайти у виступах, «програмних промовах», статтях В. Путіна та його оточення, у суспільно-політичній практиці путінського режиму [7].

Базовими принципами ідеології фашизму є:

1. *Фундаментальний етатизм – абсолютизація ролі та місця держави в житті суспільства, визнання її єдиним легітимним сувереном.* Сильна держава сприймається як цінність і має на увазі граничну мінімізацію соціально-політичних змін, а в разі їхньої абсолютної необхідності вимагає прийняття надзвичайно зважених рішень. Розстановка національних пріоритетів повністю залежить від ролі, значення та функцій держави в соціально-економічному та політичному розвитку. Яскравим прикладом може бути думка одного із найодіозніших представників путінського режиму В. Матвієнко, яка характеризує парадигму влади у фінансово-економічній сфері: «Що регіональні гроші, що федеральні – це все гусудареві гроші» [29].

Жорсткий цензурний диктат у духовно-культурній сфері призвів до системи тотального контролю за ЗМІ та ЗМК, що набув свого нормативно-правового забезпечення. Реаліями сучасного російського суспільства є кримінальна відповідальність за «дискредитацію» Збройних Сил Російської Федерації [2]. Навішування закріплених відповідним законом ярликів «іноземного агента» на окремих носіїв вільнодумства та останні острівці відносно незалежної думки з їхнім послідовним знищенням наводять на думку про повернення сумнозвісних тенденцій «великого сталінського терору» [28].

А про існування феномену більш ніж двадцятирічного авторитарного правління В. Путіна та штучного домінування політичної

партії «Єдина Росія» в політичній сфері життя російського суспільства годі й згадувати.

2. *Традиціоналізм – нереклексивний складник, який розкриває сутність творчого підходу до збереження «еталонних» зразків традицій народу як комплексу найбільш значимого соціального та культурного досвіду, успадкованого від попередніх поколінь* [32; 33].

У цьому випадку можна вести мову про *релігійно-моральний провіденціалізм*, який підпорядковує матеріальне вищим «духовним» засадам і морально обґрунтовує походження, природу і механізми функціонування влади [19, с. 27].

До «еталонних зразків» традицій можна сміливо віднести так звані «духовні скріпи» і «традиційні цінності», які внаслідок їхнього спекулятивного й відверто фарисейського використання перетворилися у своєрідний мем. У зв'язку з чим слушною видається думка журналіста Б. Бахтєєва, який твердив, що «загальнолюдські цінності – це і є християнські цінності, тільки усвідомлені, а не вирублені за папірцем ... Боротьба ж за «традиційні цінності» – це принесення духу у жертву букві, утримання у жертву формі» [1].

Тому досить «логічно» у «скріпоносну» парадигму вкладається трактування патріархом РПЦ Кирилом причин війни як небажання «Донбасу» проводити гей-паради: «На Донбасі існує неприйняття тих так званих цінностей, які сьогодні пропонуються тими, хто претендує на світову владу. Є такий тест на лояльність до цієї влади, перепустка у світ надмірного споживання: гей-паради» [17]. Гіпертрофована, навіть маніакальна гомофобія є одним з головних світоглядних атрибутів путінського режиму. Включення до Конституції сповненого глибокого змісту положення про те, що «шлюб – це союз чоловіка та жінки», подається як найбільше досягнення «традиційних цінностей». Формулювання ж головної претензії до західної цивілізації зводиться до лояльного ставлення до гомосексуалізму.

Світський зміст цих «духовних скріп» і «традиційних цінностей» був урочисто оголошений 12 грудня 2012 р. під час послання Президента В. Путіна Федеральним Зборам Російської Федерації: «Сьогодні російське суспільство відчуває явний дефіцит духовних скріп – милосердя, співчуття, співчуття один одному, підтримки та взаємодопомоги – дефіцит того, що завжди, в усі часи історичні

робило нас міцнішими, сильнішими, чим ми завжди пишалися» [21]. Це можна трактувати як *аксіологічний монізм*, що характеризується наявністю загальної системи норм і цінностей в якості єдиного еталону істини.

Але на тлі тотальної корупції, виводу капіталів в офшори, масової купівлі дороговартісної нерухомості за кордоном представниками російського «неодворянства» (за визначенням секретаря Радбезу РФ М. Патрушева) ці посили виглядають, м'яко кажучи, дивними. А в умовах тотального бомбардування об'єктів цивільної інфраструктури українських міст під час російсько-української війни проголошення «милосердя, співчуття, співчуття один одному, підтримки та взаємодопомоги» до населення України сприймається як відверта форма цинічного знуцання.

2. Неоміфологізм – спосіб ідеалізованої реалізації міфу на основі культу Російської імперії як духовної основи відродження національних цінностей у вигляді зведення сепарованого та міфологізованого історичного продукту у об'єкт ідолопоклонства.

Це передбачає відповідну трансформацію раціоналістичних установок в уніфіковані міфічні уявлення, які забезпечують «розчинення» свідомості індивідууму в гаслах і масових ініціативах.

У сучасній Росії публічна сфера, простір наукових дискусій та політичних конфліктів несуть на собі дедалі виразнішу тінь минулого. Історична пам'ять у її офіційному трактуванні мобілізується на війну із західними, «фальшованими» інтерпретаціями історії, які, на думку кремлівських ідеологічних шулерів, принижують велич країни та загрожують її єдності. Активне використання історії характеризується найвищим градусом політизації та міфологізації історичних сюжетів і наративів та крайнім ступенем агресивності державної історичної політики [17]. Виходячи з цього, знання історії країни у суспільній свідомості росіян стають дедалі приблизнішими і фрагментованими. Але більш того: вони замінюються спрощеними, пропагандистськими міфами на рівні примітивної плакатної атрибутики. У політичному та масовому вербальному обігу усе частіше лунають політичні кліше сталінських часів та заідеологізовані версії ключових подій історії (наприклад, реанімація міфу про те, що відповідальність за розстріл поляків у Катині несуть німці, а не сталінський НКВС) [13].

У персоналізованій російській політиці важливий вплив саме першої особи – президента В. Путіна. Саме він обрав для себе місію головного історика у країні та інтерпретатора її ключових подій (як колись це робив Й. Сталін). Месседжі історичної політики безпосередньо формує його особиста участь у ритуалах коменорації та міфологізації історії – Парадах Перемоги, ходах «Безсмертного полку», розмовах з провладними істориками, різноманітних засіданнях з історичним порядком денним (наприклад, оргкомітету «Перемога»).

3. *Палінгенезія – практичне втілення теорії А. Шопенгауера про безсмертну волю людини, яка виявляє себе знову в нових індивідах.* Прикладом є преамбула Конституції РФ: «Ми, багатонаціональний народ Російської Федерації, з'єднані спільною долею на своїй землі, ... шануючи пам'ять предків, що передали нам любов і пошану до Батьківщини, віру в добро та справедливість, ... виходячи з відповідальності за свою Батьківщину перед нинішнім та майбутніми поколіннями, ... приймаємо Конституцію Російської Федерації» [14].

У коменоративній практиці сучасної Росії цей принцип найбільш повно реалізований в акції «Безсмертний полк», яка розпочалася як «народна ініціатива». «У міру того, як її остаточно перехопила держава, «вона набула форму якогось дикого язичницького ритуалу. По вулицях носять портрети людей, які давно померли. Іноді це – портрети чужих людей, які підлітки мають нести за рознарядкою. Дні, коли весь світ сумує зі словами «Ніколи знову!», путінська Росія, охоплена культом смерті, святкує з криками «Можемо повторити!» [30].

4. *Спіритуалізм – принцип консолідуючої ролі релігії в суспільному житті.* Він є невіддільним від принципу традиціоналізму, оскільки повага до вікових цінностей сприяє народженню релігійних почуттів, які, в свою чергу, зміцнюють традицію. Така апеляція до релігії сакралізує в індивідуальній та колективній свідомості діючу систему політичного управління при сприйнятті соціально-політичного буття як одного з проявів встановленого Богом порядку. За слушною думкою кореспондента «Нового Времени» І. Яковини: «У російській системі влади від Гундяєва потрібно обдурювати людей релігійною пропагандою. Для цього він постійно

розповідає росіянам, що вони мають підкорятися Путіну, а іноземцям просуває кремлівську концепцію «русского мира» [31]. Патріарх РПЦ Кирил наполягає на необхідності «пробудження цивілізаційної свідомості в межах історичної Русі», що має слугувати для Білорусі, України та Росії основою для створення центрів спільної цивілізації, які за своєю могутністю здатні на рівні вести діалог з іншими цивілізаціями [9; 24]. Московський первосвященик просуває ідею, що абсолютною цінністю для нової цивілізації є православ'я, єдина історична пам'ять, російська культура та мова. «Становим хребтом» цього об'єднання, на його думку, повинні бути Росія, Україна, Білорусь.

Цікаво, що ідея «русского Мира», за визначенням патріарха, не має чітко виражених географічних меж та характеризується наявністю носіїв православної віри та російської мови у різних частинах світу, що надає цій ідеї планетарного масштабу. Патріарх для пояснення необхідності створення «русского Миру» ввів поняття «руськість». Руськість, як православ'я, як домінанта в культурі та мові, як єдина історична пам'ять – є своєрідним ірраціональним підґрунтям для ностальгічних спогадів про імперську велич Росії. Поняття «руськість» сакралізується при абсолютній відсутності раціональної системи доказів щодо обґрунтування необхідності створення «русского Миру». Прикладом цього є постійне цитування апокрифічної тези Лаврентія Чернігівського: «Русь, Україна та Білорусь – це є Свята Русь».

Також слід зазначити, що власне цей принцип слід вважати «ексклюзивним» надбанням російського фашизму, що виявив себе вже на початку його оформлення. У травні 1931 року у м. Харбін було створено Російську фашистську партію (РФП) з жорсткою організаційно-партійною структурою. «Вождем» її став К. Родзаєвський [6]. Ця фашистська партія не протиставляла свою ідеологію православ'ю та всіляко намагалася підкреслити спадкоємність між ними. Вони бралися за порятунок Росії під гаслом «Бог – Нація – Праця», значною мірою реанімуючи формулу монархічної ідеології графа С. Уварова «Православ'я – Самодержавство – Народність». У програмі Російської фашистської партії зазначено: «православна релігія, як релігія більшості Російської Нації, як релігія переважних творців російської культу-

ри й російської історії, користується особливим заступництвом загальнодержавної влади» [16].

6. *Імперіалізм – намагання позиціонування Росії як міцної світової держави.* За твердженням В. Путіна, у народу Росії «є колосальні конкурентні переваги»: «Якщо ми зможемо забезпечити внутрішню стабільність, то успіх неминучий, і тоді ми зможемо сказати, що ми живемо в державі, внутрішньо привабливій для життя, і що ми живемо в країні, яку ми вважаємо великою. Це важливо, і внутрішнє відчуття громадян і внутрішнє ставлення до Росії є важливою гарантією того, що Росія досягне всіх цілей, які ставить» [22]. Якщо планується забезпечити внутрішню стабільність шляхом тотальної поліцейської «зачистки» опозиційних рухів в умовах економічної блокади – то це дійсно російське «ноу-хау» у світовій геополітиці.

7. *Корпоративізм – соціальна доктрина, яка забезпечує баланс національно-державних, приватних, громадських та корпоративних інтересів.* Відомий сучасний російський філософ і політолог, апологет путінізму О. Дугін вважає його економічним складником підпорядкування індивідуальних економічних інтересів принципам блага нації, справедливості та братерства [10]. Ідеальним результатом повинна стати гармонізація відносин між державою та конкуруючими групами впливу, що претендують на одні й ті самі ресурси. Серед таких, насамперед, слід виділити два ключові суб'єкти суспільно-виробничих відносин: умовні роботодавці (бізнес) та наймані працівники. Але «гармонізація по-російськи» часто-густо виглядає як бандитський перерозподіл власності у традиціях сумнозвісних 1990-их рр. Причому «баланс» забезпечується виключно під гаслом «Бий олігархів!» (наприклад, «справа Ходорковського»). Цей посыл, як правило, орієнтований на маргінальні верстви населення з перспективою їхнього використання як потенційного електорату на виборах. Можна погодитися з Є. Понасенковим (незважаючи на неоднозначність оцінки цього персонажу російської блогосфери), що «... основна проблема Росії, її економічного, отже, й політичного устрою – це нерозділеність влади та власності. Кожен новий уряд ... забирає власність собі – звідси й нестабільність економіки, і недемократичний менталітет мас» [20].

8. *«Тотальна мобілізація» – принцип консолідації мас з метою готовності до соціальної дії, згідно з яким вирішення державних завдань при зростанні загроз національній безпеці передбачає підпорядкування мас вимогам авторитарного державного управління.* В основі цього принципу лежить «калька» радянської «обложеної фортеці», яка підсилюється поширенням теорій змов. Сучасне російське суспільство «об'єднується» владою на основі параноїдальних мемів на кшталт «Американці хочуть нас знищити, а тих, хто залишиться, – перетворити на рабів», «Англія весь час гидить», «Гейропейці прагнуть розбестити Росію, оскільки вона – остання опора справжніх цінностей у світі». Апофеозом цього «об'єднання» повинна стати жертвна акція загальнонаціонального суїциду: «Ми усі потрапимо до раю, а наші вороги просто здохнуть» [15]. Додамо до повноти картини й теорію всесвітнього жидомасонського заклоту проти Росії, яка активно просувається в соціумі для створення моделі сучасної суспільної психології.

9. *Націоналізм – абсолютизація національних інтересів і традиційних цінностей власної нації в протистоянні з її «ворогами»* [4, с. 80].

Ще в 1992 р. О. Дугін у статті «Лівий націоналізм» стверджував, що «майбутнє російської політики неминуче буде позначене націоналізмом. Це стосується не лише патріотичної опозиції, а й значною мірою самого панівного режиму, що послідовно еволюціонує в цьому напрямку все більше й більше» [10]. Причинами націоналістичного «ренесансу» 1990-их рр. у Росії О. Дугін уважав:

- посилення тиску мас, які однозначно висловили свої симпатії до національних гасел;
- заперечення інтернаціонально-ліберальної політики Б. Єльцина практично всіма верствами російського суспільства;
- критичне ставлення росіян до комуністичної моделі, що змусило панівну еліту використовувати гасла так званих «патріотів-некомуністів» (монархістів, націонал-демократів, православної спільноти);
- «вечерпаність» на початок ХХ століття усіх магістральних ідеологій інтернаціоналістського напрямку;
- прагматичне використання «компенсаторної» ролі нового російського націоналізму під час зміни ідеологічних систем.

Прикметно, що вищим ступенем розвитку національної ідеї в Росії О. Дугін (до початку 2000-х рр.) вважав фашизм, який є «націоналізмом ... революційним, романтичним, ідеалістичним, що апелює до великого міфу та трансцендентної ідеї, намагається реалізувати нездійсненну мрію» [11]. Фактично О. Дугін реабілітує нацизм і фашизм та пропонує Росії ці моделі як своєрідний «Третій шлях»: «Саме ідеологія «третього шляху», не ліберального і не комуністичного, в політичній історії ХХ століття лягла в основу того, що звикли називати фашизмом або нацизмом, оскільки фашистський режим Італії та націонал-соціалістична держава Гітлера були засновані саме на такому принципі поєднання національних і соціальних аспектів. Саме наявність елементів ідеології «третього шляху», а не расизм, антисемітизм, тоталітаризм, етатизм тощо, властиві фашизму й нацизму, є основною рисою лівого націоналізму в найширшому розумінні цього слова» [10].

10. *Антилібералізм та антидемократизм.* У путінській Росії в одному ряду з тавром «бандерівця» та «фашиста» стоїть «ліберал». Під цю панівну у державних російських ЗМІ думку В. Путін навіть підвів «теоретичний» фундамент. В інтерв'ю газети Financial Times від 27 червня 2019 р. він урочисто «поховав» лібералізм і проголосив, що «... сучасна так звана ліберальна ідея, вона, на мою думку, просто зжила себе остаточно. ... Наші західні партнери зізналися, що деякі її елементи просто нереалістичні: мультикультуралізм там і таке інше» [12].

Антидемократизм путінського режиму яскраво ілюструє концепція «суверенної демократії». Її авторство в самотньому-російському варіанті початку ХХІ століття належить заступнику керівника Адміністрації Президента України В. Суркову, який сформулював контури концепції у низці виступів перед активом «Єдиної Росії» в 2005–2006 рр., а також у програмній статті «Націоналізація майбутнього. Параграфи про суверенну демократію» [25]. У ній ідеться про те, що прямим еквівалентом поняття є швидше старомодне російське словосполучення «самодержавність народу», ніж англійський термін «sovereign democracy». Останній, якщо брати до уваги європейський соціокультурний контекст, слід перекладати як ліберальна чи представницька демократія (в Англії, починаючи з епохи Просвітництва, «sovereign» – це виключ-

но парламент). Основним структурним недоліком цієї моделі «колективної демократії» є проблематичність виявлення «волі народу». Досвід новітньої історії путінської Росії свідчать про те, що, насправді, виразниками волі нації чи народу оголошує себе влада. Вона вільна від контролю громадськості та реалізує містичну так звану «волю народу», а не інтереси конкретної особи (на відміну від європейської демократії). Більше того, політичні інститути отримують можливість тотального втручання у повсякденне життя людей під гаслом «дотримання волі народу», яку вони ж і формують за допомогою різноманітних маніпулятивних технологій.

11. *Мілітаризм – політика активного нарощування та використання військової могутності держави в експансіоністських цілях та домінування мілітарного складника в індивідуальній та суспільній свідомості.*

У скандально відомій статті В. Суркова міститься вражаючий за відвертістю опис путінської «глибинної» держави: «Високе внутрішнє напруження, яке пов'язане з утриманням величезних неоднорідних просторів, і постійне перебування у гушавині геополітичної боротьби роблять військово-поліцейські функції держави найважливішими та вирішальними» [26]. Але водночас слід визнати той факт, що військовий складник державного устрою надзвичайно сильно вплинув на формування російської національної свідомості.

За допомогою мілітаризації свідомості громадян путінська держава вирішує кілька взаємозалежних і взаємопов'язаних завдань. По-перше, це дозволяє представити народу своєрідний ерзац національної ідеї на основі лубочних уявлень «слави російської зброї». Власне кажучи, уся національна ідея нині полягає в тому, що Росія історично приречена на самоті протистояти незліченному сонму ворогів. Пацифізм фактично трактується як синонім зради. Світоглядною основою виступає той же міф про Перемогу. Власне це та вісь, на якій тримається вся міфологія «Руського миру» та путінського режиму загалом. За дужки виноситься та обставина, що ця перемога була в першій половині минулого століття, а за В. Путіна Росія була здатна «перемогти» лише крихітну в порівнянні з собою Грузію. Але це зовсім не бентежить авторів путінської міфотворчості.

Друге завдання це – легітимізація власного режиму В. Путіна. Кремлівським політтехнологам вдається зробити важливу маніпулятивну заміну: громадян країни надзвичайно успішно переконують, що найголовнішим критерієм оцінки світового впливу держави є його військова міць. Це дозволяє зняти з порядку денного питання розбалансованості соціально-політичного устрою, проблему загальнонаціональних та європейських цінностей, громадянських прав, питання антагонізму між демократією й авторитаризмом.

Третім важливим завданням, яке виконує мілітаризм у путінській Росії, є те, що армія досі сприймається як еталонний модельний державний інститут. Армійська муштра у розумінні провінційних у всіх сенсах соціальних груп і верств сприймається як форма необхідної для країни «дисципліни й порядку». У переважної більшості росіян на рівні підсвідомого сформувався міф про те, що для величезної країни армія є основою держави [8].

Четверте завдання – це підготовка мобілізаційного резерву для проведення збройної агресії. Яскравим прикладом є наказ міністра оборони РФ № 132 від 15 березня 2022 р. «Про організацію залучення членів військово-патріотичного громадського руху «Юнармія» до проведення спеціальної операції на території України». Через брак живої сили для поповнення лав збройних сил військового керівництва розглядає можливість залучення до бойових дій неповнолітніх росіян. У наказі йдеться про підготовку Головним воєнно-політичним управлінням ЗС РФ звітності щодо потенційного людського резерву віком 17–18 років серед «найбільш переконаних, сильних духом особистостей, готових до виконання завдань за призначенням у будь-яких умовах обстановки» з метою їх перспективного залучення до бойових дій у складі окупаційної армії. Органи військового управління оперативного-стратегічного рівня повинні надати пропозиції стосовно проведення підготовки зазначеного контингенту в найкоротші терміни [27].

12. *Жорстка авторитарна ієрархія соціальної структури суспільства.* Фашизм вимагає від кожного громадянина підпорядкування жорсткій ієрархії та направляє індивідів на виконання колективних завдань, він ієрархічно вишиковує як людей, так і різні соціальні групи.

В уяві В. Путіна найкраща система управління Росією – це суворо побудована ієрархія, подібна до армійського зразку. Вершина цієї піраміди – президент, верховний головнокомандувач, нижчі рівні – чиновницький апарат, який здатний довести його волю до кожного закутка величезної країни та реалізувати плани вищого керівника в усіх сферах життя суспільства. Результат побудови цієї системи: влада в Росії будується за воєнно-феодальним принципом часів правління Миколи I. Тому, прибравши усі механізми стримування та противаги, сконцентрувавши у своїх руках величезну владу, замкнувши на собі прийняття всіх скільки-небудь важливих рішень, лідер стає заручником тієї інформації, яку отримує. Закономірний результат та яскравий приклад цього – системні стратегічні провали у плануванні та проведенні так званої «спецоперації», а, насправді, війни Росії проти України.

Ідеолог суверенної демократії В. Сурков справедливо підкреслює, що «...держава Росія продовжується, і тепер це держава нового типу, якого ми ще не мали. ... Стрес-тести... показують, що саме така модель політичного устрою, яка склалася органічно, виявиться ефективним засобом виживання та піднесення російської нації на найближчі не лише роки, а й десятиліття, і ймовірно на майбутнє століття» [26]. Це дійсно держава нового фашистського типу на основі домінуючих авторитарних тенденцій і тотального інформаційного диктату. Це держава фантомних імперських комплексів і геополітичних фантастичних проєктів. Це держава ортодоксально-клерикальних інституцій і квізірелігійних цінностей. Це дійсно держава нового типу. Але що це за тип? І які перспективи та траєкторії розвитку й функціонування цього типу? Образно кажучи, перед нами вимальовується жахаючий усіх варіант божевільної «птиці-трійки», яка зірвалася з катушок і гальм та летить невідомо куди, змушуючи усіх оточуючих сахатися навсібіч. Вибудований на принципі тотальної брехні путінський режим у вигляді «живого трупу» колишнього СРСР невідворотно прямує до свого логічного краху.

Отже, виходячи з вищевикладеного аналізу можна стверджувати, що у путінській Росії створена фашистська модель державного устрою з «ексклюзивними» національними особливостями, які не впливають на сутність цього режиму. Тому, на нашу думку, **су-**

часний російський фашизм («рашизм», путінізм) може бути схарактеризований як:

– *форма державного авторитарного й автократичного правління з використанням гібридної системи легітимізації персоніфікованої влади в уявно демократичний спосіб з фактичною узурпацією політичної влади президентом, який спирається на повністю підпорядковані йому бюрократію, апарат правлячої партії;*

– *ідеологія національної величі, політика й соціальна практика протиставлення націй у дихотомії «свій-чужий» на основі абсолютизованої культивування почуття власної унікальності (месіанізму);*

– *програма політичної мобілізації мас елітою, яка узурпує основоположні цінності й тотально підкоряє інтереси індивіда колективістському служінню нації в умовах формування жорстко авторитарної вертикалі державного управління, створення образу «обложеної фортеці», трактування опозиції як ворожої сили та її витіснення з політичного поля адміністративними методами;*

– *синтезоване явище суспільного життя, соціокультурний феномен свідомості людини, що розкриваються через визнання пріоритетними догматизованих «традиційних» цінностей власної нації перед демократією, правами людини і громадянина заради «величі держави» на тлі цілеспрямованої архаїзації індивідуальної та суспільної свідомості;*

– *сила, яка провокує виникнення конфліктів, воєн між націями та державами на основі абсолютизації власних національних цінностей і державних інтересів за допомогою інструментарію агресивної зовнішньої політики.*

Висновки

Онтологічна сутність сучасного російського фашизму (путінізму), як симулякру великого ідеологічного стилю, може бути схарактеризована як сукупність характерних рис, основними з яких є персоналізм сильної авторитарної влади, фактична відсутність принципу поділу влади; контроль вищою виконавчою владою законодавчої й судової; схильність до адміністративно-бюрократичних методів управління суспільством; ліквідація сфери конкуренції в політиці й засобах масових комунікацій; реальне управління країною представниками спецслужб і силового блоку; імітаційна

(«керована») демократія; формальна багатопартійність за умови тотального панування однієї урядової партії; панування шовінізму й традиціоналізму в тотальній державній пропаганді; агресивний антизахіднізм, антиамериканізм, антилібералізм; крайній ступень мілітаризації суспільної свідомості; войовничий імперіалізм.

На розвиток сучасного російського фашизму катастрофічно вплинула відсутність базової творчої ідеї. Путінізм заперечує універсальні політичні вчення, але водночас не пропанує прогресивної продуктивної перспективної ідеї розвитку суспільства. Фактично останньому запропонований черговий химеричний проєкт відновлення старої «великої імперії», котрий сьогодні реалізується у вигляді кривавої військової й безпрецедентної ідеологічної війни між Україною та Російської Федерацією.

Народившись на уламках суперечливого симбіозу монархічної ідеології й комуністично-месіанської утопії, сучасний російський фашизм, на нашу думку, реалізувалася на практиці у формах радикального російського націоналізму, в основі яких лежать діаметрально протилежні процеси культурної автаркії й глобалістських геополітичних потуг, утопічно-ідеалістичних примітивізованих поглядів на складний спектр політичного життя українського суспільства та ірраціональних ксенофобських уявлення про вороже оточення російського народу, історичної міфології та спроб реалізації квазідержавних проєктів на теренах колишнього СРСР.

Література

1. Бахтеев Б. Не статья второй РПЦ / Б. Бахтеев // Новое Время. – 22 декабря 2018. – Режим доступу: <https://nv.ua/opinion/ne-stat-vtoroj-rpts-2514869.html>

2. Госдума приняла закон о наказании за дискредитацию ВС РФ // Deutsche Welle, 04.03.2022. – Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/gosduma-prinjala-zakon-o-nakazanii-za-diskreditaciju-vs-rf/a-61009600>

3. Гула Р.В. «Русский мир» – концепція імперського фантому в геополітичній реальності / Р.В. Гула // Науковий семінар «Інформаційна агресія Російської Федерації проти України»: тези доповідей, 25 жовтня 2018 року. – Х.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2018. – С. 31–33.

4. Гула Р.В. Патриотизм и национализм. Опыт историософского анализа / Р.В. Гула // Монография. – Днепропетровск : Герда, 2014. – 196 с.
5. Гула Р.В. Російський фашизм: ідеологічні основи, історія становлення та сучасні модифікації / Р.В. Гула, І.Г. Передерій // Український історичний журнал. – Київ. – № 2. – 2017. – С. 160–182.
6. Гула Р.В. К.В. Родзаєвський. Метаморфози «русского фашизма» / Р.В. Гула // Наукові праці МАУП. – Київ, 2016. – Випуск 48 (1) «Політичні, юридичні, економічні науки». – С. 5–11.
7. Дем'яненко Б. «Путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму / Б. Дем'яненко, В. Дем'яненко // ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. Наукові записки. – Випуск 2 (94), 2018. – С. 241 – 257.
8. Для чего происходит и чем опасна милитаризация сознания россиян // Открытые медиа. – 19.02.2019. – Режим доступа: <https://openmedia.io/news/dlya-chego-proisxodit-i-chem-opasna-militarizaciya-soznaniya-rossiyan/>
9. Друзенко Г. Геополитика от Патриарха: Царство Небесное vs «Русский мир» / Г. Друзенко // Зеркало недели. – 2010 – №44. – С. 4.
10. Дугин А.Г. Левый национализм / А.Г. Дугин // Арктогея. Философский портал. 18.01.2005. – Режим доступа: <http://www.arcto.ru/article/1225>
11. Дугин А.Г. Геополитика Постмодерна / А.Г. Дугин. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/dugin-geopolitics_postmodern-a.htm
12. Интервью газете The Financial Times 27 июня 2019 / Президент России. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/60836>
13. Колесников А. История под ружьем: несекретная война Кремля / А. Колесников // Фонд Карнеги, 09 апреля 2020. – Режим доступа: https://carnegie.ru/2020/04/09/ru-pub-81437?fbclid=IwAR04i0I6fY4hNKAbbS5W9_q1GWphuk10a8Y_ER0wbdaNq-wlqU5K4r8GFJY
14. Конституция Російської Федерації / Официальный портал. – Режим доступа: <http://www.constitution.ru/>
15. "Мы как мученики попадем в рай, а они просто сдохнут". Путин на "Валдае" // Русская служба BBC. – 18 октября 2018. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/russian/media-45903216>

16. Нация. Орган Рос. фашист. союза - Рос. нац. фронта / Ред. Г.В. Тараданов; Изд. Л.П. Охотин. – Харбин, 1939, 1 августа. – № 22 (44) – С. 1.

17. Обращение Президента Российской Федерации. 21.02.2022. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/speeches/67828>

18. Очільник РПЦ Кирил виправдав війну в Україні боротьбою з гей парадами // Конкурент. – 06.03.2022. – Режим доступа: <https://konkurent.ua/publication/90625/ochilnik-rpts-kiril-vipravdav-viynu-v-ukraini-borotbou-z-geuparadami/>

19. Praeteritis futura evocat. Політичний оксюморон Консервативної революції 1920–1930-их рр. / Р.В. Гула, І.Г. Передерій, О.Ю. Панфілов та ін. Монографія. – К.: Каравела, 2021. – 272 с.

20. Понасенков Е. Россия: обыкновенный фашизм? / Е. Понасенков // Аналитический еженедельник "Коммерсантъ-Власть". – №46(546) – 24.11.2003. – Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/k-vlast/exclusive/20034680-26p.htm?stamp=637821617705751330>

21. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию 12 декабря 2012 года / Президент Российской Федерации. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/17118>

22. Прямая линия с Президентом Российской Федерации 30 июня 2021 г. / REGNUM.RU. – Режим доступа: <https://regnum.ru/news/polit/3309734.html>

23. Путин В.В. Интервью газете The Financial Times 27 июня 2019 // Президент России. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/60836>

24. Святейший патриарх Кирилл. Из выступления в Военной академии Генерального штаба Вооруженных сил РФ / Кирилл, Святейший патриарх // 2000. – 2011. – № 24(562) 17-23.06.11. – С. F4.

25. Сурков В.Ю. Национализация будущего. Параграфы pro суверенную демократию / В.Ю. Сурков // Эксперт. 2006. – № 43 (537). – Режим доступа: http://www.expert.ru/printissues/expert/2006/43/nacionalizaciya_budushego/

26. Сурков В. Долгое государство Путина / В. Сурков // Незави-

симая газета. – 11.02.2019. – Режим доступу: https://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html

27. У кремлі готуються залучити до війни проти України «гітлер'югенд» // Вечірній Київ. 20 березня 2022. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/63324/>

28. Федеральный закон от 28 декабря 2012 г. № 272-ФЗ «О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации» // Официальный интернет-портал правовой информации. – Режим доступу: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201212280003>

29. «Это все государевы деньги»: Матвиенко предложила закупать лекарства от редких заболеваний за счет федерального бюджета // Бизнес-online. 20 июня 2018. – Режим доступу: <https://www.business-gazeta.ru/news/386077>

30. Яковенко И. 14 доказательств, что путинизм – это фашизм / И. Яковенко // Детали. – 07.03.2022. – Режим доступу: <https://detaly.co.il/14-dokazatelstv-togo-chto-putinizm-eto-sovremennyj-fashizm/>

31. Яковина И. Пробежала черная кошка. В чем патриарх Кирилл винит Путина / И. Яковина // Новое Время. – 4 сентября 2019. – Режим доступу: <https://nv.ua/opinion/probezhala-chnaya-koshka-v-chem-patriarh-kirill-vinit-putina-50040789.html>

32. Hantington S.P. Conservatism as an Ideology / S.P. Hantington // American Political Science Review. – 1957. – № 51. – 457 p.

33. Lieven D. Russia's rulers under the old regime New-Haven / D. Lieven. – London, 1989. – 316 p.

REFERENCES

Ruslan Hula

Doctor of Historical Sciences, Professor

e-mail: rslnhula1@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8177-1565

Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University

Iryna PEREDERII

Doctor of Historical Sciences, Professor

e-mail: iryna.perederii@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7473-5868

National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»

PUTIN'S RUSSIA: «THIRD ROME» OR «FOURTH REICH»? ASPECTS OF POLITICAL SCIENTIFIC ANALYSIS

In this article we have analyzed the situation in post-Soviet Russia and appearance the Weimar syndrome. The emergence of fascism in modern Russia is the result of the post-imperial complex. Resentment over the loss of the Soviet empire, concern for the fate of ethnic Russians in the successor states, bad economic conditions, the breakdown of law and order, the desire for a strong leader, and the fact that democratic institutions were not deeply rooted in Russia all combined to make fascist ideas appealing to some segments of the Russian population. The term «rashism» is a hybrid of a derogatory moniker for Russia – «rasha» – and «fascist». The question was whether Russia was developing into a fascist country.

Putinism to present a system of its kind, a totally new political formation that challenged existing political models. Putin's regime is conservative in the exact sense: It prioritizes defense of the status quo and opposes all programs for transformation. Developmentalism conflicts with Putinism's aims in several ways. First, it requires high rates of investment. Second, particularly in technologydriven modern economies, developmentalism threatens to spawn a plethora of strong economic actors who might compromise the ruler's monopoly on power. Third, it can lead to destabilizing social change, including mobilization by rising social groups who seek a more accountable

government. Fourth, it requires hiring and promoting officials on the basis of merit and not mere loyalty.

Putinism is also conservative in the ideological sense. While it eschews the idea of restoring a glorious past, it champions «traditional values». Putin consider his speeches as condemnation of the «genderless and infertile» morality of the liberal West, with its commitments to gender equality and LGBT rights. Putin aims to convey a clear message to the masses in russian societies: My people and I bear no strange moral agenda.

On the political as on the social scene, the Russian government positions itself as a shield against perilous transformations. On some questions, Putinism's strict conservative bent gives its version of populism a distinct cast. Populist and conservative elements also intermingle in Putinist economics.

Ethnonational inclusivity reflects Putinism's inheritance from the Soviet Union, which prided itself on cultivating the "friendship of the peoples". Under Putinism, as under the Soviet system, the lived experience of some minority communities may differ starkly from the government's official pronouncements, but official ideology nonetheless rejects ethnonational chauvinism.

Putin is an autocratic and authoritarian political leader. Decades of studies in the field of organisational psychology show that such leaders are more prone to take important decisions themselves. Putinism is a personalistic form of autocracy – rule by a single person who answers only to himself. All major government decisions are in line with his preferences, and no holders of political or economic power can openly defy him without jeopardizing their offices, fortunes, and right to reside in Russia.

Key words: *modern Russian fascism, putinism, «rashism», authoritarian political regime, «Russian world».*

Literature

1. Bahteev B. Ne stat vtoroy RPTs / B. Bahteev // Novoe Vremya. – 22 dekabrya 2018. – Rezhim dostupu: <https://nv.ua/opinion/ne-stat-vtoroj-rpts-2514869.html>

2. Gosduma prinyala zakon o nakazanii za diskreditatsiyu VS RF //

Deutsche Welle, 04.03.2022. – Rezhim dostupu: <https://www.dw.com/ru/gosduma-prinjala-zakon-o-nakazanii-za-diskreditaciju-vs-rf/a-61009600>

3. Hula R.V. «Russkiy myr» – kontsepsiia imperskoho fantomu v heopolitychnoi realnosti / R.V. Hula // Naukovyi seminar «Informatsiina ahresiiia Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy»: tezy dopovidei, 25 zhovtnia 2018 roku. – Kh.: KhNUPS im. I. Kozheduba, 2018. – S. 31–33.

4. Gula R.V. Patriotizm i natsionalizm. Opyit istoriosofskogo anali za / R.V. Gula // Monografiya. – Dnepropetrovsk : Gerda, 2014. – 196 s.

5. Hula R.V. Rosiiskiy fashyzm: ideolohichni osnovy, istoriia stanovlennia ta suchasni modyfikatsii / R.V. Hula, I.H. Perederii // Ukrainnyi istorychnyi zhurnal. – Kyiv. – № 2. – 2017. – S. 160–182.

6. Hula R.V. K.V. Rodzaievskiyi. Metamorfozy «russkoho fashyzma» / R.V. Hula // Naukovi pratsi MAUP. – Kyiv, 2016. – Vypusk 48 (1) «Politychni, yurydychni, ekonomichni nauky». – S. 5–11.

7. Demianenko B. «Putinizm» yak riznovyd avtorytarnoho politychnoho rezhymu / B. Demianenko, V. Demianenko // IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. Naukovi zapysky. – Vypusk 2 (94), 2018. – S. 241 – 257.

8. Dlya chego proishodit i chem opasna militarizatsiya soznaniya rossiyan // Otkrytyie media. – 19.02.2019. – Rezhim dostupu: <https://openmedia.io/news/dlya-chego-proisxodit-i-chem-opasna-militarizaciya-soznaniya-rossiyan/>

9. Druzenko G. Geopolitika ot Patriarha: Tsarstvo Nebesnoe vs «Russkiy mir» / G. Druzenko // Zerkalo nedeli. – 2010 – №44.

10. Dugin A.G. Levyiy natsionalizm / A.G. Dugin // Arktogetya. Filosofskiy portal. 18.01.2005. – Rezhim dostupu: <http://www.arcto.ru/article/1225>

11. Dugin A.G. Geopolitika Postmoderna / A.G. Dugin. – Rezhim dostupu: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/dugin-geopolitics_postmodern-a.htm

12. Intervyu gazete The Financial Times 27 iyunya 2019 / Prezident Rossii. – Rezhim dostupu: <http://kremlin.ru/events/president/news/60836>

13. Kolesnikov A. Istoriya pod ruzhem: nesekretnaya voyna Kremlya / A. Kolesnikov // Fond Karnegi, 09 aprelya 2020. – Rezhim dostupu: https://carnegie.ru/2020/04/09/ru-pub-81437?fbclid=IwAR04i0l6fY4hNKAbbS5W9_q1GWphuk10a8Y_ER0wbdaNq-wlqU5K4r8GFJY

14. Konstitutsiya RoslyskoYi Federatsiyi / Ofitsialnyiy portal. – Rezhim dostupu: <http://www.constitution.ru/>

15. "Myi kak mucheniki popadem v ray, a oni prosto sdohnut". Putin na "Valdae" // Russkaya sluzhba VVS. – 18 oktyabrya 2018. – Rezhim dostupu: <https://www.bbc.com/russian/media-45903216>

16. Natsiya. Organ Ros. fashist. soyuza - Ros. nats. fronta / Red. G.V. Taradanov; Izd. L.P. Ohotin. – Harbin, 1939, 1 avgusta. – # 22 (44) – S. 1.

17. Obraschenie Prezidenta Rossiyskoy Federatsii. 21.02.2022. – Rezhim dostupu: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/speeches/67828>

18. Ochilnyk RPTs Kyryl vypravdav viinu v Ukraini borotboiu z hei paradamy // Konkurent. – 06.03.2022. – Rezhym dostupu: <https://konkurent.ua/publication/90625/ochilnik-rpts-kiril-vipravdav-viynu-v-ukraini-borotbou-z-geyparadami/>

19. Praeteritis futura evocat. Poltichniy oksyumoron KonservativnoYi revolyutsiyi 1920–1930-ih rr. / R.V. Gula, I.G. Perederly, O.Yu. Panfilov ta In. Monograflya. – K.: Karavela, 2021. – 272 s.

20. Ponasenkov E. Rossiya: obyiknovennyiy fashizm? / E. Ponasenkov // Analiticheskiy ezhenedelnik "Kommersant'-Vlast". – #46(546) – 24.11.2003. – Rezhim dostupu: <https://www.kommersant.ru/k-vlast/exclusive/20034680-26p.htm?stamp=637821617705751330>

21. Poslanie Prezidenta Rossiyskoy Federatsii Federalnomu Sobraniyu 12 dekabrya 2012 goda / Prezident Rossiyskoy Federatsii. – Rezhim dostupu: <http://kremlin.ru/events/president/news/17118>

22. Pryamaya liniya s Prezidentom Rossiyskoy Federatsii 30 iyunya 2021 g. / REGNUM.RU. – Rezhim dostupu: <https://regnum.ru/news/polit/3309734.html>

23. Putin V.V. Intervyu gazete The Financial Times 27 iyunya 2019 // Prezident Rossii. – Rezhim dostupu: <http://kremlin.ru/events/president/news/60836>

24. Svyateyshiy patriarh Kirill. Iz vyistupleniya v Voennyoy akademii Generalnogo shtaba Vooruzhennyih sil RF / Kirill, Svyateyshiy patriarh // 2000. – 2011. – # 24(562) 17-23.06.11. – C. F4.

25. Surkov V.Yu. Natsionalizatsiya budushego. Paragrafyi pro suverennyuyu demokratiyu / V.Yu. Surkov // Ekspert. 2006. – # 43 (537). – Rezhim dostupu: http://www.expert.ru/printissues/expert/2006/43/nacionalizaciya_budushego/

26. Surkov V. Dolhoe hosudarstvo Putyna / V. Surkov // Nezavysyamaia hazeta. – 11.02.2019. – Rezhym dostupu: https://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html

27. U kremli hotuiutsia zaluchyty do viiny proty Ukrainy «hitleriuhend» // Vechirniy Kyiv. 20 bereznia 2022. – Rezhym dostupu: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/63324/>

28. «Eto vse gosudarevyi dengi»: Matvienko predlozhila zakupat lekarstva ot redkih zabolevaniy za schet federalnogo byudzheta // Biznes-online. 20 iyunya 2018. – Rezhym dostupu: <https://www.business-gazeta.ru/news/386077>

29. Yakovenko I. 14 dokazatelstv, chto putinizm – eto fashizm / I. Yakovenko // Detali. – 07.03.2022. – Rezhym dostupu: <https://detaly.co.il/14-dokazatelstv-togo-chto-putinizm-eto-sovremennyj-fashizm/>

30. Yakovina I. Probezhala chernaya koshka. V chem patriarh Kirill vinit Putina / I. Yakovina // Novoe Vremya. – 4 sentyabrya 2019. – Rezhym dostupu: <https://nv.ua/opinion/probezhala-chernaya-koshka-v-chem-patriarh-kirill-vinit-putina-50040789.html>

31. Hantington S.P. Conservatism as an Ideology / S.P. Hantington // American Political Science Review. – 1957. – № 51. – 457 p.

32. Lieven D. Russia's rulers under the old regime New-Haven / D. Lieven. – London, 1989. – 316 p.

Розділ II

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

УДК 821.161.2-92

Дзюба Іван Михайлович

Академік НАН України, Герой України,

Лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка

(26.07.1931 – 22.02.2022)

РУСИФІКАЦІЯ ВЧОРА, СЬОГОДНІ ... І ЗАВТРА?

*(Ким і як воно «історично складалося»,
ким і як «історично складається»)*

Русифікація – термін, що широко вживається з кінця ХІХ та початку ХХ ст. (хоч зустрічаємо його ще в О. Герцена, В. Соловйова), – спершу в політичній публіцистиці, а потім в історичній науці та в політології, – на означення процесів, що мали забезпечити імперську інтеграцію народів Російської імперії, а пізніше, в іншій якості, народів СРСР, доповнюючи бажану політичну лояльність мовно-культурною асиміляцією, – і тим самим позбавити їх власної ідентичності. У ХVІІІ–ХІХ ст. офіціоз користувався терміном «обрусение». В українському дискурсі вживається також термін «російщення», інколи (в минулому) – також «московщення». Деякі дослідники воліють говорити про «денаціоналізацію», «деукраїнізацію», «асиміляцію».

Русифікація – тривалий історичний процес, соціально-політичний і культурний зміст якого та форми могли змінюватися.

Русифікація в Російській імперії

Інколи *русифікацію* розуміють редуковано – тільки як мовну асиміляцію неросійських народів. Але остання є лише її складовою частиною, причому операційною і в історичному плані не завжди вирішальною. Для держави (на відміну від окремих ідеологів чи «культуртрегерів») метою було не саме собою впровадження російської мови, а використання її в геополітичній експан-

сії. Навіть коли йшлося про малі народи й племена Росії, то мовна асиміляція поєднувалася з витісненням місцевих релігійних культур і примусовим насадженням офіційного православ'я, із зміною етнічного складу населення, що й готувало ґрунт для мовного рівня *русифікації*. Від самого початку колонізації дуже вживаним і дійовим був аргумент від єдинокровності й братерства. Його спрямовувано не лише проти братів-слов'ян, а й проти тубільних народів сходу Росії. Приміром, нижегородський архієрей Дмитрій Сеченов за часів імператриці Єлисавети Петрівни у своїх спробах перехрестити мордву наказав розкопати мордовський поганський цвинтар, а коли тубільці повстали, мотивував свої дії тим, що мордва – це й зовсім не мордва, а трохи переінакшені росіяни:

«...Старые русские идолопоклонники, по-мордовски говорить не умеют, а говорят ярославским наречием, рознясь от русских нижегородцев»¹.

Уславлений пізнішими русифікаторами загін Єрмака, що його подають як стихійний народний рух на Схід, насправді був організований уральськими заводчиками Строгановами. «А по Строгановской летописи дело было так. "В лета 1579 года, апреля в шестой день, слышали Семён, Максим и Никита Строгановы от достоверных людей о буйстве и храбрости поволжских казаков атаманов, Ермака Тимофеевича с товарищами, которые на Волге ногайцев побивают и ардобазарцев грабят. Прослышав про их буйство и храбрость, написали им Строгановы и подарки послали, с приглашением, чтобы казаки пришли к ним в их чувовские городки и острожки на помощь им..."». Прибуло їх 540 чоловік. Пробули вони тут більше двох років, «сражаясь с татарами и отставая от них городки и крепости» (це вже не з літопису, а від авторки історичної повісті. – *І. Дз.*). «А затем Строгановы снабдили вольное войско всем необходимым – пушками, ружьями, свинцом, порохом, съестными припасами, построили для них различных размеров лодки и в помощь им отпустили триста человек из своих ратников.

Вот вам путь, – указал Семён Ермаку, прощаясь с ним при отправлении в поход, – через Камень перейдёте, в Сибирь вступите и земли салтанские под руку царя батюшки приведёте!

– Так начался знаменитый поход Ермака Тимофеевича, завоевавшего для России Сибирь»².

Ось така передісторія того, що нині багатьма подається як нібито стихійна і мирна колонізація Сибіру мало не самим трудовим людом російським.

Як це чинилося насправді, можна дізнатися, наприклад, з вогульського народного епосу «Янгал-Маа». Його перекладач і дослідник М. Плотников у передмові до видання писав: «Первым народом, которому суждено было принять удар русских завоевателей, двигавшихся к Сибири, были вогулы... При приближении русских поселений к Уралу вогулы оказали сильное сопротивление новым пришельцам и даже потом, в конце XVI века, оцепленные со всех сторон сетью крепостей-острогов, продолжали бороться с русскими.

Главная масса вогулов... превратилась после завоевания русскими в полубродячих звероловов, рыбаков и оленеводов. Ранее бодрый, воинственный, знавший рудное, кузнечное дело, ведущий торговлю и войны вогульский народ, угнетаемый русскими завоевателями, опустился, утратил прежние знания и, теснимый со всех сторон, ушел в труднопроходимые дебри»³.

А в самій поемі читаємо:
Отобрали нашу землю,
Наши реки и уголья,
Обложили наши дымы
Непомерной тяжкой данью,
Взяли жен, а мы рабами
Стали им служить покорно...
...Прилетела смерть немая,
Посылая нам болезни,
На оленей мор звериный...

І про завойовників:

С каждым днём их было
больше
Наш народ же уменьшался...

Пізніше, завойовуючи нові землі, Катерина II вимагала «водворения в стране русских»⁴ – у точній відповідності до того, як це рекомендував Макіавеллі: «Для сохранения приобретенных одним из самых действенных и верных средств было бы водворение там на жительство самого завоевателя»⁵.

Водночас ще тоді у великих масштабах здійснювалася славно-звісна згодом «горизонтальна ротація» не лише чиновницьких кадрів та церковнослужителів, а й цілих контингентів людності (якот переселення запорозьких козаків на Кубань або пізніші плани насичення Польщі «обрусительским» елементом). Недвозначне пояснення давав цьому феномену Герцен: «Наше правительство, не любя чистых национальностей, всегда старалось мешать и тасовать их елико возможно. Разрознённые племена бывают кротче, и, видно, правительственный желудок удобнее переваривает смешанную кровь, в ней меньше остроты»⁶.

Характерно, що Єлисавета, а потім Катерина II і Потьомкін заселяли південь України переселенцями з далеких країв, насамперед сербами та німцями (певно, не в останню чергу й тому, що зрушувати з місць українських кріпаків не було вигідно економічно й зачіпало б інтереси російських та польських поміщиків). Дослідник подає цікавий момент з історії заселення «Новороссии»: «Екатерина так увлеклась этой идеей, что серьёзно отнеслась к плану Потёмкина выпросить у английского правительства приговорённых к каторжным работам для освоения причёрноморских степей. Посол в Лондоне Семён Воронцов гордился тем, что сумел остановить эту “благодетельную меру”»⁷.

Заохочення іноземної імміграції було однією з улюблених «просвітницьких» програм Катерини II, і пасивний спротив цьому з боку гетьмана Розумовського та козаків був серед причин, що прискорили ліквідацію Гетьманщини⁸.

Характер, зміст і тривалість русифікації залежали від того, коли і за яких обставин вона чинилася, чією політичною волею здійснювалася, який народ і в який історичний період її зазнавав, як при цьому поєднувалися цілеспрямовані державні акції та явища стихійної міграції населення.

«Від самого свого створення Російська Імперія більш або менш свідомо проводила політику культурної та соціальної асиміляції. Поки вона застосовувалася до народів, чий рівень цивілізації можна було вважати нижчим, ніж у росіян, ця політика виявлялася досить успішною. Та після завоювання і включення в імперію народів з однаковою або вищою цивілізацією почали з'являтися

проблеми. Інородні верхи з матеріальних, соціальних і політичних причин прийняли асиміляцію, тоді як нижчі класи, що не сподівалися від цього вигід, відреагували зовсім інакше. Так було, коли місцеві мови, культура і релігія виявлялися достатньо сильними для встановлення розвиненого почуття етнічної самосвідомості»⁹.

У багатьох випадках успіх русифікації залежав від збройного придушення національного життя (Татарстан, Башкортостан, Якутія, Бурятія – особливо в період піднесення національних рухів у революцію 1905–1907 та пізніше); окрема сторінка тут – Північний Кавказ.

Русифікація України починалася з ліквідації залишків її державності за Петра I і Катерини II та супроводжувалася уніфікацією законодавства й адміністративного устрою, дискримінаційними заходами супроти українського ремісництва й підтримкою російської торгівельної експансії, а водночас обмеженням безпосередньої торгівлі Гетьманщини з Європою, що поклато край розвитку українських міст. Від 1720 року, з указу Петра I про заборону друкування книжок українською мовою та звірвання церковнослов'янських видань із московськими зразками (щоб ніякої різниці й особливого «наречія» в них не було), – набрали системності переслідування українського книгодрукування. 1769 року Священний Синод відхилив клопотання Києво-Печерської Лаври про дозвіл друкувати букварі українською мовою.

Сутність політики *русифікації* на цьому етапі висловила Катерина II в інструкції генерал-прокуророві кн. Вяземському: «Сии провинции (малися на увазі Лифляндія, Польща й Україна. – *І. Дз.*) надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу [...] Когда же в Малороссии гетьмана не будет, то должно стараться, чтобы век и имя гетьмана исчезло»¹⁰. Для цього рекомендувалося заохочувати незгоди між гетьманом і полковниками, мати серед них донощиків; Катерина II, будши великою майстринею соціальної демагогії (згадаймо, як вона малювала французьким просвітителям щасливе життя, під її скіпетром, російського народу і особливо закріпаченого селянства), виступала визволителькою української людності від гніту тамтешніх «маленьких тиранов» – ці її ідеї докладно розвинуті в «записке» Г. Н. Теплова «О непорядках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений,

грамотами підтверджених Малороссии»¹¹. «Маленьких тиранов» слід було обмежити задля великих – величезні землі та їхню людність віддавано фаворитам Катерини. Закріпачення й інші утиски України також провадилися «для урівнення свободністю малоросійського равно подданного же ея Императорского величества народа», так, Єлисаветою Петрівною «достойно, хотя и бесознательно, был отпразднован столетний юбилей присоединения Малой России к Великой в 1654 г.»¹².

Зрештою, у «визвольній» мотивації нічого нового немає: всі великі тирані і завойовники діяли в інтересах народів, які підкоряли, та на прохання їхніх представників. Ось що писав біограф Тамерлана від його імені: «Населення Мавераннахра і почесні особи з'явилися до мене з заявою, що в усіх містах і поселеннях цієї області народ знемагає під гнітом несправедливості і жорстокості правителів, що там запанували... Збентежений таким проханням народу, я послав гінця до аміра Гусейна і запропонував йому взяти участь у визволенні Мавераннахра від жорстоких володарів»¹³.

Звичайно ж, посилення на прохання народу, як завжди, були свідомою політичною облудою, і Катерині II довелося довго і вперто долати опір української шляхти, козацтва і міщанства¹⁴.

Слідом за зовнішнім мало йти «внутрішнє» завоювання. «Народ, доколе сохранит веру, язык, обычаи и законы, не может считаться покорённым»¹⁵.

Ще 1685 року Київську метрополію передано під зверхність московського патріарха, що дало початок ліквідації традиційно самоврядного церковного життя в Україні.

1693 року заборонено привозити книжки українського друку до Москви. 1720-го Петро I видає указ про припинення друкування книг у Києво-Печерській та Чернігівській друкарнях. Далі йдуть одна за одною постанови Петербурзького Синоду, спрямовані проти українського друкарства: 1755, 1766, 1775, 1786 рр. Катерина II видає 1784 року указ про обов'язковість викладання російською мовою в усіх училищах імперії (в Києво-Могилянській академії її запроваджено, волею імператриці, ще 1763 року).

Поступово звужувалася сфера дії традиційного українського судочинства й права, аж поки 1831–1835 рр. скасовано магдебурзьке право в Києві, а 1842 – судочинство за Литовським статутом і запроваджено у всіх сферах систему російських законів та

судів. Козацьку верхівку зваблювали перспективою одержання дворянства та високих чинів на російській службі.

Вдавалися навіть до послуг Гіменея: цариця Анна Іоанівна видала «секретнейший» указ, в якому радила «побуждать их (козацьку шляхту. – *І. Дз.*) искусным образом вступать в свойство с великороссиянами»¹⁶.

Водночас інтелектуальна еліта, з учених Києво-Могилянської академії та ін., за умов політичної безперспективності Гетьманщини, бачила в Росії ширший простір для своєї культурної та православної діяльності, почасти й сподіваючись модернізувати російське церковне (та й державне) життя. Участь «київських учених» та релігійних діячів у культурному й церковному житті Росії XVII ст. загальновідома. Проте їхні амбітні плани «використати» Московську державу задля утвердження свого варіанта православної культури обернулися трагічними втратами для України. Церква як була, так і залишилася в Росії підвладною державі. «Майже всі великі князі робили з церквою, що їм заманеться, ще задовго до того, як урешті-решт Петро I перетворив її просто на одну з гілок влади»¹⁷. Така ж доля спіткала й колись самоврядну українську церкву. А відтік київських учених до Росії знекривив українське духовне життя. «Факт початкового впливу Києва на Москву і Санкт-Петербург зробив українців вразливішими на пізнішу “русифікацію”. На середину XIX століття Україна виявилася значною мірою культурно вичерпана і залишилася на культурному узбіччі»¹⁸.

Отже, створювалася своєрідна комбінація негативних (обмежувальних, заборонних, репресивних) чинників і, так би мовити, «позитивної» мотивації, без якої процеси русифікації мали б меншу перспективу. Таке поєднання буде характерним і надалі – в мінливих пропорціях.

Про другу половину XIX ст. дослідник пише: «Це була доба рішучої, невільної і доброю волею русифікації привілейованих українських груп. Усе, що було на Україні видатного й талановитого, все те, здавалося, потяглося до столиць, дослужуючись там до високих становищ (міністри Завадовський, Кочубей, Троцинський, канцлер Безбородько) або пристаючи до російського літературного та наукового життя, як літератори Емін та Рубан, архівіст Бантиш-Каменський, учений медик Амбодик-Максимович. Слідом за старшинськими дітьми йдуть діти духовенства та коза-

цтва. Русифікація переходить з вихованців петербурзьких та московських шкіл на академічну молодь провінції – Харкова та Києва»¹⁹. Важливим етапом русифікації України стала проведена з ініціативи Катерини II ліквідація українського шкільництва (в другій половині XVIII ст. вже занепаłego внаслідок деградації громадськополітичного життя в Україні) і уніфікація освіти під приводом її модернізації – запровадження т. зв. народних шкіл. Це мало бути зроблене, звісно, на прохання самих малоросів. Катерина писала графу Петру Румянцеву: «Желаю, чтобы вы тамошних нескольких называемых панов склонили к подаче челобитной, в которой бы они просили об лучшем у них учреждении школ и семинарий; и если можно, о положении духовенства в штатское состояние от духовных или светских такую же челобитную иметь, то б мы уже знали, как начинать»²⁰. «Тамошних нескольких называемых панов», звичайно ж, як завжди, було знайдено.

Імператриця все робила з великим знанням справи; вона, як відома, цікавилася історією України і навіть просила надсилати їй рідкісні матеріали з монастирських архівів. Пізніший апологет її політики особливо відзначає її розуміння ролі шкільництва та мовного чинника: «Литва, Малороссия и часть Украины были присоединены в царствование Екатерины II. Тогда же приняты были и серьёзные меры к тому, чтобы укрепить и поддержать русский народ и русское направление в этих губерниях. Наиболее целесообразными мерами для этого признаны были русский язык и русские школы»²¹.

Особистий секретар Катерини II О. В. Храповицький 20 жовтня 1782 року записує її слова: «Заведением в России народных школ разнообразные в России обычаи приведутся в согласие и исправятся нравы». І там само: «Коль скоро заведутся и утвердятся народные школы, то невежество (маються на увазі ті самі “разнообразные обычаи” та “развратные мнения” про національну “рознь”, тобто різницю, відмінність. – *І. Дз.*) истребитса само собою: тут и насилья не надобно»²². Під народними школами розумілися офіційні російські.

Звичайно ж, без насильства не обходилося. Як писав Салтиков-Щедрін, «без кнута нельзя – как же без кнута». Справа не була такою простою.

Тут треба зауважити, що на Слобідській Україні ще з другої половини XVII ст. «закладалися школи, що їх правдиво можна назва-

ти народніми, бо тодішня світська й духовна влада творцями їх не були. Повставши в наддніпрянських землях у боротьбі народу за свій національно-культурний розвиток, стали вони аж до 20-х років XIX ст. на всю Україну за єдині початкові школи, а тому їх значіння в освіті народу – поважне»²³.

Тобто: «народні» школи Катерини II не змогли замінити оті «правдиво народні», хоч останні й деградували. Тож справу продовжено – 1804 року видано «Устав учебных заведений, подведомых Университету» (Харківському) – він «став за перший законодавчий акт, що поклав підвалини під російську початкову школу». Ця школа «була чужа народові й соціально, як один із проявів кріпацько-бюрократичного режиму на Україні, що постачала попервах “всякого рода сутяг и ябедников, которые были несимпатичны для народа”, за виразом акад. Сухомлінова». Але на початку XIX ст. ще «українська стихія панувала не лише між учнів, а й між учителів, про що промовляють спогади видатного вчителя харківської гімназії Т. Селіванова, що був потім за директора шкіл “Области войска Донского”. “Мы застали”, пише він, “уже в 1807 г. в училищах самого Харькова учителей, что так и резали по-украински с учениками; да мы, то-есть новоприбывшие из семинарии учителя, по распоряжению начальства, сломили их и приучили говорить по-русски”. Зрештою часто-густо “учні з офіційної школи йшли до старої дячківської”. Вона ще довго так-сяк “обслуговувала культурні потреби мас”, а тим часом “уряд кинув освіту народу напризволяще”; це офіційно й виголосив міністер освіти адмірал Шишков, 1824 р., сказавши, що “обучать весь народ – принесло бы более вреда, нежели пользы”»²⁴.

Це був не останній удар по українському шкільництву... Стратегія русифікації вдосконалювалася в боротьбі з польськими революціями. Після придушення повстання 1830–1831 рр. закрито Варшавський університет, Політехнічний інститут і низку інших навчальних закладів. Шкільні програми було приведено у відповідність до російських. Скасовано викладання історії Польщі як окремого предмета, вона стала частиною курсу російської історії. Викладанню російської мови приділялося багато уваги, а знання її стало обов'язковим для чиновників, і було запроваджено курси для її вивчення. Відповідні акції були частиною т. зв. «русского дела». Але цього здавалося недостатнім. Радикальніші заходи

пропонував активний провідник «русского дела» полковник Г. В. Новицький у доповідній записці, поданій 1848 року Миколі I: усіх місцевих чиновників-католиків масово перевести «во внутренние губернии империи» та замінити їх російськими діячами; замість Віленського університету, Медико-хірургічної та Духовної академії, Кременецького ліцею – «гнездилищ зародышей крамол и злоумышлений поляков против Престола отечества» – створити російські навчальні заклади; російську історію зробити «одним из главнейших предметов в учебных заведениях Западного края»²⁵.

Аналогічним чином Дерптський (Тартуський) університет було перетворено на знаряддя русифікації: «Не желаем, чтобы он был духовным рассадником нерасположения... к господствующему народу»²⁶.

Після придушення повстання в Польщі царат став на шлях рішучих «реформ», метою яких було, словами міністра внутрішніх справ Блудова, «отвратить от всего, могущего возбуждать неуместное сожаление или надежды»²⁷.

Характерно, що всі ці сакраментальні формули про «неуместные сожаления и надежды», «мечты», «фантазии» і т. д. через кілька канадцять років були повторені майже дослівно – вже стосовно України – при викритті Кирило-Мефодіївського братства.

Заходи, розроблені щодо Польщі, стосувалися не лише польських етнічних земель, а й тих, де був сильний польський шляхетський елемент – «губерний, от Польши возвращенных»: Вітебської, Могилівської, Гродненської, Віленської, Мінської, Білостоцької, Київської, Подільської, Волинської. Полонізацію тут замінювали на русифікацію. Щодо темпів і способів «преобразования народного духа и водворения русской в этом крае национальности» серед високих царських сановників не було згоди. Так, генералгубернатор гродненський, білостоцький і мінський князь Долгоруков радив робити все поступово, водночас «строго притом наблюдать за движением умов, отвращать в понятиях всякое уклонение от истинных начал, непрерывно внушать и одобрять приверженность к престолу и отличать тех, которые постоянно показывают её в поступках своих и стараются сколь возможно сближаться ко всему русскому»²⁸.

Натомість міністр державного майна граф Кисельов пропонував рішучіші кроки колонізації: «Мерою вольного переселения

русских промышленников предполагается образовать в западных губерниях купеческое и мещанское сословие из коренных русских, которое даст новое движение торговле и в смутные обстоятельства послужит важною для правительства опорой». Мабуть, останній аргумент (щодо «смутных времен») справляв особливе враження, тому в «Комитете по западным губерниям» був схвалений: «Эта мера усилит промышленность, уменьшит исключительное влияние евреев на коммерческие обороты и, что важнее всего, посеет в крае русские начала и водворит русское население, которое более всего может послужить если не к слитию, то, по крайней мере, к теснейшему сближению Западного края с коренной Россией»²⁹.

Усе це мало прямий стосунок до України, оскільки вона була, словами сучасного французького дослідника Данієля Бовуа, ареною «боротьби між двома імпералізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, і душі в прямому сенсі, бо їх треба було вирвати зі сфери польського впливу і переробити на вірних підданих царя»³⁰.

Царська адміністрація вміло використовувала соціальний антагонізм між польськими феодалами та шляхтою з одного боку й українським селянством з іншого. Вона намагалася обмежити колонізацію, але з метою розширення простору русифікації. Власне, українську людність вона розглядала як «русских», більш або менш «ополяченних», що їх слід було повернути в лоно «русскости». Всякі вияви національного самоусвідомлення та «сепаратизму» вистежувалися і викорінювалися. Репресії проти кирило-мефодіївських братчиків супроводжувалися системою упереджувальних заходів як політико-ідеологічного, так і фіскального порядку. У таємному листі шефа жандармів графа Орлова так викладено суть «высочайше утверждённого решения дела об Украйно-славянском обществе»: рекомендовано вченим, «чтоб они рассуждали сколь возможно осторожнее там, где дело идёт о народности или языке Малороссии и других подвластных России земель, не давая любви к родине перевеса над любовью к отечеству, империи и изгоняя всё, что может вредить последней любви, особенно о мнимых настоящих бедствиях и о прежнем, будто бы необыкновенно счастливом, положении подвластных племён, чтобы все выводы учёных и писателей клонились не к возвыше-

нию Малороссии, Польши и прочих стран отдельно, а Российской империи, в совокупности народов, её составляющих»³¹.

Ідея «общего отечества» відповідала вже зрілішій концепції русифікації і мала правити за «позитивну» мотивацію до неї. У створення її зробили помітний внесок російські слов'янофіли. Не випадково той же граф Орлов підкреслював різницю між «українофільством» і слов'янофілами, яких почасти захищав перед царем:

«...Славянофилы... в высшей степени полезны: они суть двигатели в государстве, орудия саостоятельности и могущества его, так что правительство должно пользоваться ими и поощрять тех, которые действуют в истинно русском духе»³².

Хоч російське слов'янофільство мало різні відтінки, однак загалом слов'янофіли розглядали «малоросів» як гілку триєдиного «русского народа» (великоруси, малоруси, білоруси) і, примирливо або і з симпатією ставлячись до їхніх етнографічних особливостей та літературних спроб місцевого характеру, водночас заперечували національну суб'єктність України, право на власну мову (лише «наречие», гілка російської) та повноцінну літературу.

Один із найбільш яскравих ідеологів панрусистського «общего отечества» Іван Аксаков писав у своїй газеті «День»: «В отношении к древним русским областям, населённым нашими кровными, единоверными братьями, малорусами, червонорусами, белорусами, Россия опирается на несомненнейшее из всех прав, – нравственное право или, вернее сказать, нравственные обязанности братства»³³.

Ці «нравственные обязанности братства» і не дозволяли І. С. Аксакову визнати за білорусами й українцями те, що було риторично проголошене для всіх інших: «Мы стоим за полную свободу жизни и развития каждой народности». Але: «Белоруссов мы считаем своими братьями, по крови и по духу, и думаем, что русские всех наименований должны составлять одну общую сплошную семью»;

«Малороссийского вопроса для Малороссии вовсе и не существует»; «Малорусского вопроса вовсе не существует уже и потому, что этот вопрос общерусский, земский, народный, вопрос всей русской земли, столь же близкий жителю Пензы, как и жителю Волыни. Заднепровская Украина и Белоруссия – не завоёван-

ний край, о котором можно спорить, а часть живого тела России: здесь нет места ни вопросу, ни спору»³⁴.

Це не нове; ще 1845 року про офіційні імперські версії української історії Шевченко в поезії «Стоїть в селі Суботові» писав:

Байстрюки Єкатерины
Сараною сіли.
.....
Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам...

Пізніше, 1858 року, Шевченко не прийняв пропозицію Михайла Максимовича співробітничати із новоствореним слов'янофільським журналом «Парус», пояснивши: «“Парус” у своєму універсалі перелічив всю слов'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому. Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів»³⁵.

Слов'янофіли «облагородили» цю офіційну версію риторикою «братства» і «єдинокровности», і в такому «облагородженому» вигляді вона служила і М. Каткову, і В. Шульгину, і С. Щоголеву, і всім залюбленим в Україну московським і київським «русским националистам» початку ХХ ст.; непохитно дотримуються її і повсюдисущі новітні «єдинонеділимці» та пропагатори «русского мира», в тому числі з нині владного «українського» політикуму. Особливої висоти в патетиці імперсько-власницької любові до України сягав М. Катков. Читаймо: «...Мы любим Украину, – любим как часть нашего отечества, как живую и дорогую часть нашего народа, как часть нас самих, и потому-то нам так ненавистна (! – це вічна правда! – *І. Дз.*) всякая попытка внести чувство твоего и моего в отношении Украины к России»³⁶. Хто ж не любив Україну як своє дороге цінне?! Саме так любили Україну всі російські царі (Єлисавета Петрівна молилася: «Боже, возлюби меня так, как я возлюбила народ сей милый и незлобивый», а Катерина II навіть мріяла перенести столицю на Дніпро: дуже їй сподобалися «благорастворенный воздух и теплота климата», – це зворушливе визнання можна про-

читати в щоденнику, який вів її секретар Храповицький, хоч справа, звісно, далеко не тільки в кліматі). Всі казенні російські патріоти дуже любили «благодатный юг» – Малоросію. І всі поміщицькі та бюрократичні п'явки, і вся крамарськочиновницька сарана дуже любили Україну – як своє. Особливо ж любили і люблять її принципіві українофоби й войовничі російські націоналісти – люто, неподільно, на смерть, по-братерському.

Ще Чернишевський у статті «Народная бестолковость» вказав на справжню суть цих братерських почуттів: «Толкуют о любви нашей к славянским племенам. Но дело тут вовсе не в любви к ним, а в эгоистическом расчете подчинить нам их, – тут не желание добра им, а желание увеличить собственное могущество».

Можна сказати, що таке егоїстичне бажання панувало і в ставленні до перших кроків нової української літератури. Частина російських журналів виявила прихильність до неї, оцінила талант Шевченка. Далося взнаки і те зацікавлення всім українським, що було характерним для російської інтелігенції першої третини XIX століття. Однак дедалі більше російська суспільна думка в ставленні до українського літературного відродження розколюється: поряд з голосами підтримки лунають гучніші голоси недоброзичливості. Вгадуються в них не лише смакові та естетичні моменти, а суто політичні: український літературний «сепаратизм» розглядається як загроза послаблення «общерусской» літератури, як посягання на її домінування. Тут заперечники української літератури, незалежно від їхніх особистих мотивів, об'єктивно ставали прихильниками русифікації.

Одним із постійних аргументів русифікаторів було посилання на те, що за наявності «общерусской» літератури й мови немає ані потреби, ані достатніх сил та імпульсів для розвитку української літератури й утвердження народної мови як літературної. У рецензії на «Кобзар» Тараса Шевченка в журналі «Сын Отечества» писалося: «Мы уже несколько раз говорили, что всю нынешнюю искусственную малороссийскую поэзию считаем шалостью и прихотью и признаёмся, не понимаем, как можно людям с дарованием заниматься такими пустяками?.. Жаль видеть г-на Шевченко, когда он уродует мысли и русский язык, подделываясь под хохлацкий лад! У него есть душа, есть чувство, и его русские стихи, вероятно, могли бы прибавить долю хорошего в нашу настоящую

русскую поэзию»³⁷. На таке Шевченко відповідав: «Теплий кожух, тільки шкода – // Не на мене шитий. // А розумне ваше слово // Брехнею підбите». Писав він і російською мовою, але геній його потребував української.

Про неможливість літератури українською мовою – мовою, від якої відмовилося «образованное общество», – не раз говорив Белінський, зокрема в рецензії на альманах «Ластівка» Є. Гребінки:

«Хороша литература, которая только и дышет, что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума». Несподіваний снобізм «революційного демократа» засвідчує надто приблизне уявлення його про селянський розум і селянську мову. Подібне говорилося й пізніше, навіть тоді, коли нова українська література стала фактом, коли поезія Шевченка засвідчила її незаперечне місце в усьому слов'янському світі. Це створювало атмосферу психологічного тиску на діячів українського культурного життя, і цей тиск відіграв не останню роль у механізмі русифікації.

Один із найвідоміших сучасних російських дослідників «українського питання» в Російській імперії відзначає: «Литературные опыты на “малорусском наречии”, отражавшие специфику местной жизни, вызывали благожелательный интерес в Петербурге и Москве как часть русской литературы, но попытки трактовать это “малорусское наречие” как отдельный от русского, самостоятельный украинский язык были для сторонников большой русской нации неприемлемы»³⁸.

Це була важлива складова концепції «большой русской нации», в якій українців треба було утримати будь-що, викорінюючи всіляке «мазепинство» і «отщепенство». «В тот момент, когда малоросс принимал украинскую, исключаящую общерусскую, идентичность, он, в отличие от представителей других этнических групп, становился в глазах сторонников концепции большой русской нации отступником»³⁹.

Передова російська інтелігенція ставала в захисті права українського народу на вільний розвиток власної культури та вільне користування рідною мовою, визнаючи її незамінні цінності. «Признаем же раз навсегда, – писав Герцен, – за непреложную истину, что **никого** не надобно ни **русифицировать**, ни **полонизировать**. С какой стати украинец, напр., променяет свою просто-

душную речь – ту, на которой он говорил на свободных радах, ту, на которой сохранена в его песнях вся история, – на язык предательского правительства, постоянно обманывавшего Малороссию, на язык той преступной женщины, которая одной рукой вооружала гайдамаков, другой подписывая указы об укреплении казаков за своими наложниками? Разве великорусский язык не является на западе России языком **НИКОЛАЕВСКИМ**... Пусть язык наш смоеет прежде следы подобострастия, рабства, подлых оборотов, вахмистерской и барской наглости – и тогда уже начнёт почать ближних»⁴⁰.

Після смерті Миколи I і початку реформ Олександра II за умов деякої лібералізації режиму почалося нове піднесення українського руху. Повернулися до активної діяльності колишні кирило-мефодіївці. Після кількох спроб вдалося, хоч і з великим трудом, налагодити випуск у Петербурзі журналу «Основа», навколо якого згуртувалася українська інтелігенція старшого й молодшого покоління і який здобуває добру опінію і в російських літературних колах. На сторінках «Основи» публікуються численні матеріали з української історії та етнографії, а знамениті статті Миколи Костомарова «Две русские народности», «Правда москвичам о Руси»,

«Правда полякам о Руси» доводили національну особність українців, їхню відмінність як від росіян, так і від поляків. Формується концепція української народності. Публіцистика «Основи» обстоювала права української мови та її можливості бути органом національного життя, компетентно протистояла антиукраїнським виступам і слов'янофілів (стаття П. Житецького «Русский патриотизм. Ответ “Дню”» та ін.), і польських газет. Українофільські настрої ширяться і серед полонізованих шляхетських родин правобережної України (т. зв. рух «хлопоманів», з такими визначними постатями, як Володимир Антонович і Тадей Рильський). Великої ваги надається освітянській діяльності. Набуває сили орієнтація на працю серед селянства та міщанства. Пантелеймон Куліш видає популярні книжки для народу; хворий уже Тарас Шевченко задумує серію посібників з лічби, географії, етнографії, історії (але встигає видати, своїм коштом, лише «Букварь южнорусский» – великим як на той час тиражем: 10 тисяч примірників); у багатьох містах і селах України вчителі й студенти створюють безплатні недільні школи, в яких навчання велося рідною мовою. Загалом

створюється ґрунт для нового національно-культурного відродження. Але й це піднесення було зупинене. Наляканий новим польським повстанням та можливістю його відлуння в Україні, царський уряд посилює русифікаційні заходи, в тому числі й на Україні.

Антиукраїнський компонент був незмінним складником антипольської пропаганди реакційного крила російської преси – особливо відзначалися «Московские ведомости» М. Каткова. Здається, жодне число газети гарячого 1864 року не обходилося без редакторської статті з обґрунтуванням необхідності впокорення поляків, викорінення з них почуття своєї національності та впровадження російської освіти й мови – звичайно ж, в інтересах самих поляків, з найкращих почуттів до них. «Именно из человеколюбия, именно из доброжелательства к самим Полякам, надобно желать, чтобы чувство польской национальности, которое делает их непримиримыми врагами России, утратило в них свою силу». Після того, коли генерал М. Муравйов («Муравьёв-вешатель», як його називали на відміну від повішеного Муравйова-декабриста) «сломил мятеж» і «нанёс могущественный удар коренному злу, которым страдал этот край и которое издавна было источником его бедствий» – «положил конец тому двусмысленному положению вещей, которое делало этот край ни русским, ни польским», – після цього настав час рішучої мовної русифікації як гарантії викорінення «чувства польской национальности»: «...Усилия русского правительства к распространению русского языка в польском крае соответствовали бы ожиданиям не только русской и европейской, но и самой польской публики; они удовлетворили бы несомненным желаниям большинства польского населения; они были бы согласны с интересами России, с интересами самих Поляков, с задачами, поставленными для нас историей, и наконец с видами человеколюбия»⁴¹.

Катков уважно «моніторив», як тепер кажуть, і Україну, на яку його раз у раз виводили польські справи. Він гостро заперечує тим, хто закидав йому перебільшення української небезпеки. Пропонує звернути увагу на те, що «жалобы украинофилов» відрізняються від «сетований... Русского человека»: «...оные выражают сожаление и досаду, что на Украине нет железной дороги, когда она уже есть между Москвой и Петербургом, и что украинские

деньги тратятся на удовлетворение чуждых ей интересов». Звідси перехід до головного – Катков мислитель прозірливий. «Вот на какой симптом не худо было бы обратить внимание нашим порицателям. Взвесив его, они не стали бы так равнодушно относиться и к усилиям создать малороссийский язык и литературу. Великое дело язык и литература! Что разошлось в языке и литературе, то разошлось в духе, и того не свяжешь потом никакою материальной силой. (Ось що глибоко розуміли всі колонізатори і глибоко розуміють сучасні неокolonізатори, ставлячи це в основу своєї експансії. І чого не розуміють – чи вдають, що не розуміють – керманічі незалежної України! Але читаємо далі... – ^{1. Дз.}). Только история создаёт язык литературный. А где история Украины?.. Казачьи войны, – разве это история? Также точно ряд песен, воспевающих эти войны, – разве литература?»⁴² Немає потреби полемізувати з людиною, яка не знала ні української літератури, скажімо, доби Бароко (а літературу Київської Русі, звичайно ж, тут до уваги не брала), ні унікальної народно-поетичної спадщини, визнаної у філологічному світі, ні української історії, пам'ятками якої зачитувалось багато росіян. А головне – не брала до уваги творчих сил народу і відповідно потенційних можливостей розвитку професійної культури. Втім, може, навпаки – якраз і брала до уваги, і саме це її лякало? Бо інакше чого ж боятися, якщо історії немає, література неможлива, про окреме існування нема чого й мріяти?!

Катков мислив стратегічно. Його тривожило «упущение предков»: вони доблесно здійснили збройне завоювання багатьох народів, але не досягли «нравственного завоевания» багатьох із них. «Упущение предков» тепер «должно быть восполнено ныне живущими поколениями»: «Торжество какой-либо народности над противными и чуждыми ей элементами не достигается развитием одной внешней силы. Обладая внешней силой, господствующая народность должна стать ещё силою внутренней, и в противных или чуждых ей элементах возбуждать интерес и стремление сближаться и сливаться с нею [...] Предки наши, по средствам своим, не могли совершить внутреннего слияния разнородных элементов, вошедших в область русского народа, но они создали эту область и утвердили её государственное единство. Потомки, “вошедшие в труд их”, получившие их наследие, довершат ли их дело, уплатят ли их долги или погубят и то, что им досталось? Сумеют ли они

совершить внутреннее слияние, или, оставаясь при средствах предков своих, посреди изменившихся обстоятельств, пред лицом новых требований, они утратят и то единство, которое им завещано для дальнейшего плодотворного развития?»⁴³. Як бачимо, нащадки дістали від Каткова і Ко добру «дорожню карту» і вдавалися навіть до незнаних предкам «середств», а проте мети не досягли. Допустили розвал найблагодатнішої з імперій. І тепер постнащадки, в тому числі і з числа малоросів, безоглядних попихачів російського націоналізму, силкуються склеїти до купи розбиту посудину «русского мира». Нарікають на предків... А дарма. Ті робили все, що могли. І розуміли небезпеки, і вперед дивилися.

Ось після польського повстання та враховуючи інформації про український культурний рух міністр внутрішніх справ П. Валуєв видає таємний циркуляр про заборону друку наукових праць українською мовою; художні твори підлягали особливій цензурі.

Спроби української громади хоча б обмежити дію циркуляра нічого не дали. Міністр Валуєв записує у своєму щоденнику:

«28 июля. Утром у обедни. Потом были у меня несколько лиц, в том числе Костомаров, сильно озадаченный приостановлением популярных изданий на хохольском наречии. Мягко, но прямо и категорически объявил ему, что принятая мною мера остается в силе»⁴⁴.

Слова циркуляра про те, що української мови «не было, нет и быть не может» у формі безсмертного бюрократичного афоризму не тільки узагальнювали понад столітній досвід адміністративної боротьби з нею, а й ставали дороговказом для наступних поколінь шовіністів. Але справа не обмежувалася мовними санкціями. Було заборонено недільні школи (згодом відновлено, але вже в незначній кількості); вислано за межі України ряд запідозрених у «сепаратизмі» діячів громад. Український рух вважають інспірованим іззовні, а М. Катков навіть пов'язав його із якоюсь нібито світовою змовою проти Росії.

Ще більшого удару українському культурному рухові завдав т. зв. Емський указ, підписаний Олександром II 30 травня 1876 року у німецькому місті Емсі, де цар відпочивав. До появи указу прислужилася доповідна записка помічника попечителя Київської навчальної округи, відомого українофоба М. Юзефовича, який відзначився ще при викритті Кирило-Мефодіївського товариства.

Указ забороняв публікувати не лише оригінальні твори українською мовою, а й українські переклади з будь-яких мов, у тому числі й російської; провадити театральні вистави й концерти українською мовою; друкувати українські тексти під нотами пісень. Водночас заборонялося ввозити з-за кордону на територію Російської імперії будь-які книжки українською мовою. Цій забороні надавалося особливого значення, оскільки уряд убачав велику небезпеку в розвитку українського руху в півдавстрійській Галичині, де друковано те, що неможливо було опублікувати в Росії, – не дарма Галичина дістала тоді назву «українського П'ємонту».

На підставі Емського указу влада припинила культурно-освітню діяльність громад, ліквідовано навіть Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в Києві. Емський указ царя не був імпровізацією. Його ретельно готували. 27 серпня 1875 року головний начальник III Відділу Собственной Его Императорского Величества канцелярії генерал-ад'ютант Потапов адресує відповідним установам резолюцію імператора: «Государь император в виду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малорусском языке, – Высочайше повелеть соизволил учредить под председательством Министра Внутренних Дел и Министра Народного Просвещения, обер-прокурора Святейшего Синода, главного начальника III Отделения Собственной Его Величества Канцелярии и председателя Киевской Археологической Комиссии тайного советника Юзефовича» комітет «для всестороннего обсуждения этого вопроса»⁴⁵. На засіданні Комітету укладено «Проект к пресечению украинофильской пропаганды, составленный на основании доклада Юзефовича». Він і ліг в основу Емського указу. Комітет працював не дарма і назвав найвідоміших із українофілів: Костомаров, Драгоманов, Чубинський, Куліш, Кониський... За результатами роботи Комітету міністр народної освіти Толстой дав вказівку про «необходимость самого тщательного и осмотрительного подбора преподавателей в учебные заведения округов Харьковского, Киевского и Одесского, причём со стороны совещавшихся лиц было выражено желание, чтобы оканчивающие курс в учебных заведениях которой-либо из губерний, входящих в состав вышепоименованных округов, были по мере возможности направлены в губернии того же округа»⁴⁶. Профілак-

тику (висловлюючись мовою пізніших борців з українським «націоналізмом») проводили широко. Так, у «Деле об украинофилах и о доставлении списков учителей в Министерство Народного Просвещения с отметкой против каждого о неблагонадёжности» (22 червня 1876 – 17 грудня 1877) налічувалося 125 аркушів.

«При Олександрі II, після польського повстання 1863 р., яке відгукнулося в Київській губернії, почалася брутальніша русифікація, – писав Володимир Вернадський. – Вона виявилася у боротьбі з корінним українським населенням і чітко відобразилася в указі, піпаному Олександром II в Емсі у 1876 р., про заборону надалі друкувати українською мовою. Тому в Києві мого часу і в територіально українських університетах: Київському, Харківському, Одеському (Новоросійському) ідейні українські вчені не могли надійно влаштуватися. Навпаки, на історико-філологічних факультетах, де національні традиції могли виявлятися яскраво й сильно, підбір професорів був для України надзвичайно несприятливим. Систематично впродовж 40 років міністерство заміщало кафедри особами, які ставилися до українського руху різко негативно або й вороже. В цих університетах завжди існувала більшість, яка систематично проводила тенденцію русифікації»⁴⁷.

Де не допомагала «профілактика», вдавалися до репресивних та адміністративних заходів. О. Кониського, поета, автора вірш-молитви «Боже Великий Єдиний», організатора недільних шкіл на Полтавщині, заслали до Вологди, а потім Тотьми; Павла Чубинського, автора вірша «Ще не вмерла Україна», дослідника етнографіа, за активну українофільську діяльність – до Архангельська; Петра Єфименка, історика і етнографіа, – в Архангельську губернію; поет-байкар Леонід Глібов, редактор і видавець

«Чернігівського листка», після його закриття був звільнений з посади вчителя гімназії і висланий з Чернігова; змушений був припинити свою просвітницьку діяльність Анатоль Свидницький, автор талановитої повісті «Люборацькі»...

Антиукраїнська спрямованість внутрішньої політики царизму досягла апогею за Олександра III, коли російський націоналізм став офіційною ідеологією влади. Справа дійшла навіть до царевого указу про заборону хрещення українськими іменами (1881).

Важливу русифікаторську функцію протягом усієї історії Російської імперії виконувала офіційна російська православна церква.

Цю свою місію вона здійснювала цілеспрямовано і нею пишалася. «Пусть подумают, что присоединение к православию есть наиполнейшая руссификация (выражаясь языком современной школы), не преоблачение, а пресуществление инородца, во втором, в третьем поколении в коренного русского человека, тогда как отпадение русского от православия в иные секты (за исключением ближайшего к православию старообрядчества), особенно же в рационалистические, – молоканство, штунду, пашковство, нигилизм, толстовство, перерождает русских в нерусских»⁴⁸.

Церковні ієрархи активно включалися в політичну боротьбу з українофільством, прямо пов'язуючи його з «мазепинством» і, звичайно ж, викриваючи його польське коріння. «Так называемые украинофилы, или точнее украиноманы, живя и в действительной жизни современной своей несбыточной мечтой о “самостийности” Украины, и исторические судьбы Киевской и Московской Руси рассматривают под углом этой своей мечтательной точки зрения. Конечно, они любят свою родину, но по-своему, по-своему и ревнуют о благе и славе её исторических. Оценивая по достоинству эту их любовь к родине и ревность о “самостийной” славе её, мы можем сожалеть только о том, что они до сего времени не приобрели сами себе нравственной духовной “самостийности”, самостоятельности, и вследствие этого, как истинные по духу мазепинцы, последователи Мазепы, смотрят на минувшие и настоящие судьбы “Украины” очами полонофилов или полономанов поляков, вечно враждовавших с православной Россией... Хотя бы они, вслед за безумными завываниями беспочвенных мечтателей, поющих “еще польска не сгинела”, пели бы свои песни о “самостийности” Украины, но грозный глас Божий давно прогремел в судьбах истории Киевской Руси с Московской [...] Такова воля Божия. Кто прайся, кто спорит со Мною? Говорит Господь. Поэтому и мазепинцам-украинomanам нужно бы напомнить слова Господа Иисуса Христа, сказанные св. ап. Павлу: “жестoko (напрасно. бесцельно, бессмысленно) есть противу рожна прати” [...] Берегитесь таких людей, православные! Они враги ваши, родины, Царя и Бога»⁴⁹.

Синод забороняв навіть будувати церкви, малювати ікони в українському стилі, вбачаючи в цьому вияв «мазепинства». Не допускалася українська вимова в богослужінні, не кажучи про проповіді українською мовою.

Посилення репресій проти всіх виявів українського національного життя в 70 – 80-ті не випадкове. По-перше, воно було зумовлене загостренням націоналістичного курсу влади, по-друге, її стурбованістю тим, що всі попередні заходи не змогли викоринити «українофільство». Невдовзі *українське питання* стане одним із найпекучіших у Російській імперії, і Володимир Вернадський напише: «Сутність українського питання полягає в тому, що українська (малоросійська) народність виробилася в чітко окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій намагання ближніх і дальніх родичів перетворити її на звичайний етнографічний матеріал для посилення панівної народності лишались і лишаються безуспішними. Національна самосвідомість українців розвинулася на ґрунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тяжінь та нашарувань, що пов'язують Україну із Західною Європою, та історично зумовленого ладу народного життя, перейнятого духом демократизму». І далі, після короткого огляду історії насильницької ліквідації української автономії: «Проте національне життя на Україні не зникло: воно в цей час (XIX ст. – *І. Дз.*) почало відроджуватись у нових формах, відповідно до нових умов. Завдяки зверненню українських письменників до живої народної мови набула значного розвитку і зробилась могутнім фактором національного українського руху оновлена література, близька широким масам українського наслення. [...] Відродження українського руху в нових формах одразу ж спричинило суворі репресії уряду й поклато початок новому періодові боротьби офіційної Росії з українською народністю – цього разу уже, головним чином, з національнокультурною стороною її життя як реальним обґрунтуванням національної самосвідомості української ітелігенції. В офіційній термінології український рух цього періоду дістав назву “українського сепаратизму”».

Заходи уряду проти українського руху, крім особистого переслідування українських діячів, проявились у винятковому цензурному режимі, який обмежував вживання української мови в друкованій найвужчих рамках, – в утисках української драматургії та сцени, в гонінні української мови у школі, в загальному ворожому ставленні до будь-яких доказів української національної самосвідомості чи навіть стихійного потягу до національного українського елемента.

У часткових проявах боротьби з “українським сепаратизмом” адміністрація, особливо місцева, доходила до переслідування найбезневинніших і найприродніших проявів української стихії – таких, як співання народних пісень, виступи кобзарів тощо»⁵⁰.

Українство впливало на народницький рух, на просвітянство. Діяли напівпідпільні гуртки культурницького характеру. Народжуються театральні трупі М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, невдовзі здобуває велику популярність національно зорієнтований «театр корифеїв» з П. Саксаганським, М. Садовським, М. Заньковецькою. З Галичини, а потім із Женеві М. Драгоманов викриває деспотичний і русифікаторський царський режим, його справу підхоплює І. Франко. У галицьких виданнях друкуються твори І. Нечужа-Левицького, який уперше показав тип українського інтелігента із зародками національного самоусвідомлення та спробував «поставити питання про необхідність в першу чергу національного визволення» (О. Білецький); у своїх науково-популярних та публіцистичних працях Нечужа-Левицький доводив самотність українського народу та його культури, виступав проти мавпування російських зразків і русифікації («Світогляд українського народу в прикладі до сучасності», 1868–1871; «Історія Русі», 1879; «Українство на літературних позовах з Московщиною», 1891).

Дальший розвиток української літератури пов’язаний з творчістю Михайла Старицького, Панаса Мирного, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського. У творчості Миколи Лисенка найвищого рівня досягає українська музика. Які при цьому перешкоди доводилося долати українським культурним діячам, можна прочитати хоча б у спогадах М. Садовського «Мої театральні згадки».

Але наприкінці XIX ст., з наростанням революційного руху в Російській імперії, піднесення українського культурного життя стало очевидним, а його ігнорування безглуздим. Дискримінаційні заходи проти нього викликають дедалі більший спротив українців і протест видатних діячів російської культури та особливо революційної молоді. Про деморалізуючий вплив мовної асиміляції писав О. Потебня. За скасування Валуєвського та Емського указів висловилася Комісія Імператорської Академії наук, до якої входили академіки О. Шахматов, В. Зеленський, Ф. Корш – автори меморандуму Академії наук «Об отмене стеснений печатного малорусского слова» (1905).

Своєрідним символом, що об'єднував людей різних національностей у їхньому протистоянні царському деспотизмові, стала могила Тараса Шевченка на канівській горі, відвідати яку вважали важливим для себе багато відомих письменників та культурних діячів і на яку багато хто з революційної молоді ішов із зрозумілим піднесенням. До книги прочан записують зворушливі слова українці, білоруси, росіяни, грузини, поляки, євреї, німці, латиші, вірмени, чехи, англійці, французи... Ось типовий запис, який зробили петербурзькі студентки 1904 року: «С далёкого севера мы пришли на твою могилу, незабвенный поэт. На берегу родной твоей реки, у твоего креста мы читали твои думы, близкие и родные нашему сердцу. Привет тебе, великий певец Украины, борец за родину и правду. Благослови и нас на это дело».

На цей час український культурницький рух виразно переростає в політичний. Уже створена 1897 року з ініціативи О. Кониського Українська загальна позапартійна організація (УЗПО) ставила за мету боротьбу за національні права українського народу, і не дарма серед її членів були найвидатніші представники української інтелігенції, багато з яких навесні 1917 року увійшли до Центральної Ради. Невдовзі почали створюватися виразно політичні українські партії з тенденцією до радикалізації національної програми. Загальноросійська буржуазно-демократична революція 1905–1907 рр. була ознаменована бурхливим піднесенням національних рухів у всіх «окраїнах» Російської імперії. За умов послаблення деспотичного режиму і тимчасово здобутої порівняної свободи слова відбувається становлення української преси, легалізується рідна мова народу, зростає національне самоусвідомлення. Але з придушенням революційних виступів робітництва і селянства знову запановує реакція, і український рух опиняється під її прицілом.

Наляканий подіями правлячий клас – поміщицтво і царська бюрократія – мобілізують на захист режиму темні сили суспільства, використовуючи націоналістичні та шовіністичні настрої. Створюються чорносотенно-монархічні організації – «Совет объединённого дворянства», «Союз Михаила Архангела», «Союз русского народа», «Русское окраинное общество», «Окраины России», «Русское собрание» та ін. Через свою пресу, з трибуни Державної Думи, у своїх місцевих осередках вони ведуть потужну пропа-

гандистську кампанію, зображаючи революційний рух як справу рук євреїв та іногородців, жертвою яких став російський народ, а щодо українського «сепаратизму» активізуючи ще і традиційну версію про «австрійську інтригу». Справжнє цькування українства як злочинного «мазепинства» і сепаратизму розгорнули київські «истинно русские» на чолі з редактором «Киевлянина» Д. Піхном та його вихованцем Василієм Шульгіним, київський «Клуб русских националистов». З'являється низка спеціальних публікацій та книжок, присвячених розвінчанню українського руху, з виразно донощицьким духом.

Серед них справжньою енциклопедією інсинуацій стала «фундаментальна», на майже 600 сторінок, з претензією на документальність, праця С. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (К., 1912).

Це – плід неабияких зусиль ученого фіскала, який скрупульозно вишукував усе, що могло б довести, по-перше, «руссофобію» т. зв. «української партії», українофільства взагалі; по-друге, необхідність рішучих державних заходів для їх придушення, оскільки йшлося про загрозу існуванню Росії. Під цим кутом зору він «перелопатив» усю антиукраїнську пресу в Росії та за її межами і склав справжню антологію стереотипних звинувачень на адресу зловорожого українства. Зрозуміла річ, свята правота його переконань спирається на «докази» того, що українці – це «русские», їхня мова – діалект російської (варіант: в одних випадках пародія на російську, в інших – пародія на польську), вона чужа й незрозуміла самим українцям («руским»), і все українство – результат польських, австрійських, німецьких та інших антиросійських інтриг. Завдання С. Щоголева утруднювала та обставина, що на цей час українська література вже мала неабиякі здобутки і відповідний авторитет серед частини російської суспільності. Але він блискуче виходить із цієї ситуації. Посилаючись не на літературні тексти (які він хтось на чи й читав), а на вибіркові відгуки про них, він імітує впевнену обізнаність і складає свої суворі присуди. Література, звісно, нікчемна, як нікчемна і наука та публіцистика, проте, дивним чином, вони всеодно шкідливі й небезпечні. Особливо погану справу роблять ті росіяни, які підтримують українофільство, а також іногородці й іноземці, – а їх виявилось немало (цій темі присвячений розділ XVI: «Українофільство іногородцев и иностранцев», зачіпається

її і в інших розділах). Перепадає і «русському академику Шахматову», і філологу Ф. Коршу, і історику А. Погодіну, і «проф. Овсянко-Куликовському», який назвав поезію Шевченка «благовестом будущего возрождения Украины», і «проф. М. Ковалевському», і «московському профессору А. Крымскому», і Д. Багалію, і «українцю семитской марки В. Жаботинському» («щирому українцю», іронізує Щоголев), і «присяжному поверненому» Беренштаму, і «екатеринославському помещику Гершу Боруховичу Кернеру», і «сефардиму» (тобто з іспанських євреїв, а не польських – «ашкеназі») «г. Перетцу», який у філології «является прямым дополнением историка г. Грушевского», і емігрантському

«Союзу прогрессивной польской молодёжи», і «полякам» В. Липинському та М. Тишкевичу, і «руссофобу» А. Шептицькому і ще багатьом... Особливу увагу приділено Т. Шевченку, М. Костомарову, М. Драгоманову, І. Франку, М. Грушевському («инородствующий русский»), М. Сумцову, С. Єфремову, Б. Грінченку, Д. Багалію, І. Стешенку та іншим «отщепенцам». Зрозуміла річ, усі вони, як і інші діячі української науки, літератури, культури, цікавлять Щоголева лише під кутом зору пошуку в них якихось неприпустимих поглядів про національну окремішність. З літераторів талант визнає, за специфічним критерієм, тільки Коцюбинському («сильно подражающий нашему Горькому» –?! – він був у добрих стосунках з Горьким, але в чому «подражал», та ще й «сильно?») і Винниченку («наполовину уже вернувшийся в ряды русских собратий по перу» – це тому, що його радо перекладали в Росії?).

Маска нібито «об'єктивного» дослідника ніяк не тримається на обличчі ненависника, і він її остаточно скидає, коли переходить до свого основного завдання: порада урядові, як краще боротися з українством. Тут він «на коні» – з кінної поліції. Посудіть самі.

«В борьбе с украинской партией и несомой ею доктриной должны обществу придти на помощь наши законодатели и правительство» (с. 555).

Насамперед «должны быть караемы» спроби «обособления интересов малорусского населения», «изображать его поработанным народом, не распоряжающимся свободно своей этнографической территорией» (с. 557). Найбільшу небезпеку являє українське СЛОВО – носій національної сутності. Глибоко тривожать його не тільки «повторяющееся из года в год празднование

“роковин” Шевченка», поезію якого він нещадно викриває за революційність, за ідею України «без холопа і без пана», а й навіть те, що українці влаштовують похорони й поминки своїх діячів, виголошуючи промови українською мовою: «Нас подобные демонстрации интересуют постольку, поскольку они помогают росту украинского движения, либо выясняют идеологию партии и контингент её друзей» (с. 318). І він дає хроніку таких похорон (Б. Грінченка, В. Доманицького, навіть С. Муромцева в Москві) та докладний опис крамольних виступів українською мовою. Прямо тобі й КГБ не треба! Не оминув він і кобзарів. Далі йде стратегічніше: дуже пильно придивляється до діяльності «Просвіт» і «Громад», до читальень і «народных чтений». «Систематическая борьба правительства с украинским движением должна выразиться в предохранении южнорусской деревни от современной “украинской литературы”, т. е. от книжного “украинского языка и фонетического правописания”» (с. 558). Місто він уважав достатньо відпорним на українську недугу, хоч і тут пропонував профілактичні заходи. Головну ж небезпеку відчув непомильно. «Украинские Просвиты, по точному смыслу сенатских разъяснений, не могут быть в России разрешаемы, а существующие должны быть закрыты [...] безусловно и немедленному закрытию подлежат, конечно, и те отделения и учреждения (читальни) Просвит, которые работают в сёлах и рабочих посёлках». Просвіти у великих містах мають бути перетворені на клуби, де українська мова допускається лише на закритих зібраннях. Ці зібрання «не могут быть посещаемы воспитанниками низшей и средней школы, а равно и народными учителями (в чём от последних отбирается, при вступлении в должность, письменное обязательство)» (с. 560). Публічні лекції приватних осіб мають провадитися тільки російською мовою, але допускається, для кращого розуміння слухачів, вживання «отдельных южнорусских, чисто народных (виділено в автора. – І. Дз.) слов и выражений» (с. 561). Звичайно ж, під постійною пильною увагою мають перебувати освіта, шкільництво, надто початкова школа. «Наибольшего внимания и попечения со стороны общества, органов самоуправления, правительства и законодательства требует наша южнорусская народная (начальная) школа в смысле незыблемости русского преподавания и охраны её от украинской литературы и от “украинского” языка в устах преподавателя». Але не

тільки дітей та юнацтво слід оберігати від української мови й літератури. «Украинские отделы в библиотеках учительских институтов и других средних школ недопустимы» (с. 562). Водночас «не менее важно предохранить школяров от доступа к ним украинского перевода св. Писания...» (с. 565). Ще задовго до Хрущова й Брежнева Щоголев пропонував: «...тем учителям, которые поднимут русскую грамотность своих учеников выше среднего уровня, а равно и много потрудившимся в деле внеклассного и внешкольного русского просвещения (чтения, спектакли) должны быть выдаваемы особые денежные награды» (с. 566). Не раз говорить Щоголев про шкідливість українського професійного та народного театру і зрештою робить висновок: «Народным учителям должно быть возбранено не только участие, но и какая-либо прикосновенность к малорусским спектаклям и литературно-декламационным вечеринкам»; натомість «правительство и земство должны всячески поощрять инициативу сельских учителей по постановке простонародных пьес на русском языке, по устройству русских чтений, популярных лекций и т. п.» (там само). Слід провести зачистку педагогічних кадрів. Вчителі повинні «подтвердить добровольно и сознательно (в письменной форме) свою солидарность со взглядами правительства на задачи южнорусской школы и на способ педагогического выполнения этих задач», хто ж такого підтвердження не дасть, той має бути звільнений, хоч йому гуманно можна запропонувати «продолжение своей деятельности в губерниях с немалорусским населением», залишати ж таких «в малорусской деревне», навіть заборонивши вчителювання, – «весьма вредно»: «пристраиваясь к местному кооперативу, учреждению мелкого кредита, читальне, церковному хору, такой деятель переносит пропаганду на взрослых крестьян, критерий которых в вопросах культуры почти не возвышается над детским» (с. 563). Крім учителів і сільського духовенства (шкідливість проповідей у церкві українською мовою Щоголев особливо наголошує), – до груп ризику належать «соприкасающиеся с населением специалисты: земские инструкторы, санитарный персонал, руководители сельских кооперативов и т. п. Всякие проявления антирусской деятельности со стороны этих лиц, напр., выполнение ими роли украинских лекторов или коммивояжеров украинской прессы должны быть не только пресекаемы и караемы, но, по возмож-

ности, и предупреждаемы» (с. 567). Тут немає ані можливості, ані потреби розглядати всю розгорнуту до найменших подробиць «схему средств самообороны русской культуры и государственности от язвы украинства», як атестує С. Щоголев свою поліційну розробку. Довелося б присвятити їй ще не один десяток сторінок. Але, здається, і так усе зрозуміло. Проте сам інтелектуальний фіскал досить скромно оцінює свою титанічну працю і не вважає, що він вичерпав тему, натомість закликає до співучасті в доносицькій діяльності всіх охочих. «Наше скромное желание заключается лишь в том, чтобы поднять вопрос об истинной идеологии украинского движения, ведущего поход на самые драгоценные сокровища русского народа: его историческую традицию и его современную культуру. Пусть русский читатель подвергнет эту схему пересмотру и критике, пусть он её забракует и придумает свою. Но если читатель принадлежит к общественным деятелям или соприкасается с таковыми, то пусть он не молчит, а требует и требует громко, чтобы наши законодательные учреждения отмежевали украинской партии такое место, какого она заслуживает по своему внутреннему содержанию». Як добре відомо, таким заслуженим місцем, що його радо «отмежёвывали» і в XIX, і в XX століттях, був «Сибір неісходимий»...

Звичайно, крім Каткових і Щоголевих, у Росії були й інші громадяни («В нашей академии наук “украинцами по духу” являются великороссы г. Корш и г. Шахматов», – скаржився Щоголев, на с. 434). Але чи не більше було тих, хто його надихав, наприклад, такий громадянин, як міністр внутрішніх справ, а потім прем'єр-міністр П. Столипін, який кров'ю придушив революційний рух і якого, забувши крилатий вираз «стольпинские галстуки» (петля для «бунтівників»), нині глорифікують неомонархісти й реставратори «русского мира», в тому числі й з «українського» політикуму. В словах Столипіна Щоголев знаходить підтвердження своєї віри в «пруссские марки» як стимул українського руху (с. 494). Тішить його і рішуча позиція Столипіна в боротьбі з іногородцями. «Покойный Министр Вн. Дел Столыпин, в циркуляре от 20 января 1910 года на имя губернаторов, высказался против регистрации в России инородческих обществ, имеющих целью узкое национально-политическое самосознание». Тут Щоголев навіть дозволив собі цікаву порадку: мовляв, не варто до іногородницьких товариств відносити

українські – вони небезпечніші, і до них потрібен інакший підхід. «Эти общества, несомненно, – антигосударственны; они стремятся развить центробежные явления в самом теле русского народа, ведут проповедь инородческих тенденций в одной из его ветвей, а потому гораздо опаснее инородческих ассоциаций, работающих только над придатками к русскому народному телу или даже над вкраплениями в это тело. Деятельность украинских обществ должна быть возможно ограничиваема, с нею нужно бороться, но нужно помнить, что эти общества состоят из русских людей, распропагандированных “инородствующими” русскими же агитаторами» (с. 277). Тобто, до них бажаним є хитріший підхід, з розрахунку не тільки на заборону, а й на «переагітування», внутрішній розклад: деукраїнізувати, повернути в «русскість». Безсмертна порада!

Майже в той самий час, що й фундаментальний обвинувальний акт Щоголева, з'явилася і ще одна книжка, «скромніша», але не менше донощицька – колишнього ліберала і дворянського українофіла А. Стороженка «Происхождение и сущность украинофильства» (К., 1911). Він не тільки ловить українських діячів на крамолі, а навіть пропонує з'ясувати: «не скрываются ли под некоторыми «украинскими» псевдонимами злобные сыны Иуды?» Підставою для такого припущення є те, що і українофіли, і «сыны Иуды» однаково прагнуть «политических переворотов», і не випадково «профессор Грушевский» виступає на боці євреїв. І мова українська – вигадка українофілів, відповідно до їхніх антидержавних планів, особливо тут відзначається все той же «профессор Грушевский»⁵¹. Це було б смішно, якби не звучало актуально: щось подібне чуємо і сьогодні від радетелів за українську мову з числа її «знавців»-ненависників....

Розгорталося широке ідеологічне обґрунтування політики русифікації, заклик до посилення репресивних та заборонних заходів. І вони не забарилися. Уряд П. Столипіна під приводом «єдинства русского народа» вимагав боротися з ідеєю «возрождения старой Украины» та «устройства на автономных национально-территориальных основах».

Було знову заборонено низку «Просвіт» та українських газет у Петербурзі, Харкові, Полтаві, Холмі; заборонено відзначення 50ліття від дня смерті Тараса Шевченка.

Новий імпульс дістають київські «истинно русские» та російські націоналісти з малоросів у провінції.

«Запальні націоналісти перейшли од слів до діла, од україножерних вигуків по “Киевлянинах” та “Подольянинах” до трощення шибок в українських редакціях, книгарнях та товариствах, до заливання чорнилом тротуарів перед ними [] І це робили не тільки люди з громадського дна. Далеко гірше, що тактика маніфестацій по шибках прищеплюється і цілком, здавалося б, інтелігентним сферам». А в провінції просто забороняли передплачувати українську пресу та звільняли з роботи непослухів⁵².

Невдача революції, її негативний досвід викликали глибоку ідеологічну та світоглядну кризу і серед російської інтелігенції. Автори знаменитого збірника «Вехи» вдалися до цілковитої ревізії світогляду російської інтелігенції, власне її революційно-демократичної та ліберальної традиції, звинувативши її у відщепенстві від народу, закликаючи до покаяння і до нової релігійної свідомості. Серед авторів «Вех» були П. Струве, С. Булгаков, М. Бердяєв, С. Франк, М. Гершензон та інші відомі мислителі й політики. Однак їхній ревізіонізм не був сприйнятий значною частиною інтелігенції, як революційної, так і ліберально-демократичної. У збірнику статей «Интеллигенция в России» (Санкт-Петербург, 1910) з критикою «віхівства» виступили К. Арсеньєв, Н. Гредескул, М. Ковалевський, П. Мілюков, Д. Овсянко-Куликовський, К. Петрункевич, М. Славинський, М. Туган-Барановський. Зокрема, відзначався крен «віхівців» у бік націоналізму «господствующей русской народности», що в поглядах П. Струве наближався до імперіалістичної ідеї «Великой России» (с. 162–163: у статті П. Мілюкова «Интеллигенция и историческая традиция»).

У цей період українське питання дебатуються і на засіданнях Державних Дум – за участю як українських, так і російських депутатів. Зокрема, особливо гострими були дебати щодо урядового проекту виділення Холмщини в окрему губернію зі складу Варшавського генерал-губернаторства. Праві в союзі з церковниками підтримували проект, який, на думку уряду та їхню, був спрямований на захист прав «русских». Прогресисти й почасти кадети критикували його, вказуючи, що примітивні методи вирішення «русского дела» на Холмщині приведуть до зворотних результатів, оскільки його населення – українці, а не росіяни. Про це говорили депутат з Одеси О. Никольський та депутат з Києва І. Лучицький; останній критикував законопроект за відсутність гарантій проти

«обрусіння» та права вчитися в школах рідною мовою. Найрізкіше виступив від соціал-демократичної фракції М. Покровський. Законопроект, казав він, – дітище російських націоналістів. «Русский национализм к народу русскому, к демократическим массам относится со всей ненавистью, как и ко всей демократии – будь она русской, великороссийской, малороссийской, польской, литовской и еврейской... Заверение в любви своей к русским... им нужно для того, чтобы открыть себе путь травить другие национальности». Насправді ж вони люблять із росіян тільки 130 тисяч поміщиків. Що ж до «русских» Холмщини, казав Покровський, то вони – українці, над якими чинили насильства протягом століть як католицизм, так і православ'я. На ці тези виступу Покровського посилався журнал «Просвещение» (1912, № 20), підкреслюючи, що на Холмщині росіян, крім чиновників і солдат, «нет и никогда не было», а ті селяни, яких законопроект називає «русскими», насправді «принадлежат к украинской национальности»: «Теперь их ополячивают, тогда будут русифицировать»⁵³.

Звичайно ж, закон був схвалений голосами правої більшості. Новий етап переслідування українців настав із початком Першої світової війни. Було заборонено майже всі українські газети, навіть ті, які виступали з «патріотичних» позицій. На засіданні Державної Думи 26 серпня 1915 року депутат А. М. Александров виступив з промовою про утиски української преси. Він, зокрема, сказав:

«Нет большего преступления, гг., как посягать на язык и особенности национальной культуры, но ни один народ не испытывает этого горького чувства, как великая отрасль русского племени – украинский народ; за ним не признают никаких культурных ценностей, за ним отрицают то, что признают за другими народами, его бойкотируют, его раздражают, его оскорбляют»⁵⁴.

Успішний наступ Брусилова і «визволення» Галичини восени 1914 року відкрили шлях brutальним репресіям, нищенню інфраструктури українського громадського і культурного життя в Галичині, насильницькому впровадженню православ'я, депортації найбільш активних політичних і церковних діячів, включно з митрополитом Андреем Шептицьким.

Тільки Лютнева революція 1917 року поклала край brutальним формам придушення українського національного життя в межах

Російської імперії. Русифікаторська політика царизму не змогла придушити визвольних прагнень в українському народі, і це переконливо засвідчили наступні події, що зумовили створення Української Народної Республіки, піднесення й політичну самоорганізацію українського руху на всіх теренах розселення українців – південній Вороніжчині, Кубані, Далекому Сході. Чи потрібне красномовніше спростування великодержавницького міфу про нібито неорганічність, «надуманість» ідеї українського самовизначення, про польські, австрійські чи ще чийсь інтриги, про «пруські марки» тощо? Мабуть же, були й монгольські тугрики, китайські юані та японські єни, бо ось читаємо у дослідника: «Сформировавшееся на Дальнем Востоке после свержения царизма под непосредственным воздействием процессов национального пробуждения, развернувшихся на Украине, украинское национальное движение представляло собой довольно стройную и разветвлённую систему национальных организаций, охватывавшую практически всю территорию Дальнего Востока, включая Забайкалье и всю полосу отчуждения КВЖД. Оно включало ряд национальных культурно-просветительных, политических, профессиональных, молодёжных организаций, а также созданных явочным порядком национально-представительных органов, призванных представлять и защищать национальные интересы украинского населения Дальнего Востока [...] Программа украинского национального движения на Дальнем Востоке также формировалась под воздействием программных положений общеукраинского национального движения [...] Несмотря на территориальную разделённость и отсутствие длительный период в условиях гражданской войны каких-либо связей с Украиной, украинское движение на Дальнем Востоке остро реагировало на процессы, протекавшие на родине. Более того, на первом этапе его развития, по меньшей мере вплоть до весны 1918 г., оно развивалось под лозунгом оказания моральнополитической поддержки и практической помощи родине и её высшему представительному органу – Украинской Центральной Раде в отстаивании национальных прав и свобод, в борьбе за достижение сначала автономии, а потом и независимости Украины»⁵⁵. Як відомо, Українська Крайова Далекосхідна Рада, що об'єднувала Окружні Ради Зеленого Клима, Забайкалля, Манчжурії, проіснувала до 1922 року, коли більшовики, зміцнив-

ши свою владу на Далекому Сході, розігнали її та скарали її діячів. Але слід від цього національного руху залишився настільки глибокий, що наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. довелося і на Далекий Схід поширити політику українізації.

Однак непередбачувані масштаби українського національного руху на різних теренах Російської імперії аж ніяк не означають, що довготривала русифікаторська діяльність царського режиму була зовсім безуспішною і не вплинула на подальшу історичну долю України. Недостатній культурний потенціал, денационалізованість більшої частини міського населення та робітничого класу, несконсолідованість суспільства навколо національного державницького проекту та невизрілість, у масових вимірах, самого цього проекту – все це були наслідки століть русифікації, і вони великою мірою зумовили слабкість УНР та полегшили більшовицькій Росії як ідеологічно-пропагандистську, так і політичну та збройну експансію проти неї.

Русифікація в добу СРСР

«Братство народів», купленне ціною духовного обезличення всіх народів, – гнусний подлог.
Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. – М., 1995. – С. 331.

Короткочасне існування УНР за надзвичайно складних і тяжких внутрішньої зовнішньополітичних обставин, за умов протистояння збройній більшовицькій агресії та політичної нестабільності, все-таки ознаменоване спалахом надій і пробудженою енергією культурної праці. Преса, книговидання, театр, мистецьке життя, освіта, в тому числі вища, – все це починає набирати національного характеру, долаючи спадщину русифікації. Попереду відкривався шлях до демократичного суспільства, в якому український народ зможе розкрити свої творчі сили. Однак ступити на нього не вистачило історичного часу. Українська Народна Республіка стала жертвою як збройної інтервенції, так і власної слабкості та політичних і соціальних конфліктів у середині суспільства.

Перший прихід до Києва більшовицько-есерівської армії Муравйова в 1918 році позначений жорстоким антиукраїнським терором, спрямованим насамперед проти інтелігенції, а зрештою і проти всіх зовнішніх ознак українськості, насамперед мови, за яку могли просто розстріляти на вулиці, про що залишилося багато свідчень очевидців. Однак імідж антиукраїнськості не йшов на користь більшовикам, і вже в 1919–1920 роках вони, навпаки, починають використовувати українську атрибутику. Спершу це виглядало як маскарад. Однак подальший «досвід» спілкування з українським селянством, повстанські рухи в Україні («За свідченням Х. Раковського, тодішнього голови уряду, що його призначила Москва для України, лише за три з половиною весняні й літні місяці 1919 р. на Україні відбулося 328 повстань!»⁵⁶) як і спротив у національних «окраїнах», що прагнули незалежності від Росії, змусив керівництво РКП(б) до глибокого перегляду своєї національної політики та відносин із селянством, а також із національною інтелігенцією. Зокрема, не так із стратегічних міркувань, як із тактичних розрахунків шукалося підтримки з боку дуже впливової серед селянства та української інтелігенції партії боротьбистів (В. І. Ленін під той момент говорив: боротьбисти відрізняються від комуністів тільки тим, що стоять за безумовну незалежність України, а це, мовляв, для справи комунізму не головне), яка своєю чергою шукала порозуміння з більшовиками, щоб забезпечити саме існування України, врахування її національних інтересів у тій світовій революції, яка здавалася неминучою, а потім у будівництві соціалізму, альтернативи якому не бачилося.

Нині панує спрощення до примітивності бачення тодішньої історичної ситуації, не враховується розмах пролетарського руху в Європі та національно-визвольного в колоніях, що створювало – як виявилось, на деякий час – гіпноз комуністичної історичної перспективи. Сучасний напівучений публіцист не хоче знати історії в усій її складності, чує в ній лише ті голоси, які йому до вподоби, а тому вважає лівий табір українського руху мало не посібниками колонізаторів. Насправді ж боротьбисти, Українська комуністична партія А. Річицького та Ю. Мазуренка, як і «націоналухильники» в УКП(б), хоч і зазнали поразки й були послідовно знищені, але все-таки деякий час впливали на практику проведення національної політики більшовиків в Україні. Без їхніх зусиль не

було б умов для того піднесення національного самоусвідомлення й національної культури, яке відбулося в 20-ті роки і здобутки якого так і не вдалося зовсім викреслити з нашої історії кільком поколінням русифікаторів. Боротьбисти з великою мужністю обстоювали свою незалежницьку позицію, викривали шовіністичні тенденції в більшовицькій партії та рабське пристосуванство малоросів. Ось що, наприклад, говорив Олександр Шумський, один час нарком освіти уряду УСРСР, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в 1926 році: «У партії панує російський комуніст, що з підозрою та недружелюбством, щоб не сказати сильніше, ставиться до комуніста-українця. Панує він, спираючися на ганебний шкурницький тип малороса, котрий за всіх історичних епох був однаково принципово лицемірний, по-рабськи двоєдушний і зрадливо нищий. Зараз він блискотить своїм псевдоінтернаціоналізмом, жонглює своїм безніяким ставленням до всього українського і ладен завжди обплювати його (може, іноді по-українському), якщо не дасть йому можливість здобути посаду»⁵⁷. Доля Олександра Шумського відома...

Серед боротьбистів особливо яскравою була постать Василя Блакитного, талановитого поета і публіциста, політика й організатора, людини надзвичайної особистої привабливості й гідності, який «без страху й докору» обстоював поєднання соціальних завдань революції з національними і сміливо виступав проти будьякої колонізації України – білої чи червоної. Ось що писав він – наприкінці 1920 року – про перший досвід більшовицького урядування в Україні:

«Національна політика цілком визначається тим, що колонізаційна тенденція має за наперед вирішене питання про повільну, але повну денационалізацію компактної маси 30 мільйонів українського селянства, напівпролетаріату та пролетаріату силами національної стихії Росії та її колонії на Україні, де їх складає не дерусифікована ще частина пролетаріату та дрібної буржуазії міст і містечок.

Звідси впливає політика гальмування розвитку української мови й культури, розпорошення й асиміляція інтелігентних сил, протегування зростові впливу російської культури та носителям її на Україні».

Ця політика викликала тоді настільки сильний спротив в Україні, що була фактично безперспективною. Життя її заперечувало.

Ініціатива її радикального перегляду йшла від В. І. Леніна, який дивився на більшовицьку революцію в Росії як на прелюдію світової революції, був послідовним противником російського шовінізму і розумів його небезпеку для справи партії, що проголошувала гасла не лише соціального, а й національного визволення, не лише соціальної, а й національної рівноправності. (Варто зауважити, що ревізія коли не теорії, то практики національної політики була співмірною – і, власне, синхронною – із зміною економічної політики (неп). Тут є певний взаємозв'язок, в обох випадках маємо відступ від догматики задля врахування реальності.) У виступах на VIII та X з'їздах РКП(б), у передсмертній праці «До питання про національності, або про "автономізацію"» він гостро говорив про те, що партія припускалася серйозних помилок у національній політиці (особливо практичній), що вона «прогавила» ряд важливих моментів національної ситуації, що багато партійних працівників просякнуті несвідомо великоруським націоналізмом і великодержавництвом, не розуміють національних потреб інших народів і дають підставу бути запідозреними в тому, що збираються нести їм «свій великоруський шовінізм, прикритий назвою комунізму». Сталінський план автономізації він заперечив як такий, що підриває довіру «націоналів» та трудящих інших країн, а насамперед колоніальних народів до політики партії і тим самим може позбавити її резерву підтримки і в радянських республіках, і у світі. Ленінова критика справила приголомшливе враження на його колег по керівництву партії. X та XII з'їзди РКП(б) проходять під знаком цієї критики. На X з'їзді у співповіді з національного питання (тов. Сафаров, у згоді з духом висловлювань Леніна) було сказано: «Партия по национальному вопросу твёрдой линии, которая бы действительно оздоровила процесс революционного развития на тех окраинах, которые при господстве царизма и буржуазии влачили жалкое существование колониальных и полуколониальных стран, до сих пор не имела.

Нужно отдать справедливость, что до сих пор наша партия крайне мало интересовалась национальным вопросом. Результатом этого был целый ряд непростительных ошибок и задержка в процессе революционного развития на многих окраинах. Совершенно бессознательно иногда наши товарищи коммунисты, передовые пролетарские элементы вступали в противоречие, в кон-

фликт с трудящимися массами угнетённых национальностей, не умея к ним подойти и их изучить.

Вся история бывшей Российской империи, которую Энгельс называл огромным количеством чужой награбленной собственности, была историей колонизации. И поскольку пролетарская революция нашла свою опору прежде всего в городах, – на окраинах противоположность между городом и деревней приняла характер национального антагонизма»⁵⁸.

Український аспект цієї проблеми конкретизував В. Затонський:

«Мы прозевали рост национального движения, который был совершенно естественен в тот момент, когда поднялись к сознательной жизни широкие тёмные мужицкие массы. Мы прозевали тот момент, когда поднялось совершенно естественное чувство собственного достоинства в массах, и тот крестьянин, который привык раньше смотреть на себя с презрением, смотреть с презрением на свой мужицкий язык и т. д., начал поднимать голову и требовать гораздо больше того, что он требовал при царизме. Революция пробудила культурное движение, разбудила широкое национальное движение, мы не сумели направить по нашему руслу это национальное движение, а мы прозевали его, и оно пошло целиком по пути, по которому повели его мелкобуржуазная интеллигенция и кулачье. Это надо прямо сказать! Это была наша громаднейшая ошибка»⁵⁹.

Неважко помітити, що в цих і подібних заявах більшовицьких діячів ішлося не так про об'єктивну цінність національних рухів, як про необхідність узяти їх під свій контроль. Теза про дрібнобуржуазний і куркульський характер цих рухів звучала доволі зловісно, що не свідчило про адекватні висновки з «громаднейших ошибок», і це невдовзі ще обернеться трагічним чином.

На цьому етапі партія балансувала між «двома небезпеками», якщо висловлюватися її жаргоном: російським великодержавним шовінізмом і українським буржуазним націоналізмом. Яка небезпека небезпечніша – це було навіть предметом внутрішньопартійної боротьби. Риторично на початку 20-х небезпечнішим нібито вважався великодержавний шовінізм, але десь уже із середини 20-х страшнішим стає український буржуазний націоналізм. Це в риторичі. А насправді Миколі Скрипнику доводилося нарікати на

«подвійну бухгалтерію», коли кожен рахунок до великодержавництва гасився зустрічним рахунком до націоналізму, і таким чином боротьба з тим великодержавництвом загрузала в болоті міщанського пристосуванства.

Проте покищо панував пафос зміни національної політики і викриття колонізаторських злочинів Російської імперії щодо малих і немалих її народів. Крім разючих заяв на X та XII з'їздах РКП(б), крім поточної публіцистики, бачимо появу низки видань, що висвітлювали становище колонізованих «окраїн», та поважних наукових праць. Значення цієї продукції важко переоцінити – тим більше, що через кільканадцять років вона вже стала небажаною, а потім і «одіозною» для нової ортодоксії, нині ж її надійно забуто – настільки, що ідеалізація Російської імперії стала чимось самим собою зрозумілим, а нагадування про документально зафіксовані її злочини – це вже «русофобія».

Але в 20-ті роки партія здійснювала стратегічний план укорінення своєї ідеології та програми в реальність національних життів десятків неросійських народів. Вирішувалися два головні і взаємопов'язані завдання: формування місцевих партійних кадрів – і «змичка» міста й села, що мала своєю складовою не лише економічні процеси, а й політичне та культурно-ідеологічне наповнення: керівний вплив робітничого класу на селянство, задля чого йому і належало опанувати українську (в цьому випадку) мову та культуру. Це й було головним у політиці т. зв. коренізації – українізації, яка поширювалася також на Кубань та на інші регіони з численним українським населенням – Північний Кавказ, Казахстан, Тамбовщину, Далекий Схід.

Попри специфічну більшовицьку риторичку та власне партійні розрахунки, вона мала глибоку історичну зумовленість і, хоч була «операційно» підпорядкована партійній стратегемі, об'єктивно несла гуманістичний зміст: сприяла піднесенню освіченості, культурного рівня мас, відкривала певний простір їхній творчій енергії, розвиткові національної мови, літератури, мистецтва. Всього лише за якийсь десяток років активного етапу «українізації» національна культура стала багатогранною і яскравою як ніколи – відбулося те бурхливе культурне відродження, якому, на біду, судилося стати «розстріляним відродженням». Звичайно, цей вибух творчих сил був підготовлений героїчними зусиллями української

інтелігенції попереднього, передреволюційного періоду, досягненнями класиків нашої літератури і мистецтва.

Можна тільки уявляти, як виглядала б наша культура, коли б національну революцію не було придушено і Україна була б незалежною демократичною державою в ХХ столітті. Або коли б не було винищено «націонал-ухильництво», а з ним і творчі сили відродження...

Але маємо справу з реальною історією, а не альтернативною. Тому глибоко несправедливим і примітивним є погляд на українізацію як на всього лиш хитрий тактичний хід більшовиків. Так само несправедливо зводити її до «примусових» методів і не бачити її позитивного змісту. Втім, ігнорування цього її змісту і «демонізація» її були тоді і залишаються тепер улюбленим прийомом у казуїстиці русифікаторів і заперечників українства (як їм коле очі той історичний приклад!).

Та не це було серед головних мотивів, що зумовили стримування українізації наприкінці 20-х років, припинення на початку 30-х і поступовий перехід до русифікації вже, сказати б, «радянського типу» – набагато тотальнішої і ефективнішої, ніж за царських часів. Умовно причини та обставини цієї радикальної зміни політичної парадигми можна поділити на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні. Суб'єктивні корінилися в неприйнятті або вдаваному прийнятті українізації шовіністично налаштованою частиною (чи не більшістю) партійних кадрів, про що говорили на XII з'їзді РКП(б) Скрипник, Гринько, Раковський, і не останньою чергою у внутрішньопартійній боротьбі, в результаті якої зміцнив свої позиції Сталін, готовий ревізувати ленінський курс. Об'єктивні впливали з того, що після втрати надій на світову революцію і прийняття настанови на будівництво соціалізму в одній країні (а це було докорінною зміною геополітичної стратегії) істотно змінилися зовнішньополітичні і внутрішньополітичні пріоритети. Якщо раніше в аспекті національної політики наголос робився на завоюванні симпатій поневолених і колоніальних народів як резерву світової революції, і це зобов'язувало бути привабливими для них (і саме Україна мала бути зразком успішної комуністичної деколонізації), то тепер цей момент хоч і не зникає з партійної риторики зовсім, але стає швидше ритуальним. Отже, своєрідний морально-політичний контроль зарубіжних симпатиків – борців проти колоніалізму – вже менше

брався до уваги. Але важливіше інше: українізація (як і коренізація в інших республіках) розхитувала централізм – святая святих більшовизму; формувалися місцеві партійні еліти, які теж у перспективі могли становити загрозу беззаперечній єдності. А гасло будівництва соціалізму в одній країні – країні багатонаціональній – неминуче тягло за собою визнання великодержавницького пріоритету, хай і названого інакше.

У партійній пропаганді поступово стихають голоси проти «русотяпства» й російського шовінізму, натомість з дедалі більшою інтенсивністю нарощується «викриття» (яке, зрештою, ніколи не припинялося) українського націоналізму як агентури світової буржуазії й власного куркульства. Вже з середини 20-х років оте нетривале балансування між вищеозначеними «двома небезпеками» дає виразний крен. Партію особливо турбує позиція значної частини української інтелігенції, що виявилася в т. зв. літературній дискусії 1925–1927 рр. Її розцінювано під суто політичним кутом зору. Ось що, зокрема, писав тоді відомий партійний функціонер Андрій Хвиля, борець з українським націоналізмом, а згодом і сам репресований за націоналізм:

«В той час, як спадщина старого ворожого нам годується глибокими коріннями – ростуть нові протиріччя. На селі підростає куркуль, а з ним ростуть і націоналістичні тенденції. Ця “база” в свою чергу плекає нові сили для утворення націоналістичних настроїв, націоналістичних кадрів нової інтелігенції, що буде дивитися на радянську владу, комуністичну партію, як на чужинців, що окупували Україну»⁶⁰.

Але Хвиля ще «балансиував» (що потім його і згубило): «Нічого забувати, що старі царські часи виховали нам кадри старої великодержавної, держимордної, великоросійської чиновної інтелігенції, що й зараз на десятому році революції, підбадьорена суперечностями нашої доби, поглядає в бік ідеалів старої, єдино-неділімівської Росії, як вовк у ліс.

Вона “прихильна” до досягнень радянської влади, але в мріях плекає стару думку відродження давньої Росії. У нас є невеликі кадри української старої генерації, що не вірять у можливість вирішення національної справи на Україні комуністичною партією (Могілянський, Єфремов). Вона чекає певного часу, щоб викинути реальні гасла, протилежні пролетаріятові, і перейти безпосередньо до реальних заходів. Російських “єдинонеділімівців” під-

тримує російська буржуазія всіх забарвлень, українських націоналістів – куркуль»⁶¹.

Зв'язка куркуль – націоналістична інтелігенція стає головною в партагітпропі.

«Великий перелом» у національній політиці більшовиків на Україні можна датувати 1929–1930 рр., коли відбулися арешти української інтелігенції, нібито пов'язаної із Спілкою Визволення України, а потім і самий судовий процес у справі СВУ. Це був не перший (і не останній) судовий процес над українською інтелігенцією (арешти й розправи з повстанцями – це інша тема), але «знаковий» з усіх поглядів. Досить порівняти його з гучним процесом над членами ЦК УПСР 1921 року, щоб побачити, якого «прогресу» було досягнуто всього за вісім років. По-перше, керівництво українських соціалістів-революціонерів судили за реальну політичну діяльність, хоч і перекручуючи тенденційно її зміст. Справа ж СВУ була просто сфабрикованою від початку до кінця. Подруге, соціалістів-революціонерів звинувачували за спротив більшовикам як носіям «пролетарської диктатури», а не як іноземних агентів, за намагання створити незалежну українську державу, і компрометувалася сама ідея такої держави як ідея жалюгід на супроти ідеї світової революції; звучало навіть визнання об'єктивного трагізму становища української інтелігенції: «Трагедия украинской интеллигенции заключается в том, что она пришла со своими “самостийническими” стремлениями слишком поздно. Пришла к началу величайшей европейской катастрофы, поставившей на карту существование крупных исторически сложившихся государственных организмов. Пришла к моменту нового передела мира [...] Запоздалая украинская интеллигенция пришла в этот сумасшедший империалистический Бедлам в надежде выкроить в общем “чёрном” переделе и свой государственный независимый участок. [...] Там, где шла крупная биржевая игра, она думала внести ярмарочные приёмы хитрого хохла, обдуривающего цыгана. И при помощи этих, весьма популярных где-нибудь в Кобеляках приёмов, она рассчитывала перехитрить весь мир и создать самое подлинное независимое государство»⁶². Натомість на процесі СВУ не було вже найменших спроб «історіософської» компрометації підсудних, їх таврували як агентуру куркульства та зовнішнього ворога, а трагедію подавали як фарс. Третя відмінність: на процесі проти

УПСР підсудні та свідки мали можливість адекватно викласти свої справжні погляди, і дехто з них цим непогано скористався. Ось, наприклад, уривок з виступу Чехівського як свідка:

«Я должен сказать, что колониальные условия жизни Украины выработали особенный тип украинских партий не по территориальным признакам, а по национальным [...] Параллельно с этим надо заметить, что Украинские Социалистические течения партий рано стали искать единения с интернациональными движениями, и уже Драгоманов первый поставил вопрос об украинской национальности, о том, что идея интернационала должна быть приложена к национальной почве. После этого партии вели борьбу с шовинизмом, с украинским национализмом и искали сближения с всемирным интернационалом. Но эта идея не могла получить своего развития потому, что Российские партии не давали представительства украинским социалистическим партиям, говоря, что это представительство не требуется ходом событий. Благодаря этому в 1905 и 1906 годах Украинским партиям не удалось вступить в Интернационал, и это создало оторванность Украинских партий от Интернационала и потом повело к разрыву между Украинскими социалистическими партиями и Интернационалом»⁶³. На жаль, тут немає можливості докладніше зупинитися на цьому аспекті процесу 1921 року, – а він надзвичайно цікавий тим, що показує, як послідовно й енергійно більшовики (та й інші російські партії) намагалися загнати українські політичні партії в провінційні межі, накидаючи їм «хуторянський» образ на тлі свого «світового» масштабу. На процесі СВУ, звичайно ж, підсудні не мали жодної можливості не те що обстоювати свої погляди, а й просто виходити за межі наданого їм образу; «свідки» були тільки свідками обвинувачення. Підсудні мали постати як кримінальні злочинці, як терористи (потім як терористів розстрілювали видатних письменників уже й без суду).

Обидва процеси були використані для політичного і морально-го тиску на тих лівих українських політичних діячів, які шукали можливості обстоювати національне обличчя України в співпраці з більшовиками: від них вимагалось засудити своїх колишніх попутників і тим довести щирість своїх комуністичних переконань (у першому випадку йшлося про боротьбистів Еллана-Блакитного, Шумського, Любченка, до яких ставилися ще з формальною пова-

гою; у другому – про комуністів Скрипника, Хвильового та ін., і тут уже від них вимагалось активного засудження звинувачених).

Ще важливіше інше. Процес над УПСР не мав великого розголосу, був спрямований проти тієї частини української інтелігенції, яка вела в 1917–1920 роках політичну боротьбу за незалежність України, була причетна до урядової діяльності в часи УНР. Треба було скомпрометувати її та ідею незалежності. Натомість процес СВУ був задуманий як широка каральна і пропагандистська акція, що мала, по-перше, нейтралізувати «шкідливі», загрозливі для режиму наслідки національно-культурного піднесення початку ХХ століття, того, що дістало пізніше назву «розстріляного відродження»; по-друге, паралізувати можливі виступи інтелігенції на захист «розкуркулюваного», тобто грабованого і знищеного, селянства.

Велику помилку робимо, коли й досі уявляємо політичні процеси над українською інтелігенцією наче якусь безглузду й невмотивовану витівку репресивних органів, такий собі театр абсурду, виплід божевільної уяви політичних шизофреніків. Якби ж то!.. Ні, і процес над СВУ був глибоко продуманою і ефективно проведеною стратегічною державною операцією. Щоб зрозуміти й оцінити її, треба проаналізувати напрям удару, його прямі результати й далекосяжні наслідки.

Звернімо увагу на хронологію подій. «Викрито» було «СВУ» й заарештовано велику групу її «діячів» 1929 року. Це був рік «великого перелому», рік остаточного торжества сталінської генеральної лінії, рік, коли розгорнуто «вирішальний наступ» на «капіталістичні елементи», розпочато «ліквідацію куркульства як класу» і масову примусову колективізацію. Цілком тверезо передбачаючи зростання опору народу (ще ж не так давно українське село палає в антибільшовицьких повстаннях), режим мусив удатися до превентивного, випереджального удару (всі політичні репресії 20–70-х років мали такий характер: передбачити вогнища можливого спротиву тим або тим поворотам державної політики, несподіваною акцією паралізувати спротив, арештувати ймовірних супротивників, активних або пасивних, а решту залякати, – хоча в 30-ті роки до цього долучився й «економічний» розрахунок: ДПУ-НКВС стали постачальниками дешевої робочої сили для великих будов соціалізму за відомчими рознарядками). І тут усе було тонко й точно розраховано, аж до визначення дати початку про-

цесу: 9 березня 1930 року, день пам'яті Тараса Шевченка. Цей прийом також неодноразово використовувано й надалі: влада, з одного боку, демонструвала свою причетність до створення в суспільстві ентузіастичної ювілейної атмосфери, щоб підкреслити відщепенство «ворогів», їхню нікчемність перед усенародним піднесенням і приреченість, а з іншого – прозоро натякала суспільності, що її ентузіазм повинен мати цілком певний характер і межі, інакше може завести туди, де опинилися «вороги».

Де ж вони опинилися? Не просто на лаві найсправедливішого в світі пролетарського суду. Ні, перед «судом історії». Перед апокаліптичним Страшним Судом, який усе знає, все провиджує і назавжди вирішує не лише долі окремих людей, а й долі народів, людства, земного буття взагалі. Кати виступали від імені історії, від імені світового прогресу, найвищих ідеалів і самого буття людства. Така атмосфера панувала не лише на самому засіданні, а й у житті суспільства. І, може, в цьому одна з причин психологічної безси- лості підсудних, їхньої моральної надломленості?

Процес СВУ був початком радикальної «зачистки» усєї сфери культури та згорання українізації по всій території радянської держави (невипадково після нього почалися арешти в справі «Союзу Кубані й України»).

Будівництво соціалізму в одній країні зумовило прискорену ін- дустріалізацію коштом селянства. А це потягло за собою колекти- візацію насильницькими методами. Спротив їй було інтерпрето- вано як шкідницьку діяльність куркулів та підкуркульників з відповідними для них наслідками. Репресивні форми викачування хліба з України призвели до страхітливого голодомору. В Україні він поєднувався з масштабним терором проти національної інте- лігенції, що мав запобігти можливій організованій протидії політи- ці влади. В арсеналі пропагандистських засобів не останнє місце посідало маніпулювання фактором зовнішньої загрози. Газети й часописи сповнені викриттів українського буржуазного націона- лізму на службі іноземних держав, підкреслюється роль україн- ської еміграції в Польщі та Німеччині. «...Соратники Петлюры на- чинают действовать. Союз освобождения Украины поднимает голову. Врачи говорят о медицинском терроре. Церковники (ма- ється на увазі Українська автокефальна церква в особі Чехівсько- го, якого саркастично названо "товарищ Бог". – *І. Дз.*) уговаривают

кулаков взятися за обрєзы. Академики спешно хлопчут о командировках за границу»; «Яд или бактерии? Врачи, собираясь по вечерам в большом уютном кабинете профессора медицины Черняховского, решают именно этот вопрос»⁶⁴.

Усе це використовувалося для дискредитації тієї частини української інтелігенції, яка брала активну участь у культурному будівництві. Від неї «вичищали» наукові та освітні заклади, а деякі з них були взагалі ліквідовані як безнадійно «заражені» націоналізмом.

Репресії поширилися на літераторів, театральних діячів, мистців, мовознавців, журналістів, істориків, архівістів, учителів, кооператорів, але також юристів, геологів тощо. Власне, важко назвати категорію інтелігенції, якої вони не торкнулися. Внаслідок кадрового спустошення та цензури українська періодика та книжкова продукція 30-х років справляють жалюгідне враження порівняно з попереднім періодом.

Усе це трагічним чином понизило рівень культурного життя, а отже, й сприяло деукраїнізації суспільства.

Водночас з офіційних документів та зі сторінок преси зникає колишня риторика проти великоруського шовінізму та великодержавництва, натомість уже єдиним ідеологічним ворогом у міжнаціональних відносинах оголошується «український буржуазний націоналізм», і анафеми йому вже навіть для видимості не «врівноважуються» згадками про шовінізм і про те, що раніше називалося «русотяпством».

Переглядається історія Російської імперії, приглушується, а потім і поступово реабілітується її колонізаторський аспект. Уже не згадується колишня теза про необхідність прилучення робітничого класу до української культури та мови, – навпаки, тепер робітничий клас, національний склад якого істотно змінився за рахунок села, «українізований» етнічно, мовно і культурно русифікується. Ще не так давно сам Сталін, полемізуючи зі своїми політичними ми противниками в партії, говорив, що русифіковані за царату українські міста змінять своє обличчя завдяки припливу корінного населення з навколишніх сіл. Склад міського населення змінився, але обличчя міст – мало: український культурний елемент, який устиг нарости в них за перші пореволюційні роки, тепер з них викорінювано. Інтенсивна урбанізація стала важелем деукраїнізації.

Ще недавно хвалилися справжніми і фіктивними успіхами українізації – тепер стає обов'язковим хвалитися нищенням української культури, доповідати про кількість знищених письменників, учених тощо. На XII з'їзді КП(б)У (1934 р.) лунають такі рапорти: «Лише на початку листопадового пленуму було викрито і викинено з науково-дослідних установ ВУАН (Всеукраїнська Академія наук. – *І. Дз.*) і Наркомосвіти 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів, серед них 48 ворогів з партквитком. Тепер цього елемента викинуто з установ значно більше. Ось нещодавно, в грудні, нам довелося зовсім закрити Науково-дослідний інститут історії культури ім. Багалія, бо виявилось, що цей інститут – знов-таки, як і ряд інших наукових організацій, як, приміром, Українська Радянська Енциклопедія, Інститут Шевченка, в якому орудував Пилипенко, – був притулком контрреволюції»⁶⁵.

Майже вся українська культура «виявилася» контрреволюційною. І Сталін слав телеграми на Україну: «Нарешті от починаєте братися за справу по-більшовицькому... До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу. По суті, проведені вами заходи – тільки перший крок...»

Так «ліквідацію куркульства як класу» в 1928–1930 рр., голодомор 1932–1933 рр. поспішали доповнити виморюванням національної інтелігенції...

Простір для русифікації було створено ідеальний. І його цілеспрямовано й інтенсивно заповнювано: за допомогою розширення функціонування російської мови рахунком української, ціннісного вивищення російськості і зниження престижності українськості, т. зв. горизонтальної ротації кадрів, політично доцільного регулювання міграційних потоків тощо.

Ставши 1938 року керівником КП(б)У, М. Хрущов чітко сформулював курс на посилення ролі російської мови, пов'язавши його з боротьбою проти «українських буржуазних націоналістів»:

«...Народи всіх країн вивчають і вивчатимуть російську мову, щоб вивчити ленінізм-сталінізм і навчитися перемагати своїх ворогів. Вороги народу буржуазні націоналісти знали силу і вплив російської мови, російської культури, вони знали, що це вплив більшовизму; тому вони витравлювали зі шкіл російську мову»⁶⁶.

Обстоювання позицій української мови ототожнювалося з

«українським буржуазним націоналізмом» – з відповідними на той час наслідками... Але йшлося не лише про витіснення української мови на периферію суспільно-культурного життя, а й про втручання в її лексику, стилістику, орфоєпію – «виправлення» її шляхом калькування норм російської мови (ця практика, розпочавшись у 30-ті роки, не припинялася й пізніше). Масштаб і бруталність цієї боротьби з українською мовою можна бачити з документів, передрукованих у збірнику «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду» (К., 2006). Ось промовисті назви лише деяких офіційних документів та пропагандистських публікацій з наведених у цьому збірнику: «Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті»; «Націоналістична небезпека на мовному фронті і боротьба проти неї» (Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті 26 квітня 1933 року); Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології; Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній; «Націоналістичні перекручення в питаннях словотвору»; «Проти націоналізму в математичній термінології»; «Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології»; «Викоринити націоналізм у виробничій термінології»; «Добити ворога». Зауважмо: ці бойові донесення з «фронтів» ішли саме в час найвищої хвилі голодомору, доповнюючи картину геноциду – лінгвоцидом.

Про методи цього лінгвоциду видатний мовознавець Юрій Шевельов писав: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії.

Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами півної нації тощо. Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й ортоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі

до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на Радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові»⁶⁷.

Після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз формула офіційного патріотизму змінюється: в ньому знаходять місце окремі мотиви з української історії (як і історії інших народів СРСР), що раніше не наголошувалися.

Згадуються в пропагандистському ключі волелюбні традиції запорозького козацтва, заклики до національної гордості тощо. Але це тривало недовго – відразу ж по війні розпочинаються нові ідеологічні кампанії з вишукування в літературних творах та наукових працях рецидивів українського буржуазного націоналізму. Новим тут було розвінчування сіонізму та спроби нацькування української інтелігенції на єврейську і навпаки.

Війна завдала Україні не просто руйнування, а й колосальної втрати людського та культурно-інтелектуального потенціалу. Олександр Довженко, працюючи над кіноповістю «Україна в огні», у щоденникових записах весь час звертався до цієї трагічної теми:

«Чи зберуться наші люди знову на Вкраїні? Чи повернуться вони з усіх нетрів (прозорий натяк на долю сотень тисяч засланців, “ворогів народу” – *І. Дз.*), далеких далекостей нашого Союзу і заповнять її замість померлих од ворога, од мору, од кулі і петлі? Чи так і лишаться там, а на наші руїни наїдуть чужі люде і утворять на ній мішанину, і буде вона не Росія, не Вкраїна, а щось таке, що й подумати сумно»⁶⁸.

Зразу ж по війні почався новий етап русифікації – зі знаменитого «тосту» Сталіна «За великий русский народ». Вперше вустами вождя російський народ було офіційно вивищено над іншими народами, що означало новий ідеологічний і психологічний імпульс для русифікації. Розпочалася і кілька років тривала оргія «русского приоритета» – вишукування російської першості в усіх науках і сферах життя, що набирало анекдотичних форм («Россия – родина слонов»), а проте потужно впливало на масову свідомість. Історія народів СРСР докорінно переглядається під кутом зору елімінації будь-яких згадок про їх пригнічення царською бюрократією та поміщицтвом і капіталом, тотального впровадження антиісто-

ричного пропагандистського слогана про російський народ як народ-визволитель. З вуст провідних офіційних учених звучить: «Русский народ издавна выступал в истории как друг и освободитель угнетённых и слабых народов»; «...Русский народ стал верным боевым товарищем и вождём (!!! – *І. Дз.*) украинского и белорусского народов во всей дальнейшей их освободительной борьбе»⁶⁹.

Це ідеологічно-психологічне «опромінювання» йшло в парі з процесами максимальної централізації управлінсько-господарських структур та уніфікації культурних процесів, що зводило до мінімуму самобутність життя республік.

Смерть Сталіна, спроби соратників відмежуватися від одіозних форм його керівництва, засудження «культу особи», а потім хрущовські викриття злочинів Сталіна посіяли надії на демократизацію соціалістичного суспільства, а зокрема викликали поживлення в українському культурному житті, обережні спроби обстоювання української мови та цінностей української історії і культури. В пресі з'являються статті на цю тему М. Рильського, О. Ільченка, до цих питань звертаються О. Гончар, М. Стельмах, А. Малишко, хоч здебільшого йдеться ще про моменти далеко не головні («культура мови» у стилістичному розумінні тощо). Стало можливим знайомитися зі спадщиною репресованих письменників і науковців (ті нечисленні з них, хто залишився живий, повертаються на батьківщину); друкуються (хоч і вибірково) раніше проскрибовані твори. Це було неабияке збагачення духовного світу нового покоління українців, а водночас стимул до мистецьких новацій, особливо для молоді (т. зв. рух шістдесятників у літературних, мистецьких, а почасти й наукових колах). Однак та міра вільнотумства, яка виявилася особливо серед московських літераторів і мистців, налякала партійне керівництво, і сам Хрущов очолив шельмування «формалістів і абстракціоністів», під якими малися на увазі творчі люди, що виходили за межі рекомендованої Хрущовим ролі «автоматчиків партії». Таких людей заходилися вишукувати в усіх республіках, надто в Україні, що зайвий раз підкреслило незавидну роль українського керівництва як слухняного виконавця вказівок центру. Вжито заходів до того, щоб не допускати публікації неординарних літературних творів, виставок авангардних художників, виконання музичних творів

молодих композиторів, здійснення новаторських театральних вистав, – адміністративним чином стримувано розвиток української культури, нав'язувано їй консерватизм і провінціалізм.

Але найбільшим «внеском» Хрущова в русифікацію України була ініційована ним зміна процедур мовного регулювання в шкільній освіті. Батькам було надано право самим обирати мову навчання для своїх дітей. Це подавалося як нібито демократичний крок. Однак неважко було зрозуміти, яку мову навчання для своїх дітей обиратиме більшість батьків, знаючи, що у вищих їм доведеться переходити на російську і що російська їм потрібна буде для професійної роботи, службової кар'єри тощо. Українська мова ставала практично непотрібною, за неї могли «триматися» тільки люди з високим національним самоусвідомленням, – але ж саме його викоринювали всіма можливими способами.

Це був один із важливих кроків у здійсненні ухваленої на XXII з'їзді КПРС у 1961 році нової Програми партії, що передбачала дальше зближення, а по суті злиття «соціалістичних націй».

На цей час механізм русифікації вже був добре відлагоджений. Ефективними ланками його були державний і господарський апарат, діловодство, офіційна і технічна документація, армія; вища освіта, середня технічна освіта, професійне навчання скрізь і всюди провадилися російською мовою; у школах ФЗН, ремісничих училищах сільська молодь, яка переважно до них потрапляла, протягом кількох років навчання зазнавала нещадного мовного калічення; в містах України в 1958 році в українських школах навчався тільки 21 % (в 1926 році – 97 %), навіть у столиці України Києві тільки 22 тисячі учнів навчалися в українських школах і 61 тисячі – в російських, а в ряді великих міст (Харків, Донецьк, Одеса) українські школи обраховувалися буквально одиницями; однією з найзлочинніших ділянок русифікації були дитячі садки та ясла, де відбувалося необоротне «щеплення» безборонних дитячих душ...

Русифікаторські здобутки хрущовської доби були збагачені й розинуті в часи Брежнєва та його наступників. Принциповим теоретичним досягненням стала теза про нову історичну спільність – єдиний радянський народ. Деякі суспільствознавці та діячі культури, переважно з національних республік, розуміючи згубні наслідки цієї установчої тези для долі своїх націй та їхніх культур, намагалися уточнити її в тому сенсі, що йдеться не про етнічну, а

про політичну спільність. Інші ж, навпаки, доходили до того, що пропонували вже і мову цієї спільності – звісно, російську, не задовольняючись її статусом мови міжнаціонального спілкування.

Тим часом у республіках, у тому числі й Україні, вживалося законодавчих і практичних заходів до подальшого упривілеювання російської мови в навчальних закладах. Було введено доплату шкільним викладачам російської мови (як під час «обрусення» Польщі в 30–60-ті роки XIX століття!). Російську мову наполегливо впроваджували в усі сфери публічного життя. У травні 1979 року в Ташкенті проведено Всесоюзну науково-практичну конференцію «Російська мова – мова дружби і співпраці народів СРСР». В її «Рекомендаціях» недвозначно пропонувалося міністерствам освіти союзних республік ввести вивчення російської мови в національних дошкільних закладах з п'яти років, розвиваючи розмовну мову дітей; у загальноосвітніх національних школах (тобто тих, де навчання ще провадилося рідною мовою) практикувати поглиблене вивчення російської мови за рахунок перерозподілення годин у навчальних планах; у системі профтехосвіти – здійснити перехід на нові програми з російської мови там, де навчання відбувається неросійською мовою; у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах – сприяти викладанню російською мовою загальноосвітніх і спеціальних дисциплін, написанню російською мовою рефератів, дипломних проектів, звітів з виробничої практики тощо, практикувати публікацію наукових праць російською мовою... І так далі – докладна, методично опрацьована інструкція з вимордовування національних мов – бо ж про їх становище і розвиток нікому не йшлося. Перед, як завжди, мала вести Україна, маючи постійний упривілейований статус націоналістично небезпечної. Більшість «рекомендацій» для неї не були новиною – тут русифікація освіти пішла вже набагато далі. Новим було хіба те, що перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький почав і свої виступи на республіканських партійних з'їздах та інших форумах провадити російською мовою – чого давно не було, – подаючи приклад усім партійним кадрам.

Українську мову свідомо заганяли в сліпий кут історичної безперспективності. Як і саму Україну.

Це викликало несприйняття і спротив національно свідомої частини населення, що набирали різних форм. Студенти Київського

університету проводять обговорення становища української мови на самоврядних зборах, у багатьох вишах поширюються листівки. Чималих масштабів набуває циркуляція позацензурних літературних і політичних текстів через «самвидав». Багато клопоту завдають владі щорічні масові стихійні зібрання в Києві коло пам'ятника Шевченкові – 22 травня, в день перепоховання Кобзаря на Канівській горі, що набрали символічного значення як протесту проти антиукраїнської політики Москви та проти русифікації.

Налякана цими виступами влада повертається до рішучих політичних репресій. «Спробні» вибіркові арешти серед творчої молоді восени 1965 року не дали бажаного результату і викликали ще більше збурення. Тоді під керівництвом присланого з Москви нового керівника КДБ України В. Федорчука було скрупульозно розроблено, а в січні 1972 року здійснено масштабну провокативну акцію, під кодовою назвою «Блок», що мала на меті показа ти існування в Україні підпільної націоналістичної організації, пов'язаної із зарубіжними антирадянськими центрами. Наявність такої організації довести не вдалося, але тим часом проведено масові арешти по всій Україні з переслідуванням усіх, хто хоч трохи був з арештованими пов'язаний. Цього разу тиск був таким брутальним, що на деякий час «дисидентство» було паралізоване. Але воно почало відроджуватися в інших формах, зокрема як правозахисна діяльність під претекстом підтримки Гельсінзьких угод тощо.

З початком проголошеної М. Горбачовим «перебудови» і «гласності» дисидентський рух став частиною загальноукраїнського політичного Народного Руху, що дуже швидко перейшов від захисної позиції до активної боротьби за здобуття державної незалежності і відіграв у цьому процесі важливу роль.

Русифікація в сучасній Україні

Проголошення державної незалежності України дало тільки початок процесам державотворення. Вони були ускладнені не останньою чергою глибиною зрусифікованості значної частини українського населення. Радянська політика русифікації була набагато ефективнішою, ніж у Російській імперії. «Обрусение» царських часів майже не зачепило селянство або зачепило його лише поверхово, і селянство залишалося в перспективі невичерпним

джерелом національних сил. Натомість за радянських часів селянство зазнало небувалого вимордовування; традиційне село змінило своє обличчя, воно втратило роль гаранта національного життя, тоді як місто, основний ареал сучасної націєтворчості, в Україні таким не стало.

Навальна індустріалізація та урбанізація в ХХ ст. супроводжувалися не лише стихійною міграцією великих мас населення, а й завезенням партійних кадрів з пролетарських центрів Росії, широким залученням фахівців-технократів, цілеспрямованою зміною етнічного складу окремих регіонів, що засвідчує динаміка демографічних змін за даними переписів населення. Водночас усе робилося для того, щоб економіка України критично залежала від централізованих схем розвитку продуктивних сил і не могла набути самодостатнього характеру в жодній із своїх галузей.

Російська імперія була деспотичною, але не тоталітарною державою. У своїй національній політиці вона вдавалася до репресій, але масовий терор не входив у її державницький ресурс (за винятком доби становлення імперії – акцій Петра I та Катерини II). Не мав він і безмежних можливостей контролю над поведінкою особистості чи груп людей, засобів постійного ідеологічного та психологічного тиску, пропагандистського маніпулювання свідомістю народу. В усьому цьому, а також у системності, гнучкості й підступності, науково-теоретичному забезпеченні, прогностичності й здатності до превентивних заходів радянська національна політика стояла набагато «вище» за царсько-імперську. Але вона перевищувала її і спектром «позитивних» стимулів. Адже не йшлося про образливі і дискримінаційні гасла русифікації чи «обрусення» – офіційно йшлося про взаємозближення і взаємозбагачення, про благородні інтернаціоналістські почуття, про історичний вихід з простору одвічної міжнаціональної ворожнечі в простір спільного будівництва світу злагоди і доброго майбуття. Це обіцялося як приклад усьому людству! І ця магія діяла часом невідпорно. Нарешті, відчуття належності до єдиного (хоч і багатонаціонального: нації ще не скасовувалися, а тільки «зближувалися») – «єдиного радянського народу» з його роллю у світовій історії, впливом на світові події, відчуття життя в «одній шостій світу» з її природними і культурними багатствами, – все це могло давати і багатьом давало своєрідне усвідомлення значущості або

передчуття простору для самореалізації, стимулювало відмову від національної ідентичності на користь загальнорадянської.

Тобто, радянський проект великодержавності як нібито багатонаціональної пропонував ідеали світової міри. В цьому була його сила. Але – парадоксальним чином – у цьому була і одна з причин (хоч, може, й не головна) його краху: коли ставав очевиднішим великий історичний обман.

Проте до того часу він устиг своє зробити: ідеали залишилися у сфері риторики, а реальністю стали, з одного боку, досягнутий високий рівень русифікації в межах інтенсивно створюваного «єдиного радянського народу», але з іншого боку – нагромадження – під видимо спокійною поверхнею контрольованої публічності – грізних проблем суспільно-політичного, соціального, національного, мовно-культурного характеру.

Вони залишилися у спадок державам, що стали наступниками СРСР.

Державно незалежна Україна не позбулася багатьох аспектів колишньої колоніальної залежності – як у вимірах економіки та політики, так і особливо у вимірах самоусвідомлення та «ментальності». У значної частини населення, попри загальне невдоволення радянською системою, залишилася радянська ідентичність. А у сфері культури і мови «здобутки» напівколоніального становища не тільки збереглися майже повністю, а й у дечому примножуються. Якщо наприкінці 80-х та на початку 90-х років у атмосфері піднесення національного руху та ейфорії від здобуття державної незалежності відчутно був зріс інтерес до української мови навіть з боку російськомовних, вона здобувала престижність, і володіння нею уявлялося перспективним, то невдовзі глибока економічна криза, господарський нелад, політична нестабільність, масове зубожіння людності призвели до компрометації української ідеї, а це болісним чином позначилося і на ставленні до української культури та мови як носія національності. Привабливість її в очах обивателя зменшилася, натомість почали оживати глибоко укорінені упередження минулих часів. Ще не забулося гасло «Коммунизм говорит по-русски», як на зміну йому прийшло гасло «Бизнес говорит по-русски», що повторює славнозвісну, столітньої давності тезу П. Б. Струве: «Капитализм говорит по-русски». Грабіжницько-мафіозний «риннок», мотивований лише бажанням якомо-

га швидшого і якомога більшого зиску в будь-який спосіб (та ще за умов державно-податкового і державно-хабарницького здирства) напропале експлуатує історично спотворену культурно-мовну ситуацію і далі відштовхує, «відторгає» українську мову й культуру, активно діє проти них (а тим самим – хоч і не тільки тим – і проти України).

Це діється не лише в політичному житті, а й на побутовому рівні, зокрема в свідомості «продвинутого» обивателя, нині озброєного комп'ютером та інтернетом, які зовсім не гарантують від дурості. Політичну свободу, свободу слова обиватель розуміє і використовує по-своєму, відчуваючи підтримку, а то й спрямовування від політичних сил неукраїнської орієнтації. У науковому збірнику «Contemporary Ukraine on the Cultural Map of Europe» (2009, Нью-Йорк) є стаття дослідника, присвячена інтернетним атакам нібито на «галичанський діалект», а насправді на українську мову взагалі (Michael Moser. The Galician Variant of the Ukrainian Language and Anti-Ukrainian Discours in Contemporari Internet Sources). Автор наводить численні абсолютно дикунські висловлювання про українську мову (аж до такого: «Українська мова – это не язык, это крики животных (мычанье, гавканье, хрюканье, карканье) – жидо-польського быдла из Галичины» – с. 330), в яких очевидно є політична спрямованість ненависті до всього українського – пряма пов'язаність із російським шовінізмом. Це вже щось більше, ніж просто декультуризація суспільства.

Особливо великий внесок у деукраїнізацію та культурне пониження суспільства робить телебачення, що в Україні фактично, за винятком одного-двох каналів, контролюється проросійськи налаштованими телемагнатами. Навіть на державному НТКУ (Національний телеканал України) «з'явилося багато двомовних та російськомовних проєктів, частину яких «доброзичливі-благодійники» «дарують» НТКУ за копійки. Але відомо, що безплатний сир буває лише у мишоловці. І в ідеологічне промивання мізків українців охоче вкладають гроші ті, хто бачить Україну в «єдином русском міре»⁷⁰. За звітністю ж 98 % програм НТКУ – «україномовні». «Очевидно, за тим принципом, що коли хоч одне слово ведучий сказав українською, – це україномовна програма»⁷¹.

Після помітного піднесення в перші роки незалежності, українськомовна преса нині практично витіснена з суспільного побуту.

Ось деякі дані станом на 2008 рік. «Найбільший наклад (а отже, й розповсюдження) в Україні мають дві російськомовні газети – “Факты” (1,1 млн, за іншими оцінками – 600 тисяч) і “Сегодня” (700 тисяч, за іншими оцінками – 500 тисяч). Ці газети не тільки утримують читачів у спільному з Росією інформаційнокультурному просторі, а й постійно, як наприклад газета “Сегодня”, публікують матеріали, що дискредитують українську культуру»⁷². До першої четвірки найтиражніших газет, що видаються в Україні, входить лише одна україномовна – «Сільські вісті» (тираж 200 тисяч), читацьку аудиторію якої складають переважно сільські жителі. До цього слід додати, що в більшості великих міст Сходу і Півдня України, не кажучи вже про Крим, знайти українську газету у вільному продажу практично неможливо. Водночас Україна заповнена клонами російських газет:

«Комсомольская правда в Украине», «Московский комсомолец в Украине», відповідні варіанти газет «Известия», «Труд» та ін., десятками журналів популярного та розважального характеру, що виходять величезними накладками. Небагата українська періодика скласти їм конкуренцію не може.

«Товсті» літературні журнали – традиційна арена гуманітарної думки – ледве животіють, виходять вони «здвоєними» числами, а їхній тираж катастрофічно впав. Тут треба сказати, що українські видання, у тому числі україномовні газети, через фінансову скруту фактично не платять гонорарів, а це відбивається на їхніх можливостях залучати автуру, не кажучи про те, що з відповідних причин журналістський корпус російських видань потужніший (хоч і складається з українських журналістів, які змушені шукати краще оплачуваної роботи).

Український кінематограф практично знищений. Телебачення опинилося в руках магнатів, далеких від розуміння національнокультурних чи загальнопросвітницьких потреб, і стало потужним засобом русифікації та пропаганди вульгарних смаків і відчуження від реальних проблем українського життя. Багаторічні зусилля інтелігенції та відповідальної частини політикуму добитися створення незалежного громадського телебачення досі не дали результату.

Українське книгодрукування в занепаді, і хоч за останні роки вийшло багато цікавих і цінних видань, як оригінальних, так і пе-

рекладних, їхні тиражі мізерні, а через параліч книготоргівлі й ті не завжди доходять до читача.

«...У 1990 році в Україні було видано понад 170 млн примірників книжок, або 3,27 книги на душу населення, які одночасно реалізувались у понад 4000 книгарень. Натомість у 2005 році було видано 54 млн примірників, або 1,15 книги на душу населення. Але реалізувати цей обсяг книжок українські видавці мали можливість вже в 400 книжкових магазинах. Тобто якщо кількість книжок за накладом зменшилася у 3,14 раза, то кількість книгарень – майже в 11 разів. Це є свідченням деградації інфраструктури, яка мусила б забезпечити популяризацію та просування національної книги до споживача»⁷³. Трагічний парадокс: за роки незалежності столиця України втратила 70 книгарень, а «на цьому “цвинтарі” української книги вирости банки, ресторани, салони мобільного зв'язку, магазини одягу, салони краси»⁷⁴. Тут можна додати, що багато з наявних книгарень у містах Сходу й Півдня взагалі відмовляються замовляти українські книжки, посиляючись на брак попиту, хоч насправді такий попит є, як засвідчує виїзний продаж самих видавництв.

І як не погодитися зі словами президента Української асоціації видавців та книгорозповсюджувачів Олександра Афоніна:

«...Значною мірою кризові явища, від яких нині так жорстоко потерпають економіка країни, її культурна, соціальна сфери та наука, є наслідком фактичного нехтування усіма без винятку вищими керівниками упродовж усіх двадцяти років незалежності книгою як головним стратегічним інструментом творення людини, нації, держави»⁷⁵.

Впадає в око парадоксальна суперечність: за роки незалежності загальний «ландшафт» української книжкової продукції став багатшим і цікавішим, ніж будь-коли: в цьому виявляється незане раніше розширення простору політичної і творчої свободи. Видано масиви раніше заборонених літературних творів і наукових праць, у тому числі з великого доробку української діаспори; опубліковано раніше невідомі історичні документи, що проливають правдиве світло на драматичні сторінки минувшини; чимало колективних і авторських монографій дають інтерпретацію актуальних проблем сучасності; завдяки праці наших перекладачів та допомозі гуманітарних фондів, насамперед закордонних, уперше

маємо українською мовою великий корпус найвидатніших творів світової філософської, соціологічної, економічної, юридичної тощо класики. Здавалося б, уся інтелектуальна атмосфера суспільства мала б змінитися. Почасти вона і змінилася, але в дуже обмеженій, переважно академічно-університетській сфері. Бо вся ця продукція доступна лише дуже обмеженому колу реципієнтів. У згаданій уже Експертній доповіді читаємо: «...Спостерігається позитивна динаміка зростання кількості видань за назвами (1990 рік – 7046 назви, 2005–15720 назв), однак без збільшення тиражної маси книжок це не дозволило суттєво покращити позиції української книги. Якщо в 1991 році наклад однієї назви складав 23,2 тисячі примірників, то в 2005 році – 3,4 тисячі примірників. Однак ця середня цифра включає в себе і навчальну літературу для середньої школи, де наклад однієї назви становить іноді сотні тисяч примірників. А отже середній тираж так званої “ринкової” книжки не перевищує 500 примірників, що робить її практично недоступною для пересічного українця». Отож на книжковому ринку України панує російська книжка, далеко не завжди високого ґатунку, частогусто розрахована на обивательські смаки.

Це – один із аспектів специфічної для України проблеми – драматичного розриву між рівнем, якого досягли суспільствознавчі та гуманітарні науки за роки незалежності, і рівнем повсякденної свідомості більшості громадян; між розмаїттям явищ літературного й мистецького життя – і майже цілковитою необізнаністю з ними суспільства.

Цій необізнаності ефективно сприяє відсутність єдиного інформаційного і культурного простору, так і не створеного за роки державної незалежності, – а саме він мав консолідувати українську політичну націю і формувати громадянську ідентичність. Східні та південні регіони України фактично «вилучені» з цього гіпотетичного єдиного інформаційно-культурного простору.

Так звана «політична еліта» України виявилася нездатною акумулювати наявний науковий потенціал чи бодай прагматично використати наукові розробки в гуманітарній сфері. Численні ґрунтовні програми й проекти, розроблені й запропоновані вченими й діячами культури, залишилися проігнорованими. Якщо й була тут зацікавленість, то переважно негативна, з боку прихильників русифікації: як не допустити до реальних дій, що змінили б на кра-

ще становище української культури й мови. Вони не тільки гльорифікують «досягнутий рівень» русифікації, а й закликають орієнтуватися на нього і від нього вести відлік нового національнокультурного часу. Їм здається достатнім і невідпорним аргумент: так «історично склалося», що п'ятдесят (чи більше, тут кожен воліє називати своє) відсотків українців говорять по-російському – не силувати ж їх до української мови. При цьому не говорять про те, коли, чому і як це «історично склалося», яким насильством і терором; не думають про те, чи нормальний цей «досягнутий рівень» і куди він веде Україну; не зважають на те, що йдеться не про якийсь примус до української мови, а про створення умов для її нормального функціонування і не про відмову від російської мови, а лише про те, щоб вона не витісняла і не підмінювала собою українську. Політичні сили, які вміють підвищувати свій «рейтинг» тільки найпримітивнішим способом: граючи на упередженнях свого електорату, а не ведучи з ним діалог, – цинічно фальсифікують проблему, що є без перебільшення проблемою життя і смерті України як національного феномена. Кожен можливий крок у бік підтримки української культури і мови вони оголошують «утиском» або й «забороною» російської мови й культури, ніби не помічаючи їхнього реального панівного становища в Україні, й роздмухують навколо цього протистояння. «І зовсім парадоксально на тлі мовної палітри України звучать слова Олександра Солженіцина: "Идут чередой (! – *І. Дз.*) должностные увольнения за невладевание украинским". Ну, в цьому разі вже не вистачає слів, оскільки я знаю кількох викладачів, які не тільки викладають російською мовою, а й відверто знущаються над українською державністю, її пріоритетами, – ніхто не тільки їх не звільняв, а й не розмовляв про неприпустимість таких відвертих поглядів і висловлень при викладанні свого предмета»⁷⁶. Часто тон у цій справі задають офіційні представники російського уряду, які постійно звинувачують Україну в нібито порушенні прав російськомовних громадян. Був час, коли з українського боку ще звучали хоч і слабеньковиправдальні, але більш-менш присутні відповіді. Так, у «Заяві Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» («Літературна Україна», 24 лютого 2000 року) наводилися такі дані:

«Для задоволення культурно-мовних потреб російськомовних громадян в Україні діють понад 3000 дитячих дошкільних закладів.

Фахівців з російської мови в Україні готують 11 університетів та 20 педінститутів. Російською мовою в Україні навчаються понад 0,5 млн студентів, або 57 % від загальної кількості. До послуг громадян майже 25 000 масових та універсальних бібліотек, у яких 62 % становить російськомовна література, діють 14 українських державних театрів з виставами російською мовою. На книжковому ринку російськомовна література становить близько 90 %. Російською та двома мовами транслюється та видається більшість засобів масової інформації. На теренах нашої країни активно діють 34 республіканські і регіональні національнокультурні товариства та об'єднання, які репрезентують права російськомовних громадян».

Фальсифікується і проблема двомовності: парадокс у тому, що саме україномовні є і двомовними і здебільше володіють російською, тоді як серед російськомовних далеко не часто можна зустріти і знання української мови та культури, і повагу до них. Таким чином двомовність може обернутися одномовністю – російською. Простір функціонування української мови звужується, як шагрена шкіра, бо зникають умови, що робили б її потрібною. Потрібність мови в житті суспільства – це єдина достатня обставина її вільного життя. Саме на створенні й підтриманні умов, обставин такої потрібності тільки й може базуватися розумна й ефективна концепція мовного розвитку.

Не сприяє оздоровленню ситуації й ігнорування або недооцінка в свідомості багатьох українців російськомовного складника української культури. Особливо це стосується літератури: письменники, які пишуть російською мовою, мало сприйняті в Росії, а в Україні недостатньо інтерпретовані як складова частина її духовного життя, що зменшує їхню участь у творенні української політичної нації, сприяє позаукраїнській орієнтації. Ще один чинник, який мало враховується: становище культури багатьох національних меншин. Неувага до них, недостатня підтримка їх обертається тим, що їхня зрусифікованість стає вимушеним «внеском» у комплексну русифікацію України. Нові мігранти зі Сходу також опановують катастрофічно спрощену російську мову, вносячи свою барву в загальну картину.

Дійовим чинником русифікації стала т. зв. попса в її найвульгарніших виявах, що заволоділа не лише естраду, а й увійшла в побут маси населення. Вона працює не лише на «розукраїнення», а й на

розкультурення взагалі, вщеплюючи низькопробні смаки та несприйняття справжніх культурних цінностей. Натомість сучасна українська молодіжна культура не дістає підтримки ні з боку держави, ні з боку меценатів та спонсорів, більшість із яких розщедрюються лише на розрекламовані імена заїжджих «зірок». Тоді як першокласні українські мистецькі колективи та виконавці, що з успіхом виступають у багатьох країнах світу, – рідкісні гості на великих сценах самої України.

Усе це, разом узятє, збіднює наш культурний світ і стає підмогою русифікаційній стихії, яка, одначе, і не зовсім стихія, бо має свої регулюючі координати й ідеологічне та фінансове стимулювання.

Це лише частина проблем, які мали б об'єднати зусилля політичної і культурної еліти для спільної продуктивної роботи, а не роз'єднувати їх. Для цього потрібна і продумана культурна політика, і політична воля для її здійснення. Ні того, ні того немає. Втім, як слушно зауважує дослідниця, «розвиток української ситуації унаочнює відому з досвіду зарубіжної соціолінгвістики закономірність, згідно з якою відсутність у державі мовної політики є також політикою, що полягає у підтримці сильнішої мови. В Україні зберігається досягнуте в попередній період домінування російської мови в міській комунікації, а в деяких сферах, зокрема в інформаційно-культурній, нові реалії відкритого суспільства призвели до значного посилення процесів русифікації»⁷⁷.

Водночас мовно-культурний вимір русифікації – це лише один із аспектів загального послаблення України як держави. Нам загрожує те, що американський радянолог Керін Дейвіша назвав «автоколонізацією», а болгарський культуролог Олександр Кйосев – «самопідкорюваною культурою».

Нова влада, гіпнотизована ідеологією російського націоналізму, з особливим завзяттям заходила ревізувати освітянську сферу, в якій усе-таки за попередні роки було досягнуто деяких успіхів у справі повернення української мови в навчальний процес. Тепер це «насильство» зупиняють, а порядком «оптимізації» шкільної освіти під «скорочення» потрапляють українські школи як недостатньо забезпечені учнівським контингентом.

Застосовується випробуваний протягом історії – від Катерини II до Хрущова – спосіб: «на прохання трудящих». («...На Донеччині

“на численні вимоги громадськості” закривають українські школи та класи», – пише Роман Коваль з Донецька в газеті «День» 4–5 лютого 2011 року.) Здавалося б: хіба не розумніше було б, замість закривати чи не останню українську школу в Донецьку, – подбати про її привабливість, забезпечивши сучасним обладнанням, а може, й новим приміщенням? Пояснювати тим, хто керується згубним для освіти мотивом «рентабельності» (це офіційно, а насправді зовсім іншими, політичними мотивами), що Донеччина – поки що частина України, і тут мають право на існування також і українські школи. Але ж це – якщо метою є розвиток української освіти. А якщо мета протилежна, то все так, як треба, й робиться. Правильно робиться, з перспективою. Дарма що протестують батьки й матері, які своїм коштом відремонтували школу № 136 («Гроші здавали всі, навіть мама, у якої десять дітей!») і хочуть, щоб їхні діти діти навчалися українською. Ось що пише одна з організаторів протесту: «Я сама російськомовна. Але обох дітей віддала в українську школу свідомо. Я дивлюсь у майбутнє і розумію, що говорити українською мовою, знати й розуміти українську культуру – в інтересах моїх дітей». Протестують і вчителі, причому не лише з тієї-таки школи. Ось лист Наталії Руденко, директорки НВК «Симферопольська українська гімназія»: «Як відомо з історії, Донецька область, весь Донбас – давній український регіон, де традиції українства ще й досі мають глибокі корені, тому це рішення влади про закриття шкіл – протиприродне й необ’єктивне. Це рішення спрямоване не на розвиток своєї ідентичності, а на розвиток чужої культури за рахунок власного народу, це рішення однозначно русифікаторське. Крим ще більше зрусифікований регіон, ніж Донбас, однак у нас існує великий попит саме на українську освіту. У нас великий конкурс, багато учнів намагаються вчитися саме у нас, бо це дає їм перспективу продовжувати освіту на теренах всієї України, а не тільки в Криму. Я вважаю, що в донецькому регіоні так само влада повинна задовольняти, а не ігнорувати попит населення на українську освіту».

У телепрограмі Савіка Шустера 11 лютого 2011 року було показано, в репортажі з Донецька, болісний протест батьків, матерів і дітей, що постраждали від закриття шкіл; доведені до розпачу люди говорили про готовність іти на групове безстрокове голодування. Але для донецького владного чиновництва (та й того, що

вже перебралося до «матери городов русских») – це голоси «націоналістів». Українських. А не благословенних російських націоналістів і шовіністів без лапок, ідеями яких слід надихатися. До речі, в тій же передачі донецчани наводили приклади цілковито шовіністичних, окупантських висловлювань високих донецьких керівників у спілкуванні з українськими громадянами.

Таке враження, що влада уважно вивчила, зокрема, рекомендації С. Щоголева (див. у розділі «Русифікація в Російській імперії») і помаленьку, обережно, але продумано їх починає враховувати. А він цілком слушно вважав, що головне – правильно спрямувати шкільну освіту. Відучити молоде покоління від мови, а тоді й інші проблеми легше буде вирішити. Втім, дослівно: «Составляя настоящую главу (“Борьба с южнорусским отщепенством”. – *І. Дз.*), мы с умыслом откладывали вопрос о мерах против периодической печати на украинском языке. Мы полагаем, что правильная и энергичная постановка школьного и внешкольного просвещения настолько проветрит культурную южнорусскую атмосферу, что все эти “часописи”, принадлежащие к ботаническому классу тайнобрачных зоофитов, зачахнут от внутреннего и внешнего (финансового) худосочия». Несхибний прогноз! Але: «Пока эти издания существуют, полная индифферентность государства к их деятельности может, однако, вредно отражаться на интересах населения». І вчений фіскал радо подає свої проникливі спостереження та глибокодумні рефлексії над українською пресою.

Вчитися і вчитися нам (тобто їм!) у даровитого фіскала – єдиного Щоголева! Втім, таки вчать – і добре. Один із заповітів Щоголева – не допускати, щоб Боже слово звучало українською мовою, не дозволяти священикам проповідувати по-українському. Минуло сто літ, і ми стаємо свідками комбінованого наступу на українські церкви немосковського підпорядкування – з боку насамперед Московського патріархату, але також і нової «української» влади. Про рейдерські захоплення храмів Київського патріархату розповідає преса (див., наприклад, інтерв'ю з патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом в «Українському тижні» за 11–17 лютого 2011 року; тижневик говорить про «сталінські методи на озброєнні Російської православної церкви»). УПЦ Московського патріархату – складова частина РПЦ – фактично стає державною церквою в Україні, і «чи не вперше в історії фактично

державна церква є засадничо ворожою до самої незалежної держави»⁷⁸. А з яким шаленством анафемствують на адресу «розкольників», «розстриг», «боговідступників» – так ніби вони, з Московського патріархату, єдині й прямі уповноважені Бога на планеті! А мільйони тих, хто молиться Богові своєю мовою, приречені опинитися в геєні огненній. По суті, агресивна політика ієрархів Російської православної церкви є антихристиянською. Адже «...разнообразие христианских культур может быть отнесено к числу доказательств бытия Божия. Бог хочет и требует от нас единства, но Он не хочет от нас единообразия»⁷⁹. Бог говорить мовою різних народів, – підкреслював Папа Іван-Павло II.

Внаслідок століть дискримінації та переслідувань українська культура і українська мова не мали можливості вільно розвиватися і нині, за умов глобальної відкритості та зовнішніх тисків, перебувають у нерівних конкурентних умовах з тими культурами та мовами, за якими стоять потужні держави, що їх цілеспрямовано стимулюють, цінуючи власну ідентичність. Українська держава – чи не єдина в світі, яка цього не робить. Видатний сучасний український філософ Вілен Горський, на жаль, уже покійний, з цього приводу не так давно писав: «...Єдність може існувати лише між "різними", які властивою їм неповторністю здатні збагачувати одне одного. Натомість реальною стає загроза перетворення культури людства на уніфіковану одноманітність. Прагненням уникнути цього небажаного результату пояснюється політика, спрямована на захист і розвиток власної національної мови, яку активно проводить, наприклад, Франція.

Що ж до України, то загроза тут не обмежується зовнішніми факторами, що особливо актуалізує нагальну потребу розробки цілеспрямованої державної політики з розвитку і збагачення мовної культури народу. Такої політики по суті не існує. Справа обмежується політичною дискусією щодо статусу української мови й не більше»⁸⁰.

Продумана, науково обґрунтована культурна і мовна політика мають стати невід'ємною складовою національного проекту «Україна XXI століття» і забезпечити культурну ідентичність нашого народу, його повноцінне буття серед народів Європи і світу. Для цього насамперед потрібне створення потужного інформаційнокультурного простору, який охоплював би всю Україну і за-

безпечував усім її громадянам можливість ознайомлення з життям і культурою всіх українських земель, сприяв обмінові знаннями, цінностями, думками, ідеями, доносив нові інтелектуальні та естетичні здобутки, як і багатства національної духовної спадщини до всього суспільства. Це чи не найголовніша умова консолідації суспільства та утвердження нової української ідентичності – тим більше за умов нинішньої відкритості до світу, позитивних і негативних впливів глобалізації, величезного переважання російського чинника в інформаційно-культурному ландшафті України.

Протягом кількох років при Президентові України В. Ющенку діяла Національна рада з питань культури і духовності, яку очолював М. Жулинський. Вона підготувала кілька важливих документів, спрямованих на підтримку українського кіно, книгодрукування, мови. Але все так і зупинилося на стадії пропозицій. Виявилось, що президентського схвалення і навіть указів мало, потрібні постанови уряду, закони Верховної Ради, – а це вже нездоланий бар'єр. Одна із сумних сторінок цієї нерівної боротьби – доля ґрунтового проекту Кирила Стеценка «Стратегії культури України. Філософія і менеджмент самоздійснення нації: Концепція інтегрованого стратегічного управління духовно-інформаційною сферою держави» (2005 рік). Це не загальні добрі побажання, не патріотична риторика, що нам закидають недоброзичливці, – це скрупульозно розроблена «дорожня карта» перспективного розвитку української культури. Здавалося б – знахідка для влади, яка щиро дбає про духовне піднесення суспільства. Та де там!

Невиконаним, фактично проігнорованим залишилося «Протокольне рішення наради з питань забезпечення розвитку державної мови в Україні», проведеної 18 травня 2006 року в Кабінеті Міністрів України з участю міністрів і відповідальних працівників Секретаріату Кабміну, в якому були розроблені конкретні заходи в мовно-культурній сфері; тим більше – не дали і не дають реальних наслідків численні звернення представників української інтелігенції, з яких уже можна скласти цілу антологію.

Підстави ймовірної продуктивної культурної політики достатньо розроблені в численних пропозиціях наукових і культурних інституцій. Потрібні широка суспільна апробація і державна воля до їх здійснення. Але є великий сумнів: коли на це не спромоглася

влада, що позиціонувала себе як немовби національно-патріотична, то чи здатна на це влада, що «національний інтерес» розуміє лише як бізнесовий інтерес великого капіталу або якогось його клану, влада, чия ідеологія зазнає потужного впливу російського націоналізму і яка готова здавати йому українську історію, національну пам'ять, культурну самобутність, мову та всі інші «нематеріальні» цінності в обмін на риторику братерства або й без такої, смиренно ковтаючи всі можливі образи національної гідності та державного престижу. Як це бачимо останнім часом, коли українська влада не відреагувала на образливі слова В. Путіна про те, що Росія й сама без України та інших республік могла б виграти війну з Гітлером, – тобто, що багатомільйонних українських жертв і страхотливих руйнувань наче й не було, не було закарбованої Довженком «України в огні»: це своєрідний варіант знаменитого сталінського «тосту» «За великий русский народ». Втім, і попередня влада мовчки проковтнула визначення В. Путіним України – на саміті НАТО в Бухаресті – як «штучого утворення», вона не відчуває потреби в забезпеченні існування українського світу як такого, як феномена історії.

Нині русифікація – це поверхневий симптом глибшої хвороби, що полягає у втраті закоріненості в культурі, історії, у втраті самого себе.

«Позбавлення коріння, безперечно, – найнебезпечніша хвороба людських спільнот, бо вона поширюється сама по собі. Істоти, які справді позбавлені коріння, поводяться майже завжди одним із двох можливих способів: вони або впадають у стан інерції душі, що майже рівнозначний смерті, як більшість рабів Римської імперії, або кидаються у діяльність, що завжди спрямована на позбавлення коренів тих, хто ще їх не втратив чи з ким це відбулося лише частково, і вдаються при цьому до найжорстокіших методів [...] Позбавлений коріння – позбавляє коріння й інших. Укорінений – не викоринює»⁸¹.

Це, власне, те, що в українській історії відоме під найменням «яничарство» і що протягом століть набирало різних форм і хитромудрих аж до благородства мотивацій. Але суть його та сама: з висоти своєї тріумфуючої, владної безкорінності «позбавляти коріння й інших», викоринювати ще не викоринене. Цьому можна протиставити лише одне: власну глибину, недосягну яничар-

ським бульдозерам, власний інтелект і культуру, невразливі на яничарські спокуси. Вирішальну роль тут мала б відігравати національна інтелігенція. Але вона послаблена внаслідок послідовного цілеспрямованого знекровлення.

«Історично дбати про збагачення мовної культури й протистояти негативним явищам у цій сфері покликана національна інтелігенція. Однак, на жаль, у сучасній складній ситуації, яку переживає українське суспільство, чи не найчастіше ми саме відчуваємо брак достатньо розвиненої інтелігенції. Причини цього, передусім, – у посттоталітарному стані нашого суспільства. Вічний страх перед вільною думкою, талантом, високою майстерністю – всім, що спричиняється до усвідомлення власної незалежності», – писав згаданий уже український філософ Вілен Горський, – ось що спонукало до заслання інтелігенції за кордон, до хвилі арештів, переслідувань і погромів у культурі, науці, – як генеральної лінії тоталітарної держави щодо інтелігенції. «Все це повною мірою зазнала, як й інші складові Радянського Союзу, Україна. Але у нас ситуація погіршується багатовіковим напівколоніальним минулим, що спричинилось не лише до надзвичайної слабкості прошарку інтелігенції, а й до великої прірви, що відділяла від свого рідного народу ту частину інтелігенції, яка всупереч умовам всетаки збереглася. Через стан, в якому Україна існувала впродовж віків, аж до початку ХХ століття представники української інтелігенції були здебільшого вихованцями не рідної української, а інонаціональної культури.

Лише на рубежі ХІХ–ХХ ст. виникає, по суті, перше “органічне” покоління української інтелігенції.

Це покоління, переборюючи значні труднощі, набирає сили впродовж перших десятиліть ХХ ст. Але наприкінці 20-х рр. і воно припинило своє існування, одержавши в історії нашої культури сумну назву “Розстріляне Відродження”. Наслідки цього ми відчуваємо й понині»⁸². І наслідки, зрозуміло, не лише в мовно-культурній сфері...

...Цю невеселу розмову хочу закінчити словами з виступу на презентації віршованого роману Ліни Костенко «Берестечко» в Українському Домі 22 березня 2010 року (ювілейний вечір поетеси): «Серед поетичних формул людського буття є у Ліни Костенко така: “Життя людського строки стислі – немає часу на поразку”. На

жаль, незважаючи на стислість строків і людського буття, і історичних, у нас завжди знаходилися час і сили для поразок. Нинішня поразка, на мій погляд, страшніша за Берестечко. Бо після Берестечка були ще перемоги. А після культурного і мовного геноциду, я б сказав – і самогеноциду, що нам загрожує, перемог не буває. Бо не стає народу.

Буде псевдодержава. Будуть президенти і уряди. Будуть прапор, тризуб і навіть гімн: "Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці..." Але тими воріженьками в цій псевдодержаві будемо вже ми, українці, – під чужим нещадним сонцем.

Вибір у нас один – спротив культурному і мовному геноциду». Минув рік, і підстав повторити ці слова стало ще більше.

Надто песимістично? Може. Але ми вже жили двадцять років, підбадьорюючи себе оптимістичними ілюзіями. Може, хай буде мобілізуючий песимізм?

Що ж до оптимізму... то й він буває всякий. Скажімо, такий гартований інтелектуальний і політичний боєць, як Адам Міхнік, свій нинішній (!) оптимізм назвав «оптимізмом труєного вовка»⁸³. Змінилася польська дійсність. «Романтична фаза трансформації скінчилася. Вичерпались великі національні цілі. В Польщі за ними стояли чотири великі ідеї. Незалежної Польщі – визволення від Червоної армії та російського домінування. Демократичної Польщі – плюралізм, парламент, чесні вибори. Відкритій Польщі – свобода виїзду, скасування цензури. Безпечної Польщі – НАТО і Євросоюз. Великих цілей досягнуто. Тепер треба людям запропонувати такий спосіб мислення в Польщі, в якому вони побачать власні інтереси. Питання № 1 також: чи здатні ми виробити та ку пропозицію?» Відповідь самого Міхніка: «Поки що не видно»⁸⁴. Це і є та ситуація, в якій він відчув себе «труєним вовком».

Наскільки ж складніша й драматичніша наша, українська ситуація! З означених чотирьох великих цілей – а вони спільні для всіх країн, що вийшли з радянського блоку, – ми зашпортали на півдорозі до трьох перших (незалежність, демократія, відкритість), а на четверту (безпечна Україна), м'яко кажучи, заплющили очі й пішли в нікуди.

Демократична – як вона себе позиціонувала – влада виявилася фатально слабкою, не спромоглася об'єднати не лише суспільство, а й свої власні фрагментовані «політичні сили», зосереджені

більше на з'ясуванні стосунків між собою, ніж на спільній конструктивній роботі задля майбутнього України. Не виконавши головних своїх передвиборних обіцянок (навіть тих, які були реалістичними), не розв'язавши болючих суспільно-економічних і культурних проблем України, вона скомпрометувала не лише себе, а й певною мірою українську ідею взагалі.

Те, що сталося, – велика національна поразка. Ми всі у ній винні. Вона має свої глибокі причини, що криються у всьому стані нашого суспільства, яке так і не стало сконсолідованим, сучасною політичною нацією. На цій несконсолідованості, розмитості національно-політичної ідентичності паразитують (самі її всіляко стимулюючи) добре організовані клани, для яких Україна є в кращому разі тільки територією розгортання своєї бізнесової діяльності, а в гіршому – частиною «руського мира», в який її конче треба повернути.

Чи нова влада цілком підпорядкована їм?

Не хотілося б вірити. Час покаже. Хоч багато чого він уже показав, починаючи з «харківських домовленостей», про які ми, мабуть, ще й не все знаємо. Певно, «регіонали» будуть твердими в обстоюванні власних «ділових» інтересів, може, навіть і в такого роду відносинах з Росією. А в обстоюванні інтересів України – лише тією мірою, якою вони не суперечитимуть їхнім інтересам. Але «баланс інтересів», швидше за все, буде дуже ризикованим для України.

Я завжди був проти принципу «чим гірше, тим краще», яким, на жаль, керувалися і керуються всі – поперемінно – наші опозиції, перетворюючи політичну боротьбу на взаємну безоглядну й сліпу бійку та підсичуючи хаос у житті країни. По-моєму, все-таки: чим гірше, тим гірше. А чим краще – тим краще. І якщо Партія регіонів та її підпомагачі робитимуть щось добре для України – в цьому доброму їх треба підтримати. Тільки було б це добре. Поки що бачимо недобре, і воно вже викликає масові протести. Поскільки стоєть соціально-економічних умов життя основної маси населення. Тут масове невдоволення сягає критичної межі.

Менше усвідомлені загрози у сфері культури і політичної та інформаційної свободи. Їх бачать переважно громадянськи активні кола і творча інтелігенція. Але так бути довго не може. Гуманітарні проблеми – невід'ємна частина соціальних. Суспільство мусить

побачити, що новій українській владі доводиться дорого платити за прихильність кремлівських неоімперіалістів до неї. Тобто: дорого як для України. Влада ж намагатиметься розплачуватися тим, що для неї недороге: політичною гідністю, національною ідентичністю, інформаційним простором, історією, культурою, мовою. А це для московської «ліберальної (???) імперії» якраз і є головне, може, ще важливіше, ніж «газова труба» і збройна присутність у Криму⁸⁵. Адже в сучасному світі долю народів вирішують головним чином не армії, і вистояти проти зовнішнього асиміляційного тиску можна тільки завдяки внутрішньому здоров'ю і відповідному самоусвідомленню.

Умовно назвемо це «гуманітарною сферою» (яка, звісно ж, перебуває з соціально-економічною та соціально-політичною сферами в стані щільної взаємопов'язаності та взаємозумовлюваності). Російські неімперіалістичні ідеологи послідовно здійснюють усебічний «гуманітарний» тиск на Україну. Для цього засновуються програми, фонди, інституції. Ось один із прикладів – концепція створення «гуманітарної научної структури на території Восточной Украины – Русского Института». Думаєте – просто задля кращого ознайомлення українців з російською культурою? Якби ж то!

Автор проекта Іннокентій Андрєєв одверто пише: «В последнее время российские элиты используют энергетические рычаги для усиления своего влияния на международной арене. Однако эти рычаги очевидно недостаточны, ибо остается без внимания фактор языка и культуры. Русского языка и культуры» (виділено в оригіналі. – *І. Дз.*). Особливе значення має український напрям активізації цього «фактора». Адже «появился украиноязычный образованный класс, который является носителем враждебной России идентичности». Ще більшою небезпекою є поява покоління освіченої молоді, яка знає англійську мову, а «качественное обучение английскому языку дает возможность в принципе не обращаться к русскому культурному фонду, что выводит развитие всех передовых дисциплин из русла развития постсоветской науки и переводит их в развитие современных интеллектуальных течений Запада». Як приклад наводиться Києво-Могилянська академія. У цьому світлі «формирование Русского института на Украине решило бы многие задачи», зокрема, «грамотная работа с населением, в особенности с одарённой молодежью, позволила бы

укрепить русскую идентичность в юго-восточных регионах Украины»⁸⁶.

Подумаймо, чи можна тут розраховувати на якусь активну протидію української влади? Чи можна розраховувати на послідовний конструктивний курс цієї влади в гуманітарній сфері? Якщо навіть попередня влада, наголошуючи свою патріотичність і маючи запропоновані їй науковцями дуже ґрунтовні розробки на цю тему, не знайшла ані достатніх засобів, ані достатньої державної волі в собі для здійснення необхідних системних програм, то чи можна цього сподіватися від влади, яка демонструє нерозуміння або й свідоме ігнорування відповідних проблем, більше того – активно заохочує продовження і поглиблення русифікації, деукраїнізації? На практиці – попри епізодичні дипломатичнокамуфляжні заяви... Вона не хоче і навряд чи захоче залагіднювати мовно-культурні колізії, вгамовувати антиукраїнські пристрасті й упередження частини свого «електорату», яка на неї тисне і від якої вона залежна (і з якою почасти й солідаризується, а деякі клани в цій владі самі ведуть перед в антиукраїнстві).

Звичайно, це лише один бік нашої реальності. Є інший: ані джерела українського культурного життя, як професійного, так і самодіяльного, ані вкоріненість у ньому або потяг до нього великої активної маси нашої людності ще далеко не вичерпані і дають енергію багатьом новим і новаторським ідеям та починанням у різних регіонах та на різних рівнях. Це – великий резерв творчого поступу. І великий резерв спротиву деукраїнізації України. Але ж і на деукраїнізацію працюють неабиякі – і краще, ніж ми, організовані, спонсоровані, профінансовані сили – до того ж уміло і всіляко підтримувані ззовні. Адже імперії критично потрібна Україна, і вона «за ціною не постоїт».

І тут хочеться ще раз нагадати: майбутнє України – як України: зі своїм минулим і своїм майбутнім, – а не як уламка «русского мира», знову опиняється під загрозою.

Та хай це додає нам не лише гіркоти й болю, а, над усе, – сили працювати задля буття собою: у світі, де кожен або Є СОБОЮ, або ЙОГО НЕ СТАЄ.

- ¹ Соловьёв С. М. История России с древних времён. – СПб., 1864. – Кн. 5. – С. 209.
- ² Северцева-Полилова Г. Т. Сторожа заморского пути. Повесть из эпохи «именитых гостей» Строгановых // Историческая летопись. – 1914. – Кн. 12. – С. 1430–1431.
- ³ Плотников М. А. Янгал-Маа, вогульская поэма. – М.; Л., 1933 – С. 9–11.
- ⁴ Див.: «Очерки Ливонии» у кн.: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Т. 2 (апрель–июнь 1865). – Р. 5. – С. 99.
- ⁵ Макиавелли Н. Сочинения. – М.; Л., 1934. – С. 217.
- ⁶ Герцен А. И. Освобождение крестьян в России и польское восстание // Колокол. – Лондон, 1865. – Ч. 195. – С. 1602.
- ⁷ Эйдельман Н. Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия. – М., 1986. – С. 10.
- ⁸ Див.: Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 94–96.
- ⁹ Раев Марк. Понять дореволюционную Россию. Государство и общество в Российской империи: Пер. с франц. – Лондон, 1990. – С. 259.
- ¹⁰ Див.: Сборник Императорского Русского общества. – 1871. – Т. 7. – С. 348; Соловьёв С. М. История России. – М., 1876. – Т. XXVI. – С. 39.
- ¹¹ Див.: Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 175–196.
- ¹² Соловьёв С. М. История России с древних времён. – СПб., 1864. – Кн. 5. – С. 787.
- ¹³ Цит. за: Юлия Латынина. Демократия и свобода // Новый мир. – 1994. – № 6. – С. 157.
- ¹⁴ Див., напр., у праці: Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996.
- ¹⁵ О необходимости ввести во все Губернии и Области Империи Русские Органические законы // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Т. 3 (июль – сентябрь 1865). – Р. 5. – С. 181.
- ¹⁶ Див.: Соловьёв С. М. История России с древних времён. – Т. XX. – С. 582.
- ¹⁷ Кінан Едвард. Російські історичні міфи. – К., 2001. – С. 29.
- ¹⁸ Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація: Переклад з англ. – К., 2004. – С. 129.
- ¹⁹ Зеров М. Нове українське письменство. Історичний нарис. – К., 1924. – С. 8–9.
- ²⁰ Соловьёв С. М. История России с древних времен. – Кн. 6. – С. 122.
- ²¹ Проф. П. И. Ковалевский. Национализм и национальное воспитание в России: В двух частях. – Издание третье, дополненное. – СПб., 1912. – С. 21.
- ²² Храповицкий А. В. Памятные записки // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. – Т. 2 (апрель – июнь 1862). – Р. 2. – С. 4.
- ²³ Гніп Михайло. Початова освіта на Слобожанщині першої половини XIX ст. (до 1837 р.). // Збірник науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Харків, 1930. – Т. X. – С. 139.
- ²⁴ Там само. – С. 137, 139, 148, 153.
- ²⁵ Ульяновський Василь. «Русское дело в Северо-Западном крае» через призму історії магнатських родів Сапег та Радзивіллів. – К., 1998. – С. 37.

²⁶ Див. у ст.: Бодянский О. Замечания на проект общего Устава Императорских Российских Университетов // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. – Т. 2 (апрель – июнь 1862). – Р. 5. – С. 218.

²⁷ Див.: Пушкаревич К. А. Преобразование духа народности. Эпизод из истории руссификации Белоруссии. – В кн.: Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. VII серия. – 1932. – № 1. – С. 15.

²⁸ Див.: Пушкаревич К. А. Преобразование духа народности... – С. 20.

²⁹ Див.: Там само.

³⁰ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 68.

³¹ Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990. – Т. 1. – С. 81.

³² Див.: Янковский Ю. З. Из истории русской общественно-литературной мысли. – К., 1972. – С. 11.

³³ Аксаков И. Наши нравственные отношения к Польше // Аксаков И. Полн. собр. соч. – М., 1886. – Т. 3. – С. 7.

³⁴ Там само. – С. 15, 16, 132–133.

³⁵ Тарас Шевченко. Зібрання творів у шести томах. – К., 2003. – Т. 6. – С. 176.

³⁶ Катков М. Н. 1864 год. Собрание передовых статей Московских Ведомостей. – Выпуск третий. – М., 1887. – С. 116.

³⁷ Сын Отечества. – 1840. – Т. II. – С. 836.

³⁸ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 39.

³⁹ Там само. – С. 40.

⁴⁰ Герцен А. И. По поводу письма из Волыни // Колокол. – Лондон, 1861. – № 116. – С. 966.

⁴¹ Катков М. Н. 1864 год. Собрание передовых статей «Московских Ведомостей». – Выпуск третий. – М., 1887. – С. 192, 193, 659.

⁴² Катков М. Н. 1864 год... – Выпуск третий. – С. 118.

⁴³ Там само. – С. 354–355.

⁴⁴ Дневник П. А. Валуева: В 2-х т. – М.; Л., 1961. – Т. 1. – С. 239.

⁴⁵ «Архив Революции и Внешних Сношений в Москве». Дело III Отд. С.Е.И.В. канцелярии, I Экспед., 1875 г., № 85. Цит. за кн.: Савченко Федір. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1876-х рр. – Х.; К., 1930. – С. 204.

⁴⁶ Там само. – С. 211.

⁴⁷ Вернадський В. І. Вибрані праці. – К., 2005. – С. 287–288.

⁴⁸ Поучения, беседы, речи, воззвания и послания Никанора, Архиепископа Херсонского и Одесского. – Т. III. Издание третье в новом составе. – Одесса, 1890. – С. 118.

⁴⁹ Архимандрит Адриан. Памяти Кочубея и Искры, героев Объединения Руси Православной, Киевской и Московской. – К., 1911. – С. 5–6, 7.

⁵⁰ Подано в українському перекладі за виданням: Хроніка 2000. – Випуск 35–36.

⁵¹ Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г. – Клуб Русских Националистов. – К., 1912. – С. 52, 57.

- ⁵² Див.: Єфремов Сергій. За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві. – К., 1993. – С. 78.
- ⁵³ Див.: Аврех А. Я. Столыпин и Третья Дума. – М., 1968. – С. 145, 147.
- ⁵⁴ Четвёртая Государственная Дума. Фракция Народной Свободы. «Военные» сессии. 26 июля 1914 года – 3 сентября 1916 года. – Ч. II. Отчёт фракции. – Петроград, 1916. – С. 132.
- ⁵⁵ Черномаз В. А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917–1922 гг.). – Владивосток, 2009. – С. 416–417.
- ⁵⁶ Див.: Соловей Дмитро. Голгота України. – Вінніпег, 1953. – Ч. 1. – С. 22.
- ⁵⁷ Ган О. Трагедія Миколи Хвильового. – [Б. м.], Вид-во «Прометей», 1947. – С. 43.
- ⁵⁸ X съезд РКП(б): стенографический отчёт. – М., 1963. – С. 189.
- ⁵⁹ X съезд РКП(б): стенографический отчёт. – С. 202–203.
- ⁶⁰ Хвиля Андрій. Ясною дорогою. – Х., 1927. – С. 13.
- ⁶¹ Там само. – С. 65–66.
- ⁶² Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал-Революционеров Голубовича, Петренко, Лизанивского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчёт. – Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии, 1921. – С. 4–5.
- ⁶³ Там само. – С. 206–207.
- ⁶⁴ Иркутов А. Смертный приговор. – Х., 1932. – С. 24, 3.
- ⁶⁵ Шевельов Юрій. Вибрані праці в двох книгах. – К., 2008. – Кн. 1. Мовознавство. – С. 266–267.
- ⁶⁶ Довженко Олександр. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник. – К., 1990. – С. 134.
- ⁶⁷ Член-корреспондент Академии наук СССР А. М. Панкратова. Великий русский народ – выдающаяся нация и руководящая сила Советского Союза. – М., 1947. – С. 5, 8.
- ⁶⁸ Самченко Валентина. Хто тут Національний? // Україна Молода. – 11–12 лютого 2011. – С. 3.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Масенко Лариса. Нариси соціолінгвістики. – К., 2010. – С. 151.
- ⁷¹ Експертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». – К., 2007.
- ⁷² День. – 23 лютого 2011. – С. 1.
- ⁷³ Там само. – С. 2.
- ⁷⁴ Загнітко Анатолій. Шляхами слова. – Донецьк, 2009. – С. 294.
- ⁷⁵ Масенко Лариса. Нариси з соціолінгвістики. – К., 2010. – С. 144.
- ⁷⁶ Стріха Максим. Морок нетерпимості РПЦ // Український тижень. – № 7 (172). – 18–24 лютого 2011 року. – С. 39.
- ⁷⁷ Аверинцев Сергей. Премудрость создать себе дом // Новый мир. – 2001. – № 1. – С. 165.
- ⁷⁸ Горський Вілен. Біля джерел. – К., 2006. – С. 252.
- ⁷⁹ Вейль Сімона. Укорінення. Лист до клірика. – К., 1998. – С. 39–40.
- ⁸⁰ Горський Вілен. Біля джерел. – К., 2006. – С. 252–253.
- ⁸¹ Новая Польша. – 2011. – № 1. – С. 18.

⁸⁴ Там само. – С. 17.

⁸⁵ «Нельзя удержать Кавказ, уйдя из Крыма и Севастополя» – Нарочницкая Наталья. Евразийский эллипс // Москва. – 2003. – № 5. – С. 10.

⁸⁶ Андреев Иннокентий. Русская речь как щит и меч. – <http://www.apn.ru/publications/print10660.htm>.

Література до розділу

«Русифікація вчора, сьогодні... і завтра?»

Бахтурина А. Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М., 2004.

Бердиховська Богуміла. Україна: люди і книжки. – К., 2009.

Бодуэн-де-Куртене И. По вопросу об автономии и равноправии национальностей // Украинский вестник. – 1906. – № 1.

Брандес Георг. Что такое национальное чувство? – Нижний Новгород, 1913.

Бриль Гн. Лицарі патріотичного інтересу. – Х., 1930.

Бурмистров Т. Ю. и Гусакова В. С. Национальный вопрос в парламентах и тактике политических партий в России в 1905–1907 гг. – М., 1976.

Ваганян В. О национальной культуре. – М.; Л., 1927.

Величко В. Л. Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы // Полное собрание сочинений В. Л. Величко. – СПб., 1904. – Том первый.

Вернадский В. И. Дневники. 1917–1921. – К., 1997.

Вернадський В. І. Вибрані праці. – К., 2005.

Вернадський Володимир. Українське питання і російська громадськість //

Хроніка 2000. – Випуск 35–36.

Вивід прав України. – [Б. м.]: Вид-во «Пролог», 1964.

Винниченко В. Відродження нації. – Відень; К., 1920; К., 1990. – Т. I–III.

Вишневський Олександр. На переломі. – Львів, 1905.

Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація: Пер. з англійської. – К., 2004.

Вовк Ф. Порабощаемый народ. – Львів, 1895.

Возгрин В. Е. Империя и Крым – долгий путь к геноциду. – Бахчисарай, 1994.

Вулф Ларі. Винайдення Східної Європи: Пер. з англійської. – К., 2009. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К., 2007. Голубенко Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-

Йорк; Париж; Торонто, 1987.

Голубець Михайло. Русифікація – люмпенізація – вульгаризація. – Львів, 2006.

Горський Вілен. Біля джерел. – К., 2006.

Грач Леонид. Украина – не Европа. – К., 2008.

Гринів Олег. Україна і Росія. Партнерство чи протистояння? – Львів, 1997.

Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004.

Гриценко Олекса. Україна моїх блакитних днів. – Рівне, 2006.

Гришко Василь. Замах на життя нації. – Детройт, 1983.

Грушевський Михайло. Про українську мову і українську школу. – К., 1991.

Гурко В. И. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. 1917– 1918 //Архив русской революции, издаваемый И. В. Гессеном. XV. – Берлин, 1924.

Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал-Революционеров Голубовича, Петренко, Лизанивского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет. – Х., 1921.

Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. – Львів; Краків; Париж, 1993.

Демченко Я. Правда об украинофилах. – К., 1906.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Мюнхен, 1968; К., 1998; К., 2005; К., 2010.

Дзюба І. Україна в пошуках нової ідентичності // Україна: кам'янистий шлях до демократії. Fridrich Ebert Stiftung. – К., 2002.

Дзюба Іван. «Бо то не просто слово, звуки...». – К., 1990.

Драгоманов М. П. Вибране. – К., 1991.

Єфремов Сергій. За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві. – К., 1993 (перевидання).

Єфремов Сергій. Новий документ до старих позвів. – К., 1912.

Загнітко Анатолій. Слово у душі – душа у слові. – Донецьк, 2010.

Замч И. С. Украинизация на Северном Кавказе // Революция и горец. – 1931. – № 12.

Заславский Давид. «Тиха украинская ночь?»: По следам новой Украины. – М.; Л., 1931.

Заславский Давид. М. П. Драгоманов: К истории украинского национализма. – М., 1934.

Иркутов А. Смертный приговор. – Х., 1930.

Капеллер А. Россия – многонациональная империя. – М., 2000.

Катков М. Н. 1864 год. Собрание передовых статей Московских Ведомостей. – Выпуск третий. – М., 1887.

Качуровский Игорь. К сотой годовщине Эмского указа // Континент. – 1977. – № 11.

Кені Педрик. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. – К., 2006.

Кінан Едвард. Російські історичні міфи: Пер. з англійської. – К., 2001.

Кісь Роман. Фінал третього Риму. – Львів, 1998.

Книги і долі. Митці Розстріляного Відродження: Бібліографічний покажчик. – Одеса, 2002.

Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини 1760–1830. – К., 1996.

Кокошкин Ф. Областная автономия или единство России. – М., 1906.

Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. – Торонто, 1970.

Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні. ХІХ–перша третина ХХ ст. – К., 1992.

Костюк Григорій. Окаянні роки: від Лук'янівської тюрми до Воркутської трагедії (1935–1940 рр.). – Торонто, 1978.

Кравців Б. Прогресування русифікації в Укр. РСР // Сучасність. – 1972. – Ч. 10.

Кубійович В. Нац. склад населення УРСР за переписом 1970 // Сучасність. – 1971. – Ч. 9.

Кудряшев В. Н. Консервативно-утопическая интерпретация руссификаторской политики в конце ХІХ – начале ХХ века // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 296. – С. 96–101.

Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920). – К., 1999.

Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки: Пер. з англійської. – К., 2002.

Лежнев І. Дни нашей жизни // Новая Россия. – 1922. – № 2.

Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 років. – Х., 2007.

Лукінюк Михайло. Обережно: міфи! – К., 2003.

Масенко Лариса. Нариси з соціолінгвістики. – К., 2010.

Миллер А. І. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000.

Миллер Алексей. «Руссификации: класифицировать и понять» // Ab Imperio. – 2002. – № 2.

Миллер Алексей. Россия и руссификация Украины В XIX веке // Россия– Украина: история взаимоотношений. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, Институт «Открытое общество», 1997.

Михайленко (Лозинський) М. Росія й Україна. – Відень, 1915.

Михутина І. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003.

Мова і мовознавство в духовному житті суспільства. – К., 2007.

Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – 2-ге видання. – К., 2010.

Мороз Осип. Модерна нація: українець у часі і просторі. – Львів, 2001.

Мотиль Олександр. Підсумки імперій. Занепад, розпад і відродження: Пер. з англійської. – К., 2009.

Мотузка М. Українська контрреволюційна еміграція. – Х., 1928. Национальный вопрос в Государственных Думах России. – М., 1999. Национальный вопрос на VII Конгрессе Коминтерна // Революция и национальности. – 1935. – № 9.

Нетерпимость в России: старые и новые фобии / Под ред. Г. Витковской и А. Малашенко. – М., 1999.

Обережно – мова! Парламентські слухання 12 березня 2002 р. – К., 2003.

Одарченко Петро. Русифікація України і боротьба за врятування української нації. – Лондон, 1986.

Основы геополитики: геополитическое будущее России. – М., 1997.

Отечество. Пути и достижения национальных литератур России. Национальный вопрос. – Петроград, 1916.

Охрімович Юліан. Розвиток української національно-політичної думки... –

Львів; К., 1922.

Панкратова А. М. Великий русский народ – выдающаяся нация и руководящая сила Советского Союза. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 10 января 1947 года в Конференц-зале Министерства высшего образования СРСР. – М., 1947.

Півторак Григорій. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі спільної колиски. – К., 2001; К., 2005.

Погрібний Анатолій. По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. – К., 2001.

Покровский М. Н. Об Украине. – Соцэкгиз Украины, 1935.

Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000.

Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-і рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2003.

Портнов Андрей. Упражнение с историей по-украински. – М., 2010.

Пташинський П. Другий інтернаціонал і український соціал-фашизм. –

Х.: Партвидав «Пролетар», 1932.

Раев Марк. Понять дореволюционную Россию: государство и общество в Российской империи. – Лондон, 1990.

Російський імперіалізм. Актуальні світові дискусії / Упорядник Тарас Гунчак. – К., 2010.

Російщення України: Науково-популярний збірник. – Нью-Йорк, 1984.

Россия и её «колони». – М., 2007.

Русская идея: Сборник произведений русских мыслителей. – М., 2002.

Русская культура в контексте соціально-исторических реалий Украины (конец XX столетия): Материалы международной научно-практической конференции (22–23 октября 1993 г.). – К., 1993.

Русское общество 30-х годов XIX в. Люди и идеи. Мемуары современников / Под ред. И. А. Федосова. – М., 1989.

Рябчук Микола. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000.

Савченко Федір. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Х.; К., 1930.

Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма. – М., 1932.

Седых Виктор. Повернул истории бег. – Мариуполь, 2000.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. – К., 1999.

Соловей Д. Винищення України – основна мета Росії у війні 1914 р. – Вінніпег, 1963.

Соловей Д. Голгота України. – Вінніпег, 1953.– Ч. 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною.

Соловьёв Вл. С. Национальный вопрос в России. – СПб., 1891. – Вып. 1–2.

Станкевичъ В. Судьбы народовъ России. – Берлин, 1921.

Степняк-Кравчинский С. М. Россия под властью царей. – М., 1965.

Степун Ф. Националистическая окраска философии истории славянофилов // Русская мысль. – 1910. – Кн. III.

Степун Ф. Прошлое и будущее славянофильства // Северные записки. – 1913. – ноябрь.

Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. – К., 1911.

Струве Петр. Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль. 1912. – № 1.

Сухово-Хоменко В. Одміни і банкрутство українського націоналізму. – Х., 1929.

Таирова-Яковлева Татьяна. Мазепа. – М., 2007. – (Серия «Жизнь замечательных людей»).

Таран Ф. Україна в сучасній міжнародній ситуації. – Х., 1929.

Украина – Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений. – К., 2001.

Украинский сепаратизм в России. – М., 1998.

Україна – Росія. Концептуальні основи гуманітарних відносин. – К., 2001.

Україна і світ: прагнення змін: Монографія Українського Фулбрайтівського товариства і Програми ім. Фулбрайта в Україні. – К., 2010.

«Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003.

Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду / За редакцією Лариси Масенко; Упорядники: Лариса Масенко, Віктор Кубайчук, Оріся Демська-Кульчицька. – Видання друге, доповнене. – К., 2006.

Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство: Тези доповідей Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених. – К., 2010.

Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник. – К., 1998.

Устрялов Н. Национальная проблема у первых славянофилов // Русская мысль. – 1996.

Хвиля Андрій. Ясною дорогою. – Х.: ДВУ, 1927.

Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія? – К., 1993.

Цимбалістий Богдан. Тавро бездержавності. – Джерзі Ситі, 1982.

Цьвікевіч А. «Западно-русизм»: нарысы з історыі грамадзкай мыслі на Беларусі у XIX і пачатку XX в. – Менск, 1993.

Чапленко Василь. Дещо про мову. – Нью-Йорк, 1959.

Чапленко Василь. Мовна політика більшовиків. – Мюнхен, 1956.

Черномаз В. А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917–1922 гг.). – Владивосток, 2009.

Шаповал М. Соціографія України. Соціологія і політика. – Прага, 1933.

Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині XX століття (1800– 1941): Стан і статус; Так нас навчали правильних проізношень // Юрій Шевельов. Вибрані праці у двох книгах. – Кн. 1. Мовознавство. – К., 2008.

Шелухін Сергій. Україна. – Прага, 1936–1937.

Шкандрій Мирослав. В обіймах імперії. Російська і українська література новітньої доби. – К., 2004.

Шпорлюк Роман. Імперія та нації. – К., 2000.

Шульгин В. Украинствующие и мы! – Белград, 1939.

Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912.

Щербак Юрій. Україна в зоні турбулентності. – К., 2010.

Юркевич Л. Національні права і робітництво. – Львів, 1913.

«1918 год на Украине» / Под общей редакцией предводителя
Российского Дворянского Собрания князя А. К. Голицына. – М.,
2001.

XI з'їзд КП(б)У. 5–15 червня 1930. Стенографічний звіт. – Х., 1930.

Contemporari Ukrainian on the Cultural Map of Europe. – New
York, 2009.

Hunczak T. (ed.). Russian Imperializm from Ivan the Great to the
Revoluzion. – Нью-Брунсвік, 1974.

Robert P. Geraci. Windows on the East. National and Imperial
Identities in Late Tsarist Russia. – Ithaka; London, 2001.

Silver B. Social Mobilization and the Russifikation of the Soviet
Nationalities // Amerikan Politikal Sciens Revies, LXVIII.ii I 233

УДК: 321.6/.8:323.21

Олещук Петро Миколайович,
доктор політичних наук, доцент
Салтовський Олександр Іванович,
доктор політичних наук, професор

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ СИМВОЛІВ АВТОРИТАРНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

***Анотація.** У статті розглядається використання політичних символів у авторитарних політичних режимах. Авторитаризм спирається на політичні символи у легітимації влади. Відмінності між різними типами авторитаризму відображаються у політичній символіці кожного режиму. Активне залучення політичних символів авторитаризмом демонструє зв'язок з суспільною традицією. Руйнація системи авторитарних символів впливає на стабільність режиму.*

***Ключові слова:** політичний режим, авторитаризм, політичний символ, легітимація, політична влада.*

Oleshchuk P., Saltovskiy O. The features of political symbols of authoritarian political regimes

Abstract. The article considers the use of political symbols for authoritarian political regimes. Authoritarianism is based on political symbols for the legitimation of power. Differences between types of authoritarianism are reflected in the political symbols of each regime. The active involvement of political symbols in authoritarianism demonstrates a connection with social tradition. The destruction of the system of authoritarian symbols affects the stability of the regime.

Key words: political regime, authoritarianism, political symbol, legitimation, political power.

Різні типи політичних режимів вибудовують дискурсивно-символічну легітимацію апелюючи до різних трансцендентних політичних сутностей, хоча загальна схема залишається незмінною. Загальновизнаним та найпоширенішим у літературі є поділ режимів на

авторитарні, тоталітарні та демократичні. Однак, безперечно, вона далеко не єдина і відповідно до дослідницьких потреб може бути застосована інша типологія.

Наприклад, можна зустріти поділ режимів на традиційні, мобілізаційні та автономні, що може бути використаний у декількох випадках. Насамперед, у цьому випадку принципово важливим для виділення різних типів політичної стабільності й різних типів режимів виявляється відношення правлячої еліти до імперативів соціально-економічного розвитку. Раніше або пізніше перед режимом постає дилема – виступати ініціатором змін або опиратися їх настанню, ризикуючи в результаті бути усунутими з політичної арени, у відповідності до розв'язання якої і формується відповідний тип. Так, консервуванням владно-політичних відносин відзначається традиційний режим, їх рішучим подоланням – мобілізаційний, а пошуком балансу – автономний.

Авторитаризм – один з найпоширеніших типів політичних режимів, що вирізняється, насамперед, концентрацією влади в одному центрі прийнятті рішень. За таких умов вплив громадянського суспільства на державний механізм або відсутній загалом, або зведений до мінімуму. Водночас, на відміну від тоталітаризму, авторитарна влада не бере під повний контроль усі сфери суспільного життя, обмежуючись лише політичною підсистемою.

Авторитарний тип політичного режиму є досить поширеним у сучасному світі. Зокрема, згідно до даних «Індексу демократії» від «Economist Intelligence Unit» (2020 р.) до числа авторитарних належать 67 держав сучасного світу [1]. Водночас, з числа держав, які не потрапляють до числа «власне авторитарних», значна частина демонструють авторитарні тенденції у організації системи політичної влади. Зокрема, 24 держави налягають до числа «перехідних режимів», що відзначаються поєднанням авторитарних та демократичних рис. Відповідно, дослідження авторитарних режимів залишається актуальною науковою проблемою.

Збереження авторитаризму у сучасному світі робить необхідним вивчення підґрунтя існування даного типу політичного режиму за сучасних інформаційних умов. Зокрема, у аспекті легітимації політичної влади за авторитаризму. Вчені лише нещодавно почали порівнювати джерела легітимності та легітимації у недемократичних режимах [2; 3; 4]. Ряд дослідників стверджують, що відповідні

стратегії легітимації також ретельно застосовуються режимами з дефіцитом демократії [4, 18]. Вимірювання різного ступеня легітимності та популярних механізмів легітимації є надзвичайно складним завданням як теоретично, так і методологічно. Очевидні характеристики нелегітимності держави виявляються лише під час «явної небезпеки (режиму) краху» під час «кольорових революцій», широкомасштабних протестних рухів за повалення існуючого режиму або деяких невдалих спроб запровадити примус [5, 224]. Авторитарна легітимація (як і всі інші форми політичної легітимації) сильно покладається на гегемонічні стратегії, представляючи існуючий політичний порядок природним і несуперечливим [6, 210].

У недемократичних суспільствах, де громадська думка значною мірою пригнічена та недостатньо представлена, майже неможливо оцінити рецепцію «морально правильної» чи некоректної поведінки політичних інститутів. Дану проблему можна розглядати [7], вводячи «вхідну» легітимність для регулювання та оцінки інтересів населення через телевізійні дискусії між президентом та обраними громадянами, серії опитувань політичної думки та більш радикально через вибори [7, 26]. Ця вистава має на меті символічно продемонструвати, що правляча еліта уважно ставиться до соціальних потреб і настроїв.

Таким чином, оскільки легітимація авторитарних режимів не може базуватися виключно на раціональних підвалинах, то вона, значною мірою, передбачає залучення ірраціональних засад, серед яких провідну роль відіграють політичні символи, які і формують публічну політичну комунікацію авторитаризму.

Сучасні авторитарні режими не можуть повністю залежати від зловживання владою у суворо ієрархічному політичному порядку у формі піраміди, як деякі тиранії минулого, особливо в довгостроковій перспективі [8]. При цьому, за майже повної відсутності сьогодені тоталітарного правління, авторитаризм став залишковою категорією для недемократій [9].

Арабська весна була яскравим прикладом провалу суспільного договору у популістських авторитарних режимах. Це сталося в результаті дисбалансу між довірою населення та прийнятною економічною ефективністю або відсутністю процесуальної легітимації [8; 9]. Це є свідченням того, що авторитарні режими теж можуть переживати болючі кризи легітимності, які, здебільшого, пояснюються

розривом між вибудованою системою легітимації, що вписується у своєрідний «суспільний договір» (наприклад, за схемою «стабільність в обмін на свободу»).

Хоча криза легітимності, здається, зрештою проявляється на поверхні у формі протесту, революції чи масової міграції, надзвичайно важко простежити ранні симптоми ерозії легітимності, що виражається у зниженні довіри та лояльності населення до свого керівництва та ескалації міжелітної напруженості. Істон і Ліпсет пояснили це явище як «резервуар підтримки», ситуацію народного задоволення із задовільною діяльністю режиму, що допомагає членам терпіти та приймати домінування [10].

Нерідкими є спроби визначення авторитаризму як «влади, що спирається на силові методи управління». Водночас, очевидно, що будь-який режим не може стабільно існувати, без наявності, принаймні, часткової легітимності та визнання з боку суспільства.

Однією з фундаментальних особливостей даного політичного режиму є його різноманітність та неоднорідність, що зумовлена тенденцією визнавати авторитарними будь-які типи, що не можуть бути класифіковані як тоталітарні та демократичні. Відповідно, для з'ясування особливостей легітимації авторитаризму необхідно, насамперед, визначитися із специфікою прояву кожної з його форм.

Одна з найвдаліших типологій авторитарних режимів належить німецькому політологу Дірку Берг-Шлоссеру [11]. Він виділяв такі різновиди авторитаризму: Традиційні абсолютистські монархії (приклади: Ефіопська імперія до 1974 р., Непал до 2007 р., Марокко, Саудівська Аравія та інші). Традиційні авторитарні режими олігархічного типу. Характерні для країн Латинської Америки (приклади: Гватемала, Куба до 1959 р. Нікарагуа до 1979 р. та інші). Гегемоністський авторитаризм нової олігархії (приклади: Камерун, Туніс, Філіппіни при Ф. Маркосі в 1972-1985 рр.). Країни «соціалістичної орієнтації» з усіма особливостями сприйняття соціалізму, його типів, егалітаристських традицій власної культури і так далі (приклади: Алжир, Білорусь, Бірма, Гвінея, Мозамбик, Венесуела, Танзанія та інші). Військові режими (приклади: режим Г. А. Насера в Єгипті, Х. Перона в Аргентині, авторитарні режими в Іраку, Перу та інші). Також слід виділити як різновид авторитаризму теократичні режими, коли політична влада сконцентрована в руках духовних осіб.

У випадку традиційного авторитаризму мова йде про різнома-

нітні монархічні та автократичні форми правління, що були пануючими у Європі до періоду Великої Французької революції, а у деяких азійських країнах сучасності продовжують залишатися реальністю і на початку XXI ст. (наприклад, Саудівська Аравія). Цей тип авторитарного режиму в історичному плані спирався, насамперед, на релігійне обґрунтування влади.

За таких умов, трансцендентною сутністю влади виступав «Бог» (або «боги» чи інші потойбічні сутності – у відповідності до типу релігійної традиції). Носій влади (монарх) виступав намісником Бога на землі, та здійснював владу від його імені. Політичний дискурс за такого типу режиму був, насамперед, монологічним та монотематичним, а також вираженим через релігійні символи.

Передбачалося, що вустами влади у полі дискурсу говорить, Бог. Оскільки мова божественних сутностей недосяжна для прости смертних, то вона, насамперед, виражалася у релігійних символах.

Безперечно що різні історичні типи релігійності по різному виражалися у зв'язку влади та сакрального. Якщо для світу ісламу релігійна влада була традиційно поєднана зі світською, то для домінуючого у Європі християнства світська і церковна влада хоча і були поєднані, але не тотожні, що зумовило розгортання політичного дискурсу європейського Середньовіччя довкола проблеми співвіднесення світської та церковної влади, що виразилось, зокрема, у т.зв. концепції «двох мечів», згідно до якої у державі є «два мечі» – дві влади, духовна та світська, що знаходяться у руках Папи Римського, але один меч «Меч крові» Бог наказує вкласти в ножни, оскільки зайнятий у богослужінні священик не може використовувати його самостійно. Цей меч передається імператор [12]. Так у символічній формі відображалася ідея розподілу сферу впливу, компетенції держави та церкви. Друга освячувала владу першої, яка, у свою чергу, виступала захисником релігії.

Однак, сам характер дуалізму зумовлював неоднозначність тлумачення співвідношення світської та духовної влади. Зокрема, ряд видатних теологів та церковних філософів середньовіччя обстоювали пріоритет церкви. Так, Фома Аквінський визнавав, що всі види влади на землі – від Бога. У Аквіната політична влада виступає авторитетною інституцією, що встановлює та регулює правила, які сприяють загальному благу. Більше того, держава мислиться ним не тільки як інститут, що обмежує необхідне зло та виконує поліцей-

ські функції, але і як свого роду виховна установа. У такий спосіб держава підкорюється церкві як засіб меті [13].

Водночас, насправді обидві варіанти влади були, насправді, взаємодоповнюючими. Церква перетворювала державу на елемент релігійної картини світу. Бунт проти заведених порядків ставав постанням проти релігійних норм, а отже був гріховним, руйнуючим для душі, що було найкращим запобіжником і найкращим легітимізуючим чинником. Без залучення церковного дискурсу божественного походження влади остання перетворювалася у свідомості рядових членів суспільства на звичайну узурпацію.

Саме релігійна символіка прилучала правителя (монарха) до світу сакрального, потойбічного та вищого по відношенню до повсякденної реальності. Головна орієнтація традиційно-монархічного дискурсу була спрямована на ствердження образу «Намісника Бога на землі», що виражає незбагненну та неосяжну для звичайної людини божественну волю.

Тому традиційно-автократичний дискурс являв собою демонстрацію перед громадськістю помпезного церемоніалу, що має відображати особливість, надзвичайність, виокремленість Богом Правителя через специфічні символи, що встановлювали бар'єр між королем (імператором, князем, шахиншахом тощо) та оточуючими. Такий дискурс був принципово монологічними. Він орієнтувався на оточуючих як на глядачів, а не учасників. Він демонстрував, а не включав у демонстрацію.

Спираючись на міф про божественне походження влади, апелюючи до релігійних понять, використовуючи символічне вираження традиції – численні регалії влади, які у Середньовічній Європі називали інсигніями, влада обґрунтовувала себе на до-раціональному, міфо-символічному рівні.

Не зважаючи на домінування релігійного дискурсу із залученням символів священства, традиційний авторитаризм, безперечно, ними не обмежувався. Як і будь-який режим у прагненні до власної легітимації він, насамперед, спирався на принцип, який, згідно до термінології П. Бурдьє можна назвати «принципом додавання символічних капіталів». Мається на увазі, що певний ірраціональний компонент легітимності влади (наприклад, походження влади від Бога) може співіснувати із іншими символічними елементами (наприклад, «велич династії», історичні традиції тощо).

У релігійній символіці виражався політичний зміст, в якому поєднувалися ідеологічні мотиви першості московських царів як захисників «істинного християнства», а з іншого боку як спадкоємців величній римській цивілізації. Поєднувалися ідейні мотиви всесвітньої теократії (істинного «царства божого на землі») та всесвітньої світської імперії (як продовження Давнього Риму). Таким чином, офіційна ідеологія виражалася через символічну іконографію, яка займала важливе місце у суспільному дискурсі Середньовіччя (ікони кожен міг бачити регулярно, на відміну від царів).

При цьому правитель був не просто людиною, в оточенні символічного антуражу. Навпаки, він сам був символом, втіленням певної сили божественного походження. Своєрідний ореол «природженого царства» був невід'ємним атрибутом успішного правління та стабільності влади та поширювався далеко за межі лише європейської цивілізації. Цікавою у даному випадку є концепція «сили де» у офіційній історіографії традиційного Китаю. Ця «сила» була вираженням певних якостей, що дозволяли претендувати на владу у Піднебесній імперії. Зокрема, згідно до державної традиції відображення історії, одержання влади було безпосереднім вираженням волі Неба, а не наслідком традиції або формальних норм. Класичні випадки обрання Небом зразкових імператорів давнини можна знайти у "Шу цзині" ("Книга документів"), де знаходиться і формулювання загального принципу обрання... "Священне Небо не має родства, воно допомагає лише тим, хто наділений силою де". Таким чином, у Китаї ще у сиву давнину володіння політичною владою було відокремлено від статусу людини у системі кривнородинних відносин і зумовлене володінням певних якостей. [14, 277].

Це цікаве формулювання про «обрання Небом сили де» дозволяло забезпечувати легітимацію зміни у Китаї однієї імператорської династії на іншу, що виступала, таким чином, не як узурпація влади, а як, схвалена Небом перемога таємничої сили «де».

Звичайно, легітимація традиційного авторитаризму була далеко не одномірним, одноплановим явищем протягом людської історії. Зміни у суспільстві, зміни у пануючих поглядах та доктринах відбивалися на монаршому церемоніалі.

Зокрема, Реформація та перегляд ролі церкви у Європі XVI-XVII ст. відзначилися у трансформації офіційної пропаганди ряду європейських монархій та перегляду її символічно-асоціативних рядів.

У країнах Європи, де перемогла Реформація, відбулося зміщення вектору легітимації влади в напрямку від освячення церквою до освячення благочестю самого монарха, як намісника Бога на землі. Звідси – характерне для репрезентаційно-стратегії англійських королів-протестантів (Генріха VIII, Едуарда VI, Єлизавети I) порівняння їх із старозавітними суддями або царями, "що ходили вірно перед очами Господа", із тими, хто відмовлявся від шанування ідолів і споруджував храм єдиному Богу – Єзекию, Осією, Іософатом, Есфіррю, Деборою, Давидом, Соломоном [15, 381].

Тим самим, створювався новий асоціативний ряд короля не просто у межах церкви, а Короля, як керівника церкви, що підкріплювалося на основі популярних на той час біблійних сюжетів. Реформаційна монархія, тим самим, радикально вирішувала проблему взаємовідносин із церквою, усуваючи останню в якості самостійного суб'єкта політичного процесу, та монополізуючи самостійно легітимаційне значення релігії, що втілювалася в особі монарха-протестанта як глави церкви і безпосереднього репрезентатора божественної волі.

Зародження та розвиток ренесансної культури, з її гуманістичними цінностями також не могли не відбитися на символічних формах легітимації влади. Зокрема, це виразилося у феномені т.зв. «рудольфінської культури» (на ім'я імператора Священної Римської імперії Рудольфа Габсбурга), для якої були притаманні не звичні для минулих часів зображення правителя.

Відповідно, розвиток мистецтва породжує запити на офіційні зображення правителів, що мали символічно показувати їх втіленням усіх можливих індивідуальних та суспільних чеснот. У даному випадку, монарх постає не тільки виразником «божественної волі», але й «мудрості», «розуму» як певної ренесансної чесноти. Він не просто несе на собі відзнаку потойбічних сил, він перший серед наймудріших, найосвіченіших, що надає йому право здійснювати владу над іншими – невігласами та обмеженими людьми, наближаючи їх до власної гармонічної величі.

Це яскраво показує зв'язок соціокультурних трансформацій у суспільстві із легітимацією режиму. Зокрема, правитель часів ренесансу, коли головною чеснотою стає розум, мав бути у суспільній свідомості втіленням останнього, а не просто таємничим та ірраціональним «помазаником Божим». Так зміна вектора культурного

розвитку змінювала і вектор легітимації, наповнюючи її новими формами, та зберігаючи, проте, її корінний зміст.

Насамперед, він полягав у сакралізації особи правителя, у створенні символічного бар'єру між монархом та його підданими. У відповідності до цих вимог і вибудовувався символічно-легітимаційний дискурс влади за умов традиційного авторитаризму.

Для політичної науки у даному випадку важливим є встановлення принципового взаємозв'язку рівня розвитку матеріальної та духовної культури із формами, у яких здійснюється легітимація влади. Для традиційного суспільства із його низьким рівнем розвитку продуктивних сил, домінуванням релігійного світогляду, відносно низьким рівнем поширення освіти іншої форми легітимації влади окрім насаджування чуттєво-наочних образів просто не могло бути.

Характерним прикладом цього є форми обґрунтування колоніальної влади британською адміністрацією у Африці XIX ст., де Великобританія, найрозвиненіша на той момент у економічному та політичному плані конституційна монархія, базувала власну легітимність на ідеології «божественного монархізму» та надприродного походження королівської особи, коли "про британського короля/імператора говорили радше в містичному, ніж у практичному тоні... У самій Північній Родезії чинний намісник скликав усіх вождів на коронаційне свято; грав оркестр "місцевої поліції"; "представницько одягнені" англікани, "прочитавши спеціальну молитву з цієї нагоди, стояли навколо святкового прапора"... Світські адміністратори... у своїх промовах вони представляли африканцям майже божественного короля – всемогутнього, всевідаючого і всюдисущого..." [16, 264-265].

Тим самим, традиційне африканське суспільство було готове сприймати лише споріднені йому легітимаційні форми, тобто базовані на сакральних символах, персоналізовані образи влади, втілені у «напів-божественних» монархах.

Однак, не зважаючи на все це, руйнування традиційного суспільства у вирі буржуазно-демократичних революцій почало процес знищення традиційної монархії (хоча окремі приклади подібних державних утворень існують і у сучасному світі).

Проте авторитарні режими не зникли, хоча і набули найрізнома-

нітніших форм вираження своєї легітимності. Тому необхідно показати історичну трансформацію вектору символічно-дискурсивної легітимації авторитаризму, що становить важливу проблему для сучасних досліджень умов стабільності недемократичних режимів.

Об'єднує принципи легітимації різних авторитарних режимів, насамперед, одне. Якщо звернутися до загальноновизнаної типології М. Вебера, то стає цілком очевидним, що будь-який недемократичний режим у прагненні набути легітимності може звертатися лише до традиційного або харизматичного типів. Значення харизматичної легітимації для авторитаризму є значно меншою, ніж для тоталітаризму. Нестача особистої харизми, за таких умов, здебільшого компенсується апелюванням до традиції, до нації, до „сильної влади“.

Зокрема, якщо звернутися до реалій бюрократичного авторитаризму, то його головними рисами часто називають персоніфіковану владу лідера, наявність в уряді технократів, що виступають провідниками ліберальних економічних реформ, опору влади на бюрократію, деполітизацію суспільства [17].

В. Полохало серед ключових рис подібного режиму також називав «одержавлення політичного простору, викорчовування опозиції на полі політики, перетворення останньої на зону адміністративного контролю і водночас на культивування радикально-нігілістичних настроїв і еліт, і населення стосовно західних цінностей і інституцій»[18]. У випадку бюрократичного авторитаризму «первинною інстанцією» довкола якої вибудовується політичний дискурс, провідною суспільною цінністю виступає держава.

Відповідно, якщо у традиційному суспільстві правитель виступає від імені Бога (богів або іншої «потойбічної сутності»), то бюрократичний авторитаризм на «Бога» перетворює державу, довкола якої вибудовується весь суспільний дискурс, і від імені котрої діє правляча політична сила.

Саме держава проголошується найвищою цінністю. Однак, при цьому, головне завдання легітимаційного механізму полягає, насамперед, у здійсненні отождолення режиму та держави як невід'ємних елементів однієї системи.

Прикметною рисою даного типу режиму є його войовничий антидемократизм. При чому відбувається протистояння із демократією у її західноєвропейсько-північноамериканському значенні.

Відповідно, в якості альтернативи пропонується певний якісно інший, своєрідний, «справді національний» варіант народовладдя. Тим самим, політичний дискурс, що є переважно монологічним та здійснюється через жорстко контрольовані державою канали, спрямований на те, щоб показати невідповідність ліберально-демократичних цінностей «душі народу», їх хибності і шкідливості, міфічному характеру самої демократії. Тим самим, створюється міф про «інакшість», про «особливий історичний шлях», що має забезпечувати схвалення відсутності демократичних інститутів у державі.

Доповнює картину образ державного лідера. Він, з одного боку, відмінний від полум'яного харизмата (А. Гітлер) або таємничого «шамана» (Й. В. Сталін) тоталітаризму, а з іншого – від публічного та відкритого демократичного політика.

У випадку бюрократичного авторитаризму культивується образ лідера, що постійно стурбований державними проблемами, перебуває «скрізь і одразу», що самостійно протистоїть бюрократичному апарату. Фактично, виникає подвійність характеру державної влади, що включає в себе два складники: підступний бюрократ і героїчний лідер, що лише сам і може, завдяки своїй харизмі, забезпечувати ефективність державного механізму. Відповідно, усі прорахунки списуються на недоліки першого, а переваги відзначаються як заслуга другого.

Відповідно, твердість, незламність, внутрішня сила лідера – це найголовніші риси лідера, культивовані у авторитарному дискурсі. Він перетворюється, тим самим, на символічну постать національного масштабу.

Крім того, у випадку бюрократичного авторитаризму не останню роль відіграє елемент боротьби із зовнішньою небезпекою, що погрожує стабільності та цілісності держави. На основі протидії цій небезпеці формується національно-політична консолідація народу довкола уряду. Звичайно, це зумовлює проблему співвідношення боротьби «із зовнішньою і внутрішньою загрозою» за умов авторитаризму і тоталітаризму, оскільки даний елемент консолідації суспільства присутній за умов обох режимів.

Насамперед, розрізнення можна здійснити на основі різної ступені боротьби та різних джерел загрози. Якщо за умов тоталітаризму «полювання на відьом» перетворюється на тотальний терор із винищенням цілих ворожих соціальних груп, класів, націй та етніч-

них груп, то авторитаризм не переслідує такої мети і може здійснювати лише «точкові» арешти незгодних. Крім того, у випадку тоталітаризму, у суспільному дискурсі насаджується думка про «внутрішнього ворога», що діє за підтримки зовнішніх сил, у той час як авторитаризм, насамперед, орієнтований на ворогів зовнішніх, в якості яких, найчастіше, виступають сусідні держави, або громадські організації.

Так, за умов новітніх центрально-азійських режимів, політичний дискурс вибудовується переважно через апеляції до зовнішніх загроз: «небезпеки ісламізму» та диверсій сусідніх держав.

Нарешті, ще одним мотивом легітимаційного дискурсу влади може виступати історична символіка. У історичному спадку, у захисті традицій може віднайти обґрунтування влади будь-який авторитарний лідер.

Героїчне минуле – це певна символічна загальносуспільна цінність, що набуває відклику у кожного громадянина, вихованого у межах даного простору культури. Цінність втілюється у символах (меморіали у Хатині та інших місцях масових поховань, у пам'ятниках загиблим воїнам, у спогадах колишніх партизан). Відповідно, з метою самоствердження та легітимації, режим розгортає свій дискурс довкола збереження історичної пам'яті.

Створюється система конотацій, у якій режим виступає захисником історії, пам'яті та слави, а його опоненти – їх руйнівниками, для чого вибудовується ряд демонічних образів «іноземних агентів та запродавців». Для більшого ефекту наводиться приклад оточуючих країн, що не зберегли своєї історичної пам'яті. Відповідно, на альтернативі вибудовується тісний зв'язок режиму та історії, а отже режим постає головним охоронцем символічного спадку народу, а тому ототожнюється із загальносуспільно-значимими символами, що і вносить свій вклад у легітимність влади.

Відповідно, задля підкріплення даного образу, режим неодмінно має постійно залучати історію до власного обґрунтування. Відповідно, будь-які історичні церемонії здійснюються із залученням лідера, що виступає в якості гаранта збереження історичного минулого та його носіїв – ветеранів. Тим самим, символічний капітал, пов'язаний з образом війни переноситься на владу.

У ряді латиноамериканських країн новітні ліві режими, що ствердилися протягом останніх років ХХ та перших років ХХІ сторіччя у

ряді країн цього регіону, демонструють саме подібну модель символічної легітимації. Зокрема, як пише південноамериканський політолог К. Ломніц: "Примари минулого прослідковуються майже у всіх кроках латиноамериканських лівих. Жодна політична суперечка не проходить повз заяви про необхідність виправлення історії, повернення до джерел або до певного основоположного моменту, що позначає другий шанс у досягненні деякого національного проєкту, не здійсненого раніше... Так, передбачається, що перемога Ево Моралеса у Болівії має виправити п'ятсот років пригнічення білими індіанців. Формальній церемонії інаугурації Моралеса перед конгресом передувала інша, "більш істинна" інаугурація у Тихуанако, до-інкському місті, де Моралес постав перед щойно винайденими "віковими" символами аймарської влади" [19, 39-40].

Тим самим, влада стверджує себе, у тому числі, і граючи на суперечності національної гідності та історичних фактів приниження. Тим самим, нова влада позиціонується як повернення до минулого, яке ніби створюється заново через квазі-відтворення традицій.

Загалом, авторитарний режим, фактично, за будь-яких умов у тій чи іншій формі використовує історичний спадок, постійно апелює до нього через ритуали, символічні дієства, залучення регалій та атрибутів минулого та, насамперед, ототожнення нинішнього лідера з видатними історичними постатями.

При цьому, як вже відзначалося вище, історія постає не у вигляді критичного опису процесу і не через науковий підхід, а через міфотворчість, через національний історичний міф, що спочатку створюється, а вже потім влада регулярно звертається до нього за підкріпленням своїх амбіційних проєктів.

Найчастіше, ця історіотворчість зводиться до проєктування національної системи зручних для влади образів, як, наприклад, у Туркменістані, де поступове звеличення національного вождя зажадало створення синтетичної націоналістичної ідеології. Цю роль почала відігравати «Рухнаме» («духовна книга»), перша частина якої вийшла у 2001 р., що містить набір месіансько-націоналістичних ідей, згідно до яких туркмени – найдавніший народ світу, творець культури та величезної кількості державних утворень. Була розгорнена могутня пропагандистська кампанія по популяризації «Рухнаме». Книга була виставлена у всіх магазинах і бібліотеках на голов-

ному місці. У Ашхабаді є пам'ятник «Рухнаме». У мечетях вона демонструється поряд з Кораном [20].

Тим самим створювалася «велика історія», а режим був похідним по відношенню до неї. Новостворений історичний міф зливався в одне ціле із владою та персоніфікувався у постаті лідера, який був не просто авторитарним бюрократом, але видатною постаттю у житті цілої величної нації. Відповідно, маніпуляція культурно значимими образами, історичними постатями, релігійними святинями, елементами національної самосвідомості – основа того символічного дискурсу, що легітимізує авторитарний режим.

Якщо у суспільстві є стійкі релігійні погляди та міцні стереотипи, то авторитарний режим буде вибудовуватися довкола збереження релігійних традицій (як, наприклад, у сучасному Ірані).

Тут необхідно згадати і сучасну «путінську автократію» у РФ, де влада прагне вибудувати легітимність, спираючись на релігійну символіку та образи. Відданість її лідерів, якщо не всього духовенства, тепер належить Путіну. Патріарх Російської православної церкви Кирило назвав його президентство «чудом Божим»; він та інші стали охочими прихильниками наявного «культу війни». Ранні ознаки такої можливості були помічені 2005 року, коли помаранчеві та чорні стрічки ордена Святого Георгія, військового святого, якого шанує православна церква, отримали нове значення у пам'яті боротьби з Німеччиною 1941-45 років, що відома у Росії як «Велика Вітчизняна війна». Його яскраву кульмінацію можна побачити у Головному соборі російських збройних сил у Кубінці, за 70 км на захід від Москви, який було урочисто відкрито 22 червня (у день, коли Гітлер почав своє вторгнення) 2020 року (на 75-ту річницю закінчення війни).

Собор являє собою псевдо візантійську споруду кольору хакі, його підлога зроблена з переплавлених німецьких танків. Але вона присвячена не лише війнам минулого століття. Мозаїка вшановує вторгнення в Грузію в 2008 році, анексію Криму 2014 року і роль країни у громадянській війні у Сирії: ангели посміхаються солдатам, які виконують свою святу роботу [21].

За умов сильних монархічних традицій, авторитарний режим буде здійснювати свою легітимацію через звернення до монархічних образів і символів. Наприклад, як у випадку з Угорщиною часів М. Хорті, держава проголошується „монархією”, а авторитарний лі-

дер – „регентом“. Аналогічна ситуація склалася і у франкській Іспанії, де сам каудильйо проголосив державу королівством, а блискучі паради, урочисті богослужіння, процесії та пишні прийоми видавалися атрибутами минулої монархії.

Безперечно, традиціями, символами минулого та націо-історичними міфами легітимація авторитарних режимів ніколи не обмежувалася. Варто відзначити, що у даному випадку, символіка має виразну подібність із типом пануючої ідеології. Відповідно, символи держав, із пануючою консервативною ідеологією (Франкська Іспанія) мають виразне елітарне забарвлення та втілюються у формах розмежування суспільства та правлячого класу, у свою чергу символи та церемонії за домінуючої ідеології соціалістичної орієнтації є егалітарними та покликані демонструвати «єдність влади та народу».

Якщо вести мову про такі форми авторитаризму як олігархічний та військовий авторитаризм, то їх символічна легітимація не має специфічних прикметних рис, а включає в себе синкретизм різноманітних елементів. Водночас, не виключається і певна специфіка, яка є невід'ємним атрибутом кожного режиму.

Зокрема, режими засновані на пануванні військової хунти, здебільшого, обирають собі в якості символічної первинної інстанції «силу» як атрибут влади. Відповідно, така «сильна» влада покликана, насамперед, забезпечити «стабільність» та «порядок» у державі. Тому весь суспільний дискурс розгортається довкола вищезазначених понять: сили, стабільності і порядку.

Саме «порядок» у найширшому, повсякденному його розумінні, що протилежне за своїм змістом до «суспільного хаосу», виступає тою первинною інстанцією, довкола якої вибудовується дискурс. Зовнішнім атрибутом, у даному випадку виступає залучення військового антуражу.

Тому, прикметна риса такого авторитарного режиму – це любов його лідерів до військових обладунків, амуніції та парадів. Класичний образ авторитарного лідера – постать у формі, з незліченною кількістю нагород та регалій. У Формі для офіційних портретів позували і каудильйо Ф. Франко, і Х. Перон (відомий Президент Аргентини), і М. Хорті (довоєнний диктатор Угорщини). Іноді, різноманітні символічні форми легітимації політичних режимів можуть поєднуватися у авторитарному дискурсі найвибагливішим чином. У межах

одного символічного поля можуть поєднуватися такі, на перший погляд, мало-сумісні елементи, як релігійне почуття і армійський авторитет, віра у Бога і віра у військо. Однак, «включаючи» у військо святих, за умов католицької та міцної у своїх релігійних поглядах країни, авторитет армії вивищувався, а отже вивищувався і авторитет влади, похідної від армії.

У той же час, олігархічний авторитаризм вирізняється, насамперед, найрізноманітнішими формами свого обґрунтування, більшість з яких притаманні для всіх інших авторитарних підтипів. Влада може вибудовувати свій символічний дискурс і довкола національно-історичного міфу, персоніфікованого у історичних постатях, і довкола атрибутів «сильної влади», і довкола культурно-релігійної традиції. Водночас, у дискурсі можуть з'являтися і ряд мало притаманних для авторитаризму елементів, як, наприклад, апеляція до народу або громадської думки, яскравим прикладом чого можуть виступати ряд новітніх неоавторитарних режимів Латинської Америки, де відбувається поєднання націоналізму, консерватизму та різноманітних альтернативних концепцій свободи у межах новітнього «неореспубліканізму».

"Неореспубліканська чеснота тепер почала протиставлятися неоліберальній ідеології із відповідним зміщенням уваги з організації держави як зосередження корупції на громадянські чесноти лідера і громадянина. Саме тому, наприклад, Симон Болівар та Беніто Хуарес – зразки республіканських чеснот ХІХ сторіччя... – тепер подаються як героп нових лівих *caudillos*... Раннє пробудження, скорочення власно зарплатні, керування старими японськими автомобілями і мандрівки економ-класу стають головними елементами нової парадигми неореспубліканського громадянства, що персоніфіковано втілюється у таких політиках як Обрадор та Моралес" [19, 43].

Таким чином, дискурс ряду Латиноамериканських держав вибудовується довкола «республіканізму» як дечого протилежного за своїм змістом та сутністю «ліберальному демократизму». Подібний «республіканізм» втілюється в авторитетних історичних постатях та у новітніх «народних лідерах», що вирізняються, насамперед, соціальним походженням та схильністю до популізму.

Тим самим, «республіканізм» замість ліберальних свобод та демократичних цінностей на перший план висуває народність лідера,

його силу у боротьбі з корупцією та бідністю, служіння інтересам суспільства, а не його окремих груп. Звичайно, це зумовлює постійний перехід межі, що відділяє режим від відвертого популізму та культу лідера-харизмата.

Водночас, такий тип режиму привносить із собою ряд принципово нових для авторитаризму моментів. Це по-перше апелювання до народу як до інстанції, що є джерелом влади. При цьому, на відміну від ліберальної демократії, така республіка позиціонує себе істинним виразником думки та інтересів народу. З іншого боку, авторитарний лідер набуває рис публічного політика, що виражається у постійному «діалозі» Президента із народом. Нарешті, не можна не згадати про «народність», «близькість», «зрозумілість» таких правителів.

"Суперечність між формою демократичної політики, що виключає більшість бідняків, і формою, що заснована на масовій мобілізації, котра може порушувати юридично санкціоновані громадянські права, зосереджується у тілі Президента і його власних порушеннях. Так, для Чавеса важлива раса..., для Моралеса – етнічність, а для Лули – походження і низів суспільства. Іншими словами, має місце ідентифікація між тілом президентом і вторгненням простих людей у демократичний процес" [19, 44].

Відповідно, політичний дискурс розгортається довкола проблематики «народності» влади та її лідерів, що зумовлює відносну стабільність режиму. За таких умов авторитаризм у процесі легітимізаційного позиціонування прагне зайняти нішу «більш народного ніж сама демократія», що зумовлює відповідний характер дискурсу.

У будь-якому випадку, авторитарний дискурс спирається на образ сильного правителя та потужного державного апарату, чия влада подається як „делегована” з боку широкої релігійної або національної громади та використовує маніпулювання значимими для членів суспільства символами (від регалій і до історичних постатей).

Ще один невід’ємний атрибут будь-якого недемократичного режиму – символізація політичних лідерів та інших осіб, генерування культу особи. Відповідно, у цьому слід шукати підстави тоталітарного вождізму та культу особистості. Цей поділ заснований на сприйнятті образів лідерів-символів, на оцінці суспільною свідомістю якостей лідерів, що дозволяють їм претендувати на всеохоплюючу владу.

Загалом, автократичний лідер може не мати яскраво виразних ознак вождя, однак бути шаманом (у термінології К.-Г. Юнга) – тобто виразником певної над-ідеї він має бути обов'язково, оскільки саме у цій потойбічності – джерело його сили.

Численні образи героїчно загиблих військових, героїв праці, і навіть дітей, що по жертвували життям заради тріумфу „єдино істинного суспільного ладу” (П. Морозов) складають своєрідні „ікони” авторитарного режиму. Це, фактично, уже не люди (хоча їх прототипами були цілком реальні персони), а міфічні істоти із шаблонними біографіями: народження, достойне життя, смерть заради ідеї. При цьому, символічний „образ-ікона” витісняє з суспільної свідомості реальну людину.

Загалом, функціональна місія символічних „образів-ікон” режиму є цілком виразною. Вони, насамперед, вказують на шлях для „справжнього громадянина” – шлях самопожертви. Крім того, вони приймають участь у легітимації режиму, обґрунтовуючи його цінність через „пролиту за нього кров”. Режим, який відстоювали „герої” перетворюється таким чином на певну суспільну цінність, тому культ „образів-ікон” є невід'ємною частиною легітимації режимів.

Класичним прикладом подібного культу у сучасних авторитарних державах є «культ Перемоги» та її героїв у сучасній РФ. Роблячи Другу світову війну особистою, а також «священною подією», В. Путін створив міф і ритуал, які підносять його особисто, об'єднуючи державу (принаймні теоретично) і показуючи його як природного «героя-лідера», воїна, який особисто є пов'язаний із захистом батьківщини. Кілька сюжетів ілюструють це особисте виконання пам'яті: зустрічі Путіна з ветеранами, його розповіді про страждання власної родини під час блокади Ленінграда, його відвідування церков, пов'язаних з війною, його участь у парадах і створенні нової форми. У кожній із цих обставин Путін демонструє зв'язок із війною та величчю Росії як слухняний син, що зустрічається зі старшими, як законний син Ленінграда, і як батько нового покоління дівчат, пов'язаних з військовими. Кожна установа допомагає зміцнити чоловічий образ Путіна як правителя, який одночасно є автократом і «людиною з народу» [22]. Зрозуміло, що культ передбачає наявність «героїв», які перетворюються на «святих» квазі-релігійної природи. Цей культ «святих» насаджують через державні установи та заходи. Лояльність до культу по-

чинає перетворюватися на лояльність до режиму, який підміняє собою державу.

Безпосереднім вираженням вождя як втілення над-ідеї є феномен т.зв. «культу особистості». Це звичайно не означає, що тоталітарний лідер не може включати у свій образ різні соціокультурні компоненти. Це може бути і „прилучення” Лідера до старої релігійної традиції. Між Лідером та народом створюється спеціальний бар'єр, що дозволяє захистити образ першого від контакту з реальністю. Люди мають контактувати не з самим Лідером, а з його образом, що включає в себе легенди про Лідера, вивірене портретне зображення, ритуали його вшанування. Якщо Лідер і звертається до народу, то це не інформаційне, а суто ритуалізоване повідомлення, що має підкреслювати його владу. “Що говорить вождь?... Вождь виголошує закон, котрий цементує суспільство як єдине тіло і засуджує все, що загрожує цій єдності. Що таке промова вождя? Це ритуалізований акт, свого рода молитва, котра виголошується зовсім не для того, щоб бути почутою. Слова вождя є свого роду вихвалянням, що виражає норми соціального життя... Така промова не обговорюється. Вона говорить те, що вона є, і те що вона говорить. Це соціальний порядок, що став промовою [23, 169-170]. Підсумком вдалої організації „культу особистості” є перетворення Лідера на символ, що ототожнюється з владою, з ідеологією, із ключовими ідеями.

Проте, звичайно, спогляданням «вождя» суспільно-політичний дискурс не може обмежуватися, оскільки в ньому присутні ще велика кількість рядових громадян, котрі мають бути повноцінними елементами державної системи.

Підсумовуючи усе вищесказане, необхідно відзначити, що будь-який режим, для успішного здійснення механізму влади, має бути легітимним. Легітимність забезпечує стабільність режиму та дозволяє здійснювати свої повноваження не лише шляхом звичайного насильства, але й (за висловом П. Бурдьє) шляхом „насильства символічного”, тобто не фізичного, а ідейно-пропагандистського впливу. Лише легітимний (більшою чи меншою мірою) режим може успішно проводити свою політику, а, отже, бути ефективним. Відповідно, легітимація – ключова проблема для будь-якого режиму.

Водночас, шляхи для її забезпечення можуть бути найрізноманітнішими, про що свідчить легітимність різноманітних типів режи-

мів: демократичного, авторитарного і, навіть, тоталітарного. Це зумовлює необхідність пошуку ключової підстави для легітимності будь-якої влади та її реалізації за кожних конкретних умов. В якості такої «провідної умови» легітимності влади може бути оцінене символічне політичне делегування – тобто уявна передача влади від певного абсолютного носія до його представника – правителя. Опір та посилення на цю «первинну інстанцію» і надають сили та авторитет особі, що наділена владою. Конкретний вияв цього суто теоретичного конструкту – політичний дискурс (у найширшому розумінні) тобто обмін інформацією та смислами у символічній формі між суб'єктами та об'єктами політичного процесу.

Завдання дискурсу – донести велич «первинної інстанції» та сформувані переконання про безпосередній зв'язок між владою та її «джерелом». Оскільки саме «джерело влади» носить уявний чи, принаймні, умовний характер, то, відповідно, і сам дискурс будується із залученням ірраціонально-символічних компонентів. Відповідно, за умов історичного розвитку та трансформації політичних режимів характер дискурсу змінюється. За умов авторитаризму, в якості «першооснови» може виступати «божественна сутність» (традиційний авторитаризм), що зумовлює здійснення політичного дискурсу в релігійних категоріях; «держава» та «нація» (бюрократичний та олігархічний авторитаризм), що зумовлює патримоніальський дискурс «мудрої та всевидячої влади» і «національної величі»; «сила, як владний атрибут» (військовий авторитаризм), що зумовлює «дискурс парадів та військової техніки». Усі вищезазначені типи символічного дискурсу авторитаризму можуть поєднуватися та комбінуватися різним чином.

Abstract

Unlike all other autocracies, authoritarian regimes are, as the ultimate form of authoritarianism. The article analyzes the specific sociostructural, sociocultural and sociopsychological aspects of the formation of authoritarian regimes, as well as their political system, ideological foundations and modus operandi.

In doing so, it particularly emphasizes the dissolution of civil society and its substitution by a political society as a key structural determinant, authoritarianism and fear as a sociopsychological basis, and repression as the functional basis of operation for authoritarian regimes.

In that context, it analyzes the political, anthropological and visual aspects of the symbols of totalitarian regimes, their archetypal (mythological, religious, ethnic, cultural, historical) meaning, and explains their function (political, anthropological, sociocultural, and sociopsychological) in the development and preservation of authoritarian regimes.

Any regime, for the successful implementation of the mechanism of power, must be legitimate. Legitimacy ensures the stability of the regime and allows it to exercise its powers not only through ordinary violence, but also through "symbolic violence" that means the ideological and propaganda influence.

The primary basis for the legitimation of the traditional authoritarianism is the appeal to the divine-supernatural essence as a source of power, which is realized through the proclamation of the divine nature of power, the involvement of religious symbols, the organization of political discourse in religious categories. The bureaucratic authoritarianism is justified by the definition of the state as the most important social value and power as a symbolic expression of the state mechanism. Competitive oligarchy is characterized by a discursive and symbolic reflection of the values of "citizenship" and "nationality" as a complex of national and patriotic virtues, the so-called "True democracy", which contradicts the Western model of liberal democracy.

As such a "leading condition" of the legitimacy of power can be assessed symbolic political delegation – the imaginary transfer of power from a certain absolute bearer to his representative – the ruler. Resistance and references to this "primary instance" give strength and authority to the person in power.

A concrete manifestation of this purely theoretical construct is political discourse (in the broadest sense) could be different.

Under conditions of authoritarianism, the "divine essence" (traditional authoritarianism) can act as the "first principle", which determines the implementation of political discourse in religious categories; "State" and "nation" (bureaucratic and oligarchic authoritarianism), which determines the patrimonial discourse of "wise and omniscient power" and "national greatness"; "Power as an attribute of power" (military authoritarianism), which determines the "discourse of parades and military equipment." All of the above types of symbolic

discourse of authoritarianism can be combined and combined in different ways.

Література:

1. Democracy Index 2020: In sickness and in health? <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>
2. Kailitz, S. (2013) Classifying political regimes revisited: legitimation and durability, *Democratization*, 20 (1), 39-60.
3. Bexell, M. (2014) Global Governance, Legitimacy and (De) Legitimation, *Globalizations*, Vol. 11, No. 3, pp. 289-299.
4. on Soest, C. and Grauvogel, J. (2015) Compartmenting Legitimation Strategies in Post-Soviet Countries. In: Martin Brusis ed. *Politics and Legitimacy in Post-Soviet Eurasia*, Palgrave Macmillan, pp.18-46.
5. Holmes, L. (2016) Legitimacy and Legitimation in Eurasian Post-Communist States, at *Politics and Legitimacy in Post-Soviet Eurasia*, ed. Martin Brusis, Palgrave Macmillan: London.
6. March, A. (2003) State ideology and the legitimation of authoritarianism: the case of post-Soviet Uzbekistan, *Journal of Political Ideologies*, 8 (2), pp.209-232.
7. Beetham, D. (1991) *The Legitimation of Power*, Palgrave Macmillan: Basingstoke.
8. Gerschewski, J. (2013) The Three Pillars of Stability: legitimation, repression and co-option in autocratic regimes, *Democratization*, 20 (1): 13-38.
9. Josua, M. (2017) Legitimation towards whom? Managing the legitimacy crisis in Algeria during the Arab Uprisings, *Polit Wiss*, 11: 301-324.
10. Booth, J and Seligson, M. (2009) *The legitimacy puzzle in Latin America: political support and democracy in eight nations*, Cambridge University Press.
11. Berg-Schlosser D. (2007) *Democratization – The State of the Art* (ed.), Barbara Budrich Publishers, Opladen & Farmington Hills, 2nd ed.
12. Peter S. Henne (2012) *The Two Swords: Religion-State Connections and Interstate Disputes*. *Journal of Peace Research*. 49(6). 753-768.
13. Pawel Tarasiewicz (2014) *The servient character of political power according to st. Thomas Aquinas*. *Studia Gilsoniana* 3. 399-413.

14. Мартынов А. С. Государственное и этическое в Императорском Китае. Этика и ритуал в традиционном Китае. Сборник статей. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. с. 274-298.

15. Дмитриева О. В. «Древняя и достойнейшая процессия». Репрезентация королевской власти в парламентских церемониях второй половины XVI – начала XVII в. Королевский двор в политической культуре средневековой Европы. М.: «Наука», 2004. с. 360-382.

16. Рейнджер Т. Винайдення традиції у колоніальній Африці. Винайдення традиції. [за ред. Е. Гобсбаума]. К.: Ніка-Центр, 2005. с. 243-302.

17. O'Donnell, G. (1988) Bureaucratic Authoritarianism: Argentina 1966-1973 in Comparative Perspective. Berkeley: University of California Press.

18. Полохало В. Від авторитаризму до... авторитаризму? Україна в політичному інтер'єрі колишніх радянських республік. «Дзеркало тижня». № 34 (509) 28 серпня-3 вересня 2004. – <http://www.dt.ua/1000/1550/47607/>

19. Ломниц К. Восстание Латинской Америки. Политические изменения в Латинской Америке: история и современность. Москва-Воронеж: Факультет международных отношений ВГУ; Воронежское отделение РАИИАМ, 2007. с. 38-47.

20. Saunders, Robert A. (2009). Turkmenistan: Rage Against the Ruhnama. Transitions Online.

21. The new Russian cult of war (2022). The Economist. <https://www.economist.com/briefing/2022/03/26/the-new-russian-cult-of-war>

22. Wood E. (2011) Performing Memory: Vladimir Putin and the Celebration of World War II in Russia. Soviet and Post Soviet Review 38(2). 172-200.

23. Ленуар Р. Социальная власть публичного выступления. Поэтика и политика (сборник статей). СПб.: Алетейя, 1999. с. 167 – 192.

Стойко Олена Михайлівна

доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-1021-5270

**МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ:
РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ В УКРАЇНІ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У випадку загрози самому існуванню держави чи політичного режиму органи місцевої влади, які перебувають поза системою державної влади, відіграють важливу роль у її легітимації. Саме тому одним з важливих завдань окупаційної влади є підпорядкування собі чинного органу місцевої влади або ж створення власного з колаборантів. Одним із способів протидії такому розвитку подій є припинення повноважень представницьких органів місцевого самоврядування, у тому числі з міркувань безпеки його членів. Однак, такий варіант, як засвідчив «кримський сценарій» є неефективним і лише сприятиме ослабленню місцевої демократії. Запобігти випадкам співпраці громадян з окупантами покликане впровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Окупаційний досвід європейських країн у часи Другої світової війни свідчить, що попри вихідні інституційні відмінності окупаційні режими зрештою стають схожими один на одного, а рівень колабораціонізму на місцях залежить від перспективи подальшого існування окупантів.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, окупація, політична партія, колабораціонізм, демократія.*

Військова агресія виявляє приховану, але фундаментальну роль місцевого самоврядування: попри те, що органи місцевого самоврядування не входять у систему органів державної влади, але саме вони, добровільно чи примусово, визначають легітимність конкретного політичного режиму, встановленого демокра-

тичним шляхом чи силою та окупацією. Саме з органами місцевого самоврядування найчастіше взаємодіють громадяни, тому готовність слідувати розпорядженням осіб чи організацій мерів чи членів місцевих рад є фактичним підтвердженням їх легітимності.

Показовою у цьому плані є історія з анексією Криму. У 2014 році однозначна підтримка представницьким органом Автономної республіки Крим (АРК) дій військових та органів державної влади Російської Федерації сприяла швидкій анексії півострову. 27 лютого 2014 року Верховна Рада АРК прийняла рішення про проведення референдуму про статус республіки, що формально надало можливість її подальшого включення до складу Російської Федерації. Однак лише 15 березня 2014 року Верховна Рада України припинила її повноваження [1].

Аналогічні спроби легітимізувати окупацію через підпорядкування органів місцевої влади робилися з початком активної фази війни у 2022 році на тимчасово окупованих територіях, насамперед на півдні країни.

Херсонська область була окупована майже у перші дні збройної агресії Російської Федерації, де була здійснена спроба повторення «кримського сценарію». Однак через спротив місцевої влади запланований на 13 березня референдум щодо створення на території області «народної республіки» не відбувся, а депутати облради заявили про підтримку територіальної цілісності України [2]. У відповідь окупаційна влада зобов'язала практично усіх голів органів місцевої влади узгоджувати свою діяльність з призначеними представниками; почала переслідування журналістів та патріотично налаштованих громадських активістів.

У дещо менших масштабах спроби підпорядкувати собі органи місцевого самоврядування, мерів та старост відбулися в інших тимчасово окупованих територіальних громадах. За перший місяць активної фази військової агресії Росії проти України – у березні 2022 року – російські окупанти викрали більше десятка мерів міст (насамперед у Херсонській, Харківській, Запорізькій, Київській, Чернігівській та Миколаївській областях [3]) та майже стільки ж посадових осіб муніципалітетів [4], частина з яких була вбита. Через пряму загрозу життю та здоров'ю членів місцевих

представницьких органів та голів територіальних громад Центральної виборчої комісії України була змушена закрити доступ до результатів місцевих виборів 2020 року. Водночас мали місце випадки переходу старост та мерів на бік окупантів, що актуалізувало проблему протидії колабораціонізму на місцевому рівні.

Висловлювалася пропозиція припинити повноваження всіх районних та обласних рад, оскільки це «унеможливить використання ворогом цих рад чи їх окремих депутатів, проведення їх псевдозасідань чи в інший спосіб здійснення підривної діяльності. ... Вся влада в громаді переходить до військової адміністрації з дня її утворення. Місцеве самоврядування відновить роботу тільки після проведення нових виборів по завершенні воєнного стану» [5]. Військові адміністрації на рівні областей та районів почали діяти на всій території України з першого дня введення воєнного стану, тобто з 24 лютого 2022 року, а голови обласних та районних державних адміністрацій набули статусу начальників військових адміністрацій [6]. Однак цей процес означав лише зміну статусу чинних органів державної влади за невеликим винятком: через особливий статус у Києві додатково був призначений голова Київської міської військової адміністрації, основним завданням якого є забезпечення оборони міста.

Представники військової адміністрації та органів місцевого самоврядування виконували свої функції, передбачені законом. Розпуск останніх означав би узурпацію влади ослаблення легітимності української влади на місцях та перешкоджав би самоорганізації спротиву окупантам на рівні територіальних громад.

У нинішніх умовах найбільш серйозну загрозу належному функціонуванню органів місцевої влади несе втрата радами своєї повноважності. Для визнання її повноважною кількість депутатів не може бути меншою, ніж дві третини від загального складу ради (ст. 45 Закону України «Про місцеве самоврядування»). 18 березня 2022 року Рада національної безпеки і оборони (РНБО) прийняла рішення про призупинення діяльності 11 політичних партій [7], зокрема Опозиційна платформа – За життя (3414 депутатів у місцевих радах, або близько 12% усіх депутатів місцевих рад, Опозиційний блок (175 депутатів), партія Шарія (52 депутати), Блок Сальдо (39 депутатів). Оскільки досить ймовірним є прийняття рішення

про ліквідацію цих партій та відкликання їх членів у представницьких органах влади, які входять до складу 525 з 788 місцевих рад (майже 65%), то може бути заблокована робота понад 90 рад, насамперед міських, районних та селищних, які втратять свою правомочність через виключення з їх складу понад третини депутатів. Оскільки в умовах воєнного стану заборонено проводити вибори, у тому числі до органів місцевої влади, то на невизначений проміжок часу низка територіальних громад залишаться без керівних органів.

Певні сподівання на недопущення легітимації окупаційної влади покладаються на зміни до законодавства, що передбачають кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність [8]. У контексті діяльності органів місцевого самоврядування найбільш типовими випадками такої діяльності можуть бути:

- публічне заперечення здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України;

- передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора;

- добровільне зайняття посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території або публіч-

ні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території;

– організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах.

Організації громадянського суспільства уже взялися за моніторинг такої діяльності: для встановлення випадків співробітництва громадян з окупаційною владою був запущений реєстр ДержЗрадників [9], в якому уже налічується понад 60 осіб з-поміж політиків, суддів та юристів, медійників та співробітників правоохоронних органів.

Водночас зазначимо, що ст. 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [10] передбачає звільнення особи, уповноваженої на виконання функцій місцевого самоврядування від відповідальності, у тому числі кримінальної, «за рішення, дії чи бездіяльність, негативні наслідки яких неможливо було передбачити або які охоплюються виправданим ризиком, за умови, що такі дії (бездіяльність) були необхідні для відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту». Іншими словами, діяльність місцевих чиновників у період воєнного стану в окремих випадках може підпадати під визначення колабораційної діяльності, тому вимагатиме детальної оцінки.

Як свідчить досвід європейських країн у період Другої світової війни у перші місяці окупації готовність органів місцевого самоврядування співпрацювати з новою владою визначається позицією керівництва держави та вищих органів державної влади, а також особливостями системи місцевого самоврядування. Однак з часом ці відмінності стираються і ключовим чинником стає спроможність держави-окупанта відстояти здобуту перемогу.

Так дослідник моделей взаємодії органів місцевого самоврядування з окупаційною владою на території Європи в часи Другої світової війни Н. Вутерс, виділяє три можливі варіанти: на базовому рівні управління (Бельгія), на проміжному рівні управління (Франція) та гібридний (Нідерланди) [11, р. 316-326].

У Бельгії окупаційна влада знайшла найбільшу підтримку на місцевому рівні, у першу чергу у зв'язку з фрагментацією центральної влади і високим рівнем пронацистської інфільтрації в органи місцевого самоврядування. Більшість високопосадових чиновників Бельгії самоусунулися: відмовилися брати на себе відповідальність за ситуацію в державі та йти на співробітництво з новою владою або ж стати учасником сил спротиву окупації.

На півночі Франції співробітництво з окупантами відбувалося переважно на проміжному (регіональному і районному рівнях), оскільки там функціонувала префектурна модель, яка дала змогу місцевим чиновникам зберегти автономію щодо окупаційної влади, встановити жорсткий бюрократичний контроль над підпорядкованими органами місцевої влади, створити видимість своєї політичної законності і легітимності. Префекти орієнтувалися не на ідеологію, а насамперед на об'єктивні показники адміністративної ефективності (забезпечення місцевого населення продовольством, надання базових послуг тощо). Завдяки такій деполітизації управління вдалося уникнути втручання окупантів у діяльність органів місцевої влади, однак призвело до серйозних політичних наслідків, зокрема до знищення місцевої автономії та демократичного самоврядування.

Ситуацію у Нідерландах можна віднести до гібридної. Плавний перехід органів місцевої влади у підпорядкування окупантам у травні 1940 року, а також збереження за мерами статусу державних чиновників дало змогу посилити централізований ієрархічний контроль. Не менш важливим з точки зору окупантів був успіх щодо реформування поліції країни. Хоча колаборанти з нідерландського Націонал-соціалістичного руху (НСР, Nationaal-Socialistische Beweging) поступово проникали в середовище мерів та органи місцевого самоврядування, до кінця 1942 року випадки колабораціонізму переважно мали місце на вищих рівнях управління (зокрема у міністерстві юстиції) та поліції.

У Бельгії основна колабораційна діяльність була зосереджена у міністерстві внутрішніх справ, а формальні повноваження та відповідальність мерів зростали в геометричній прогресії, хоча повільніше, ніж у Нідерландах. На півночі Франції повноваження мерів були обмежені й згодом були зведені до нуля в 1940-1942 роках, не в останню чергу завдяки посиленню ролі префектів.

На думку Н. Вутерса пояснювати відмінності в системах окупації особливостями довоєнної політичної культури конкретної країни не зовсім коректно [11, р. 320]. Насамперед вони стали наслідком особливостей перших місяців окупації. У Бельгії відмова значної кількості мерів від посад в окупаційних органах влади, підписання королем акту про капітуляцію майже через два тижні війни, успішна пропагандистська кампанія Фламандського національного союзу (Vlaamsch Nationaal Verbond) щодо співпраці з нацистами, були непередбачуваними та навіть неочікуваними чинниками. У Франції значну роль відіграли конкретні особи та географічне становище окремих регіонів. Гібридна модель у Нідерландах була значною мірою зумовлена унікальним поєднанням: збереження посади міністра внутрішніх справ за довоєнним держслужбовцем К. Фредеріксом, особливим статусом мерів та їх активним співробітництвом з НСР.

У зміцненні бельгійського окупаційного режиму значну роль відіграв Ж. Ромзе, який в 1941 році став генсеком внутрішніх справ та охорони здоров'я і входив до складу комітету генсеків, які керували країною за відсутності уряду. Водночас префектурна модель у Франції у перші два роки давала змогу окупантам не лише ефективно розв'язувати місцеві питання (наприклад, забезпечення продовольством), а й проводити антикомуністичні репресії та придушувати будь-який спротив.

Централізований бюрократичний контроль у Франції до певної міри сприяв ефективнішим репресіям, але одночасно зробив мерів невидимими для центру. Бельгійська ситуація створила більше можливостей для уникнення перевірок, але також робила неможливим ухилення від наказів центру про проведення каральних заходів на місцях. Відповідно, високий ступінь централізації не свідчив про відповідний високий рівень контролю в умовах окупації. Іншими словами ступінь централізації управлінської системи не визначав ефективність окупаційного режиму, оскільки набагато більшу роль відігравала поведінка конкретних осіб [11, р. 323].

Через два роки окупації і особливо після успішного наступу сил антигітлерівської коаліції на початку 1943 року усі відмінності між цими країнами стерлися. Окупаційна влада у столицях цих європейських держав почала втрачати легітимність, що призвело

до ослаблення контролю над мерами та органами місцевого самоврядування. Після запровадження окупаційним режимом примусової праці ігнорування розпоряджень вищих органів влади стало повсякденною практикою на низовому рівні в усіх трьох країнах. У відповідь окупаційні війська перейшли до тактики терору та залякування місцевого населення.

Після зими 1942-1943 років організація місцевої влади у трьох країнах практично не відрізнялася. Мери намагалися дедалі більше турбуватися про місцеве населення, а разом з представниками органів місцевого самоврядування – відокремити себе від окупаційного режиму як у політико-символічному сенсі, так і при виконанні своїх обов'язків, чому не могли завадити вищі органи державної влади. Навпаки, той факт, що у Франції на початку окупації мерам була відведена роль другорядних управлінців, тепер обернувся проти самого режиму, оскільки їх діяльність практично неможливо було відстежити. Тому мери могли досить ефективно використовувати свої можливості для пом'якшення політики щодо заручників, посередницької діяльності між окупантами та місцевим населенням. Аналогічно в Нідерландах реформа поліції обернулася проти окупантів, коли деякі місцеві офіцери поліції змогли контролювати діяльність відвертих колаборантів серед мерів.

Загалом у цих країнах органи місцевої влади та мери показали свою насправді дивовижну здатність підтримувати місцеву владу на піці соціальної дезінтеграції та терору. Навіть на останньому етапі окупації згуртованість місцевих громад була на досить високому рівні. Так у Нідерландах після зими 1944-45 років попри насильство і терор, розпад державної влади та надзвичайно скрутне матеріальне становище, органи місцевого самоврядування зберегли високий рівень функціональності [11, р. 322].

Встановлення окупаційних режимів у цих трьох європейських країнах стало можливим за мовчазної чи демонстративної згоди представників органів місцевого самоврядування. У перші місяці окупації мери відіграли важливу роль у створенні поліцейських держав, в якій інформація про випадки незадоволення і непокори з боку місцевих жителів збиралася, фіксувалася і передавалася окупантам [11, р. 324]. В 1940-41 роках не було жодних протестів проти мерів, які сприяли побудові централізованої авторитарної системи. Безсумнівно, найбільший вплив на ступінь співробітни-

цтва з окупантами мали рішення вищих органів державної влади та еліти країни. Проте колаборація на місцевому рівні найбільше впливала на повсякденне життя громадян. Кожен чиновник на місцях щодня був змушений приймати рішення про приховування чи фальсифікацію державних реєстрів, ігнорування чи повідомлення про випадки переховування об'єктів репресій, підтримку підпільних мереж спротиву, сповільнення чи саботування виконання розпоряджень окупантів, посередництво в інтересах місцевих постачальників продуктів, захист окремих осіб перед окупантами, попередження місцевих жителів про плановані репресії тощо.

Варто зазначити, що у Нідерландах та Бельгії значна кількість громадян радо пішли на співробітництво з окупантами. В 1940 році деякі місцеві партії в європейських країнах повністю перейняли ідеологію нацистів і стали основою окупаційного режиму на місцях, вважаючи, що це їх єдиний шанс отримати владу, зокрема на місцевому рівні. До 1943-1944 років колаборанти домоглися значних успіхів: підпорядкували собі органи місцевого самоврядування (в Бельгії), магістрати та поліцію (в Нідерландах).

Проте навіть у такій слабкій державі як Бельгія, реальний контроль колаборантів над системою державного управління загалом був слабким. Якість і кількість перебіжчиків, їх організаційні здатності були на досить низькому рівні. Навіть у пронацистськи налаштованій Фландрії спроби колаборантів повністю підпорядкувати собі усю вертикаль влади зазнали невдачі попри створення корпорацій нового порядку та призначення «своїх» комісарів провінцій. Їм не вдалося встановити контроль над місцевими громадами, оскільки значна частина владних повноважень залишалася в руках довоєнної еліти та державних чиновників. У багатьох громадах мери-колаборанти були ізольованими фігурами, позбавленими будь-якої особистої легітимності, а навколо яких сформувалися лише невеликі групи прихильників, зазвичай однопартійців.

Політичні партії, які співробітничали з окупаційними режимами, почали розпадатися в 1943 році, а колаборанти в органах влади вдалися до більш поміркованої політики з огляду на близькість кінця нацистського режиму в Німеччині. Найбільш помітну роль вони продовжували відігравати у моніторингу суспільних настро-

їв, зборі та передачі каральним органам інформації про учасників руху опору, громадян, які найбільш активно виступали проти окупаційного режиму. До того ж наявність мера-колаборанта сприяла загостренню конфлікту між громадянами та окупаційною владою, що давало змогу виявляти потенційно небезпечних для режиму осіб і запобігати створенню неформальних підпільних мереж спротиву. Чим очевиднішим став крах воєнних планів Третього рейху, тим більш неоднозначну роль відігравали мери-колаборанти. У своїй публічній діяльності вони могли виступати на захист представників місцевої еліти, покривати діяльність членів руху спротиву, пом'якшувати репресивні заходи щодо окремих осіб, у тому числі з розрахунку на більш прихильне ставлення у повоєнний період. Але це не виключало ймовірності прихованої співпраці з каральними органами окупантів (передача їм списків неблагонадійних осіб), що ускладнює об'єктивну оцінку їх діяльності.

Отже, органи місцевого самоврядування в умовах воєнного стану залишаються важливим форпостом політичного режиму і припинення їх діяльності державою, попри можливі загрози життю і здоров'ю членам рад, мерам і старостам, матиме більше негативних наслідків як для місцевої демократії, так і виживання держави в умовах агресії. Запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність не можна вважати ефективним інструментом утримання представників органів місцевого самоврядування від переходу на бік окупанта. Як свідчить окупаційний досвід країн Європи у часи Другої світової війни, визначальний вплив на готовність до колабораційної діяльності мають суб'єктивні переконання конкретного індивіда у військовій могутності окупанта та його непереможності. Найбільш деструктивною функцією колаборантів на місцевому рівні є інформаційна: збір та передача окупантам інформації про неблагонадійних чи потенційно неблагонадійних громадян, участь конкретних осіб в акціях спротиву або підготовці диверсій тощо. Зазвичай, така діяльність, на відміну від передачі матеріальних ресурсів чи організації заходів політичного характеру, має непублічний характер і не передбачає кримінальної відповідальності згідно з чинним законодавством.

Література

1. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим; Постанова Верховної Ради України від 15 березня 2014 року № 891-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891-18#Text>

2. Звернення депутатів Херсонської обласної ради VIII скликання до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та всього українського народу щодо бутафорського «референдуму» за «народну республіку» в Херсонській області. URL: <http://khor.gov.ua/2022/03/12/35328/>

3. Федорів І. Викрали понад 10 голів громад: чому план путіна швидко захопити Україну не спрацював? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/03/30/7335790/>

4. Російські окупанти викрали 11 мерів міст від початку війни, - омбудсмен. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/rossiyskie-okkupanty-pohitili-11-merov-gorodov-1648648533.html>

5. Припинення повноважень органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. URL: <https://www.slideshare.net/CentrePravo/ss-251370147>

6. Про утворення військових адміністрацій; Указ Президента України від 24 лютого 2022 року №68/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405>

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій»; Указ Президента України 19 березня 2022 року № 153/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1532022-41765>

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність; Закон України від 3 березня 2022 року № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>

9. ДержЗрадники. URL: <https://www.chesno.org/traitors/>

10. Про правовий режим воєнного стану; Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

11. Wouters N. Mayoral Collaboration under Nazi Occupation in Belgium, the Netherlands and France, 1938–46. New York: Palgrave Macmillan 2016. 350 p/

Stoiko Olena – Doctor of Sciences (Political Science), Leading Researcher of the Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine

Local Government under Occupation: Russian Aggression in Ukraine and the European Experience of World War II

Abstract. *Military aggression reveals a latent but fundamental role of local government: although local governments are not part of the system of state authorities, it is they who voluntarily or forcibly determine the legitimacy of a particular political regime established by democratic means or by force and occupation. It is with local governments that citizens most often interact, so the willingness of mayors or members of local councils to follow the order of the occupiers is proof of their legitimacy.*

Attempts to legitimize the occupation by subordinating local authorities according to the "Crimean scenario" were made with the beginning of the active phase of the Russian-Ukrainian war in 2022 on the temporarily occupied territories of Ukraine, primarily in the south of the country. In other temporarily occupied territories, mayors and local deputies were kidnapped and some were killed in order to coerce cooperation. Despite threats to the lives and health of local government officials, the termination of their activities is inadvisable because it weakens local democracy in the first place. A more serious danger is the loss of councils' authority due to the termination of political parties that threaten national security and state sovereignty.

Ukraine has introduced criminal liability for collaboration activities, which includes: public denial of the implementation of armed aggression against Ukraine; transfer of material resources to illegal armed or paramilitary formations and economic activities with the occupants; voluntary occupation of positions related to the execution of organizational and administrative or administrative-economic functions in illegal authorities; participation in the organization and holding of illegal elections and/or referendums; bodies.

Local government bodies under martial law remain an important outpost of the political regime and termination of their activity by the state, despite the possible threats to life and health of council members, mayors and headmen, will have more negative consequences both for

local democracy and for the survival of the state in the conditions of aggression. The introduction of criminal responsibility for collaborative activity cannot be considered an effective tool for keeping the representatives of local government from switching to the side of the occupier. As evidenced by the occupation experience of European countries during the World War II, the subjective beliefs of an individual in the military might of the occupant and his invincibility have a decisive influence on the readiness for collaboration. The most destructive function of collaborators at the local level is informational: collecting and transferring information about unreliable or potentially unreliable citizens, participation of specific individuals in resistance actions or preparation of sabotage to the occupiers. Usually such activities, unlike the transfer of material resources or the organization of measures of a political nature, are of a non-public nature and do not provide for criminal liability under current legislation.

Key words: *local government, occupation, political party, collaboration, democracy.*

Розділ III

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

УДК 323.15 (439) (477)

Mykola Derzhaliuk

Doctor of Historical Sciences

Academician of the Academy of Political Sciences of Ukraine

The Peace of Riga of 1921 and Ukraine: Consequences and Lessons

Анотація. Відзначається, що Ризький мирний договір було підписано 18 вересня 1921 р. між радянськими Росією, Україною і Білорусією, з одного боку, та Польщею, з другого боку, при посередництві країн Антанти. Його положення, як і більшості інших шести договорів Версальської системи, задовільняли великодержавницькі інтереси головних його учасниць – Росії та Польщі. Він обернувся тяжкими наслідками для України та Білорусії. У насильницький спосіб Українська та Білоруська суверенні держави ліквідовувалися, а їхні етнічні території зазнали великого розчленування. За цим договором Польща отримала загальною площею 180 тис. кв. км українських та білоруських земель з населенням майже 14 млн. чол., серед якого польський етнос складав значну меншість. Росія захопила $\frac{1}{4}$ території України та $\frac{1}{2}$ території Білорусії. Росія та Польща на цих загарбаних землях запровадили власні моделі суспільного розвитку, які суперечили інтересам обох пригноблених націй. В СРСР русские склали половину, а у Польщі поляки – понад 60% населення. В обох імперіях міжнаціональні суперечності загострилися.

Наголошується, що через протилежні оцінки положень Ризького мирного договору, встановлених між Польщею та СРСР у 1923 р. остаточних кордонів відносини між ними упродовж міжвоєнного періоду були напруженими. Радянська сторона вважала передачу цих територій до Польщі несправедливим актом, що не відповідав етнічним межам розселення української та білоруської націй. Польща з цим категорично не погоджувалася і вимагала виконан-

ня його умов. Через розходження у підходах досягти компромісу між обома країнами не вдавалося. Кожна з них розглядала протилежну сторону як найбільш небезпечного ворога і шукала міжнародної підтримки для захисту власних аргументів.

Підкреслюється, що позиції Радянського Союзу та Польщі у даному питанні були не справедливими, оскільки у цьому протистоянні українська та білоруська нації виявилися жертвами. Їхні інтереси заслуговували на першочергову увагу. Ні Росія, ні Польща, ні жодна інша впливова держава не порушували питання щодо відновлення державності цих двох націй. Фактор бездержавності та розчленованості української нації активно використовувався в СРСР і у Польщі для підризу позицій свого суперника і прикриття власних великодержавницьких амбіцій.

Звертається увага на те, що у часи домінування у Європі коаліції країн на чолі з Німеччиною Версальські мирні договори, у тому числі й Ризький, були демонтовані, запроваджувався новий порядок, у якому активну роль відіграли опоненти Версаля – Німеччина, Італія, Японія, СРСР, Угорщина, Болгарія. В результаті збройного удару упродовж вересня 1939 р. Німеччини та Радянського Союзу проти Польщі вона була ліквідована, її територію поділено між Німеччиною, СРСР, Литвою та Словаччиною. Ризький договір було анульовано, Західна Україна та Західна Білорусія возз'єдналися відповідно з УРСР та БРСР у складі Радянського Союзу.

Зазначається, що переможці Другої світової війни відновили кордони країн Європи, згідно з власними геополітичними інтересами. Ялтинська і Потсдамська конференції визначили східні кордони Польщі по лінії Керзона, що відповідали кордонам станом на вересень 1939 року. Це було зафіксовано у радянсько-польській угоді про кордони від 17 серпня 1945 р. Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 р. західні і північні кордони між Польщею та Німеччиною були проведені на користь Польщі. В результаті таких територіальних змін площа Польщі зменшилася з 395,5 тис. кв. км до 310 тис. кв. км, а населення – з 35 млн. чол. до 24 млн. чол.

Наголошується, що укладенням Ризького договору завершилося четвертування українських етнічних земель. Становище українців у порівнянні з усіма народами, яких безпосередньо торкалися умови Версальської системи мирних договорів, було найтяжчим. Але упродовж наступного 100-ліття їхні можливості з точки зору

державницьких устремлінь покращувалися. Після вересня 1939 р. українські та білоруські землі були об'єднані з основними частинами своєї нації в радянській імперії. Скориставшись тим, що на рубежі ХХ-ХХІ ст. міжнародні відносини зазнали докорінних змін, реакційна природа імперіалізму і тоталітаризму, що прагнули до світового панування, відійшли у минуле, а СРСР зазнав розпаду, Україна та Білорусія, як колишні союзні республіки, проголосили свою незалежність в оптимальних для себе етнічних кордонах.

Ключові слова: *Польсько-радянська війна, угода Петлюри-Піلسудського, Ризький мирний договір, країни Антанти, розчленування України, міжвоєнний період, союз Німеччини і СРСР, ліквідація Польщі, Друга світова війна, возз'єднання українських земель, уроки трагедії.*

The first World War brought about, first of all, its direct participants, the absolutist monarchies, an unfelt aggravation of inter-national relations, and its defeat caused the accelerated and inevitable collapse of Russian, German, Gabsburg and Turkish multinational emperies, the emergence of new states and the formation of a very contradictory system of international relations.

The first to fall was the most reactionary not only in Europe, but also in the world – the Russian Empire. Its collapse ended with very contradictory results. Anyway even after the Bolsheviks seized power and after the establishment of a communist dictatorship in Russia, the victorious states in strategic matters treated it as a member of the Entente, applied to it a soft, blockaded form, didn't resort to armed aggression, dismemberment and liquidation, unlike for Austro-Hungarian or Ottoman Empire. In Paris and London they reconciled with the established red dictatorship in Russia under the condition that it will adhere to the rule of law, recognize the investment in the economy of the tsarist Russia huge foreign investments and agree to their return, remain a reliable ally of Entente and will not manage to the communist expansion in Europe.

It was because Russia was still an ally of the Entente, although passive. That is why even though the international policy of the Russian Socialist Federative Soviet Republic (RSFSR) was unacceptable to the West, it did not become the nemesis of Entente in its struggle

for control in Europe and in the world. Russia stood and won in a civil war against the white army, overcame the national liberation struggle of the Russian people and even actively imposed the Bolshevik regime to Europe. The regime of V. Lenin preserved, having suffered considerably less territorial losses than the enemies for the Entente of the Central States. Five Baltic countries – Finland, Poland, Lithuania, Latvia, Estonia – became independent of Russia. Russia has come peace with Entente since the beginning of 1921 by refusing to possess significant property in Central-Eastern Europe (the territory of European Russia has decreased by only 8%). Eastern Poland, Western Belarus, Volyn and Western Ukraine, Czechoslovakia – Podkarpatska Rus, and Romania – Bessarabia have moved to the reborn Poland.

The European civilization has been fenced off from the spread of the Bolshevik regime in Europe in the area from the Baltic Sea to the Black Sea.

Postwar disruption, the collapse of the empire and the civil war forced the RSFSR to focus exclusively on solving internal problems. Active offensive operations of White Armies of Kolchak, Denikin, Yudenich and Vranghel kept the Bolshevik Center from implementing plans to Soviet countries, reconquer lost territories of the imperial Russia and restore the status of the world state if not at the level of the Vienna Congress of 1815 (citadel of absolutism, the gendarmerie of Europe, the hegemon of panslavism), or at least on the basis of the Berlin Congress of 1878 (the leader of the liberation of the Balkan peoples from the Ottoman, one of the active political players in Europe). During November 1918 – the end of 1920, Russia and Poland, not agreeing with each other their military and political plans, have synchronously managed to fight for expansion of living space on the territories of Ukraine, Belarus and Lithuania. The RSFSR acted in this regard on a large scale: moving to the West, invading independent Ukraine, Lithuania and Belarus, and launched a rapid announcement of the Lithuanian, Belarusian and Ukrainian Soviet republics. The next step was the implementation of plans to support the world socialist revolution in Europe. In this regard, Russia's Bolshevik regime has been fighting for isolation and revival of its influence in Europe, using Polish, Hungarian and Turkish frontiers.

During the first World War and in 1919-1920, national-liberation and patriotic competitions have been supplemented by International

ideas and have become the driving ideas set to reincarnate social and political life of the peoples of Europe. V. Lenin, devoted to Marxism, believed in the inevitable uprising of the socialist era, and started to push the victory of the socialist revolutions on the continent by the help of the ignition of the class struggle. During 1918-1920, the work of the Bolshevik Party and of the RSFSR Radnarkom (RNK), Russian Peoples Commissars (RPC) was aimed at promoting the respect of imperialism as a rotting form of state governing and the completion of socialist revolutions in leading European countries. The formation of communist parties, revolutionary committees, armed red divisions of foreign Internationalists on the territory of Russia, the seizure and implementation of the Bolshevik regime in Belarus and Ukraine became the main components of the tasks of the world communist revolution, in particular, to accelerate and push the revolutions in Europe, the south-western and western directions became strategic, and the troops of the Western and South-Western fronts of the RSFSR – an instrument of their realization.

The Red Army had to break into Hungary, Austria and Bavaria, which were gripped by revolutions; and to seize and to seize Poland, with the further breakthrough to Germany, with the aim to support and secure the victory of the socialist revolution. It was believed that the revolution in Germany, the homeland of Marxism, would be over Europe. RSFSR RNK (RPC) actively implemented these strategic tasks. Thus, the Communist parties and the revolutionary committees of the respective European countries were intensively formed in the territory of the RSFSR, as the main mechanisms of ensuring the victory of the socialist revolution after the arrival of the Red Army and mass revolt. The fulfillment of these tasks was based on the section III International, which actively worked even before its creation in May 1919 in Moscow. Komintern became the headquarters of the world socialist revolution, based on the principles of the following: the inevitable collapse of imperialism as the last stage of capitalism; changing capitalist system, colonialism and feudalism to socialist the revolutionary way; liquidation of the Versailles system in Europe and in the world, which was set up by the winners of the Entente World War and aimed at the salvation of imperialism. The victory of the world socialist revolution through the establishment of dictatorship of the proletariat was

declared the only alternative for the destruction of the dying imperialism.

II and III International, whose centers were in Brussels and Moscow, positioned themselves as carriers of advanced socialist system, which was changing capitalism, established principles of equality of peoples and states on International principles, condemned nationalism and chauvinism, fought for liberation from the exploitation of the proletariat of the world colonial and national infringement, on fair and equal rights of all peoples, including borders, naturally took an anti-universal position and considered this system of international relations as a result of great imperialist states. The Third International, following a radical course, sought to destroy imperialism and to ensure victory of the world socialist revolution by establishing the dictatorship of the proletariat. The Versailles Peace Treaty with Germany was condemned in withdrawal of the Executive Committee of the Komintern on June 28, 1919, because it met the interests of the English, American and French bourgeoisie. It was noted that the system of Versailles and the League of Nations created by the Entente countries are aimed at keeping the world in their hands, to deprive Germany of freedom on the world arena by means of expropriation of its territories, colonies and sales markets, and to impose contributions.

Komintern opposed such conditions of this treaty and called on the working class of all countries to unite and prevent its split in the fight against Versailles. It was demanded to return Germany its Ruhr District. It was noted that similar intolerant requirements dominated in Versailles-Germany treaty, as well as in Brest-Russia treaty. In the assessment of imperialism and its product – the Versailles system – the position of the leaders of the Socialist International was close to the Communist Party only in that the world war and peace agreements became the result of the imperial policy of the states and were subject to revision, and the very formation of imperialism – to liquidation. All the efforts of II International focused on the accelerated and comprehensive dismantling of imperialism in a democratic and reformed way and the establishment of a socialist parliamentary legal system. While in the activities of III International the way to victory of socialism lay through revolutionary activity and establishment of dictatorship of proletariat [1, p. 43-45].

Unexpectedly, from the end of the war in Europe there was a sharp

rise in the national-liberation competition, a clear predominance of the national, patriotic and state ideology over the communist principles of Internationalism. National and state interests have become the starting point in the activities of governments of all influential states and the behavior of leaders of all Nations who have been determined to fight for liberation and formation of their own states. The foreign policy of the RSFSR has quickly returned to the hegemonic traditions of the tsarist times, concealing them at this time under international slogans about the inevitable collapse of imperialism as the last stage of capitalism and victory of the world socialist revolution. The consequences of the Bolsheviks as the primary catalyst of the totalitarian model of state rule in the world have not immediately been solved by most democratic, centrist and left-wing forces in Europe, as well as for the Social International, which turned out to be especially great losses, and sometimes also tragedy for civilization of the XX century.

France and Great Britain actively participated in the development of a post-war Europe, the formation of new states, new borders, in particular, the revival of the Polish state, the recognition of the existence of the Russian state, they did not pay due attention to the establishment of a totalitarian system of governance, especially in the Bolshevik Russia, which was marked by aggressive domestic and foreign policy. The renewed Russia, like Poland, proved to be the most war-torn on the continent. Their raider ambitions varied only with potential and opportunities. Poland tried to compensate its weaknesses by supporting the Paris conference. Unlike Russia, where the world and regional interests have taken equally strong positions, Poland in achieving its state interests was limited to regional level and in this respect the ways of their achievement differed little from the RSFSR. With the cancellation of Brest-Litovsk agreements after the capitulation of Germany and thanks to the assistance of the countries of the Entente, the Polish leaders since November 1918 have managed to implement large-scale state plans aimed at the revival of Great Poland in the eastern borders of 1772 in the times of the first Polish-Lithuanian Commonwealth. For its part, RSFSR launched a simultaneous attack on the West, with the ambitions to rule at the various levels under the guise of the world Federation of communist republics. If eastward trips were carried out by Poland to restore

borders to the first or at least to the second division in 1793, then RSFSR – to the west for the sake of revival of the maximum borders of the tsarist Russia. After the declaration of the Treaty of Versailles on June 28, 1919, the second Polish-Lithuanian Commonwealth (Rech Pozspolyta) as a sovereign and independent state, the confrontation between the two gegemons among themselves was particularly acute. Having secured the support of France and in response to the aggressive advance of Russia to the West, Poland during the first half of 1919 carried out aggression against ZUNR, dislodged of Halychyna their army, gained its independence and seized its entire territory in July 1919. Having relocated their forces, they occupied other regions of Ukraine in November – Kamyanets, Proskuriv, Starokostiantyniv, Shepetovka, which were not part of Halychyna.

The Ukrainian and Belarusian ethnic lands, since the first months of the implementation of the Versailles rule of law, have shown its greatest contradictions, which have contributed to stability in the region throughout the inter-war period. The position of the participants of the Paris conference on the Ukrainian issue, especially of the United Kingdom (UK), looked much more fair from the other Entente countries, not to mention the Russian and Polish. In a large chauvinistic chaos on the territory of the Central Committee of Europe, the Entente countries consistently rejected Poland's desire to revive eastern borders to its first division in 1772, that is, to seize the eastern Halychyna, the entire Russian-speaking right-bank Ukraine on the Dnieper without the Kyiv region and the main lands of Belarus, as well as the attempts of Russia to return to its territory from the Baltic to the Black Sea, including Central Poland. Not supporting such aggressive intentions of both countries, the United Kingdom strongly insisted on carrying out ethnic borders between Poland and Ukraine and Belarus. At its request, on December 13, 1919, the Council of Four for the first time defined the eastern borders of Poland, recorded in the Declaration on Temporary Eastern Borders of Poland. It pointed out that Poland is formed on a fair principle: the national state within the national territory. As a basis of its borders, the project of the Minister of Foreign Affairs of Great Britain Lord George Curzon was rather successful, according to which Western Halychyna became a part of Poland, and Eastern Halychyna remained in an uncertain status.

After the defeat of Kolchak, Denikin, Judenicha`s armies Entente countries were forced to count with RSFSR RNK(RPC) whose red army was defeated, overtook the territory of Ukraine and Belarus and came out with the beginning of 1920 on the border of the former royal monarchy. The Russian opposition to the Bolshevik regime, its troops, on which Entente counted, were broken, had to reckon with the government in. Lenin, who also in early 1920 himself offered Britain, France and the USA to normalize relations. At the break of 1919-1920, Russia and Entente officially agreed on all important issues of international policy, including the territorial ones in Europe. Among the countries of Eastern Europe – allies of the Entente – only Poland and Romania continued to disagree on the border along the line of Curzon with Russia and tried to correct them in their favor.

The RNK (RPC) of RSFSR since 1920 has started to demonstrate the art of compromises on the international arena. If a year ago he made a campaign to return all the territories of the former Russian Empire in the West – from the Baltic to the Black Sea, which was negatively perceived by Entente, who, by joint efforts of six nations, sought to push Russia back on the brink of 1918, then now V. Lenin acted much more flexibly: he recognized the five countries of the South, rejected the revolutionary approach to Europe, adopted the Curzon line abroad between Russia and Poland, temporarily reconciled with Romania on Bessarabia, suspended support for national liberation struggle and interference in the affairs of Central Asia to India, especially in Turkey, which was positively accepted by Britain, USA and Romania. The RNK (RPC) of RSFSR declared peace to all the Baltic republics, which made it impossible to form a single front of Entente, the Baltic States, Belarus, Ukraine against the Bolshevik Russia. In their turn, Entente in late January 1920 left the plan of 1919 – mobilization and support of the anti-Bolshevik forces for the overthrow of the Bolshevik dictatorship in this country. At the beginning of February 1920, active negotiations on peace signing began between Russia and the Baltic states. Such peace agreements were concluded with Estonia, Latvia, Lithuania, Finland. Soviet Russia confirmed Poland`s full independence, announced on August 29, 1918, and also reconciled with Romania by agreeing to join the Bessarabia.

Having realized that Entente in Eastern Europe is betting on Poland and Romania, the head of RSFSR RNK (RPC) V. Lenin had not only actively engaged and reconciled with these two maritime partners of Entente, but also in their favor gave way to Western Ukraine, Western Belarus, all Bessarabia and Bukovyna. On December 22, 1919, on January 28, 1920, in February 1920, the Russian parliament appealed to the governments of these two countries with peaceful proposals. For example, the RNK (RPC) suggested to Poland 13 proposals for establishing good-neighborly relations. "The Council of People's Commissars states, – said in the address of V. Lenin, G. Chicherin and L. Trotsky from January 28, 1920 to the government Polish Commonwealth – that there is no single territorial, economic or other issue that could not be solved peacefully, through negotiations, mutual concessions and agreements, as it is now taking place during negotiations with Estonia" [2, p. 45].

It was pointed out that unconditional recognition of the independence and sovereignty of the Republic of Poland as of August 29, 1918 with significant territorial actions at the expense of Ukraine and Belarus. The Russian government has now moved all of Eastern Halychyna and the Ukrainian territories that were 200-250 km more east of the Curzon line to Poland. At the same time, it was recognized that the huge territories of the Gabsburg Monarchy, which had fallen apart, in particular from Hungary – Transylvania, the Eastern Banat, which together exceeded 110 thousand square kilometers, from Austria – Bukovyna, from Bulgaria – Southern Dobrudzha, were added to Romania. In his address V. Lenin assured that the Red Army would not pass the established border on the Belarusian and Ukrainian fronts, the border along the rivers Zbruch and Dnister would be preserved, and that Russia would not join the alliance with Germany against Poland.

With similar proposals to establish peaceful relations with RSFSR government also appealed to the government of Romania. In February 1920, the Red Army received an order to stop active fighting against Romania, because a peace treaty was being prepared between the governments of both countries. Despite such noble statements, during 1920-22 the negotiations between these two countries have repeatedly begun and have been interrupted because of differences in the issue of Bessarabia. Entente advocated the inclusion of

Bessarabia in Romania, and Russia tried to return this territory. During the successful Russian-Polish talks in Riga on October 28, 1920, Entente recognized Romania's right to Bessarabia, to which the Russian side protested in diplomatic form without the use of force. The moderate policy of the Soviet Russia in early 1920 enabled it to reconcile with Entente in Eastern Europe. V. Lenin's words about the fact that "the international situation of the Soviet Republic has never been as favorable and victorious as it is now" were quite true [3, p. 211].

The Entente and Bolshevik countries agreed to form five independent Baltic states: Finland, Poland, Estonia, Latvia, Lithuania, but Ukraine and Belarus were not the subject of the issue. It should be understood that Entente and Soviet Russia dismemberment of these two nations satisfied their own interests and achieved reconciliation. At the beginning of 1920, Russia and Poland agreed to the borders. But, as it turned out, both sides, in parallel with the search for a peaceful compromise in territorial issues, were preparing for the military solution of their great state interests in the event that the opposite side tries to do the same. In this respect, Poland acted more. Head of the Polish state J. Pilsudsky continued to seek the restoration of the eastern borders of Poland, if not within the limits of 1772 (maximum ownership of Polish Ukrainian and Belarusian lands to the first division of Poland), then at least within the limits of 1793, to the second division. Starting from December 1919 and during the winter of 1920, Poland began to prepare for these tasks. On the eastern terms, the military units were secretly concentrated against the Soviet front, which in April 1920 made up 6 armies with a total of 148,4 thousand troops. Moreover, the reserve military contingent was also significant. The Polish armed forces in the eastern direction of the eastern Halychyna and western regions of Belarus had a clear preference over the red troops concentrated on the occupied central territories of Ukraine and Belarus. In conditions of rapid rise of the Polish national revival, thanks to the great support of the Entente Polish elite headed by J. Pilsudski, united by hatred toward Russia through the liquidation of the Polish state in the second half of XVIII century, dismemberment and colonialization, could not get anything other than to enter the armed revenge of Russia, Remove its troops and authorities from the central territories of Ukraine and Belarus and

conclude an agreement with them on the Federation on the anti-Moscow basis. Poland, in the course of realization of plans of revival of Great Poland, sought to form a Federation of Poles, Lithuanians, Ukrainians, Byelorussians in contrast to socialist Federation of Bolshevik Russia.

Relying on the support of the Paris conference, the relatives of the Versailles order in Europe, Warsaw believed in the successful realization of these great state plans. But the Entente countries, while supporting the revival of the Polish state, preferred to form its state borders on the basis of ethnic principle, especially their position was insuperable with regard to its excessive appetites in the East. For Entente, a relatively fair territorial settlement among the new states allied with it was the most important issue compared to the others. The contradictions between the Allied states and the victorious countries were viewed in a different area and decided in favor of the allies, their interests were satisfied at the expense of the victorious enemies of yesterday.

But for Entente Russia was not a hostile state, it remained, though defective and alien, but still a member of the Entente, and Poland was a favorite act of Entente and the "main support" of the Versailles system in Europe. Therefore, in the confrontation between Poland and the RSFSR, major controversial problems should be solved as fairly as possible in the interests of both sides. The Entente countries did not support Poland's plans to create a large state, as did the plans of the Bolshevik Russia to separate the borders of the tsarist Russia from the central Poland, Bessarabia, and to unite them in a single Federation. Thanks to the position of Entente, neither Poland nor Russia in the war and confrontation of 1920 failed to implement plans in full. The prevailing compromise position of Entente was often ignored by the countries concerned during the course of their own imperialist appetites. Thus, when the governments of Soviet Russia and Ukraine appealed to the Entente to approve Poland for negotiations on the terms set out by Lenin on January 28, 1920, adopted by France and Great Britain, then on the part of Poland these proposals remained unanswered.

On March 5, 1920, the Polish troops launched an armed attack on the central territories of Ukraine and Belarus. At the protest statement of the People's Committee of Foreign Affairs of the RSFSR and the

request of the Polish side to stop military actions the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland demanded from Moscow to recognize all the states formed on the territory of the former Russian monarchy, including Ukraine and Belarus, as well as to agree with the borders of Poland as of 1793. During April, Bolshevik Russia sought diplomatic channels to understand Poland, but it did not help: J. Pilsudski's strategic plan, which planned to separate Ukraine and Belarus from Russia and form buffer states with the predominance of Polish influence, took the top. Entente played a mediocre role between these countries before the war, and after the Polish attack on Russia became the first. This support was carried out without armed participation, limited to the provision of weapons, economic and final assistance.

The Polish-Soviet war of 1920 cannot be considered without the role of the main participant of European policy – France – in the restoration of the Polish state and preparation for the protection of its sovereignty. For this purpose, in the territory of France, starting from the summer of 1917, the training of Polish patriotic forces, which have been deployed around the world, the army for the revival of Poland began. Polish military training began with the participation of 22 thousand Polish volunteers. Its number has grown in the next years. Military training lasted two years until the summer of 1919 on the military bases of France, on the basis of advanced weapons and equipment, according to military standards and under the leadership of the military personnel of this country, with full material support. At the final stage of preparation of the army the command was handed over to the Polish officers headed by General Stanislaw Galler. The army was named "Blue" because of the blue color of its personnel uniforms. According to the decision of the Paris conference in March 1919, this army was delivered via Germany to Warsaw. Its transportation ended in June 1919, the army of Galler became the foundation of the Polish Armed Forces, which was reborn. The Paris Conference and France itself committed the Polish side to the Blue Army, which reached 100 thousand troops, to be used only in the case of the Bolshevik aggression and to prevent its participation in other tasks, including moves against the Ukrainian liberation movement.

Having joined Poland and United with the legions of Pilsudski, the joint army immediately received the order to go to Lviv to defeat the

Ukrainian troops. Resistance from ZUNR occupation of Poland has been successful since November 1918 and lasted until summer 1919 only with the help of army Geller of Poland managed in July 1919 to take Ukrainian statehood in the Eastern Halychyna and to occupy all its territory, and later Volyn and go to the city of Rivne. The Polish troops moved to the border on the river Zbruch, which existed between Habsburg and the royal monarchs by the end of 1918, and stopped. The fate of the Ukrainian Halychynan Army (UHA) was tragic. The Polish-western Ukrainian war of 1919 was a very great loss for both its participants: 15 thousand Ukrainians and 10 thousand Poles died. Ukrainians defended their state, and Poles destroyed and dipped it. This has had an extremely negative impact on the level of readiness for joint action of Ukrainian military units with Polish troops, largely undermined the militancy of Ukrainians in the war of 1920. This war left in the history of both Nations a grave legacy [4, p. 456-457].

Taking into account the successes of the Red Army in Ukraine and the Hungarian Soviet Republic (HSR) in June 1919 in Slovakia, when their unification in the Carpathians became a reality with further penetration into Austria and Bavaria, which were also experiencing a revolutionary rise, The Entente countries on June 25, 1919 allowed Poland to buy Eastern Halychyna under the condition of granting it autonomy, so as to eliminate the possibility of uniting the Soviet RSFSR and HSR for the Black Army breakthrough in southern Germany. In the information on the aggressive actions against Halychyna in Paris conference, the Polish leadership accused the UHA of sharing the Bolshevik views and only waited for the arrival of Soviet Russia to jointly bring in and seize Poland, and also that Ukrainian military groups acted on the report as varvara, Violent and massive violence against the noble Polish man in Halychyna. Therefore, such actions of the "Blue Army" by Poland were justified as necessary to protect and eradicate banditry on the territory of the Polish Commonwealth, to bring order and ensure peace, so that in the event of an attack by the Bolshevik Russia in the homefront of Poland, the emergence of massive anti-Polish riots and insurgency is impossible.

In mid-July 1919, two UHA forces and the ZUNR government moved through Zbruch to the territory of the UNR and jointly prepared to defend the Ukrainian state against the Bolshevik and Polish occupation. The directory of the UNR headed by S. Petlyura, which

has always considered Poland as a more acceptable ally from Russia and has always sought to deepen cooperation with it against the white and red RSFSR, long time was preparing for a joint military liberation of Ukraine from the Bolshevik occupation. Ukrainian leaders understood that the restored Entente Polish Commonwealth will not be given to the Bolshevik Russia for its absorption. Active or passive policy of Poland against Russia has always been considered useful for Ukrainian national interests, including in the international arena. Moreover, in conditions when the army of the Ukrainian Armed Forces (UNR) and the Armed Forces (ZUNR) were deblooded and could not resist on 3-4 fronts, against white, red Russia, Poland and Romania.

On April 22, 1920, the head of the direction of the UNR S. Petljura and the Head of the Polish State J. Pilsudsky signed a secret Warsaw Agreement. It should be regarded as a military-political union of the Directorate and Poland, which envisaged a joint struggle against the Bolshevik Russia. It was followed by Poland that the UNR was recognized as an independent state within the framework of Central Ukraine. That is, Poland refused to resume its eastern borders in 1772 until its first division. The Directory, in turn, recognized the eastern Halychyna, a significant part of Volyn, Pidlashya and Podolya as a part of Poland, that is, recognized the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth after its second division in 1793. The agreement was a tactical document for both sides, but when the Eastern Halychyna was recognized as a member of Poland, the Directorate refused the Act on the Cathedral of Ukrainian Lands. In addition, it was conditioned by the provision of food to the armed forces of Poland at the expense of Ukraine.

In all conflicts opinions and different positions of experts, more positive than negative assessments prevail of this international act in the history of Ukrainian liberation competitions. This agreement between the UNR and the ZUNR with Polish Commonwealth proved to be the only one among the Entente countries that served the Ukrainian interests as well. It is necessary to pay tribute to the history of the Polish longist I. Lisevych (Kyiv) for his thorough study of the Warsaw Treaty and its terms of implementation. For the Ukrainian side it was a choice without choice. Such an agreement with Poland, Entente's favorite, gave the UNR a chance to show that it is an ally of the Entente in the fight against the imperialist policy of Bolshevik

Russia. In the development of this Treaty in May, negotiations were held on the conclusion of a trade and economic agreement between the two countries, which did not enter into force due to the military actions on the territory of Ukraine and the fall of the Ukrainian military.

In the light of the fact that the governments of ZUNR and UNR could not participate in the work of the Paris Peace Conference and the League of Nations, this agreement was very clear to emphasize that Ukraine did not be in the camp of the winners, fought for its statehood, did not violate national and state rights of other peoples.

On April 25, 1920, 20-thousand Polish and 15-thousand Ukrainian army under the general Polish command went into the offensive in the direction of Ukraine and Belarus. On April 28, Mr. J. Pilsudsky addressed the Ukrainian population with a statement on recognition of its independence, noted that the Polish army will stay in Ukraine until the Ukrainian administration takes full control of the authorities. The evidence that 65-thousand Polish and 25-thousand Ukrainian troops have entered this war is much exaggerated. In turn, S. Petlyura created the Central Ukrainian rebel Committee, which included the main guerrilla groups (Kotsuura, Vereshchaka, Struka, Mordavycha, Tyutunnika, Angela, Sokolovsky and hundreds of others), the purpose of which was to support the liberation movement in Ukraine. With the entry of the army of S. Petlyura into Ukraine, the main guerillas oamans joined it. In general, all this was a significant force, but in terms of the capabilities of the regular army there was little support. Poland and Russia's policy toward Ukraine has changed little. The first recognized Central Ukraine as an independent state, but began a war against Russia not for the sake of Ukrainian independence, but because it itself sought to restore the borders of the Polish state even within the limits of 1772 (to include the entire right-bank Ukraine in its composition), and at least within the limits after 1793. Russia also agreed that the entire Eastern Halychyna should be part of Poland and the rest of Ukraine should be part of Russia. The Polish-Soviet war of 1920 is a war for Ukrainian land, not for its liberation. She was a garbicker on both sides [5, with. 212].

Thanks to the clear advantage of the army of Polish Commonwealth and UNR on the whole line of the Western and South-Western fronts, Polish-Ukrainian troops quickly went to the east and on May 7, 3-a army of Poland took possession of Kyiv. There were attempts to restore

the border across the Dnieper through Ukraine and Belarus, as it was before 1772. The concentration of Polish military personnel in the capital of the Ukrainian Armed Forces was marked by the attitude toward the needs of the city and its civilian population peaceful inhabitants. This cannot be compared to the behavior of the army of the country of the invaders and invaders.

At that time, on May 27, 1920, the English-Russian negotiations were successfully concluded in London. Both sides agreed to establish a border between Poland and Russia, even with significant concessions from the Curzon line in favor of Poland, or without the right to separate Byelorussian and Ukrainian lands from the Soviet Federation. The successful RNA(RPC) of RSFSR immediately started implementing these agreements. The Polish troops and the Directoria did not have sufficient reserves to defend the entire front line in Naddniprany Ukraine and Belarus against the front lines. Full of fresh reserves, especially the 1-th final army formed in Kuban and Don by legendary commander of the Danube, the Red Army launched a counterattack on June 5, 1920, during which Kyiv was seized on June 12, and in the future, thanks to deep penetration of cavalry of the 1-th horse army managed to break their line of defense, because of which the army quickly began to revere to the west. The Polish side had no reserves to close the breakthroughs made by the Soviet troops. The army of the Directoria of the Ukrainian Armed Forces (UNR) also went back to the districts of Kamyanets.

The Polish Defense Council headed by Pilsudski appealed on July 1, 1920 to Entente for help against the Bolshevik threat. Representatives of the latter showed willingness to defend Poland if and when they recognize the border between Poland and Russia. On July 10, 1920, at a conference in Spa (Belgium) between Britain and Poland, a treaty was signed, under which the Polish government agreed with the eastern border line, defined by the declaration of the Verkhovna Rada of Entente of 8 December 1919, The so-called Curzon line and undertook to take any decision of Entente concerning the future status of the Eastern Halychyna. On the part of the Polish side, this agreement was signed by Prime Minister S. Grabovsky.

In the note dated July 12, Mr. Curzon demanded from the RSFSR not to admit the entry of the Red Army into the Eastern Halychyna. In order to implement this agreement, Britain began negotiations with

Russia on the terms of a truce with Poland on July 12. On July 16, Russia agreed to a truce and proposed the terms of Lenin's agreement on the borders that would benefit Poland from the terms of Britain. Moscow promised to step away from the line of Curzon in favor of Poland. But to conduct negotiations offered without participation of mediators (Finland, Lithuania, Latvia, Eastern Halychyna) as much as Britania and not in London, but in Minsk. Poland refused to do so. At the end of July, the Red Army seized the territory of Belarus and Ukraine and was preparing for a visit to Western Ukraine, Western Belarus and Poland. During July 24 – August 20, most of the Eastern Halychyna's floods were captured by red.

In the appeal RNK (RPC) of RSFSR dated July 20, 1920, signed by V. Lenin, L. Trotsky, G. Chicherin, D. Kursky, L. Fotyeva to the more difficult Russia and Ukraine on the main directions of the government's foreign policy it was openly stated that the Bolsheviks refused to establish a border between Russia and Poland on the line of Curzon, and propose to move it to the east by concessions by Ukrainian and Belarusian lands. "We repeat what has been said more than once: There is no single issue between Russia and Poland that could not be resolved peacefully in favor of both sides. The territorial issue cannot be difficult for us. Together with the real representatives of the Polish government, we will establish without any complications the border of Poland, which will meet the interests of the Polish people more than the border established by the Marshal Fosh... This is especially evident in the example of the Holmschina, where the owners of the Entente held a border line on the living body of Poland, in the traditions of their former ally – tsarism. The real borders of Poland, which we, the Soviet Russia, will establish together with representatives of the Polish people, will be more eastern than those borders, which from London and Paris have outlined imperialists, equally hostile and uninspired by the labor of both Poland and Russia" [6, 1) p. 102; 2) p. 57].

The Belarusian authorities of Russia and Ukraine have taken significant steps to capture not only the western lands of Ukraine and Belarus, but also Poland, and to introduce the Soviet form of government on their territories. In June-July, the Halychyna Revolutionary Committee(HRC) and the Polish Revolutionary Committee(PRK) were formed in June-July, and the members of the Verkhovna Rada of Ukraine were F. Dzherzinsky, F. Kon, E. Prukhniak, I.

Unshlight had to become the bodies of the revolutionary authorities in Halychyna and Poland after their "liberation" by the Red Army. Soviet Russia co-authored a statement on July 15 in Eastern Halychyna (the capital Ternopil), an independent Halychynan Socialist Soviet Republic (HSSR), all the power in which was handed over to Galrevsky. His head V. Zatonsky on this occasion announced solidarity with the Government of the RSFSR, canceled all the decisions taken so far by the ZUNR and appealed to Russia to provide assistance in the construction of the HSSR. The Polish jealousy, created in Moscow on July 31, took a course on the Soviet Union and the Soviet Union to build the Polish Socialist Soviet Republic (PSSR). After the taking of July 28, 15 by the Red Army of the industrial center of Poland – Bilostock on August 2, the formation of Poland was announced here, which declared itself a revolutionary authority and began to create the bodies of Soviet power in Poland. On July 30, 1 billion banks were allocated by Moscow for its activities. First of all, it was envisaged to form circle jealousy [7, 1) p. 244].

The plans of the Bolshevization of Poland continued to gain momentum: On September 23, the Revolutionary Military Council (RMC) of the RSFSR issued an order on the formation of the Polish Red Army. Such Moscow's actions were based on a strategic position to ensure the victory of the socialist revolution in Poland and the successful Red Army move to Germany to carry out the same mission. Poland did not have anything else to agree on July 22 and 27 for negotiations with RSFSR which on July 23 for the second time offered them to start, and at the same time waited for the decision of Entente and prepared its delegation. On August 1, both sides have chosen Minsk as the venue for negotiations. The Entente countries tried to ease Poland's situation by pushing Romania into a war against Russia. Since the latter did not agree, because the Soviet troops did not return to Bessarabia, in such a situation the Entente and Poland took decisive measures to prevent the victory of greater terrorism in Eastern Halychyna and Poland. Britain offered its mediation to establish peace between the RSFSR and the Polish Commonwealth. But Moscow rejected this proposal because the troops of Soviet Russia, Ukraine and Belarus defeated the Polish army in July 1920 and were preparing to seize central Poland.

Then Britain, France, the United States of America on August 4-6,

1920 sent ultimatums to Russia demanding to stop the offensive of the Red Army. On behalf of Britain, J. Curzon reported: If Russia invades the ethnographic borders of Poland, these three states will declare a war in the Soviet Russia. On August 5, Poland and Russia simultaneously agreed to peace talks in Minsk. On August 12, 1920, the RSFSR, without stopping its troops' offensive, put forward the conditions of a truce in which the Soviet government agreed to more advantageous borders for Poland, including Western Ukraine and Western Belarus, than the British mission did at the Paris Conference (Curzon Line). The place of negotiations should be Minsk, their beginning – August 11 [8].

The armed parts that came to Warsaw, M. Tukhachevsky, S. Budyonny and K. Voroshilov in a telegram to the 2nd Congress of Komintern (mid-August 1920, Moscow) stressed that the soldiers will not seize their arms until Warsaw, Berlin, Paris and London will not have red flags on their governments [9]. During August 13-16, Polish-Ukrainian troops defeated the Red Army, which were already 25-30 km away from Warsaw, and began to actively pursue the chaotic retreating red divisions until mid-October. The army of the UNR in 6 divisions played a major role in this difficult victory. Polish-Ukrainian troops lost about 14,5 thousand troops in this battle, and Soviet troops lost up to 25 thousand, 60 thousand red-Army soldiers were in captivity, more than 50 thousand troops moved to the territory of Eastern Prussia, where were interned. Red Army with a number of 130 thousand people, among them the 1-st Cavalry Army, after the battle on the Vistula ceased to exist. Having suffered a serious defeat on August 13-16, 1920, the Bolshevik troops were in the east and could not change the situation. Reserves were absent, because concentrated in the south were preparing for the assault of the Crimea, where significant troops of Wrangel were involved, and to tear off military units from the RNK(RPC) and the RVR(RMC) of the RSFSR refused. Thanks to the powerful counterstep and victory at the Wisla in the middle of August 1920, the Polish-Ukrainian army plans of the RSFSR to seize and increase the identification of the Eastern Halychyna and Poland became impossible. During September, the Red Army continued to retreat, and Polish troops, using it, seized significant territories of Ukraine and Belarus, which were far more east of the former border between Habsburg and the Russian monarchies [10].

"The Vysla Miracle", this victory in historical literature and social and political life of Poland is so figuratively estimated. The contribution of Ukrainian patriots to it was significant. The political situation has changed not in favor of RSFSR. On August 17, negotiations began in Minsk. Since the delegations of the governments of the UNR and ZUNR (headed by S. Shelukhin and K. Levickiy) were not allowed to negotiate either in Minsk or in Riga because of the disagreement of three representatives of the Soviet Republic – RSFSR, USRR and BSRR, the Polish side during the first meeting raised the question that it has no right to negotiate with the delegation of the USSR, which was considered part of the RSFSR. The "assurances" of the Polish delegation by the head Of the RSFRF Delegation K. Danishevskiy that the USRR is an independent state, not a constituent of the RSFRF that "federal relations have not been established between Soviet Russia and Ukraine, and that even being in a federal connection with the RSFRF, the Ukrainian Socialist Soviet Republic has not been accepted".

During the second meeting, on August 19, the RSFSR delegation changed its position, putting forward 11 new points, which Russia recognized the independence of the Polish-Lithuanian Commonwealth, refused to accept the connotations, the condition of the formation of the final border with Poland was proposed mainly along the Curzon line, with only minor deviations in favor of Poland in the regions of Bilostock. These proposals were accepted by the Polish side. But other requirements, in particular: Limitation of the number of armed forces of Poland to 50 thousand people; holding of political and military amnesty in Poland, return of property and inventory in Ukraine and Belarus; granting of the right of free transit through Poland by the Government of the Republic of Poland to peasants and land bars; granting RSFSR and the USSR the right of free transit through Poland; Transfer to the possession of the RSFSR railway station Volovisik-Bilostok-Graevo, the Polish side declined these points during the third meeting on August 23. The motivation of the Polish side was as follows: Russia is trying to impose a peace on the Republic of Poland, which will limit its independence and put under its protectorate; demands a unilateral reduction of the Polish armed forces; it is interfering in its legislation, acting as an "advocate" of certain classes of the Polish people; it wants to acquire a railway station. According to Poland, this "shameful world" would be a source

of new wars in the future, so the proposals for peace proposed by the RSFSR were declared unacceptable. On August 25, during the fourth meeting, the Polish delegation stated that it did not agree with the previous report of the RSFSR delegation that the BSRR, the USSR, are independent. She did not agree with this "successful" position, as with the other 11 points of the delegation of the RSFSR. At the 5 th meeting on September 2, the parties agreed to postpone the negotiations to Riga, the delegations went to their homes.

Success in relations between the two countries was dictated by the situation on the fronts of war. The advantage of Russia, which lasted until July, allowed it to implement plans for the radicalization of Eastern Halychyna and even Poland, and the August and September successes of the Polish army, as well as active military actions of the UNR and the Government against the Red Army during October 1920 – April 1921, forced the RSFSR to agree on beneficial for Poland, and so for Entente, the conditions of the truce and the transfer of the place of negotiations from Minsk to the city neutral for both sides – Riga. The troops of Polish-Lithuanian Commonwealth were occupied on October 15 and Minsk, but two days later they were left, because on October 17 the preliminary conditions of peace and the Agreement on a truce concluded in Riga came into force.

Unfortunately, the military success of each of these parties did not affect the fate of Ukraine, its people and its lands. The State elite of Ukraine has been searching for reliable international support all the time. But to achieve this, Ukrainian figures had little opportunities, because the strategic interests of the countries of Entente, Russia, Poland and Romania were anti-Ukrainian. In geopolitical terms, Russia, as an empire's identity and an important ally of the Entente, and Poland and Romania, as the weaker countries that were reborn and territorially expanded with the support of the Entente, belonged to countries with similar international interests. Therefore, the excessive desire of the first to join the whole Ukraine, Belarus and Bessarabia, and Poland – at least Eastern Halychyna, and for a successful coincidence of circumstances, then the whole of the right-bank Ukraine, as well as the plans of Romania concerning the Transnistria caused disagreement among the countries of the Entente, but not to protest and resolute objections. In all the moderate and justified aspirations of the allies, Entente received her obligatory

support. The Entente policy has always demonstrated a position of reconciliation and compromise, both during the military successes of Russia or Poland against each other, during negotiations between them and the establishment of borders, as well as provisions on peace agreements. In each case, the aggravation of relations was settled by diplomatic methods.

During the Polish-Soviet war, in the triangle of relations between Entente-Poland-Russia, the interests of Ukraine and Belarus did not get into the center of attention. If sometimes one of the three violated them, then the other two partners immediately did not take them and postponed. It has already been mentioned that among the countries, the most objective and fair approach to resolving Polish-Russian disputes has been reached. Its proposal to establish the borders of December 8, 1919 was based on the ethnographic principle of residence of Polish and Ukrainian ethnic groups. That is, the political conflict over the borders between Poland and Russia was resolved on the basis of ethnic division between Poland and Ukraine and Belarus nations. The first of them appeared as a state-building in the Pospolity, and the second in the RSFSR as unwitted, unstate. The eastern borders of Poland were proposed to be carried out along the line of Grodno-Yalivka-Nemyriv-Brest-Litovsk-Dorogusk-Ustylug, more east Grubešev, through Krylov, more west Ravi-Ruska, more east Prsemyshl, To the Carpathians and further above Bukovyna on the Dniester to the Black Sea. This is the optimal limit for the resettlement of Polish and Ukrainian ethnic groups. But unfortunately, the creators of the new Europe for some reason perceived the interests of the Nations of pans (Polish, Russian) and the colonials (Ukrainian, Belarusian) from diametrically opposite positions.

It would be clear that Entente's approach to the Ukrainian-Russian ethnic borders and the delimitation between these two Nations, and the balancing of the political interests of both Nations. At the same time, Entente's support for Russia's interests in disputes over Ukrainian-Polish ethnic borders was illogical. Or that Entente was engaged in the development of state processes in Russia and Poland itself and did not react properly to the struggle in Ukraine and Belarus, which was anti-colonialist, anti-imperialist and anti-tank direction, the heart of which was the struggle for statehood. The policy of Versailles arrangement of Europe was permeated by two quality: For some

Nations support and rule, for others – the unwitting and the lack of statehood.

The defining features of the Ukrainian liberation movement during 1917-1922 were not so much antagonism and disunity as the mass, unity of the Ukrainian intelligentsia, peasants and the conscious masses of the city in the struggle against both bolization, nationalization, confiscation, and restoration of the monarchic regime headed by Denikin or Wrangel. All flows of Ukrainian liberation competitions: The Unerivsky (UNR), the people-democratic, hetman (Cossack), socialist had a wide social base in Ukrainian society and periodically prevailed depending on the internal, and even more on the international factor. And within the limits of this scale of values there were contradictions, different positions were formed. Central Ukraine did not have the support of Bolshevism, monarchism of Russia and ratification, and Halychyna did not have the support of Polish policy and prolongation. Paradoxically, it was these forces that won thanks to the support of the Entente: In Central Ukraine – Soviet Russia, in Halychyna – Poland. This is due to the fact that the Entente countries were unable to resist the Bolshevik Russia in Central Ukraine, and the Bolshevik authorities – in the same way to act against Poland in Halychyna.

The Armed Forces of the Ukrainian Armed Forces were staffed mainly by Ukrainian soldiers, the participants of the first World War, whose total number reached 30 thousand troops. They successfully fought for the Armed Forces of Russia and the Armed Forces of Ukraine in 1918-1919, fighting against the White and Red Army of Russia, But in the war on the side of Poland in 1920 could not show its combat capacity to full force. Many factors have been a factor: Poland's seizure of Halychyna in July 1919 and the destruction of ZUNR. The UHA was ready to fight in alliance with anyone against Poland for the last year ago Halychyna. In search of allies against Poland, the UHA command, which was on the territory of Central Ukraine, entered into a military alliance with the A. Denikin,s army on November 6, 1919. After his defeat near Moscow, the Halychynan Army on February 20, 1920 went to the side of the Red Army of the RSRFR on the same terms to jointly fight against Poland for the liberation of the Eastern Halychyna.

When the Bolshevik officers, having received this army (15,4 thousand officers), shot her commander J. Nikita and the head of the

staff of Cyritsu, removed the warlike opponents of the Federation of Ukraine with Russia and created on its basis three brigades of the Halychynan Army(UHA) consisting of 12 and 14 army of Soviet Russia, which were preparing for attack on Poland, so these three brigades were adjusted to the order of S. Petlyura of April 23 on subordinating to him UHA, and they secretly moved to Halychyna, where they joined the army of the direction and joined the Polish troops in a free campaign in Ukraine. According to the Ukrainian-Polish military Convention of April 24, 1920, two divisions of the army of the Ukrainian Armed Forces were handed over to the order of the Polish command. Since April 1920, the Union of the UNR Directive with Poland has been a difficult test for the UHA. Not all parts of the UHA responded to the call of S.Petlyura and went to the army of the UNR, and then successfully fought in 1920 together with the Uneerevsk and Polish army against the red Russia. In addition, Poland continued to act not as an equal ally in this difficult period.

The Polish military leadership has not doping the main contingent of the Ukrainian Armed Forces, first of all, the officer, to a joint campaign against Russia because of its unreliability and aspiration to independently fight for the Ukrainian state on all its territory. A significant part of the soldiers of the UHA authorities of Poland intervated, placed them in camps for military-supported. Thus, in May 1920, the Polish side was interested in the 1st and 3d Brigade of the UHA in the district of Gaisin in Vinnytsia. On July 15, Polish military officers arrested the Ministers of the Ukrainian Armed Forces in Stanislav and took them to Tarnov (Poland). After the war with Russia, the invaders could move to other countries – the Czech Republic, Yugoslavia, Bulgaria, Germany, but could not return and remain in the occupied Poland to their native Halychyna. The Polish-western Ukrainian War of 1919 and all contradictions in the relations of 1920 remain unaffordable until now, throw a shadow over the Warsaw Pact, as well as Poland's policy on Ukrainian cathedrality and independence. And it is very difficult to reach a compromise and reconciliation because of this, even for the sake of the future.

The Polish-Soviet negotiations resumed in Riga only on September 21, after the Soviet delegation arrived there on September 12 and the Polish delegation only on September 19. As it turned out, RSFSR was not able to change the military situation in its favor, especially when

in the south a serious problem was the army of Wrangel. The Soviet side proposed on September 28, Poland a rather advantageous draft peace treaty and requested it to sign by October 5. The Polish side did not agree with him and introduced on October 2 new conditions on the borders, with which Moscow immediately agreed. The southern part of the Polish-Soviet border was much more east of the Curzon line, and in the northern part of the neighboring territory of Russia with Lithuania was transferred to Poland and thus Lithuania was cut off from the Russian Federation. According to these new world proposals, the RSFSR has significantly declined in the issue of borders in favor of Poland, in favor of recognizing the last legitimacy of the USRR and the RRF and ending the war. Thanks to these conditions, the completion of the secret talks started in Minsk in July 1920 was accelerated. On October 12, Soviet Russia and Ukraine signed compromise preliminary conditions of peace with Poland, and on October 18, the Armistice Agreement. Both documents were ratified by the USRR 20, Poland – 22 and Russia – 23 October and came into force on November 2, 1920.

It is important to note that the speech of the Ambassador signed an agreement on the demarcation line between the two countries with Lithuania on October 7, 1920 in Riga, According to which city freely (Vilnius) has moved from Poland to the composition of Lithuania.

The Polish-Soviet war from April to October 1920 was a grave one. The Polish side's losses amounted to 184,3 thousand people. The data on the losses of Ukrainian heroes are not recorded. The losses of the Soviet side were significant, but accurate data are also unknown. The death rate among the soldiers was high. Among 196 thousand of the prisoners of the Red Army in Poland died 60 thousand people. 75,7 thousand of soldiers and 41 thousand of soldiers in Germany returned to the RSFSR from Poland. In Soviet Russia there were about 60 thousand Polish soldiers. Of them to their homeland by the end of 1921 returned 27,6 thousand people. The rest died [11].

The signing of the basic agreement in Riga was planned for November 17, 1920, but the negotiations were delayed due to active actions of the Bolshevik side of Poland, the Ukrainian NR and the Byelorussia NR government. The Entente countries rearmament the Polish army, strengthen the only anti-Bolshevik border from the Baltic Sea to the Black Sea, and exclude a new campaign against the RSFSR.

The Soviet side understood the situation and did everything to accelerate the signing of this agreement. Others have not been in a hurry. The previous terms of the ceasefire of 12 October 1920 were unchanged at the heart of the Riga Peace Treaty between the RSFSR (with the authority of the BSRR government) and the USRR, on the one hand, and Poland, on the other hand, which was signed on 18 March 1921.

Article 1 ceased the state of war between the parties to the agreement. Article 2 established mutually acceptable borders between the RSFSR, the USRR, the BSRR, on the one hand, and the Polish-Lithuanian Commonwealth, on the other hand. The borders between the RSFSR, the USSR and the BSSR on the one hand and Poland, through the mediation of the Entente, on the other hand, were agreed in Minsk by a compromise between the two sides. They moved in favor of Poland much more east of the line of Curzon in 1919 on 200-250 km and met the conditions that the RNK(RPC) of RSFSR was put up in July 1920, that is, the borders after the second division of Polish-Lithuanian Commonwealth in 1793. Mostly populated by Ukrainians and Belarusians, Western Ukraine, Western Belarus, and Volyn went to Poland.

Both sides have committed themselves after the ratification of the treaty not to interfere in internal affairs of one another and not to support other side's weapon actions against the other. "Russia and Ukraine, – noted in the agreement, – refuse any rights and claims on the land, located west of this border. On its part, Poland refuses in favor of Ukraine and Belarus from any rights and claims on land located east of this border" [12, with. 214].

Moscow had to take such actions. In response, Warsaw refused to defend the interests of the UNR and the BNP as sovereign states. Poland recognized the independence of the USSR and the BSRR in Riga, agreed to terminate the activities of the government bodies and organizations of the Ukrainian National Army in its territory. The Warsaw Treaty of Petlyura-Pilsudski lost its validity. Both sides have committed themselves to respect the state sovereignty and not to interfere in internal affairs of one another, not to create or support organizations that fought with the other side. RSFSR, USRR, BSRR refused claims on the territory lying west of the border, in accordance with the provisions of the Riga Peace Treaty, that is, from the line J.

Curzon, defined by the ethnic principle. Poland abandoned the land to the east of the 1921 border almost to the middle of the Podnipro, which was part of the first Polish-Lithuanian Commonwealth by 1793, provided for the procedure of the citizens' option.

The Russian side was obliged to pay Poland 30 million rubles in gold, transfer railway rolling stock and other property to the sum of 18,245 thousand rubles in gold. Poland was freed from the debts of the imperial empire. It was envisaged to conclude a bilateral economic agreement, establish diplomatic relations (in August 1921 between Poland and the RSFSR, and on October 6, 1921 between Poland and the USSR). The agreement was ratified by the Central election Commission of the RSFSR on April 14, by the Seimm of the Polish Commonwealth item on April 15, and the Central election Commission of the USSR on April 17, 1921, the agreement came into force on April 30, 1921.

The Entente countries played an important mediating role throughout the long process of Poland's rebirth, their role was significant in the end of the Polish-Soviet war and the peaceful settlement of bilateral relations. At the same time, the participants of the Paris conference in this competition fight between Poland and Russia for the cultivation of Ukraine and Belarus, for the domination of these countries in Eastern Europe, have not managed to defend the interests of the Ukrainian and Belarusian peoples, not to mention the preservation of the Ukrainian and Belarus states. In the end, they gradually satisfied the aggressive interests of Russia and Poland by dividing Ukrainian ethnic lands between them. The plans of both sides – the Second Polish Commonwealth (Rech Poszpolyta) and RSFSR – failed to implement in full what was reflected in the negotiations on peace and among the provisions of the Treaty of Riga. The territorial issue was resolved from the positions of the force. The borders were defined along the front line. Poland received $\frac{1}{2}$ territory of Belarus and $\frac{1}{4}$ territory of Ukraine. Western Ukrainian lands, which made up $\frac{1}{4}$ ethnic lands of all Ukraine, became a part of Poland (Western Ukraine, Western Volyn, Nadsia, Podlyashya, Western Polissya, Kholmschina), Romania (Northern Bukovyna, Southern Bessarabia), Czechoslovakia (Podkarpatska Rus) without any autonomous rights.

Western Belarus and Western Ukraine, with a total area of 180 thousand square kilometers with a population of almost 14 million people (about 3 million Belarusians and almost 5 million Ukrainians), have moved into the reborn Polish state. These are the statistics of Poland. In fact, Polish ethnos made a much smaller share. 64% of the population of the Eastern Halychyna were Ukrainians (6 million people), and Poles – 25% (3 million people) [13, with. 31,33].

Polish Commonwealth again became multinational, in which Poles made up more than 60% of the population. Like the RSFSR, Poland has managed to decisively prolong them as obsolete, inexpensive and secondary ethnoses, representatives of "wild countries". More than 3/4 territories of Ukraine were under occupation in Bolshevik Russia (Eastern and Central Ukraine, southern Polissya, Southern Gomel, Starodubshchina, parts of the Kurshchina, Voronezh, Eastern Donbass, Taganrozhchina, Kuban). Although the situation of western Ukrainian lands was not worse, and in the future became better than in the proclaimed USSR in the Soviet Federation or in the USSR, still in these Ukrainian territories also dominated foreign state policy, in which the needs of the autochthonous population were not taken into account.

Russia and Poland played a major role in the liquidation of Ukrainian statehood. The leaders of the hostile states for Ukraine have been frightened by the Entente countries and their allies, which will strengthen the central states – Germany, Austria, Hungary, with which Ukraine has better relations. This caused some concern to France, Britain, Russia, Poland, Czechoslovakia and Romania, But it was not the main argument for slowing and not supporting state processes in Ukraine. The real problem was that the Red Army of the RSFSR, which by the autumn of 1919 made up more than 1,5 million troops, and by the spring of 1920 – almost 3,5 million people under the command of 50 thousand former royal officers. Neither in 1919 nor in 1920, the UNR had no armed forces to stand for independence. At the end of 1920, the commander of the Red Army L. Trotsky admitted: "The Soviet authorities have remained in Ukraine until now (and have not been easily sustained) mainly by the force of Moscow, the Great-Russian Communists and the Red Army" [14, p. 465-466].

The countries of the Anti-War for the sake of the people who were now part of the tsarist Russia, with such a strong military RSFSR could

not dare. The maximum to which they succeeded was the formation of a reliable sanitary border against Russia from the Baltic to Romania on the Black Sea. This was the main and only reason for the defeat of the Ukrainian national liberation struggle against the RSFSR. All other factors: Weakness of the armed forces and the state system, significant patriotic forces, certain non-consolidation of society and political elite played a secondary role. The destruction of Ukrainian statehood was facilitated by the Bolshevik policy of Russia, which had been left with a potential ally by Entente. At the same time, the reconciliation of these parties took place largely on the anti-Ukrainian basis.

The Fourth Ukrainian Land was achieved through the synchronized adoption of international agreements by France, Britain and Russia. It was initiated on June 1, 1919 by the military-political and economic agreement of Soviet Russia and Soviet Ukraine, and ended by the Riga Peace Agreement on March 18, 1921. Russia was the initiator and chief executive of the division of the country, which in 1918-1920 was thrice (some experts believe that four-times) seized the main Ukrainian lands and each time initiated the issue of the transfer of Western lands to the allies of Entente – Poland, Romania and the Czech Republic. The decisions of the Paris conference were also made not in favor of the Ukrainian state interests. The policy of the Entente concerning the Ukrainian statehood was formed in view of the national and geopolitical interests of its allies – Russia, Poland, Romania, the Czech Republic. The Entente countries have strengthened their rule in the European Central Bank by strengthening their allies at the expense of the lands of other Nations. The refusal of the recognition of the Ukrainian liberation movement was most conducive to the unity of these countries around the Entente, and was the greatest way to understanding with any authorities in Russia. Entente and the Soviet Russia understood each other on the basis of compromise interests of each side. Therefore, Ukraine's relations with the Entente states, as well as with Russia, Poland and Romania in 1918-1922 are mainly marked by negative trends.

There were no examples in history that in a completely hostile environment, the newborn *déjà vu*, which, moreover, survived a four-year world war, achieved victory over the neighboring enemies of its independence. However, it was worth Ukraine to provide minor internecary assistance and it has won. It was enough for the central

states to support the young state in Brest, to recognize its independence, so that the processes of the state-forming power take precedence over those of neighboring enemies. Ukraine did not receive support from the winners in the war. It should be noted that the million Red Army of the RSFSR made the greatest efforts to destroy the Ukrainian state. Entente played an important but not a major role in the defeat of the Ukrainian liberation movement in general.

The members of this alliance did not recognize any state model of Western and Central Ukraine, formed on democratic principles, and did not provide any material, medical, military assistance in the fight for fair Ukrainian national interests. At the same time, the Entente countries actively promoted the formation of four white anti-Ukrainian armies of Russia and one army of Poland: Kolchak (100 thousand people), Yudenicha (30-40 thousand people), Denikin (200 thousand people), Wrangel (250 thousand people), army Gallera (105 thousand people). All of them fought for a strong and indivisible Russia and a great Poland, the Ukrainian national liberation movement, were recognized by Entente as the armed forces of the future of Russia and Poland.

The Soviet Russia did not accidentally sign the Soviet territorial conditions with Poland, which were recorded in the final version of the peace treaty. Although it seemed that after the end of the 1920 European part of the civil war and the strengthening of the Bolshevik authorities, Moscow would not allow it. However, there was another. The plans of the RSFSR RNK (RPC) for the victory of the socialist revolution in most European countries have collapsed. The decline of the revolutionary struggle in 1920 confirmed the utopia of Lenin's teaching about the approaching world socialist revolution. The winners of the first World War launched a new order in Europe, and later in a world in which there was no room for greater tolerance.

The 1919-1920 arms invasion in Ukraine and Poland, the treaties of friendship signed in February 1921 with Persia, Afghanistan, on March 16 with Turkey, on March 16, 1921 with a trade agreement with Britain, the settlement with Romania, As on March 18, 1921, by a peace agreement with Poland, Russia tried to force Entente to stop the further formation of the front, to ease the blockade and isolation of the Bolshevik empire.

However, the sanitary border was functioning, the relations

between the RSFSR and Europe remained tense. Plans to restrain further aggression of the Bolshevik Russia and readiness for a new campaign of the coalition of the Central Asian countries led by Entente were not removed from the agenda during the whole interwar period. Only the participants and their level of readiness for this mission were changed. The Entente countries helped to rearm their army, supported Poland in delaying the Riga talks, but they did not recognize Poland's eastern borders, which were recorded in the agreement on October 12, which came into force on November 2, 1920, Entente took advantage of the successful results of the peace talks between Russia and Poland on October 12, 1920 and two weeks later, On October 28, the protocol of the Paris conference recognized the accession of Bessarabia to Romania. The protests of Russia and Ukraine in this regard at the address of Britain, France, Italy, Japan have not brought success. Although the Soviet Russia for a year has broken diplomatic relations with Romania and has never recognized the inclusion of Bessarabia in its membership, the Entente countries have left this demarche of Moscow out of sight. The strengthening of the positions of Poland and Romania by the Entente countries continued. On February 21, 1921, Poland and France signed a military alliance against Germany and Russia, as well as an economic agreement under which the French capital in Halychyna was granted the right of extierity. Warsaw sold Paris 63% of the volume of Halyshyna oil (Britain had only 6,4%) and thus warmed France's interest in the fact that Halychyna belonged to Poland. On March 3, 1921 Romania signed a defense military convention with Poland, which concluded the formation of a sanitary border against Bolshevik Russia.

At the initial stage of Polish-Soviet relations, the position prevailed in Entente that the borders of Poland and Russia should correspond to the demarcation lines defined by the British Ministry of Foreign Affairs in December 1919, which received the name of its initiator of Minister J. Curzon. This border line was the most successful, objectively taking into account the ethnic boundaries of the Ukrainian and Polish ethnic groups, so the transfer to the Polish state of Eastern Halychyna was not envisaged by Britain. It consistently held the Curzon line for the border between Russia and Poland and in the future. The Russian side agreed to transfer Eastern Halychyna and Vilenshchina to Poland. On the part of Entente, the ownership of the Central Ukraine to the

RSFSR was also recognized. Since the Paris conference at the definition of the Polish-Russian border in 1920, 1921 the agreement on the transfer of the Eastern Halychyna was not given, for this reason this issue did not fall into the provisions of the Riga Peace Treaty, signed on March 18, 1921, the Eastern Halychyna remained in the status of temporarily occupied Poland.

During 1922, Poland, the governmental circles of the ZUNR and the USRR intensified their struggle for a final solution to the eastern problem in their favor. The chances of Ukrainian governments in the emigration became minimal after they failed to become members of the League of Nations formed in 1920, an international body to implement the decisions of the Paris Peace Conference. Since then, the whole hope was based on the fair position of the International Conference on Economic issues in Genoa (April 10 – May 19, 1922). At one of the meetings, the Prime Minister of the United Kingdom, L. George took the proposal to consider and solve the problem of Eastern Halychyna. However, this initiative was aimed at the decisive resistance of Poland and France, and Russia, Germany, Italy, the USA (were present as observers) were simply silent. L. George headed the government of England allied countries did not dare to recognize Poland's political right to Eastern Halychyna. In October of the same year he resigned.

The new government for the Cholz Bonar Lou in solving the Eastern-Galsky issue was inconsistent. Since 1921, the United States has moved away from active presence on the European continent, and since the next year has lost interest in the Eastern European region. Then it was time for the political consolidation of the status of Eastern Halychyna in Poland. On February 15, 1923, the Government of Poland sent a note to the Council of the Postings requesting recognition of its eastern borders. In response, on behalf of the Government of the ZUNR, Ye. Petrushevich once again appealed to the participating countries of the Paris Conference demanding to recognize the independence of the Eastern Halychyna under the protection of these states or the League of Nations. However, the pro-Polish coalition took the upper hand with the warning that the Eastern Halychyna was granted autonomy. It should be noted that in August 1921, Poland completed the drafting of the law on the autonomy of the Eastern Halychyna, but it never implemented it. On March 14, the

Council of the Ambassadors decided to transfer the Eastern Halychyna to the political and administrative administration of the Polish Commonwealth and to recognize the Polish-Soviet border established under the Riga Peace Agreement on March 18, 1921.

The official recognition by the Paris Conference of the Eastern Halychyna by a component part of Poland's territory occurred later, as a result of the negative impact of the second "separate" agreement between the Soviet Russia and Germany in Rapallo (Italy) on April 16, 1922 on the resumption of diplomatic and trade-economic relations between these two countries. As the Entente countries considered, the first such separate action was related to the concluded agreement between Germany and Ukraine in Brest-Litovsk on February 9, 1918, and with Russia – on March 3, 1918 the Rapallic agreement broke the political and economic blockade of Germany and Russia by Entente, Close cooperation between Moscow and Berlin in the economic, military and humanitarian spheres was initiated. As a revenge for Moscow for such separatist agreements with Germany, the conference of the Ambassadors of the Entente countries in Paris later, on March 14, 1923, made a decision on the final consolidation of Eastern Halychyna and Vilenschina in Poland on condition of granting it autonomous rights. However, these demands from Poland were not fulfilled.

This has led to protests in Moscow and Kharkov, where they repeatedly declared that they did not recognize such a decision. The Bolsheviks "forgotten" that in late 1920 they proposed that Poland be transferred to the Western Ukraine and the Western Belarus, did not demand in 1921-1922 that these regions be granted at least the minimum autonomy rights. The USSR sent an official protest on this issue on August 12 and September 5, 1924 to Britain due to the bad situation in the Eastern Halychyna, confirming the invariability of its position on the issue of the solution of the fate of the Eastern Halychyna, demanding the right to self-identification. In the reply of August 23 and September 16, Poland noted to Moscow that there is no question in Eastern Halychyna that according to the Riga Peace Treaty, both sides recognized that Eastern Halychyna is the territory of Poland. At the same time, the Polish side strengthened the restrictive measures against the Belarusian and Ukrainian population [15, C. 121-122].

As the USSR broke the blockade and intensified its participation in European politics, its relations with Poland deteriorated. Poland concluded in 1924 with Czechoslovakia about non-aggression. On April 24, 1926, the Treaty on Non-aggression and neutrality was concluded between Germany and the USSR. On July 25, 1932, the USSR and Poland signed the Non-aggression Treaty. Warsaw was well aware of the significance of similar agreements between the USSR and Germany, whose cooperation has grown on the very universal basis. These countries restored the status of the major world states and it was very worried by Poland, which could not claim such a level for objective reasons. After Germany signed a non-aggression pact with Poland on January 26, 1934, 10 Poland calmed down. Such agreements will be concluded with Britain and France, the guarantors of its security. By the beginning of the Second World War, Poland and the USSR adhered to the third article of the Treaty of Riga of March 18, 1921 on the absence of territorial claims to one another.

The official position of the USSR looks incomprehensible, that exactly the treaty of Poland with Germany in 1934 became a destabilizing factor of the international situation in Europe. After all, not for Poland's fault, its agreement on non-aggression with Germany and the USSR were brutally violated. After Germany's attack on Poland on September 1, 1939, the new ambassador of the USSR in Germany A. Shkvtsov, handing on September 3, 1939 certificates of German Chancellor A. Hitler, assured him of the USSR's loyalty to the pact of non-aggression between the USSR and Germany on August 23, 1939 in those days I. Stalin spoke about the fact that, That "the destruction of this state (Poland is the author of M.D.) under the present conditions would mean less by one bourgeois fascist state." He saw nothing bad in the fact that "as a result of the defeat of Poland, we will extend the socialist system to new territories and population". And on September 10, 1939 In. Hammer told the Ambassador of Germany in the USSR that Poland is falling apart and the Soviet Union should come to help Ukrainians and Belarusians, who are threatened by Germany. Such motivation will make the intervention of the Soviet Union decent in the eyes of the masses and will allow the Soviet Union not to look like an aggressor.

The armed intervention of the USSR in the case of Poland on September 17, 1939 was entirely unexpected. In this operation on the

part of the USSR took part 618 thousand military, up to 5 thousand cannons and mineral meters, more than 4700 tanks. With the fall of Poland during 22 – 29 September, a demarcation line between the troops of Germany and Poland was established, which was recorded in the Treaty of Friendship and Border between the USSR and Germany of 29 September 1939, the total territory of Poland at that time amounted to 395,5 thousand square kilometers. The territory of 196 thousand square kilometers (50,4% of all Poland) with population of about 13 million people under the authority of Germany came Western military units of Poland (about 95 thousand square kilometers), on the central part of Poland was established general-governor of Poland (about 97 thousand square kilometers), Lithuania received Vilensky region (6,9 thousand square kilometers), Slovakia – the territory of 600 square kilometers.

The joint statement of the governments of the USSR and Germany on October 28, 1939 noted that the issues arising from the disintegration of the Polish state were finally settled. Both countries have laid a solid foundation for lasting peace in Eastern Europe. Both sides shared the view that the elimination of the current war between Germany, on the one hand, and England and France, on the other hand, would be in the interests of all Nations. For this purpose, “both governments have made efforts” to “achieve this goal as soon as possible.” If these efforts are unsuccessful, the responsibility for the continuation of the war will not be stimulated by England and France. In this case, Germany and the Soviet Union will consult with one another to take the necessary measures.

In response to such statements by two totalitarian countries, England reported on 17 and 27 October 1939, the USSR that London wants to see Poland within a modest ethnic framework and cannot ask any question about returning to Poland of Western Ukraine and Western Belarus. Therefore, the governments of England, France and Poland did not declare war to the Soviet Union by its introduction in mid-September 1939 of their troops into Western Belarus and Western Ukraine [16, p. 186-197, 234].

The British Foreign Ministry has declared the borders held in 1920 on the basis of the Curzon line, and the ownership of this territory to the USSR, which was occupied by Soviet troops, fair. London believed that the 4th division of Poland allowed Russia to return the former

Russian territories, which were unequated by Poles in 1920. The approaches of the country, the axes and the Atlantic laid the foundations for the future dual stay of the USSR in the alliance camp with Germany and in the alliance with the Atlantic countries. The final blocking with more profitable partners was decided in the future.

In the USSR it was considered that this peacekeeping action was carried out for the protection of Ukrainian and Belarusian population, their property rights and interests. It was argued that the Soviet Union had become a participant in the resolution of the Second World War, while it was argued that the war was committed by Poland, England, France, on the one hand, and Germany, on the other hand. This right to publicly express the fact, not to publish the materials, which should be noted that Germany and the Soviet Union had violated the identical agreements of Poland with them on non-aggression in September 1939 by the Non-aggression Pact of 23 August 1939 and the invasion of Poland (1934 with Germany and 1932 with the USSR).

Article 3 of the Treaty of Non-aggression between the USSR and Poland obliged both parties "not to participate in any agreements which were clearly aggressive and hostile to the other party". The Non-aggression Pact of August 23, 1939 was directed by both its participants – the USSR and Germany – primarily against the Polish state. It is confirmed that in the inter-war period Poland was a local enemy number 1 for both the USSR and Germany for the revision of the Versailles borders imposed on them in 1919-1921. And the agreement on friendship and borders between the USSR and Germany on September 28, 1939 became the second stage of their joint activity, the sign was that both countries joined the military-political alliance against the world states for weakening and depriving them of their power and establishing their own hegemony in the world.

In a speech at the session of the Verkhovna Rada of the USSR on September 31, 1939 V. Molotov in a brutal form reported that "the ruling circles of Poland much praised the "stability" of their state and the "strength" of their army. But it turned out to be enough a short blow to Poland first of the German army, and then – the Red Army, so that nothing remained from this creative work of the Treaty of Versailles, which existed at the expense of the suppression of non-Polish nationalities." Such accusations against other countries and countries were voiced in the inter-war period with the focus of many

politicians. Yes, J. Pilsutsky at the beginning of 30 noted that "the artificially created Czech-Slovak Republic is not only not the basis of European balance, but vice versa, is its weak chain" [17, p. 168].

Great and long-term efforts of Russia, Poland, Austria, Hungary, Romania in the XVIII-XX centuries. to assimilate ukrainians, to extract from them separate ethnoses – ruscians, rutines, moscovs, threats or public figures, to turn them into communities with anti-ukrainian consciousness and mentality have failed. Thanks to the strong ethnic roots that have been established since the times of the Kyiv Rus, unity between all Ukrainian ethnicities on the undivided lands has always been stronger than the regional differences and influence of the sovereign states and ideologies on their lands. Thanks to this, the Ukrainian nation was formed on all its terms, albeit slower than from the dominant Nations, but never lost its common ethnic, spiritual, mental, and all the time kept an unfelt common identity, which prevented not only their total asymmetry, but also the predominating processes of its disintegration on different ethnicoses. For centuries, Ukrainians mainly took into account the culture of the Nations in their national life, but also influenced the latter by their best features of social life, while also taking into account regional peculiarities in the sphere of culture, language, religion, mentality and customs.

Despite the fact that there were no political and legal grounds for the removal of the Bolshevik Russia of the Ukrainian and Belarusian states in 1918-1919, the latter were still more difficult even compared to the victorious states in the first World War. The Ukrainian and Belarusian states were liquidated by the efforts of France, Russia, Poland, the Czech Republic and Romania, their ethnic lands were divided between Russia, Poland, Czechoslovakia and Romania. Ethnic land of Ukraine was 932 thousand square kilometers (population ranged from 49,5 to 54,2 million people during 1938-1941). [18, sec. 63-64]. Compared to the central states that lost the war (Germany, Turkey, Austria, Hungary, Bulgaria), Ukrainians took the first position on the territorial level and the second position on the population.

The young Ukrainian state did not take into either the camp of winners or the winners. However, despite the importance of such loyal and acceptable factors, they were not taken into account in the formation of universal principles of state-building. Russia's efforts and the taxation of the Entente countries have eliminated the Ukrainian

state, and its lands are fourth in favor of Russia, Poland, Czechoslovakia, and Romania. The contribution of the Bolshevik Russia to the dismemberment of Ukraine was the largest, during 1917-1920 it occupied the main lands of Ukraine four-fourthi, leaving the western terms of its territory to other predators. More than 3/4 territories of Ukraine (Eastern and Central Ukraine, southern Polissya, Southern Gomel, Starodubshchina, parts of the Kurshchina, Voronezh, Eastern Donbass, Taganrozhchina, Kuban). Other Ukrainian ethnic lands were transferred to Poland (Western Ukraine, Volyn, Pidlashya, Holmschyna, Nadsjannja), Czechoslovakia (Podkarpatska Rus), Romania (Northern Bukovyna, Southern Bessarabia).

On the international scene, even in the wake of the rise of the Bolshevik offensive against Europe in 1919-20, geopolitical interests laid down by the Versailles Peace Agenda in Europe after the first World War continued to prevail. This system, introducing it, has given advantages to the Entente countries and its allies, including Russia, as one-man countries against the fourth union. The desire for statehood of the Ukrainian nation did not fit into the geopolitical plans and principles imposed by the victorious states, despite the fact that Ukraine, having emerged from the war and proclaimed its own statehood, has chosen its own neutrality and has not continued its participation in the war. The division of Ukrainian ethnic lands between the Entente unions formed the basis for their territorial appetites, and alignment of their geopolitical interests in the European Central Bank [19, sec. 5-6, 21, 31].

Ukrainian national-liberation competitions, unfortunately, did not receive proper recognition on the international arena. Russia, the Entente countries were only temporarily forced to account for Ukraine's independence as a result of the Brest-Litovsk peace agreements of February 9 and March 3, 1918. None of the neighboring countries contributed to the unification of Ukrainian lands and the formation of the Ukrainian state. The actual recognition of Ukraine's independence by the states of the accord and Russia has never taken place. Supporting the restoration of the "United indivisible Russia" and the Polish Commonwealth, Czechoslovakia and Romania, the Entente countries saw in the Ukrainian independent movements not only a great obstacle, but also a threat to the interests of the winners in the war, so in the post-war European order independent Ukraine

has not found a place. On the evidence of the colonialization of Ukrainian ethnic lands, the principle of the large-state imperial policy was reaffirmed. The new borders in Europe were determined on the basis of the right of force and winners, by conquering territories that satisfied the geopolitical interests of France, their allies, as well as Russia, ignoring national and ethnic factors, basic ethnic, historical criteria, and statehood.

In Soviet, including Ukrainian historiography, it was constantly argued that the Riga Peace Treaty of 1921 lost its validity on September 17, 1939 during liberation/occupation of Western Ukraine and Western Belarus by the Red Army. This is not true. The contract was lost legal force when it was handed down by all the contractual parties that signed it. The agreement of Poland, as an equal party, on its abolition in 1939 was not. The Riga Peace Treaty was lost only on August 16, 1945 after the signing of the Treaty between the USSR and the Polish Republic on the Soviet-Polish border. This Treaty, which entered into force after ratification on February 5, 1946, recorded the transition of Western Ukraine (Eastern Halychyna) and Western Belarus from Poland to the USSR. The border line passed a little more west of the line Lord Curzon. The territory of the present Lviv, Ivano-Frankivsk, Ternopil, Volyn regions was transferred to the USSR. Ukrainian ethnic lands of Lemkivshchyna, Nadsjannja, Kholmschina, Podlassya remained behind Poland. The same borders between Ukraine, Belarus and Poland came into force after the proclamation of the independence of Ukraine and Belarus and the signing of respective agreements with Poland by each of them.

The fall of the Ukrainian in 1919-1920, and the Polish states in September 1939, was due to the fact that on their eastern and western borders formed an alliance of two strong and hostile states for their existence. In the first case – the tandem of the Bolshevik Russia and Poland, which sought to revive the past greatness, a return to the elite of the European states. The young Ukrainian state was on the way to realize such big state plans. Their joint participation in the liquidation of the Ukrainian state in 1919-1921 and the separation of land among themselves became the first step on the way to their acquisition of such status. In the late 30-ies, the already Polish state became an obstacle for the two neighboring states – Germany and the USSR to continue the liquidation of the Versailles system of peace agreements,

to overcome the abominable state imposed by the countries of the Atlantic, to obtain free access to world markets and world rule.

The unification of Ukrainian ethnic lands in the aftermath of the Second World War in the USSR proved to be a successful phenomenon in the future, although the Ukrainian draw played no major role in this. The development of international relations has played a very positive role in favor of Ukrainians. Soviet empire under wise leadership headed by M. S. Gorbachev fell and divided into independent states. This was used by the state men of Ukraine, as well as other peoples, who contributed to the achievement of the state sovereignty of all republics, including Russia, ensured the state interests of their own peoples. In the present time, every weak state also raises an increased interest from the stronger neighbors. Especially those seeking to regain their influence in the region, Europe and the world. In the Ukrainian case, the Russian Federation is such a dangerous country. Although its aggressive actions, seizure of territories, other efforts for the sake of Ukraine's return to its sphere of influence are rather strong, international factors do not allow Russia to gain any chance of Ukraine's annexation and capture. It cannot get allies, or at least one ally in the West, to implement its own plans.

The world in the 21st century has radically changed and progressed. The traditions of the reborn modern Ukrainian state are predicted from its national history, especially from the period of liberation competitions of 1917-1921 years. The three laws of the vital activity of the Ukrainian state idea are unworthy at the present time. It is anti-colonialism, anti-imperialism and anti-totalitarianism.

At the beginning of the 20th century, when colonialism, imperialism and totalitarianism dominated Europe, there was no place for the statehood of the Ukrainian nation with such peaceful principles of statehood. Her quaternary. In a century, when these three components of world politics have died or are surviving the end, Ukrainian statehood is successfully being built with all its difficulties and contradictions. Ukraine will certainly take place, because its sadistic principles have gained worldwide and have become in line with the principles of modern international relations that are being generated by the Entente countries.

Conclusion.

The Washington-Versailles system of the world order met the interests of the winners over the winning countries in the first World War. When defining the borders of the new states, gross violations of national rights of a number of peoples were admitted, ethnic factors, basic ethnic, historical criteria of national and state establishment were not taken into account. Became more and more influential in Europe, especially in its eastern part. Following the collapse of the Russian, Austro-Hungarian, German, Ottoman emperors of the new or reborn states, the new or reborn states were formed to a large extent unfairly, and often exclusively in favor of the war winners and their allies, with a gross disregard for the interests of the victorious Nations – Austrian, Bulgarians, Germans, turks and non-members of this group of people – ukrainians and belarusians.

The Riga Peace Treaty is the development of the Versailles system of international relations. For the Ukrainian and Belarusian nation it was the last international act of barbaric dismemberment in their history. The experience of the reborn Poland after both world warriors, as well as independent Ukraine, Belarus at the end of the 20th century shows that the international factor plays a major role in this, appeared in both cases on their side. Without the support of the world's Nations, the Polish and Ukrainian Nations could not revive. The established borders for the Ukrainian and Belarusian peoples were the most tragic: Their statehood was eliminated, and ethnic lands were distributed among the neighboring countries, first of all in favor of Russia. No other people, including among the winners, were given such a debasement.

The destruction of Ukrainian statehood, division of ethnic Ukrainian territories between Czechoslovakia (Transcarpathia), Romania (Bukovyna, South Bessarabia), RSFSR and the second Rech Pospolita became a consequence of the Versailles order introduced in Europe. In 1919-1921, the division of ethnic Ukrainian territories between Czechoslovakia (Transcarpathia), Romania (Bukovyna, South Bessarabia), and the RSFSR and the second Polish-Lithuanian Commonwealth. Russia, France and Poland played the most negative role in the liquidation of the statehood of Ukraine and Belarus, their dismemberment and the imposition of unfair borders.

The truce of October 12, 1920 and the Riga Peace Treaty of March

18, 1921 are the result of the agreements reached between the countries of Entente, in particular Britain and France, with the direct participants of the negotiation process – RSFSR and Polish Commonwealth on the completion of the war, holding of compromise borders, agreement on non-interference in internal affairs of one. Russia proposed to establish a border with Poland after its second division, which would be approved by the participants of the Paris conference, and Poland – refused from the borders until 1772, both settled on a mutually acceptable basis by dividing between themselves the ethnic lands of Ukraine and Belarus, by the recognition of the Polish Commonwealth USSR and BSRR.

The terms of the Riga Peace Treaty of March 18, 1921 should be studied critically against the background of global trends in which imperial and large state components played a dominant role. But then Ukraine received important international support. An outstanding event for Ukraine is the position of the British Ministry of Foreign Affairs of 8 December 1919 on the border between Poland and Ukraine and Belarus, which has been named the author of such a project, the head of the British Ministry, Lord John Curzon. This line of the border was the most successful, objectively taking into account the ethnic boundaries of the resettlement of Ukrainian, Belarusian and Polish ethnic groups. Britain has consistently pursued the Curzon line for the border between Russia and Poland. It is quite natural that this line has demonstrated its perfection, optimal and in the future has matured.

It should also be noted that the international environment only once provided reliable assistance to the Ukrainian state, it has made the countries of the fourth union led by Germany in the Brest-Litovsk agreement with Ukraine of 9 February 1918. Ukrainian statehood and its borders in the East with the Russian Federation were determined by the central states headed by Germany. This is the greatest merit of the German Kaiser Wilhelm II, German Foreign Minister Richard von Kühlmann, Austrian-Hungarian Foreign Minister Ottokar Chernin, who is commanding German peacekeepers in Ukraine from the Field March Von Eingorn. Russia agreed with them, though for 8 months, after which it refused to do so.

After the establishment of the USSR, the borders between Ukraine and Russia were clearly defined. The other thing that they changed

according to a common agreement, then in favor of Russia in 1924-1926, Then in favor of Ukraine in 1954 but the occupation and occupation of part of Ukrainian lands in favor of Russia in 2014 will sooner or later lead to responsibility for such unilateral imperial and revolutionary actions in international relations. To avoid responsibility, as it was during the occupation of Ukraine, other countries of Eastern Europe during the 20th century, in XXI century.

Do not avoid the Fundators of Versailles Law have not found a place for Ukraine in new Europe, it happened not for the fault of the Ukrainian side. Since then, countries with more democratic and fair values have emerged on the world stage, more favorable international relations have developed, the Ukrainian issue has sounded in a new way, the line J. Curzon turned out to be unmoved and omnipotent. The tragic events of 100 years of age related to the fourth anniversary of Ukraine have always been overcome. All countries involved in imposing or dismemberment of the country in the middle and at the end of the 20th century. suffered severe punishment. Some were a dissolving occupation and emerged, the second large and small imperial states fell apart. The Court of History took place. Ukraine's statehood has been reborn once and for all.

Abstract. *It is noted that the Peace of Riga was signed on 18 September 1921 between Soviet Russia, Ukraine and Belarus, on the one hand, and Poland, on the other hand, through the Triple Entente. Its provisions, like that of most of the other six treaties underpinning the Versailles system, satisfied the great-power interests of its main members – Russia and Poland. It has had dire consequences for Ukraine and Belarus. Ukrainian and Belarusian sovereign states were forcibly liquidated, and their ethnic territories were severely dismembered. Under this agreement, Poland received a total area of 180 thousand square kilometers of Ukrainian and Belarusian lands with a population of almost 14 million people, among whom the Polish ethnic group was a significant minority. Russia seized ¼ the territory of Ukraine and ½ the territory of Belarus. Russia and Poland have introduced their own models of social development in the occupied lands, which contradicted the interests of both oppressed nations. In the USSR, Russians made up half, and Poles amounted to more than 60% of the population in Poland. In both empires, ethnic conflicts intensified. It is noted that due to contradicting assessments of the provisions of the*

Treaty of Riga on the final borders, established between Poland and the USSR in 1923, the relations between the states were tense during the interwar period. The Soviet side considered the transfer of these territories to Poland an unjust act that did not correspond to the ethnic boundaries of the settlement of the Ukrainian and Belarusian peoples. Poland strongly disagreed with this and demanded that its conditions be met. Due to differences in approaches, no compromise could be reached between the two countries. Each of them saw the opposite side as the most dangerous foe and sought international support to defend their own arguments. It is emphasized that the positions of the Soviet Union and Poland on this issue were not fair, as in this confrontation, the Ukrainian and Belarusian nations were the victims. Their interests, however, deserved priority. Neither Russia, nor Poland, nor any other influential state raised the issue of restoring the statehood of these two nations. The factor of statelessness and dismemberment of the Ukrainian nation was actively used in the USSR and Poland to undermine the positions of their rival and to conceal their own great-power ambitions. Attention is drawn to the fact that during the domination in Europe of the coalition of countries led by Germany, the Treaty of Versailles, including the Treaty of Riga, were terminated, while a new order was introduced reigned by the opponents of the Versailles – Germany, Italy, Japan, the USSR, Hungary and Bulgaria. In September 1939, as a result of an armed attack by Germany and the Soviet Union against Poland, the latter was liquidated, and its territory was divided between Germany, the USSR, Lithuania and Slovakia. The Peace of Riga was annulled, and Western Ukraine along with Western Belarus were returned to the Soviet Union and reunited with the USSR and the BSSR, respectively, as part of the USSR. It is noted that the victors of World War II restored the borders of European countries in accordance with their own geopolitical interests. The Yalta Conference and the Potsdam Conference defined the eastern borders of Poland along the Curzon Line, which corresponded to the borders as of September 1939. This was enshrined in the Soviet-Polish border agreement of 17 August 1945. According to the Paris Peace Treaty of 10 February 1947, the western and northern borders between Poland and Germany were drawn in favor of Poland. As a result of such territorial changes, the area of Poland has decreased from 395.5 thousand square kilometers to 310 thousand square kilometers, and a population of 35 million people has contracted up to 24 million people. It is noted that the

conclusion of the Riga Treaty ended the quartering of Ukrainian ethnic lands. The position of Ukrainians became the most difficult, in comparison with all the peoples directly affected by the terms of the Versailles system and the corresponding treaties. But over the next 100 years, their capabilities in terms of establishing their own statehood have improved. After September 1939, the Ukrainian and Belarusian lands were united with the main parts of their nations in the Soviet empire. Taking advantage of the fact that at the turn of the 20-21st centuries, international relations underwent radical changes, the reactionary nature of imperialism and totalitarianism, which sought world domination, faded into the past, hence leading to the collapse of the Soviet Union; and Ukraine and Belarus, as former union republics, proclaimed their independence within most optimal ethnic boundaries.

Keywords: the Polish-Soviet war, the Petljura-Piłsudski Agreement, the Peace of Riga, the Triple Entente countries, the dismemberment of Ukraine, the interwar period, the union of Germany and the USSR, the liquidation of Poland, the World War II, the reunification of Ukrainian lands, the lessons of tragedy.

Literature:

1. Die Kommunistische Internationale. Eine Dokumentation von Hermann Weber. – Hannover – 1966. 2. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К – 1994. 3. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К – 1998. 4. Субтельний Орест. Історія України – К – 1993.

5. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К – 1998.

6. Ольшанский П.Н. Рижский мир – М – 1966; Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних концепціях і доктринах ХХ ст.//Політична думка – 1995 – №2-3.

7. Дзержинский Феликс Эдмундович. Биография – М – 1977; Электронний ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступу: – <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html> 8. Электронний ресурс – Папакін А.Г. Польсько-радян-

ська війна 1919-1920. Режим доступу: [http://www.histoty.org.ua/?termin=Polsko-radianska 1920](http://www.histoty.org.ua/?termin=Polsko-radianska%201920) 9. Електронний ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступу <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

10. Електронний ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

11. Електронний ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

12. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К – 1998.

13. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів – 1993.

14. Субтельний Орест. Історія України – К – 1993.

15. Електронний ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

16. Документы внешней политики СССР. – М. – 1957 – т. 22 – кн. 2; Електронний ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

17. Гришин Я.Я. Путь к катастрофе. Польско-чехословацкие отношения. 1932-1938. – Казань – 1999.

18. Кубійович В. Наукові праці. – Т. 1. – Париж-Львів – 1996.

19. Реєнт О.П., Симоненко Р.Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.) //О.П. Реєнт, Р.Г. Симоненко/– К – 1996.

УДК 323.329.1/6.

ТКАЧЕНКО Олексій Андрійович
асистент-дослідник АПН України

ТРИ НАУКОВІ АРГУМЕНТИ ПРОТИ МОНАРХІЇ

Oleksii Tkachenko

Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7233-6134>

Анотація. У статті здійснена перевірка, чи є монархія ефективною формою правління для України. Здійснена з урахуванням усіх істотних аргументів за та проти та за із засад політично-наукового аналізу. Здійснена на основі урахування найактуальніших фактів щодо усіх 28 сучасних держав світу з монархіями як формами правління та фактів щодо ряду держав у минулому з монархіями як формами правління. В результаті цієї перевірки встановлено, що монархія не є ефективною формою державного правління для України на сьогодні. І сформовано три аргументи щодо цього.

Ключові слова: монархія, абсолютна монархія, конституційна монархія, дуалістична монархія, парламентарна монархія, республіка.

Постановка проблеми. Монархія нині у світі вважається не популярною формою правління. Представниками політичного мейнстріму в ряді держав з республікою як формою правління питання заміни її на монархію не підіймається. А представниками політичної науки монархія часто розглядається як однозначно відстала форма правління. При цьому такими представниками ніби ігнорується факт існування ряду сучасних держав з монархією як з формою правління, й доволі успішного існування для деяких з них. Факт проведеної заміни республіки на монархію як форми правління в деяких сучасних державах. Факт наявності чисельних прихильників монархії у ряді держав з республікою як формою правління та їх активної діяльності. І факт того, що останні два фактори особливо проявляються у державах зі значим рів-

ним кризовості функціонування. І в Україні як такій державі в тому числі існує ряд активних прихильників монархії. Я не підтримую монархію як ефективну форму правління для України сьогодні. Але я і не підтримую ігнорування чи безпідставне заперечення аргументів за монархію як таку. Я вважаю, що серед усіх варіантів подолання кризи в державі Україна ефективний для мене та інших її громадян має бути встановленим на основі детальної, заснованої на фактах та відкритої для усіх перевірки кожного з варіантів. Аби не ігнорувати жоден з цих варіантів, як потенційно ефективний, а обґрунтовано обрати, якщо він є встановлено ефективним в результаті перевірки і відкинути, якщо ні. Саме такий вибір відповідає науковим засадам перевірки чогось. І в цій роботі я проваю перевірку, чи є монархія ефективною формою правління для України на основі фактів та з позицій політичної науки.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Серед доробків в межах політичної науки України не знаходиться досліджень ґрунтовної перевірки зі зважуванням усіх за та проти, чи є монархія ефективною формою правління для України. Тоді як політично наукові, так і публіцистичні роботи з наведенням таких за зустрічаються. Серед доробків світової політичної науки такі дослідження є, але вони потребують адаптацію під найактуальніші реалії політики світу та України. Тож, невиділена частина проблема – перевірка, чи є монархія ефективною формою правління для України відповідно до найактуальніших фактів з напрямку з українських та світових реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зарубіжні дослідження, присвячені науковій перевірці з опорою на факти ефективності монархії як форми правління є виділеними та проаналізованими праця Мізеса Л. «Запланований хаос» від 1961 року та Олсона М. «Влада та процвітання» від 2000 року. Але як видно з років їх видання найактуальніші факти щодо ефективності чи не ефективності монархії в цих працях не враховані. Серед доробків українських авторів на тему виділяються близькі за роками видання до сучасності праці Юрченка Е. А. від 2012 року «Трудова монархія та постсучасність: футурологічний вимір державотворчої концепції В. Липинського» та «Місія монархічного легітимізму в епоху Постмодерну». Однак, в цих роботах представлені та проан-

налізовані більше аргументи за монархію як ефективну форму правління, в тому числі з опорою на актуальні факти, ніж проти.

Постановка завдання. Здійснити перевірку, чи є монархія ефективною формою правління для України на основі фактів, відкрито та на засадах політичної науки.

Виклад основного матеріалу. Монархією є, як ґрунтовно описує її український науковець Шляхтун П. П. : «така форма правління, за якої верховна державна влада юридична належить одній особі – монарху (королю, імператору тощо) і передається в порядку престолонаслідування» [9, с. 268]. Монархія буває двох типів – абсолютною та конституційною. Абсолютною монархією є монархія, де уся влада абсолютно зосереджена в руках монарха. Конституційна монархія – це монархія, де влада монарха обмежена і це юридично закріплено Конституцією. Конституційна монархія буває двох видів. Першим видом є дуалістична монархія, що згідно Шляхтуна П. П. «характеризується наявністю одночасно двох політичних установ – монархії і парламенту, які поділяють між собою державну владу. Цей поділ проявляється у тому, що монарх юридичне і фактично незалежний від парламенту у сфері виконавчої влади» [9, с. 268]. Парламентарною монархією є монархія, де влада монарха обмежена і законодавчій, і у виконавчій сфері. Обмежена до міри символічності його повноважень, його діяльності як голови держави без реальної влади.

Нині у світі існує 28 держав з монархією як формою правління. 6 з абсолютною монархією (Саудівська Аравія, Оман, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Бруней та Ватикан), 6 – з дуалістичною (Ліхтенштейн, Монако, Марокко, Йорданія, Кувейт, Есватіні) та 16 з парламентарною (Великобританія, Іспанія, Нідерланди, Бельгія, Данія, Швеція, Норвегія, Люксембург, Андорра, Японія, Камбоджа, Тайланд, Малайзія, Лесото, Бутан, Тонга). Однак, рухи за зміну республіки на монархію як форму правління та їхні прихильники мають популярність в ряді інших держав. У тій же Камбоджі монархія була відновлена у 1993 після 33 років республіки як форми правління (трон при цьому зайняв Нородом Сіанук, король Камбоджі у 1941-1955 роках, який очолював Камбоджу і як республіку у 1960-1970 роках). Велику популярність рух за встановлення монархії як форми правління мав у Болгарії. Там в результаті виборів до парламенту прем'єр-міністром у 2001–2005 ставав цар Болгарії у

1943-1946 роках Симеон II. Однак, на виборах 2005 партія колишнього царя «Національний рух Симеона II» втратила найбільшу підтримку серед громадян Болгарії, а у 2009 не отримала достатньо голосів для проходження до парламенту в загалі, після чого Симеон II пішов з політики. За цим популярність відновлення монархії у Болгарії теж спала. Важливо підкреслити, що в сучасності рухи за відновлення монархії набували популярності у державах, що переживали значну кризу свого існування. Наприклад, у Камбоджі та Болгарії після падіння радянських режимів та за наслідків, які ці режими принесли.

З цієї ж причини питання встановлення монархії як форми правління має певний розголос і в Україні. Популярної серед українців партії чи руху, які підтримують таке питання, нині немає. Однак, деякі відомі суспільно-політичні діячі поширюють позицію за встановлення монархії як форми правління. Наприклад, Юрченко Е. А. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного транспортного університету. Зокрема Юрченко Е. А. у своїй роботі від 2012 проголошував: «концепція трудової монархії В'ячеслава Липинського не є ані застарілою, ані нереалістичною, навпаки, за належного осмислення в постіндустріальній оптиці вона відкриває шляхи для вирішення актуальних проблем постіндустріального суспільства. Вона може бути використана як ідеологічний стрижень не тільки для вирішення актуальних проблем державотворення, а й для реалізації стратегії випереджального розвитку» [10, с. 31].

Аргументи щодо ефективності абсолютної влади. Надалі у цій роботі будуть розглянуті основні аргументи за та проти монархії як ефективної форми правління для України та встановлено, чи вона дійсно такою є. Першою з таких пар аргументів є концентрація влади в руках однієї особи – монарха, яка нібито має призвести до ефективного її використання такої. Ефективного, адже швидкого та рішучого за рахунок скорочення витрат часу на тривалі процедури та узгодження з іншими носіями влади, а тим більше широкими колами населення. Цей аргумент за абсолютну монархію, адже сама вона передбачає таку концентрацію влади в руках однієї особи.

Противагою цьому аргументу є критична позиція щодо концентрації влади в руках будь-якої особи, в тому числі у статусі аб-

солютного монарха. Ефективність згідно прихильників цього аргументу заснована на видимих підлеглим та стороннім спостерігачам показниках. Для того, щоб ці показники точно досягались в межах певної діяльності, вона має бути прив'язана до сторонніх же осіб, що вимірюють цю ефективність та контролюють її досягнення. А суб'єкти цієї діяльності мають бути стимульовані досягати такої ефективності наслідками за її недосягнення від тих, на кого вона вплине. А які сторонні особи та стимули можуть бути в діяльності абсолютного монарха? Його влада абсолютна тому, що не прив'язана абсолютно ні до яких сторонніх осіб чи запобіжників, вона стоїть абсолютно над усіма ними. Вони безсилі абсолютного монарха до чогось стимулювати. Єдине, що може його стимулювати до ефективних дій – внутрішні фактори його характеру. Саме величність таких у монарших осіб описують їх прихильники. Однак, внутрішні фактори нормально не доступні жодному сторонньому спостерігачу та досліднику, а отже непередбачувані. Дійсно, абсолютна монархія «дуже ефективна» форма правління, робота якої залежить від непередбачуваних змін характеру однієї людини. Характеру, який може вибухнути у будь-який момент та зруйнувати ефективність. Інші мешканці такої держави не мають влади в законних можливостях держави, аби зупинити та контролювати цей вибух. Тож, для свого виживання їм прийдеться протидіяти такому вибуху незаконними в межах цієї держави діями. А значить ще більше підривати її ефективність та стабільність, аби усунути джерело такого підриву. Абсолютна монархія – «дуже ефективна» форма правління держави, очільник якої може в будь-який момент викликати неефективність держави, для подолання якої іншим мешканцям якої потрібно починати антидержавне повстання. Особливо це ефективно у сучасних реаліях, коли одні держави мають можливості постійно слідкувати за розвитком інших та користатись антидержавним хаосом в них для досягнення своїх цілей за рахунок їх та їх населення. Як цей аргумент відображено американським соціологом та економістом Олсоном М.: «Раціональний автократ має мотив - через його зацікавленість у зростанні інвестицій і торгівлі підданих - обіцяти, що він ніколи і в жодний спосіб не буде конфіскувати багатства. Однак, обіцянка автократа не гарантується судовою чи іншою незалежною гілкою влади - автократ за визначенням здатний подолати всі інші джерела влади.

З огляду на цю обставину і на те, що перспектива диктатора, очевидно, може змінитися на короткотермінову, обіцянки автократа ніколи не є повністю надійними» [6, с. 67].

Цей контр-аргумент неодноразово підтверджувався фактами історії та сучасності. З 54 по 68 роки імператором Римської імперії був Нерон. Активну діяльність на посаді він почав з 55 року. І результатом її до 60 року були ряд дуже ефективних для імперії справ: зниження податків, зменшення корупції, боргових обтяжень на населення, захист статуту рабів-вільновідпущеників, відкриття закладів освіти для бідняків та бойові дії з Парфією з успішним результатом. Однак, з 60 року характер дій Нерона змінився. До цього він репресував лише свою матір Агріпіну, після цього почав репресувати та страчувати усіх, хто хоч трохи був йому політичним опонентом та конкурентом. Не обійшли ці дії й Сенат, багатьох представників якого репресували, а в цілому різко позбавили повноважень. В результаті цього більшість представників Сенату стала вести проти Нерона таємну політичну боротьбу. Зростали і забавки самого Нерона як імператора. Для збереження своєї підтримки серед населення в кризових умовах він влаштував величезні вистави та гладіаторські бої. Імператор влаштовував безліч конкурсів поетів та артистів, де виступав сам як самовпевнений у своєму артистичному таланті. Такому своєму таланту він вирішив збудувати гігантські пам'ятки, почавши будувати у 64 року Золотий палац Нерона - за проектом один з найбільших палаців за історію людства. Все це вимагало неймовірних витрат, які отримувались від населення та провінцій в результаті непомірно збільшених податків. Це викликало діяльність безлічі політичних суб'єктів, незадоволених своїми втратами через неефективну діяльність державця. Оскільки в межах державної влади, яку майже абсолютно узурпував Нерон, протистояти йому можливостей не було, протистояння таких незадоволених з ним виливалось в антидержавницькі дії, змови та повстання. У 68 році постали ряд легіонів та їх командирів. Вони дійшли до Риму, Сенат став на їх бік. А Нерон перед обличчям суду з боку Сенату покінчив життя самогубством. В Імперії почалась громадянська війна з безліччю військових дій, повстань, суб'єктів, що захоплювали владу та зловживали нею (у 69 році імператорами ставали 4 особи) та шкоди Імперії та її населенню від цього. Стабілізація Імперії відбулась

тільки в 70 році. У 1380 році королем Франції став Карл VI Безумний. Його прізвище характеризує причину неефективності його владної діяльності. Але при цьому влада, закріплена за ним все одно була абсолютною. Ставши повнолітнім правителем після закінчення регентства над ним у 1388 році, Карл VI проявив активність у державних справах, що відзначилось рядом ефективних здобутків. Оптимізацією державних витрат, скороченням податків, отримання більшої підтримки парижан через розширення автономії місцевого самоврядування Парижу та покращенням стану армії. Останню ефективно готували до протистояння з Англією, з якою тоді діяло перемир'я в межах Столітньої війни. Але коли за допомогою цього війська у 1392 році Карл VI рушив покарати бунтівного васала, в нього почались приступи безумства. Приступи вводили його у несвідомий стан та ступор на місяці. Вони чергувались з періодами свідомої та ефективної державної діяльності Карла VI, які, однак, ставали все коротшими. Під час приступів Карл VI міг забувати свою особистість та оточуючих, кидатись на усіх, кого бачив, відмовлялись слідкувати за гігієною. Але він був живий і шляху позбавити його юридично абсолютної влади до смерті в межах юридично дозволеного не було. Тоді Карла VI розташовували на час приступів у закритому палаці. А за його владу боролись безліч політичних діячів, жоден з яких не міг повноцінно перебрати цю владу до смерті короля. Це вилилось у протистояння цих діячів аж до військових дій між ними та безліч випадків неефективного застосування влади ними. Ситуацією скористались англійці, які з 1415 до 1422 окупували половину Франції, взяли Париж, одружили дочку Карла VI на своєму королі Генріху V та оголосили його нащадком Карла VI. Васал французького короля герцог Бургундії в цій ситуації став фактично незалежним. Після смерті Карла VI у 1422 році його сину Карлу VII знадобилось 30 років війни, аби вибити англійців з країни та возз'єднати її під своєю владою як владою короля. У 1775 році королем Франції з абсолютною владою став Людовік XVI. Він отримав у спадок державу з величезними боргами і дефіцитом бюджету, сформованим за правління його діда Людовіка XV через величезні державні витрати та участь Франції у безлічі війн, які мало що їй принесли. Спочатку Людовік XVI почав ліквідувати так ефективність у державі. Він призначив на посаду в уряді Тюрго Ж. Останній провів ряд

ефективних для держави дій: скоротив витрати королівського двору, оптимізував податки та поширив їх на привілейовані стани, скасував внутрішні мита та торгові привілеї. Однак, Людовік XVI у своїй абсолютній владі не мав стимулів від інших політичних суб'єктів доводити таку політику до кінця, навіть якщо вона слугувала вигоді всієї держави та його самого як її голови проти вигоди окремих осіб, яка скоротилась з цих реформ. В результаті, підбурений незадоволенням своєї як раз цих осіб – дружини, родичів та деяких аристократів, він усунув Тюрго Ж. у 1776 році та скасував ряд його дій. Після цього борги Франції та нестабільність фінансової сфери Франції до 1789 року зростали. Людовік XVI, іноді прагнучи до ефективності держави робив разом з деякими налаштованими на ефективність державними діячами кроки до подолання нестабільності. Але через відсутність сторонніх стимулів та контролю від інших суб'єктів влади, ці кроки були такими ж нестабільними, вони то робились, то скасовувались. Ситуацію погіршив вступ Франції у 1778-1783 роках у Війну за незалежність США за рішення Людовіка XVI попри величезні борги держави, які від участі у війні лише зросли. На цьому фоні бюджетної та фінансової неефективності з'явилась і неефективність держави в інших сферах. Тривалий час Франція вела промислову гонку з Великобританією, намагаючись підтримати формування у себе текстильної промисловості, більш прибуткової за британську. Але погане державне управління так і не призвело до гідної конкурентоздатності французької промисловості до британської. І на підтримку такої у Франції через дефіцит бюджету у 1788 році закінчились кошти. Тоді був підписаний договір Ідена з Великобританією, в результаті якого між державами скасовувались високі економічні мита. В умовах цього товари британської текстильної промисловості масово були завезені на ринки Франції, а товари французької не були викуплені там через гірші показники, порівняно з британськими. Французькі промисловці масово розорились через нестачу прибутків з цієї причини, а безліч їх робітників були виставлені на вулицю. Все це відбулось без жодної реакції держави на безліч розорених. На 1789 рік такі промисловці та робітники разом з фінансистами, хто страждав від неповернення державою позик, торговцями, чия діяльність була збитковою в умовах завищених податків на них та занижених щодо окремих привілейова-

них осіб, землевласниками, які вели успішну землеобробницьку діяльність, але яка підривалася завищеними стягненнями з них поруч з існуванням привілейованих власників землі, які її ніяк не використовували, та усіма ними разом поруч ще з безліччю осіб, які несли збитки від нестабільності у фінансовому секторі та неефективності державних послуг, склали безліч осіб, незадоволених державою. І оскільки держава не давала цим особам законної можливості висловити своє незадоволення і примушувала їх підкорятися їй ціною власного життя, безпідставно очікувати, що вони не збунтувались би проти держави, тоді маючи на це сили. Так і сталося у 1789 році. І наслідки цього загально відомі: 26 років нестабільності у Франції та усій Європі, безліч загиблих, включаючи самого Людовіка XVI та втрат ефективності більшості держав Європи. У 1976 році імператором - абсолютним монархом Центрально-Африканської Республіки (ЦАР) став і до того абсолютний диктатор держави з 1965 року Бокасса Ж. Б. Неефективність його дій до держави почалась з самої коронації, вартістю у четвертину річного доходу з експорту держави. І це при величезній нестачі фінансів у державі. Наступними стали такі дії Бокасси Ж.-Б. як чисельні репресії у державі аж до канібалізму імператора щодо репресованих за рядом звинувачень. Непомірні фінансові стягнення з населення, наприклад, через наказ про обов'язковість безмежно дорогої шкільної форми). Продовження хаотичної зовнішньої політики ще періоду президентської диктатури Бокасси Ж. Б. з намаганням залучити у надійні союзники купу держав від КНДР до Франції через дорогі подарунки та пільги на території ЦАР. Але з безрезультатністю такого залучення жодної держави через очевидну нестабільність політики Бокаси Ж. Б. та ненадійність домовленостей з ним (наприклад, ще за три місяці до коронації під час візиту до Лівії на знак дружби з її владою та населенням Бокасса Ж. Б. прийняв іслам та змінив ім'я, однак на коронації від відмовився від таких змін, при цьому все так само запевняючи Лівію у союзництві. Також він постійно шантажував Францію розривом партнерства, навіть влаштовуючи антифранцузькі мітинги у державі). Зростання державного боргу у 10 разів та повна економічна залежність від інших держав, перш за все від фінансової допомоги з Франції. В результаті Бокасу Ж.-Б. було скинуто у 1979 році за допомогою військових сил самої Франції. Для влади останньої ризику від влади Бокасси Ж.-Б. на

території з великими французькими інвестиціями та втрати іміджу від співпраці з такої стали вищими за здобутки від цієї співпраці. В ЦАР після правління Бокасси Ж.-Б. нестабільність продовжується і досі. Відбулось ще безліч конфліктів, один військовий переворот та дві громадянські війни, друга з яких триває донині.

Таких прикладів неефективності абсолютної монархічної влади можна навести ще безліч. І всі вони будуть переважати приклади ефективності такої. Адже передача абсолютної влади будь-якій особі, хоч у статусі монарха, хоч ні без зовнішніх гарантій, а зі сподіванням на його внутрішні якості – це гра на випадок з гарантією виграшу 1 до 10. На одного ефективно діючого правителя з абсолютно владою, і монарха в тому числі, в історії є десять неефективних. Як влучно підкреслював це турецький економіст Родерік Д.: «На одного Лі Куан Ю десять Мобуту» [1]. Безліч мислителів намагались описати якості людини, ідеально придатні для ефективного управління державою. Але вже це неефективно, адже внутрішні якості конкретної людини не є доступними для ґрунтовного дослідження навіть в окремий момент життя такої людини, не те, що за розвитком протягом цього життя (в окремі моменти діяльності і Нерон, і Карл VI, і Людовік XVI здавались багатьом придатними до ефективного правління, але засобів проконтролювати таку придатність протягом усього їх правління абсолютна монархія не передбачала). Зате сторонні гарантії того, що людина буде вести ефективну діяльність, навіть якщо її внутрішні якості не будуть цьому сприяти, і того, що ця людина буде усунутою від цієї діяльності, якщо стане абсолютно не придатною для ведення її ефективно, абсолютно доступні для дослідження та навіть участі сторонніх осіб. Отже, і покладатись безлічі населення в цілій державі на ці гарантії ефективніше, ніж на темні внутрішні якості людини. Час на застосування цих гарантій себе виправдовує порівняно з часом, який витратять люди на стягнення з влади неефективно діючої особи антидержавним бунтом, коли цих гарантій в межах держави нема. Люди не мали можливості створити ці гарантії тривалий час та в багатьох державах. Але якщо це можливо, як зараз в Україні, ефективніше їх задіяти, ніж покладатись на абсолютну монархію без гарантій ефективності.

Аргументи щодо ефективності абсолютної влади через спадкування. Наступна пара стосується особливої риси абсолют-

ної монархії порівняно з іншими автократіями з абсолютною владою у їх очільників. Спадкоємності цієї влади. Аргумент за стосується того, що монархія відрізняється і має перевагу над іншими формами правління передачею владою у спадок. Якщо монархія абсолютна, можливість передачі очолюваної влади та держави своїм спадкоємцям, рідним людям мотивує монарха ефективно виконувати таку владу та розвивати свою державу. Адже така ефективна держава буде гідним спадком рідному наступнику. Тоді як за абсолютної влади особи над державою, але без можливості передачі нею своєї влади у спадок, стимулів зберегти таку державу для наступника у нього менше. А стимулів використати владу та державу для власних забаганок за життя без урахування необхідності ефективного розвитку держави задля відділеного від себе загального блага – набагато більше. Як абсолютну перевагу монархії над іншими формами правління це підкреслює Юрченко Е. А. Він вказує: «В цих умовах ефективним гарантом захисту прав основної частини населення може бути лише сильний та незалежний лідер. Але кращого механізму, ніж династична передача влади, для забезпечення незалежності лідера не існує. Виборний голова неминуче перетворюється на ставленика тих чи інших сил. Коли масова демократія була життєздатна, виборний голова держави міг представляти загальнонаціональний інтерес, але сьогодні це стає технічно неможливим і повертає на історичну сцену дещо позабуту постать спадкового монарха» [10, с. 31].

Як відносно перевагу абсолютної монархії над іншими формами правління з абсолютною владою у привладних осіб це підкреслював Олсон М. Дослідник зазначав: «характерною рисою абсолютної автократії є особливий ризик, пов'язаний із кризами наступності. Найцікавіше свідчення важливості часового горизонту монарха - відома з історії стурбованість тривалістю життя монарха і поширене колись переконання у бажаності для суспільства династій. Якщо король діє з міркувань династичної наступності, це відсуває далі горизонт планування, що добре для його підданих. Поширеність в історії династичної наступності, незважаючи на близьку до нуля ймовірність того, що саме старший син короля найпридатніший для цієї роботи, напевно зумовлена інтуїтивним розумінням всіх людей у володінні, включно з чинним правителем, користі від того, що правителі

матимуть мотиви діяти на тривалу перспективу. За абсолютизму для всіх зацікавлених корисним може бути встановлення консенсусу щодо особи наступного правителя. Це не тільки зменшує ймовірність конфліктів навколо наступності, а й підвищує рівень довіри, а отже, рівень інвестицій, доходів і податкових надходжень вже за нинішнього правителя. Тоді в умовах автократії династичне наслідування може бути соціально бажаним - як тому, що воно зменшує ймовірність криз наступності, так і через те, що в такому разі у монархів може бути більше підстав турбуватися про довготермінову перспективу і продуктивність своїх суспільств» [6, с. 38].

Дійсно відносно до автократичних режимів без можливості лідерам таких передати владу у спадок абсолютна монархія виглядає ефективнішою. Криза наступності стає невирішуваною проблемою для багатьох таких режимів. І коли автократ помирає, особливо якщо не живе довго. Тоді може початись хаос за встановлення спадкоємця, що призведе до нестабільності в державі з приходом до влади не дуже придатної до ефективного здійснення такої особи або в загалі розпадом держави. Типовими прикладами цього є кризи в СРСР після смерті Сталіна Й. С. у 1953 та Брежнєва Л. І. у 1982 роках, які не визначили навіть неформальних претендентів на наступництво. В результаті чого СРСР поринав у нестабільність боротьби різних фракцій Комуністичної партії Радянського союзу на декілька років (1953-1957 та 1982-1985 роки) зі зростанням та спаданням позицій декількох претендентів чи навіть груп претендентів на лідерство у КПРС до отримання домінуючої позиції одним з них. Стає криза наступності проблемою і за життя автократа без права передати у спадок свою владу. Адже відсутність такого часто викликає нестабільність та невпевненість дій самого автократа на розвиток держави через невпевненість у її майбутньому під закінчення свого життя. А також більшу ймовірність підривних проти автократа дій інших претендентів на владу у таких сприятливих для них умовах. Так в Аргентині з 1943 по 1976 роки політичний режим був майже усі роки авторитарним і в ньому неодноразово передавалась влада. Але всі рази вона передавалась не в спадок, а через військові перевороти, які викликали нестабільність та кризи у державі. А остання встановлена в результаті такого перевороту військова хунта в загалі привела дер-

жаву до програної війни (Фолклендської війни 1982 року). Військові перевороти відбувались у 1943, 1955, 1966 і 1976 роках. В їх результаті до влади приходили або військові хунти, або автократи-президенти, які легітимізували своє правління на частково вільних або не вільних виборах (зокрема двічі Перон Х. Д.). Саме з вказаних причин лідери ряду держав з автократичними режимами, але юридично республіками за формами правління, фактично перебирають від монархії спадкоємність влади. Так в КНДР з тоталітарним політичним режимом влада передається вже між трьома поколіннями одного роду диктаторів (від Кім Ір Сена до Кім Чен Іра, а від нього до Кім Чен Ина). А в Кубі з тоталітарним політичним режимом Кастро Ф. передав у спадок посаду першого секретаря ЦК Компартії Куби своєму молодшому брату Раулю ще за власного життя у 2006 році (Кастро Ф. прожив до 2016 року, правда наступником Кастро Р. стала вже особа не за спадком – Мігель Д.-К. у 2021 році)

Однак, хоч спадкоємність влади є перевагою держави з абсолютною монархією як формою правління над державою з республікою як формою правління та з автократичним політичним режимом, чи є це перевагою монархії в цілому? Аргументами, що ні, є наступні. Вони частково підкреслені і в наведених тезах Олсона М. з приводу. По-перше, стимул передати владу у спадок, а тому здійснювати її ефективно теж частково орієнтується на прийняття такого з внутрішніх якостей людини, а тому не є сторонньо гарантованим, а отже і достатньо ефективним. Він може бути прийнятним для однієї людини на монаршому престолі, а для іншої ні, або навіть сприйнятливим для однієї людини в один період життя, а в інший ні. Як факти цього можна навести вже згадані прикладі неефективних абсолютних монархів (або діда одного з них - Людовіка XV, який, не дивлячись на наявність у нього аж трьох онуків-спадкоємців, здійснював владу так неефективно, неначе йому все одно, що вона мала перейти його спадкоємцям, та ніяк не готував їх до управління державою після його смерті, наприклад, відсторонив Людовіка XVI від державних справ за самостійного бажання Людовіка XVI брати в них участь ще за життя діда).

По-друге, навіть, якщо стимул ефективно правити спрацює на одній придатній до цього людині, і вона доведе правління ефективно до самої смерті, високо ймовірно, що після смерті ця влада

достанеться в загалі не придатним до ефективного правління особам. Монархи та їх династії продовжують рід через одруження своїх дітей. Одруження високого статусу з високими прибутками від нього у вигляді престижу, а то і чогось матеріального (союзів, територій, тощо). Тож одруження дітей монархів відбуваються в основному з дітьми інших монархів або наближених до них осіб. Коли таких одружень відбувається ряд в декількох наближених поколіннях, кровні лінії династій переплутуються до такої міри, що їх представники фактично одружуються на своїх недалеких родичах. Чому кровозмішання, народження дітей близькими родичами є небезпечним? Це точно пояснено в сучасності представниками науки генетики. Я є політологом та соціологом, а не генетиком, тож передам це пояснення узагальнено, наскільки його достатньо для політичного огляду питання. У кожної людини є унікальний набір генів. В тому числі й патологічних, що викликають мутації організму людини, не сприятливі для її нормального існування. Набір генів дитини формується з наборів генів її батьків. Якщо батьки є родичами, їх генетичні набори є більш схожими. Отже, ймовірність сполучення однакових патологічних генів в генному наборі дитини висока, а значить висока ймовірність і мутацій її організму. Але навіть без цього пояснення, людство з початку існування приблизно розуміло ризик кровозмішання між родичами. Саме тому народження дітей від родичів було традиційно заборонено в більшості культур світу. Виходить, що традиціоналісти, які борються за дотримання традиційних норм (а значить за збереження заборони народження дітей від родичів) і водночас за збереження влади монархій з династіями, які зберігають шляхетність крові шлюбами та народженнями дітей лише з представниками інших династій, через декілька поколінь таких шлюбів своїми родичами – стріляють собі в ногу. Ось що проголошує з приводу Юрченко Е. А.: «представники августійших династій залишаються особливими істотами, в жилах яких тече кров дохристиянських богів та християнських святих» [11]. Що ж це за кров святих, володіння якою збільшує ризик мутацій? А якщо спадкоємці монархів з високою ймовірністю будуть мати фізичні мутації, то і до ефективного правління вони не будуть придатні чисто фізично.

Найяскравішим доказом останнього аргументу проти спадкоємності влади як переваги монархії є поширена з кінця XIX століт-

тя серед представників монарших родів гемофілія. Погане згор-
тання крові, особливе ризиковане за поранень та травм, навіть
найдрібніші з яких могли призвести до великої втрати крові люди-
ною. Гемофілія передається генетично і ризик виникнення такої у
дитини людей з різними генетичним наборами дуже малий. За на-
родження дітей родичами він збільшується. Вперше з монархів
гемофілією захворіла королева Великобританії Вікторія (1837-
1901). Однак, через те, що діти королеви одружились на представ-
никах ряду інших династій Європи, а потім їх нащадки одружились
між собою, кількість представників монарших сімей, хворих на
гемофілію, неймовірно зросла. Лише найпомітнішими представ-
никами монархій Європи, хворими на гемофілію були серед ди-
настії Віндзорів (назви, яку взяв до своєї династії син Вікторії Еду-
ард VІІ): інший син Вікторії, Леопольд, герцог Олбані; Лорд
Леопольд Артур Луїс Маунтбеттен та принц Моріц Баттенберг, се-
ред Гогенцоллернів: Принц Вальдемар Пруський, Принц Генріх
Пруський, серед Романових: син Миколи ІІ, Олексій, серед Іспан-
ських Бурбонів: Альфонсо, принц Астурійський; Гонсало де Бур-
бон-і-Баттенберг, іспанський інфант. Всі вказані представники за-
гинули від надмірної втрати крові за отримання нестерильних
травм саме через гемофілію (окрім Моріца Баттенберга, що заги-
нув на полі бою Першої світової війни, та Олексія Романова, що
загинув від розстрілу більшовиками). Це ослабило вказані династії,
зменшило кількість їх представників та було одним з потенцій-
них факторів, чому вони втратили владу. Чи бачили ви тверджен-
ня, що кров святих має погано згортатись? Тож, що ефективного
довіряти вибір правителя комбінаціям наборів генів замкненого
кола споріднених осіб з високо ймовірно фізично кволими дітьми
в результаті?

Влучне підсумування неефективності двох нібито переваг мо-
нархії – абсолютності влади та її спадкоємності на прикладі пере-
дачі монархії у спадок не за кровною спорідненістю у Римській
імперії у 96-180 роках наводить австрійський та американський
економіст Мізес Л. Він вказує, що: «Прибічники спасіння через па-
нування благородних деспотів наївно вважають, що не може бути
жодних сумнівів у тому, хто має стати цим благородним правите-
лем або класом правителів, а також у тому, що всі люди добровіль-
но підкоряться пануванню цього диктатора-надлюдини або арис-

тократії. Вони не усвідомлюють, що багато людей та численні групи людей можуть претендувати на панування. Якщо право вибору з кількох кандидатів не належить до більшості виборців, не залишається іншого принципу відбору, крім громадянської війни. Альтернативою демократичному принципу відбору у вигляді всенародного голосування є захоплення влади безжальними авантюристами.

У другому столітті нашої ери принципом управління Римською імперією служив витончений варіант "вождизму". Імператором ставала найбільш здатна і видатна людина. Вона не передавала свій високий титул у спадок одному з членів своєї сім'ї, але обирала спадкоємцем людину, яка, на його думку, краще за інших могла впоратися з цими обов'язками. Ця система дала Риму одного за іншим чотирьох великих імператорів: Траяна, Адріана, Антоніна Пія та Марка Аврелія.

На зміну правлінню найкращих прийшло правління найгірших. Амбітний воєначальник, що спирався на підтримку найманців, захоплював владу і правил доти, доки його не перемагав інший авантюрист. Засобами відбору стали зради, заколоти та вбивства. Історики звинувачують у всьому Марка Аврелія, останнього з добрих імператорів. Його вина, кажуть вони, була в тому, що він відмовився від практики своїх попередників і замість того, щоб обрати найгіднішу людину, звів на трон свого нездатного сина Коммода.

Однак система, яка може бути зруйнована через помилку лише однієї людини, це погана система, навіть якби помилка була менш пробачливою і зрозумілою, ніж помилка батька, який переоцінив характер і здібності свого сина. Справа в тому, що така система "вождизму" неминуче призводить до безперервної громадянської війни, як тільки з'являється кілька кандидатів на місце верховного правителя» [5, с. 78-79].

Аргументи щодо ефективності монарха як символу держави. Останньою значимою парою аргументів щодо монархії слугують аргументи щодо монарха як символу держави. Аргументом за тут є те, що монарх – представник династії, що давно займає престол держави і буде займати в майбутньому є живим втіленням сполученості минулого, сучасного та майбутнього держави, її традицій та стабільності. Монарх є символом, який орієнтує своїх підданих на додаткову підтримку держави та впевненість в ній. При цьому

монарху як символу не обов'язково мати абсолютну чи навіть переважну владу, його реальні повноваження можуть бути обмежені із закріпленням цього у Конституції задля уникнення ризиків, описаних в аргументах один і два. Монарху достатньо мати символічні повноваження, царювати, але не правити. І ряд держав саме з такими монархами стабільно та ефективно для свого населення існують. Абсолютні монархії явно не є такими, де монарх виконує роль виключно символу. Що ж до дуалістичних монархій? Символічність ролі монарха у парламентарних монархіях відображається у тому, що він не має фактичних повноважень. Навіть, якщо вони юридично за монархом є, закріплені вони таким чином, що монарх не може їх застосувати. Як, наприклад, це закріплено у статті 62 Конституції Іспанії: «До обов'язків Короля входить: а) санкціонування та промульгація законів; б) скликання та розпуск Генеральних кортесів та призначення виборів відповідно до умов, встановлених Конституцією; с) призначення референдуму у випадках, встановлених Конституцією; d) пропозицію кандидата на посаду голови Уряду і, у разі потреби, коли це встановлено умовами Конституції, його призначення та припинення його функцій; е) призначення та усунення членів Уряду на пропозицію його голови; f) скріплення своїм підписом декретів, ухвалених у Раді міністрів, призначення цивільних та військових службовців, надання почесних звань та нагородження орденами відповідно до законів; g) отримання інформації про державні справи та головування з цією метою на засіданнях Ради міністрів, коли він вважає за необхідне, на прохання голови уряду; h) здійснення верховного командування збройними силами; i) здійснення права помилування відповідно до закону, який не може передбачати загальні амністії; j) здійснення найвищого заступництва королівським академіям» [2]. Тоді як в дуалістичних монархіях влада монарха обмежена парламентом з широкими повноваженнями, але і сам він має повноваження широкі, які може реально застосовувати. Порівняймо повноваження короля Іспанії, наприклад, з повноваженнями князя Ліхтенштейну. Як вказано у статті 10 Конституції Ліхтенштейну: «усі розпорядження, необхідні для виконання та застосування законів, а також розпорядження, що впливають із права управління та контролю, Князь здійснює без участі Ландтагу через посередництво Уряду; він видає відповідні декрети та укази» [4]. Тобто Ко-

роль Іспанії не може вести самостійної законодавчої та виконавчої діяльності, він лише підтверджує прийняті парламентом закони та визначеного голову уряду та визначених головою уряду членів уряду. Князь Ліхтенштейн має законну можливість видавати законодавчі акти та впливати на уряд самостійно, без участі парламенту. Тож у дуалістичних монарх не є лише символічною фігурою, він діє як суб'єкт лади з реальними можливостями влади та може викликати ризики своїми діями. Символічною фігурою монарх є лише в парламентарних монархія. Тож лише там його значення буде лише як роль символу держави та гаранта її політичної стабільності без ймовірних ризиків з його боку. Саме у парламентарних монархіях тому буде найбільша ймовірність формування поза монархом політичного режиму, в якому влада не концентрується у декількох суб'єктів. А інші позбавлені законних в державі можливостей на неї впливати та в разі неефективності суб'єктів влади мають проти них постати, викликаючи нестабільність у державі. А навпаки доступ до влади мають безліч політичних суб'єктів, які усі мають законні в державі можливості реалізувати свої політичні інтереси, контролювати ефективність влади та висловити незадоволення в разі її неефективності. Політичним режимом з такими ознаками є демократія.

Для перевірки цих припущень будуть розглянуті політичні режими усіх держав з монархіями. Як показник виникнення демократій буде використання Індекс «Freedom-in-the-World». Ним вимірюються відповідність держав більше не державам з демократичними політичними режимами, а з «вільними суспільствами». Проте у це вимірювання потрапили усі сучасні держави з монархіями як з формами правління. Тоді як до профільного Індексу – Індексу демократії не потрапили «карликові держави», як щодо держав з монархіями – Ватикан, Люксембург, Андорра, Ліхтенштейн, Монако та Тонго. В таких умовах прийдеться вважати саме «вільне суспільство», що ймовірніше виникне за умов демократії – показником останньої. Тож, за Індексом «Freedom-in-the-World» суспільства усіх держав з абсолютними монархіями закономірно є невольними (крім Ватикану, бо для нього навіть за цим Індексом виміру не проводиться). Щодо дуалістичних монархії суспільства двох держав з ними (Ліхтенштейну та Монако) є вільними, двох (Марокко, Кувейт) – частково вільними і двох (Йорданія,

Есватіні) – не вільними. Згідно цього дуалістична монархія сприяє демократії на 50%. Тож, абсолютна та дуалістична монархії не сприяють повноцінно довготривалій політичній стабільності. Щодо держав з парламентарними монархіями суспільства 11 з них є вільними (Великобританія, Іспанія, Нідерланди, Бельгія, Данія, Швеція, Норвегія, Люксембург, Андорра, Японія, Тонга), 3 частково вільними (Малайзія, Лесото, Бутан) і двох невольними (Камбоджа, Тайланд). Тобто, за парламентарної монархії є ймовірність, що за обмеження влади монарха вона сконцентрується переважно в одного чи декількох інших суб'єктів (як в однієї партії у Камбоджі чи в уряді з опорою на військових у Тайланді) без законних можливостей протесту проти неефективності їх влади та з потенційними ризиками від цього. Але ця ймовірність невелика порівняно з ймовірністю, що влада стане доступною безлічі політичних суб'єктів із законними можливостями стримування та контролем один одного. Причому така політична ситуація стане стабільно довго тривалою та ефективною для населення. Так з парламентарних монархій з вільними суспільствами усі вони входять в топ 42 держав за ВВП на душу населення вище середнього ВВП світом, окрім Тонга, що обіймає 122 позицію у відповідному рейтингу з ВВП на душу населення по світу.

Контраргументом до монарху – символу держави є те, що перетворення монарха на такий символ вимагає тривалий час. Так у парламентарних монархіях з вільними суспільствами монархія існує майже безперервно вкрай тривалий час. У Великобританії в цілому з 1707 року, і до цього ще в її частинах окремо в Англії в цілому і Шотландії в цілому з IX століття, в Уельсі в цілому з XI століття (окрім з 1649-1660). В Іспанії в цілому з XV століття (окрім з 1873-1874 та 1931-1975), у Нідерландах з 1815 року, у Бельгії з 1830 року, в Данії з VII століття, у Швеції з VII століття, в Норвегії з IX століття, в Андоррі з 1278 року у Японії з VII століття, у Тонга: з 1610 року. І в цих країнах за цей час монархія пройшла тривалу та динамічну історіями з революціями, повстаннями та іншими формами боротьби монархів та підданих, в результаті яких тільки були встановлені обмежені рамки влади монархів з символічними повноваженнями, а поза ними сформувались демократії. Навпаки монархії з менш тривалою історією менш ймовірно стають політично стабільними суспільствами та мають демократичний політичний

режим. Так в Малайзії монархія існує з 1948 року, а в Камбоджі існувала у 1860-1960 та з 1993 року. Тож, ствердження монархії як форми правління в Україні з високою ймовірністю не призведе до перетворення монарха на символ держави та гаранта політичної стабільності зі зміцненням ним підтримки українцями держави. Для цього потрібно як мінімум 191 рік безперервного існування монархії, як в Бельгії. І при цьому з величезними витратами на утримання королівського двору, аби він мав почесне історичне значення (в тій же Бельгії, наприклад, – 36 млн євро у рік [3], а вони можуть досягати і 82 млн євро [7]. Для порівняння утримання Президента та його Офісу зараз вартує українцям 1,3 млрд грн на рік [8]). Чи може Україна та українці, яким не вистачає коштів на най-терміновіші речі дозволити собі таку довгострокову інвестицію – очевидно ні. Особливо в умовах, коли жоден з претендентів на посаду монарха в Україні в разі прийняття монархії особливо не діяв в сучасних політичних умовах та нічим перед Україною не відзначився. Це б могло стати хоч певною компенсацією частини часу на набуття такою особою та її нащадками символу української держави та гарантом її стабільності для українців, як у випадку з Нородомом Сіануком щодо Камбоджі.

Висновок і перспективи подальших розвідок у напрямку.

Отже, в результаті перевірки ефективності монархії як форми правління для України було встановлено, що монархія не володіє такою ефективністю. Не володіє з причини трьох встановлених на основі фактів з відкритих джерел та із засад наукового аналізу аргументів:

- За абсолютної та дуалістичної монархії монарх володіє надто великим обсягом влади без достатніх гарантій, що він буде здійснювати цю владу ефективно.
- За абсолютної та дуалістичної монархії статус монарха та його великий обсяг влади переходить у спадок до осіб, які з високою ймовірністю будуть мати фізичні мутації як народжені від членів вузького кола монарших династій – родичів після декількох поколінь шлюбів між ними, а отже осіб, погано придатних до здійснення ефективної влади чисто фізично.
- За парламентарної монархії для перетворення монарха у символ держави та гаранта стабільності цієї держави без ризиків з

його боку для ефективності має пройти як мінімум 191 рік з величезними щорічними витратами на утримання такого монарха. В нинішній ситуації стільки часу та коштів Україні вкладати в утримання монарха для досягнення ефективності з його існування в Україні неефективно.

Перспективами подальших розвідок у напрямку є перевірка з наукових засад висновків, здійснених у даному дослідженні, та їх корекція в разі виявлення помилок у їх здійсненні чи фактів, які не враховані за їх здійснення.

Список бібліографічних посилань

- Гельман В., Стародубцев А.: Почему у России не получилось. Неудача авторитарной модернизации. URL: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/12/23/neudachnye-reformy> (дата звернення 17.02.2022)

- Испания, Конституция Королевства Испании. URL: <https://legalns.com/компетентные-юристы/правовая-библиотека/конституции-стран-мира/конституция-испани> (дата звернення 17.02.2022)

- Король на душу населения. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3527460> (дата звернення 17.02.2022)

- Лихтенштейн, Конституция Княжества Лихтенштейн. URL: <https://legalns.com/компетентные-юристы/правовая-библиотека/конституции-стран-мира/конституция-лихтенштейна> (дата звернення 17.02.2022)

- Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. Москва: Дело, Catallaxy, 1993. 240 с.

- Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних диктатур. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. 174 с.

- Скільки заробляє королівська сім'я? І скільки вона коштує своїй країні. URL: https://elle.ua/stil-zhizni/blog_stil_zhizni/yaka-sna-korolvsko-sm/ (дата звернення 17.02.2022)

- Скільки один українець витратить на утримання Зеленського та ОПУ в 2021 році? Слово і діло. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/05/12/infografika/finansy/skilky-odyn-ukrayinecz-vytratyt-utrymannya-zelensko-ho-ta-opu-2021-rocz> (дата звернення 17.02.2022)

- Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підручник. Київ: Либідь, 2002. 574 с.
- Юрченко Е. А. Трудова монархія та постсучасність: футурологічний вимір державотворчої концепції В. Липинського. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. 2012. № 17. С. 25-31.
- Юрченко Э. А. Миссия монархического легитимизма в эпоху Постмодерна. URL: <https://politosophia.org/page/missia-monarhicheskogo-legitimizma-v-epohu-postmoderna-ii.html> (дата звернення 17.02.2022)
- Freedom House. Explore the map. URL: <https://freedomhouse.org/explore-the-map?type=fw&year=2021> (accessed 17.02.2022)
- World Economic Outlook Database, October 2021. International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/October/weo-report> (accessed 17.02.2022)

Summary. *Monarchy is named like an unpopular form of government nowadays. Representatives of the political mainstream of many states with the republic as the form of government don't discuss the question of changing it to the monarchy. Many representatives of the political science unambiguously mark the monarchy like the obsolete form of government. However, such persons ignore next facts. These facts are about the existence of many current states with the monarchy as the form of government and successful enough existence of row of them; changing of the republic as the form of government to the monarchy in some current states; the existence and the activity of the numerous supporters of the monarchy in some states with the republic as the form of government. One of these facts are also about the enormous expression of previously marked tendencies in the states with the crisis of their functioning. There are some active supporters of the monarchy in Ukraine like such states. I don't support the monarchy as the effective form of government for Ukraine nowadays. However, I don't support also ignoring or unfounded discard of the arguments for the monarchy like such form. I support it is necessary to find the effective variant of overcoming of the crisis in Ukraine by detailed, factually based and open to everyone checking of every proposed variant, including the establishment of the monarchy in Ukraine. It will be necessary not to*

ignore every from these variants like potentially effective but to choose it reasonably if it is checked like effective or to deny it if it is checked like ineffective. This choosing is correspond to the criteria of scientific checking. There aren't the researches including the checking of effectiveness the monarchy as the form of government with the monitoring all arguments for and against the monarchy as this form within number of researches from Ukraine.

However, there are political scientific and publicistic work with highlighting of the arguments for the monarchy as it. There are the researches including the checking of effectiveness the monarchy as the form of government with the monitoring all arguments for and against the monarchy as this form within number of researches from the representatives of other countries. But it is necessary to adopt the last researches to the actual facts about the politics and policy all around the world. This article is dedicated exactly to check the effectiveness of the monarchy as the form of government to Ukraine according to all arguments for and against the monarchy like this and the actual facts about the politics and policy all around the world. This checking is realized by monitoring all arguments about the advantages and disadvantages of the monarchy as the form of government, all actual facts about 28 current states with the monarchy as the form of government and the fact about the row of the states with the monarchy as the form of government. The current states with the monarchy are first of all 6 states with the absolute monarchy as the monarchy ruled by a monarch fully concentrated the state power (Saudi Arabia, Oman, Qatar, United Arab Emirates, Brunei and Vatican). These states are also 6 states with the semi-constitutional monarchy as the monarchy with the separation of the state power between a monarch in direction of executive power and a parliament in direction of the legislature power and the opportunities of a monarch to influence to a parliament (Lichtenstein, Monaco, Morocco, Hashemite Kingdom of Jordan and Eswatini). And these states are 16 states with the constitutional monarchy as the monarchy characterized by the limitations of the power of a monarch both in directions of the legislative and the executive power to the status of the symbolic head of the state without the real power too (United Kingdom, Spain, Netherlands, Belgium, Denmark, Sweden, Norway, Luxemburg, Andorra, Japan, Cambodia, Thailand, Malaysia, Bhutan, Lesotho and Tonga). This checking is organized based on criteria of

political scientific analysis. Result of this checking are proofs that monarchy isn't the effective form of government for Ukraine nowadays. Three scientific arguments against the monarchy are the parts of these proofs. These arguments are next. First argument is that a monarch within the absolute and the semi-constitutional monarchy have extremely huge size of the authorities with insufficient guarantees of their effective using. Second argument is that the status of a monarch and his huge size of the authorities are inherited by the people who have the physical mutations with the high probability like born by the people from narrow range of the royal dynasties who become relatives after several generations of the marriages between them. Childbearing by the relatives causes the high probability of the coincidence of the pathological genes that decrease the probability of the mutations in children. What's why the persons who inherited the huge authorities of the monarch aren't capable to use them effectively by the physical reasons. It is necessary 191 years minimally to pass to turn the monarch within the constitutional monarchy into the symbol of the state and the guarantor of the stability of this state. And high revenues per year is necessary to maintain this monarch. It is ineffective to Ukraine to vast such amount of time and spent to get the effectiveness for our state from his existence.

Володимир Мельниченко,

доктор історичних наук, академік НАПН України,
лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Нерозгадана таїна запису Тараса Шевченка в Щоденнику про Миколу Некрасова

У статті проаналізовано всі точки зору, висловлені більш як за століття, щодо Шевченкового неприйняття Некрасова як поета. Застосовано методологію, що дозволяє глибоко й всебічно розкрити феномен найтаємничішого запису Тараса Шевченка в Щоденнику.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Микола Некрасов, Щоденник, неприйняття, нове прочитання, вірність фактам, осмислення, перетинання в творчості, незалежна позиція, національний поет.

«Некрасов не тільки не поет, але навіть і віршотворець аляповатий»

Увечері 11 квітня 1858 року, тобто через два тижні після повернення з заслання в Петербург, Тарас Шевченко гостював у давнього знайомого, літературного діяча і журналіста, одного з організаторів Кирило-Мефодіївського братства Василя Білозерського, в якого слухав із авторових вуст нову, ще не друковану драму польського поета Едварда-Вітольда Желіговського (Антонія Сиви) «Зорський», а після цього, як записав у Щоденнику, «с успехом доказал Сераковскому, что Некрасов не только не поэт, но даже стихотворец аляповатый». Із польським діячем національно-визвольного руху Зигмунтом Сераковським, який тоді служив у Генеральному штабі, поет уперше зустрівся 28 березня 1858 року й, певно, у той квітневий вечір офіцер-українолюбець не зміг заперечити Тарасу Григоровичу. Зате значно пізніше шевченкознавцям довелося шукати пояснення його несподіваного наскоку на Некрасова, котрого сам Шевченко взагалі вперше й востаннє зга-

дав у письмових джерелах. Не можна було навіть добрати толку, чи таке сприйняття поезії Некрасова накопичилося ще до приїзду в Петербург, а чи Шевченко виплекав його в собі за кілька днів перебування в місті.

Український етнограф і літературознавець Андрій Лобода вважає, що в оцінці Тараса Шевченка відобразився вплив Сергія Аксакова і Пантелеймона Куліша, які не любили Миколу Некрасова. Відразу скажу, що в Москві, де тільки й зустрічався Шевченко з Аксаковим, навіть натяку на подібний вплив з боку письменника на Тараса Григоровича не було. Як не було його і в двох відомих листах Аксакова до поета. Та й взагалі у творчих стосунках Шевченка з Аксаковим його хвилювало зовсім інше: *«Мені страшенно хочеться йому подобатися, і тільки йому. Дивне відчуття!»*. Стосовно Куліша, який дійсно називав Некрасова «ворогом», то немає жодного свідчення про його вплив на засланця Шевченка щодо ставлення до Некрасова та й навряд чи можна взагалі всерйоз це розглядати. Відомо, як Тарас Григорович сприймав напучувальні настанови Пантелеймона Олександровича, – він їх ігнорував.

Разом із тим, зазначу, що перша спеціальна, всього лише 10-сторінкова стаття Андрія Лободи, опублікована майже 100 років тому, насправді виявилася помітною в невеликій бібліографії цієї теми за числом означених у ній питань, які вимагають дослідження й відповіді, та залучення усіх відомих історичних джерел.

Сучасний критик і літературознавець Михайло Назаренко цікаво міркує, що «імовірнішою здається суто естетична несумісність поетів: Некрасов відійшов від тієї романтичної традиції, яка приваблювала Шевченка-читача». Між іншим, якщо на мить припустити, що молодий автор «Кобзаря», випущеного в світ у 1840 році, познайомився з тогорічною першою поетичною збіркою 19-річного Некрасова «Мечты и звуки», значною мірою псевдоромантично-наслідувальною й вкрай неуспішною (автор врешті-решт зібрав і знищив майже всі примірники збірки, а вірші з неї більше не друкував), то у Шевченка міг на все життя залишитися гіркий присмак від некрасівської поезії. Втім, у 1856 році побачила світ друга поетична збірка, яка мала величезний успіх і принесла поету славу. Микола Чернишевський писав тоді Миколі Некрасову: «Такого поета, як Ви, у нас ще не було. Пушкін, Лермонтов, Кольцов, як лірики, не можуть йти у порівняння з Вами». Але Тарас Гри-

горович, який відбував заслання на Мангишлаку, звісно, не мав змоги системно спостерігати за творчістю Миколи Олексійовича.

Радянський літературознавець Ієремія Айзеншток допускав, що в розмові Шевченка з Сераковським ішлося не взагалі про творчість Некрасова, а лише про його конкретну поему «Тишина» (1856–1857), опубліковану в журналі «Современник». У ній, особливо в четвертій главі, прозвучало славослів'я Олександрю II:

Народ, стекаясь к алтарю,
Хвалу всевышнему возносит
И благодущному царю.

Айзеншток наголошував: «Абсолютно допустимо припустити, що й Шевченко опинився в числі тих, хто побачив у "Тисині" відступ від демократизму. В зв'язку з цим стає зрозумілим наполегливе бажання Шевченка висловити свої враження про ці некрасівські рядки саме Сераковському, одному з найближчих співробітників журналу, керованого Некрасовим». Справді, пізніше Некрасов переробив поему, взагалі виключивши четверту главу в тому вигляді, в якому вона з'явилася в «Современнике».

Утім, не будемо надто наївними й оглянемо цю тему пильніше хоча б на одному вельми показовому прикладі. Так от, менше місяця тому, знаходячись у Москві дорогою з заслання, Тарас Шевченко, дякуючи Михайлу Щепкіну, зустрівся 24 березня 1858 року з багатьма представниками *«московської вчено-літературної знаменитості»* – Іваном Бабстом, Борисом Чичеріним, Олександром Станкевичем, Дмитром Міном, Євгеном Коршем, Миколою Кетчером, Миколою Крузе... На той час прогресивний цензор Московського цензурного комітету Микола Крузе, котрий, скажімо, дозволив публікацію праці Пантелеймона Куліша «Записки о Южной Руси», був звільнений з посади за розпорядженням Олександра II. Чому саме про це згадую? Річ у тім, що за три дні до Шевченкової нотатки в Щоденнику – 8 квітня 1858 року – саме на квартирі Миколи Некрасова зібралися Михайло Салтиков-Щедрін, Микола Чернишевський, Іван Тургенєв, Іван Гончаров, Микола Добролюбов та ін., щоб підтримати Миколу Крузе, і господар прочитав на його честь вірш:

В стране бесправия, невежества и дичи –
Не часто говорить приходится нам спичи
В честь доблестных граждан.

.....
...ты объявил войну
Слугам не родины, а царского семейства,
Науку мудрую придворного лакейства
Изведавшим одну.

Шевченко не чув цей поетичний спіч, але було б легковажно й простодушно вважати, що він абсолютно не відав про тогочасне скептичне ставлення Некрасова до реформ Олександра II... Щодо зустрічі 24 березня 1858 року з перерахованими вище московськими інтелектуалами Шевченко записав у Щоденнику: *«Я зустрівся і познайомився з ними, як із давно знайомими рідними людьми»*. Здавалося б, і Некрасов, очевидно, достойний подібного сприйняття, тим більше, що революційно-демократичні мотиви в його творчості на рубежі 1850–1860-х років наростали.

Чому цього не сталося? Невже Шевченко відчував, що можливий некрасівський рецидив, подібний до поетичного прославлення Олександра II? А він таки був! У 1866 році після невдалого замаху Дмитра Каракозова на Олександра II, Некрасов, очевидно, побоюючись за дальше існування журналу «Современник» (який і був закритий), підписав адрес царю, виражаючи «безмежну радість за спасіння гаряче любимого монарха», а також створив оду на честь генерала Михайла Муравйова, прозваного «вішателем» за жорстоке придушення Польського повстання 1863 року і призначеного царем навести порядок у Петербурзі у 1866-му. Запобігаючи перед Муравйовим, Некрасов сам прочитав у квітні того року хвалебну оду (текст її не зберігся) кривавому генералу в Англійському клубі, чим прирік себе на зневагу й недоброзичливість багатьох порядних людей Росії. Олександр Герцен уїдливо писав у «Колоколі»: «Браво, Некрасов... браво! Признаємося... цього ми від вас не чекали». Сучасний біограф Некрасова російський літературознавець Михайло Макєєв визнає, що *«Муравйовська ода»* займає, звичайно, особливе місце в житті Некрасова і досі справляє величезний вплив на сприйняття його як людини і поета». За цей вчинок Некрасов картав себе все життя...

То ж обов'язково треба сказати про те, що й досі зазвичай частенько замовчується, а саме: Тарас Григорович не був самотнім у своїй неприязні до Некрасова. Задовго до випадку з одою генералу Муравйову Микола Олексійович звинувачувався в поважно-

му товаристві у шахрайстві, зокрема, обладнаннями з чужими маєтками, літературному баришництві, тяжінні до розкішного життя, неморальності. Серед обвинувачів були Олександр Герцен, Тимофій Грановський, Федір Достоєвський, Костянтин Кавелін, Микола Костомаров, Микола Лєсков, Лев Толстой, Іван Тургенєв, Петро Чайковський...

Віссаріон Белінський навпаки цікавився практичною тямучістю ще молодого Некрасова й говорив Івану Панаєву: «Він наживе собі капіталець...» Іпполіт Панаєв – двоюрідний брат Івана Панаєва – згодом писав про Некрасова: «Він мав величезний талант і, крім того, в другій половині життя – гроші. Як, і те, і інше! Багато хто не може це перенести... багато хто обурюється таким сполученням благ...» А Пантелеймон Куліш, який у 1852–1853 роках плідно співпрацював із «Современником» і добре знав тамтешні порядки, в одному з листів до Миколи Макарова в березні 1854 року, розповідаючи про фінансові проблеми у видавничій справі, зауважив їдко про одного впливового редактора, що він «бреше a'la Nekrassoff».

Вже згаданий Андрій Лобода дозволив собі за тих умов середини 1920-х років лише зауважити, що «стоючи як письменник, ще й керівничий журналу, на охороні певних ідеалів, Некрасов у житті не завжди додержувався їх». Але насправді деякі з названих видатних людей навіть вважали, що Некрасов узагалі не вірить у те, за що бореться у своїй поетичній царині. Утім прекрасний некрасознавець Корній Чуковський заперечив, що Микола Некрасов нібито був обманщиком у творчості. Він вважав його абсолютно щирим у любові до народу і сповіданні революційно-демократичних поглядів. Але показав, що в ньому органічно поєднувалися поміщик і плебей, сибарит і аферист, пан і демократ. За словами Чуковського, Некрасов був «дволиким, але не дволичним». Це співпадало з признанням самого Некрасова, що вирвалося з його вуст у присутності Олександра Пипіна на початку смертного 1877 року: «Життя мене зіпсувало – але лише на поверхні – мої вірші йшли з душі...» Власне, якби було інакше, то Некрасов потрапив би у Шевченка до того найогиднішого двоєдушного типу пана, що «вольнодумствує у шинку»...

Видатний поет, який становить епоху в історії російської культури, Микола Некрасов заявив про себе наприкінці життя:

Я лиру посвятив народу своєму.
Быть может, я умру неведомый ему,
Но я ему служил – и сердцем я спокоен.

Проте в уже названій новітній московській біографії «Николай Некрасов» в авторстві Михайла Макєєва наукове дослідження Корнія Чуковського, як і численні праці відомого радянського некрасознавця Владислава Євгенєва-Максимова, в тому числі й біографічна книга «Некрасов» (1946), практично не згадуються. Зникає й роздвоєність, дволикість видатного поета, тепер він зображений як ідеально заповзятливий, праведний підприємець і талановитий поет в одній особі. Стосовно чималих доходів Некрасова, які збуджували полеміку навколо нього, біограф лише повторює пояснення поета, що основні заробітки складали карткові виграші від комерційних ігор. Якщо, до речі, Шевченко знав про це, то Некрасов, очевидно, ще й тому багато втратив у його очах...

Я не проти нового прочитання біографії будь-якої історичної постаті, в тому числі геніальної, чи будь-якого твору, в тому числі геніального. Сам уже багато років працюю над книгою «Нове прочитання Щоденника Тараса Шевченка». Проте категорично за те, щоб обов'язково чесно враховувати та показувати здобутки й висновки попередників, особливо визначних, аби читач, переважно необізнаний, міг самостійно вибрати дорогу до істини через невилячу вірність історичним фактам, а не борсатися в ідеологічних шорах нових авторів, які лише видають себе за першовідкривачів.

Хто хоче зануритися в цю непросту проблему, хай читає Корнія Чуковського та Михайла Макєєва і обов'язково – свідчення сучасників... Скажімо, відомий російський юрист Анатолій Коні залишив лапідарно точні рядки, опубліковані у 1908 році:

«Мало хто з видатних письменників викликав за життя й після смерті стільки суперечливих оцінок, як М. О. Некрасов. Поруч із захопленим зображенням його, як "печальника горя народного", існують відзиви про нього, як про тенденційного віршотворця... як про лицеміра, обурливе слово якого йшло врозріз із черствістю його серця й своєкорисливістю».

Тарас Шевченко, звісно, не був обізнаний з життям Некрасова глибоко й всебічно, втім, очевидно, довідався дещо, йому самому цілком достатнє, для того, щоб означити дуже чітко своє ставлення до поета. Не слід забувати, що у щоденниковому записі від 11

квітня 1858 року Тарас Григорович характеризує Миколу Олексійовича не як демократа, ліберала, реакціонера чи підприємця, а виключно як автора поетичних творів: «Некрасов не тільки не поет, але навіть і віршотворець аляповатий». Але згадалася мені містка думка Івана Дзюби про «суб'єктивну насиченість його (Шевченкової. – В. М.) політичної поезії...» Здається, що й у прозовій нотатці в Щоденнику присутня чимала ступінь різноманітного й до кінця не виявленого суб'єктивного вмісту, причетного й до земних характеристик Некрасова...

Тут важливо зауважити, що Шевченкове твердження знову-таки не було винятковим. Якраз у 1850-х роках критик і віршотворець Борис Алмазов заявив: «Зміст його (Некрасова. – В. М.) віршів самий непоетичний і часто навіть антипоетичний». Його підтримували Микола Страхов, Степан Дудишкін та інші, говорячи словами Корнія Чуковського, естетські та ліберальні критики, котрих автор розвінчував у згаданій фундаментальній праці «Мастерство Некрасова». Виходець із України, літературний критик і публіцист Максим Антонович, який був одним із відомих співробітників «Современника», соратником Миколи Чернишевського, після смерті Миколи Добролюбова керував літературно-критичним відділом журналу, вважав, що «Некрасов не був власне ліричним поетом, який творив і співав у натхненні й захопленні... Некрасов був поет переважно, якщо навіть не винятково, дидактичний; він творив холодно, обдумано й строго свідомо, з окресленою, наперед наміченою темою...»

Представив стисло деякі факти й висловлювання, пов'язані з темою, лише з метою привернення уваги зацікавленого читача до того, що Шевченко, не маючи повної інформації, геніально вловив у творчості й образі життя Некрасова щось об'єктивно саме йому притаманне й зафіксував у Щоденнику, щоправда, в надмірно беззастережній для зваженого сприйняття й пояснення формі.

Втім, Андрій Лобода вважав, що Шевченко просто «найкращих творів Некрасова... ще не знав і жив серед умов, які перешкождали йому цілком об'єктивно, спокійно поставитися до Некрасова». Не погоджуючись, зауважу, передусім, що історія людських стосунків, як і загалом історія, не терпить умовного способу. Поготів, не забудемо, що і після смерті Шевченка, коли з'явилися «найкращі твори» Некрасова, дискусія щодо його поезії продовжувалася.

Скажімо, Тургенєв, який у 1856 році «не сумнівався у величезному успіхові віршів Некрасова», заявляв, що в його віршах «поезія і не ночувала», а Достоєвський навпаки ставив талант автора відразу за Олександром Пушкіним і Михайлом Лермонтовим. А що скажете на те, що Лев Толстой на початку ХХ століття, тобто через чверть століття після смерті поета, крушився, мовляв, читацька публіка виявила інтерес до «зовсім позбавленого поетичного дару Некрасова». Тоді як у той же час Антон Чехов писав: «Я дуже люблю Некрасова, поважаю його, ставлю високо, і якщо говорити про помилки, то чомусь жодному російському поету я так охоче не прощаю помилки, як йому».

Враховуючи різку поляризацію думок у літературному середовищі вже в часи Шевченка, певно, що прізвище Некрасова зринуло того квітневого вечора 1858 року в обговоренні драми Желіговського не з ініціативи Тараса Григоровича, а в розхожому контексті, тобто, Шевченко лише приєднався до однієї з сторін і мимохідь, але з успіхом, як йому здалося, підтвердив свою позицію. До речі, це певною мірою пояснює, чому він у Щоденнику не розгортає свою розповідь.

Вдумаємося глибше в нотатку Тараса Григоровича. У словнику Шевченкового сучасника і знайомого Володимира Даля дізнаємося: «Аляповатый – несуразный, неуклюжий, грубоватой отделки, топорной работы...» Схоже на те, що в Шевченковому контексті й лексема «віршотворець» за своєю суттю, скоріше, ближча в тлумаченні до зневажливого віршороба, ніж істинного творця поезій... А Шевченко, за його твердженням, все це «з успіхом доказав»... Але як? Ось на таке просте питання досі немає відповіді. Ми вже ніколи не дізнаємося, які саме некрасівські поетичні рядки міг використати Шевченко (без цього – ніяк!) на довід свого твердження. Та, погодьтеся, справді доказати, що Некрасов був бездарним поетом у принципі неможливо...

Олександр Пипін: «Нам найбільше сподобалися вірші п. Шевченка»

Некрасов Микола Олексійович (1821–1877) народився в містечку Немирів Подольської губернії (тепер – Вінницька область), де в той час квартирував полк, в якому служив його батько, дитинство пройшло в Ярославській губернії. В 1839–1841 роках – віль-

ний слухач Петербурзького університету. Вже у 20 років у рецензії на книгу «Сто русских литераторов» в «Литературной газете» (1841. 24, 26 і 29 липня), Микола Некрасов відзначив ілюстрацію молодого Тараса Шевченка до повісті Миколи Надєждіна «Сила волі. Спогад мандрівника» – то був «Католицький чернець».

Протягом 1847–1866 років Некрасов видавав журнал «Современник», в якому друкувалися твори Шевченка й рецензії на них. У перекладі Олексія Плещєєва було вміщено вірш «Минають дні, минають ночі...» (1858. № 10), причому це була перша публікація після арешту Шевченка з зазначенням авторства, а не анонімно. Після виходу «Кобзаря» 1860 року в березневому номері «Современника» з'явилася (без підпису) рецензія Миколи Добролюбова, який цитував поезії Шевченка українською мовою, а баладу «Тополя» – в російському перекладі Миколи Гербеля. Між іншим, наприкінці березня Гербель висловив своє невдоволення тим, що його переклад опубліковано не окремо, а поміщено в тексті рецензії Добролюбова, втім Некрасов одразу відповів, що редакція вільна сама вирішувати, де розміщувати матеріал у журналі, мовляв, від місця, в якому надруковано твір, його достоїнство ні постраждати, ні підвестися не може. Хоча, погодьтеся, це не завжди так... В рецензії Добролюбова було також вміщено автобіографічний лист поета, опублікований в лютому 1860 року в журналі «Народное чтение», зроблено короткий огляд Шевченкових поем «Наймичка» і «Катерина». Значну частину тексту Добролюбов присвятив аналізу «Гайдамаків», поеми, «вірної народному характеру». В цьому ж номері «Современника» молодий російський літературознавець Олександр Пипін, представляючи український літературно-художній альманах «Хата» (його видав того року в Петербурзі Пантелеймон Куліш), писав: «У "Хаті" нам найбільше сподобалися вірші п. Шевченка. Це все твори останніх десяти років; особисті обставини поета постійно відгукуються в них, не затуляючи, однак, постійного предмета його поетичних дум, далекої України».

В «Современнике» (1861. № 1) було надруковано рецензію Миколи Чернишевського на 1-й номер українського щомісячного літературно-наукового журналу «Основа», в якій автор заявив: «Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література... не потребує нічиєї ласки». Важливою була публікація в «Совре-

меннике» спогадів Івана Панаєва, котрий розповів про своє знайомство 1837 року на літературному вечорі в Євгена Гребінки з Тарасом Шевченком, «який починав уже користуватися великою популярністю серед своїх співвітчизників...» У липневому номері «Современника» за 1860 рік Панаєв писав про вихід Шевченкового «Кобзаря» в російському перекладі за редакцією Гербеля, були й інші його згадки про Шевченка.

Цікаво й важливо відзначити, що «Современник» підтримав вимогу наділити землею Шевченкових родичів, яких поет намагався визволити з кріпацтва. У 8-му номері журналу за 1860 рік йшлося про те, що «несогласие семейства Шевченко воспользуются предложенной ему свободой – очень натурально. Что за свобода без права выкупа усадеб и полей!...» Але врешті-решт Шевченкові брати піддалися тискові поміщика й у липні 1860 року погодилися на звільнення без землі...

У 5-му номері «Современника» за 1861 рік вміщено поему «Гайдамаки» в перекладі журналіста й драматурга Павла Гайдебурова та його вірш «Пісні (Пам'яті Шевченка)». У передмові до цієї публікації Гайдебуров означив свій підхід до роботи:

«...При перекладі було звернуто увагу передусім на правильну передачу думки автора і взагалі характеру оригіналу, а не на ретельну обробку російського вірша, що майже завжди стояло на першому плані в існуючих до цього часу перекладах Шевченка. Те й інше навряд чи цілком сумісно».

Щоправда, це не завжди вдавалося. Скажімо, в «Епілозі» Гайдебуров не посмів перекласти гайдамацькі «святі ножі» буквально за текстом (у Шевченка «гайдамаки ножі освятили»), а, зібгавши Шевченкову думку, назвав їх... «острыми ножами».

А теперь, покамест, кончу
Я свою былину;
И сквозь сон хоть насмотрюся
На ту Украину,
Где ходили гайдамаки
С острыми ножами,
На пути те, что я мерял
Малыми ногами.

Проте в історичному вимірі того часу переклад «Гайдамаків» 20-річним (!) виходцем із України Павлом Гайдебуровим мав осо-

бливе, велике значення. Корній Чуковський, назвавши Гайдебурова поряд із Олексієм Плещєєвим, Миколою Гербелем, Левом Мейєм, Іваном Белоусовим, виснував, що їхні переклади «відіграли свою позитивну роль у справі ознайомлення російських читачів хоча б із тематикою поезії Шевченка». Феномен оперативної публікації «Гайдамаків» у «Современнике» вже через три місяці після смерті Кобзаря став особливо пам'ятним в історії перекладів Шевченкових творів на російську мову.

Тарас Шевченко: «Послав я тобі “Современник”...»

У спогадах ротного командира рядового Шевченка в Новопетровському укріпленні Єгора Косарева (в записках Миколи Новицького) є згадка про те, що у 1850-х роках у гарнізоні одержували «навіть тодішні журнали “Отечественные записки” й “Современник”, – певна річ, ускладнину...»

Першим незаперечним свідченням знайомства засланця Шевченка з журналом «Современник» є його нотатка у Щоденнику 4 липня 1857 року, з якої видно, що він читав спогади Михайла Щепкіна «Из записок артиста», опубліковані в 1-му – некрасівському – випуску журналу за 1847 рік. Якраз у цьому номері було також вміщено вірш 26-річного Миколи Некрасова «Тройка» (1846), який із часом був покладений на музику і став популярним.

Что ты жадно глядишь на дорогу
В стороне от весёлых подруг?
Знать, забило сердечко тревогу –
Всё лицо твоё вспыхнуло вдруг.

Але цей вірш не привернув увагу Тараса Григоровича. Втім, засланець не залишив також згадки і про надруковані в тому номері «Современника» твори Миколи Огарьова та Івана Тургенєва...

Наступною в хронології виходу журналу є Шевченкова згадка про нього у листі до Броніслава Залеського від 10 червня 1855 року – поет радить товаришеві прочитати *«прекрасну статтю Хотинського і Писаревського про фотографію в “Современнике” за 1852, не пам'ятаю який №»* (йшлося про № 8). У квітні 1856 року в листі до Олексія Плещєєва засланець просив дізнатися, чи надрукована повість «Княгиня» в журналі «Отечественные записки», якщо ні, то відправити її в «Современник», або деінде. В «Отечественных записках» повість не друкували, а до «Современника»

вона так і не потрапила... Листовно звертаючись до Михайла Лазаревського і Семена Гулака-Артемівського в листопаді 1856 року, Шевченко просив їх, «коли єсть у вас знакомий чоловік в редакції "Современника"...», віддати йому для друку першу частину повісті (йдеться про твір з остаточною назвою «Прогулка с удовольствием и не без морали»). Тут удачі також не було.

Таким чином, у засланих Шевченко прекрасно знав про «Современник», інколи читав його, навіть намагався надрукуватися в журналі. Повернувшись у Петербург, поет, очевидно, цікавився цим виданням, зокрема, в листі до Варфоломія Шевченка від 18 лютого 1860 року Тарас Григорович повідомляв, що вислав номери петербурзьких журналів, де було вміщено його автобіографію: «Послав я тобі "Современник" і "Народное чтение", – чи получив?».

У спогадах Михайла Микешина мимохідь, але переконливо відображено, що в Шевченковому помешканні в Академії мистецтв «валялися в нього і на підлозі, і на столі пошарпані книжки "Современника"...»

Проте жодного разу Тарас Шевченко не згадав Миколу Некрасова, як очільника цього журналу чи будь-які його твори. Тоді як Тарас Григорович іноді фіксував імена відомих авторів. Скажімо, коли в серпні 1857 року йому потрапила в руки перша книжка часопису «Русский вестник» за 1856 рік, який виходив у Москві, записав у Щоденнику: «Там були виставлені імена Гоголя, Соловйова, Аксакова, імена добре відомі в нашій літературі». Нагадаю й про щире захоплення, висловлене в Щоденнику 5 вересня 1857 року після прочитання Михайла Салтикова-Щедріна: «Я благоговію перед Салтиковим. О Гоголь, наш безсмертний Гоголь! Якою радістю зраділа б благородна душа твоя, побачивши навколо себе таких геніальних учнів своїх». Шевченко не числив Некрасова серед учнів Гоголя. Хоча Чуковський справедливо відзначив, що «справжній Некрасов почався з того часу, коли ступив на гоголівський шлях».

Отже, повне неприйняття Миколи Некрасова й абсолютне благоговіння перед Миколою Гоголем: «...І найвеличніший поет має благоговіти перед ним як перед людинолюбцем! Я ніколи не перестану жалкувати, що мені не вдалося познайомитися особисто з Гоголем». У цих Шевченкових імперативах, на мою думку, й слід шукати пояснення його фактичного незнайомства з Некрасовим, як і взагалі ставлення до нього. Не вірив, очевидно, Тарас Григоро-

вич в істинне людинолюбство Миколи Олексійовича. Міг і помилятися...

Чи згадував Тарас Шевченко вірші Миколи Некрасова?

Свого часу відомий радянський літературознавець Євген Шаблювський писав, що творчість Некрасова і Шевченка передова громадськість імперії сприймала як щось дуже близьке, рідне, кровне... У спогадах Андрія Козачковського про гостювання у нього Тараса Шевченка в Переяславі 12 червня 1859 року є коротка розповідь про вечірню риболовлю та чарівну ніч на Дніпрі: «Дивлячись на рідні йому картини природи, поет сказав: "Яке гарне буття поета, якби він міг бути тільки поетом і не громадянином"». Отже, схоже на те, що Шевченко знав вірш Некрасова «Поэт и гражданин» (1859):

Поэтом можешь ты не быть,
Но гражданином быть обязан.

І хоча Козачковський нічого не писав про це, видатний шевченкознавець Петро Жур понад півстоліття тому зауважив, що Шевченко висловився, «згадавши, очевидно, вірші Некрасова». Як відомо, у нього поет «как свои, на теле носит все язвы родины своей»... Здається, не повинно бути найменшої щілини між духовними позиціями двох великих поетів. Але в серпні того ж 1859 року Шевченко в розмові з Михайлом Чалим «критикував Некрасова», підносячи до небес «Народні оповідання» Марка Вовчка (Некрасов друкував її твори)...

За висновком Михайла Назаренка, який є автором статті про Миколу Некрасова в «Шевченківській енциклопедії», «поетики Шевченка та Некрасова настільки різняться, що будь-які тематичні аналогії можна пояснити лише зверненням авторів до схожого життєвого матеріалу, але не взаємними впливами». До речі, видатний шевченкознавець Іван Дзюба зауважив, що «експресивність поетичної мови Шевченка долала відстані між різними рівнями свідомості і тим випереджала свій час».

Літературознавець Марко Теплинський акцентував на тому, що Некрасов утручався «у таку ділянку, яка, на думку Шевченка, йому зовсім чужа». Можливо, Тарас Григорович якраз і не сприймав осягнення селянської тематики в творчості «самого селянського» поета Росії...

Принаймні, наведу приклад історично-конкретного пронизливого віртуального перетинання їхньої поетичної творчості.

Нагадаю, що у Шевченка в містерії «Великий льох» (1845) чубляться між собою українська та російська ворони – символи національних демонічно-чорних сил – з приводу того, хто більше зла завдав своєму народові, зокрема під час будівництва Миколаївської залізниці з Петербурга до Москви.

Корній Чуковський писав:

«В сатирі якась чарівна пташка, яка втілювала бісівську силу, хвалиться своїми злодіяннями і в їх числі згадує про те, що вона
...шесть тисяч в одній версте
Душ передушила.

Тут ніби пунктиром намічена майбутня тема Некрасова...

І цей збіг вельми значущий, поготів, що начисто виключається будь-яка думка про який би то не було, хоча б віддалений, вплив одного поета на іншого».

Автор фундаментального дослідження про творчість Миколи Некрасова мав на увазі його вірш «Железная дорога» (1864), також присвячений будівництву Миколаївської залізниці. В цьому контексті найперше зауважу, що мова має йти в даному випадку не про пунктир, тобто, переривчастість і не суцільність, а про конкретну базову соціальну, екзистенціальну проблему, першовідкривачем якої в поезії був Тарас Шевченко.

У «Великому льоху» вітчизняна ворона парирує російській:

Та не бреши, бо тільки п'ять.
Та й то з фоном Корфом.
Ще й чваниться, показує
На чужу роботу!

Ніхто, крім Шевченка, не посмів оприлюднити тоді жахливі цифри й прізвище конкретного винуватця. Справді, барон Юлій Корф увійшов в історію як один із найжорстокіших підрядників на будівництві залізниці. Тарас Шевченко не тільки першим використав інформацію про непомірну ціну – величезні людські жертви! – грандіозного на той час будівництва, а й справедливо надав їй антикріпосницького, антицаристського характеру.

Та поцікавимося коментарем до поезії «Железная дорога» в академічному Повному зібранні творів Миколи Некрасова: «Вірш тематично близький до того, що писали про умови будівництва за-

лізниць М. О. Добролюбов (1860), В. О. Слєпцов (1861) та ін.». Про Тараса Шевченка жодного слова! Гай-гай! Якби йшлося про коментар до наукового твору, то ще можна було б якось пояснити подібну недоречність, але в поетичній творчості Некрасівський вірш насправді й найперше «тематично близький» саме до шевченківських рядків. Хай Некрасов про них не знав, але коментатори, до речі, сучасники Чуковського, мали б знати...

Між іншим, Шевченків текст «Великого льоху», поширюваний у рукописних списках із 1840-х років, певно, міг, хоча б у переказах, обертатися в літературних сферах «Современника». Втім, на цьому не наполягаю... Та наполягаю на тому, щоб ім'я національного генія Тараса Шевченка не замовчувалося, щоб історію, зокрема, й історію поезії, не кроїли, як каптан, у залежності від ідеологічних і політичних установок і вигинів. Історію треба знати.

Так от, історія незаперечно свідчить, що Микола Некрасов справді виплеснув гірку правду в поезії «Железная дорога», навівши, зокрема, кількість загиблих – «тысяч пять мужиков»:

Прямо дороженька: насыпи узкие,
Столбики, рельсы, мосты.

А по бокам-то всё косточки русские...

Але ж то було майже через двадцять років після «Великого льоху» і за три роки після смерті Тараса Шевченка...

Тарас Шевченко і Микола Некрасов: перетинання у Петербурзі

На початку 1857 року Василь Лазаревський – найстарший із шести братів Лазаревських і один із найближчих друзів Шевченка та, водночас, і Некрасова, його постійний співбесідник і співтрапезник – сповістив Миколу Некрасова:

«Тарас Шевченко прощён и освобождён. Почему-то я становлюсь (впрочем, весьма осторожно) в голове этого дела. Предполагается открыть (домашним образом и от имени Жемчужникова) в пользу его подписку. Я бы желал (желание обдуманно), чтобы Вы прислали целковых 10...»

Того ж дня – 8 січня – Лев Жемчужников також повідомив радісну звістку, хоч, як виявилось, передчасну, Григорію Галагану й Міхалу Грабовському, та висловив пропозицію про грошову складчину, щоб дати можливість Шевченкові виїхати з Мангишлака і

влаштувати його дальшу долю. Хоча «загальмоване повернення» (Іван Дзюба) поета до Петербурга з того часу тривало більше року, друзі й прихильники Шевченка вже почали готуватися до нього, і немає сумніву, що Некрасов вніс через свого друга десять цілкових (рублів) – сума справді зважена й обдумана Василем Лазаревським: не надто велика, втім і немала. Скажімо, повертаючись із заслання, Шевченко заплатив 10 рублів за дорогу з Нижнього Новгороду до Москви, що тривала дві доби з третиною (56 годин). Для порівняння зі значною сумою скажу, що Лев Жемчужников 3 березня 1857 року дякував листом Григорія Галагана за присилку для Тараса Шевченка 150 рублів.

У Петербурзі Шевченко і Некрасов не могли не зустрічатися. Скажімо, 10 березня 1859 року вони обидва були на урочистому обіді у відомому в Петербурзі ресторані Дюссо на честь актора Александринського театру Олександра Мартинова з нагоди його від'їзду за кордон на лікування (серед присутніх – Микола Чернишевський, Микола Добролюбов, Іван Тургенєв, Михайло Салтиков-Щедрін, Лев Толстой, Іван Гончаров, Олександр Островський та ін.). Тарас Григорович сидів за столом поруч із своїм давнім знайомим, істориком літератури, письменником, критиком, академіком Олександром Нікітенком, який, до речі, після смерті цензора «Кобзаря» Петра Корсакова підписав у 1844 році квиток на випуск Шевченкової книги «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». З часу переходу журналу «Современник» в руки Некрасова і Панаєва, саме Нікітенко був офіційно призначений його редактором. Як цензор і член Головного управління цензури, сприяв виходу в світ поезій Некрасова. Якщо поети не спізналися до зустрічі в ресторані Дюссо, а це невідомо, то поряд із Нікітенком у даному випадку знайомство було практично неминучим.

На тому обіді Некрасов прочитав свій вірш на честь Мартинова:

Со славою прошёл ты полдороги,
Полпоприща ты доблестно свершил,
Мы молим одного: чтоб даровали боги
Тебе надолго крепость сил!
.....
Мы знаем всё: ты стоишь большей чести.
Но мы даём, что можем дать.

Олександр Мартинов помер менше, ніж через півтора року, в серпні 1860-го, і Тарас Шевченко взяв участь у його похоронах, які вилилися в антиурядову демонстрацію і навіть сутички з поліцією.

Доцільно нагадати, що в листопаді 1858 року прізвища Тараса Шевченка і Миколи Некрасова з'явилися в журналі «Русский вестник» серед півтори сотні поважних осіб, які підписали протест проти антисемітських статей, розміщених в журналі «Иллюстрация».

Восьмого жовтня 1860 року секретар комітету Літературного фонду М. П. Федоров повідомив Шевченка, що чергові літературні читання, започатковані в січні 1860 року в концертному залі Пасажу, переносяться в зв'язку з від'їздом із міста Некрасова. Шістнадцятого жовтня «Санкт-Петербургские ведомости» повідомили, що Тарас Шевченко і Микола Некрасов погодилися взяти участь у літературних читаннях на користь недільних шкіл, а 20 жовтня газета інформувала, що вони мають відбутися з участю Шевченка й Некрасова 25 жовтня (читання переносилися кілька разів) й відбулися 11 листопада, а затим – 21 листопада.

За спогадами літературного й громадського діяча Лонгина Пантелеєва, в різних за часом читаннях брали участь Іван Тургенєв, Іван Гончаров, Олексій Писемський, Федір Достоєвський, Олександр Островський, Микола Некрасов, Тарас Шевченко, Аполлон Майков, Яків Полонський... Цікаво, що в тексті спогадів Пантелеєва Некрасов і Шевченко сусідять:

«На читаннях часто виступав Некрасов, читав він тихим, замогильним голосом; до деяких його віршів це пасувало, наприклад, “Еду ли ночью”, але де потрібно було більше енергії, наприклад “Стой, ямщик”, тут він не міг справляти сильного враження...»

А от Шевченка зустріли так щиросердно, що, зворушений до глибини душі й відчуючи, як зраджують його сили, він пішов з естради; і тільки коли трохи заспокоївся, повернувся і почав читати...»

Згадуючи про ці читання, дочка Андрія Штакеншнейдера – російського архітектора, професора Академії мистецтв – Олена Штакеншнейдер писала, що публіка прийняла Шевченка «наче він геній, який зійшов у залу Пасажу просто з небес»:

«Тільки-но він з'явився, як почали плескати в долоні, тупотіти, кричати. Бідолашний співець зовсім розгубився... Вшановували мученика, який постраждав за правду... Він схилив голову й не міг

вимовити й слова. Стояв, стояв, потім раптом повернувся і пішов, так нічого й не сказавши... Однак, через кілька хвилин він вийшов знову...»

Пам'ятаєте у Ліни Костенко?
Вернувся в Петербург, і ось у Петербурзі –
після таких років такої самоти! –
овацію таку йому зробили друзі! –
коли він увійшов.
І він не зміг іти.

Він прихилився раптом до колони.
Сльоза чомусь набігла до повік.
Бо, знаєте... із каторги в салони...
не зразу усміхнеться чоловік...

Отже, Шевченко й Некрасов зустрічалися, але близько не зазнайомилися. Чи змінив Тарас Григорович свою думку про поезії Миколи Олексійовича, послухавши їх із авторових вуст? Навряд... Хоча будь-якої інформації про цей період немає... Літературознавець Андрій Лобода в середині 1920-х років зауважив, що «в усякому разі, з зовнішнього боку, нічого ворожого Некрасов не виявляв». Скажу більше, судячи з усього, Микола Олексійович душею прихилився до Шевченка, що переконливо виявилось вже через кілька місяців...

Микола Некрасов: «На смерть Шевченка»

Як відомо, наступного після смерті Шевченка дня – 27 лютого, – коли труна з його прахом стояла в академічній церкві, Некрасов написав вірш «На смерть Шевченка» – першу посмертну поетичну посвяту Тарасу Григоровичу (наводжу в перекладі великого українця, національного класика Дмитра Павличка з його дозволу):

В сум не впадайте. Цією пригодою
Дехто радітиме – все передбачено.
Так у Росії за божою згодою
Гинути чесній людині призначено
Спрадавен: молодість перебідована,
Запалу сповнена, мріями зманена, –
Втім боротьба нерозважна й рокована,
Потім – безкрайні літа каторжанина.

Все він спізнав: петербурзькі конурчини,
Тюрми, жандармів люб'язності, допити,
Все – несходимі степи Оренбуржчини,
Їхню фортецю, де мучити й гнобити
Вміють хамлюги, в казармах заниділі...
Там-то і жив він солдатськими болями,
Звісно, сконати він міг під побоями,
Може, і ждав, як рятунку, загибелі.
Та зберегло його в роки солдатчини
Руських людей провидіння невтрачене.
Скінчились дні, що дзвонили заковами,
Він перейнявся надіями новими,
Все посміхнулось йому, що у плетиві
Мрій молодечих являлося, снилося...
Бог тут позаздрив поетові –
серце спинилося.

Передаю історію створення некрасівської поезії, викладену вже згаданим Вячеславом Якушкіним через чотири десятиліття після смерті Тараса Шевченка, в оригіналі:

«Вернувшись домой, Некрасов записал эти стихи, но из осторожности, – время тогда было такое, – он разорвал листок сверху вниз, так что стихи были разделены пополам. Поэт уничтожил правую половину листка с началом стихов, а сохранил у себя левую с рифмами. Уже незадолго до своей кончины Некрасов вспомнил об этом стихотворении и восстановил текст его, причём рассказал историю стихотворения П. А. Ефремову, от которого её и слышал пишущий эти строки».

За життя Некрасова та й довгі роки після його смерті вірш не друкувався в Росії з цензурних причин. Аж у 1886 році його було надіслано до Львова в редакцію журналу «Зоря». Публікацією займався сам Іван Франко, який і повідомив, що «з С.-Петербурга одержали ми... прекрасну, досі ніде ще не напечатану поезію М. Некрасова» та навів петербурзьку приписку до неї:

«Сподіваємось, що думки великоруського співака народного горя про життя українського заступника за волю і добро людське мають великий інтерес, і для того подаємо їх читателям "Зорі"» (1886, № 6. С. 87).

Свою примітку до важливої публікації Франко закінчив так:

«Щиро дякуючи високоповажаному добродієві, котрий прислав нам сю гарну незабудку, ми печатаємо її в оригіналі...» В Росії вірш побачив світ через 18 років у журналі «Литературный вестник» (1904. № 8).

Ця, свого роду детективна історія, свідчить, що Микола Некрасов особливо дорожив твором, написаним одразу після смерті Тараса Шевченка, й саме дякуючи йому, поезія була відтворена через більш як півтора десятиліття.

Радянський некрасознавець Владислав Євгеньєв-Максимов, аналізуючи вірш «На смерть Шевченка», ще на початку 1950-х років висноував: «З тугою і гнівом говорячи про смерть Шевченка, який помер за кілька днів перед опублікуванням маніфесту, поет і цю тугу і цей гнів ніби поширює на кріпосне право. Адже воно, саме воно, відіграло таку трагічну роль в житті Шевченка... Вірш "На смерть Шевченка" – один із найрізкіших за своїм громадянським змістом віршів Некрасова». Тобто, дослідник, який ще вимушений був густо цитувати Сталіна, не проминув знакового некрасівського вірша. Зате в уже згаданій найвідомішій у сучасній Росії книзі про Некрасова геніальний український поет навіть не згадується. Ой, вибачте! Раз усе-таки згадується у... контексті смерті Миколи Добролюбова в листопаді 1861 року: «Потеря Добролюбова была для Некрасова сильным ударом и вызвала второе за год (первое было написано на смерть Тараса Григорьевича Шевченко) некрологическое стихотворение...».

Тож у які часи російські некрасознавці насправді відчували себе вільніше й, головне, достойніше у ставленні до Тараса Шевченка? Втім, од оцінок українського Кобзаря в куці не сховаєшся...

Микола Некрасов взяв участь у похороні Шевченка, про що 2 березня повідомила газета «Северная пчела», зокрема, співчутливо й уважно слухав виступ Пантелеймона Куліша на панахиді в академічній церкві 28 лютого. Про це сам Куліш і написав 19 березня Марії Гоголь: «Тут стояли вороги мої Панаєв і Некрасов, але й ті дуже хвалили мою промову спільним нашим знайомим». Якщо вже зачепив цю тему, нагадаю, як їдко згадав Пантелеймон Олександрович про Некрасова у поемі «Куліш у пеклі», де йдеться про те, що дикі уми плетуть

Хвалу Некрасову-поету,
Що річку каламутну Лету

В пустині життяній знайшов
І через неї, повен слави,
До кривомовної орави
Душею мертвою прийшов.

Утім, в поемі «Куліш у пеклі», написаній у 1890-х роках, Пантелеймон Олександрович образливо писав і про Тараса Григоровича, а тоді, 28 лютого 1861 року, над прахом Шевченка, він співав осанну та ще й поклявся:

«Нема з нас ні одного, достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася... Будь, Тарасе, певен, що ми твій заповіт соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам, проломив єси. Коли ж у нас не стане снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, святую правду глаголити, то лучче ми мовчатимемо...»

Як відомо, цієї присяги Куліш не додержав, і ще Михайло Чалий заявив: «Не по-лицарськи, земляче, поступлено!...» Втім, Некрасов про це не знав і, на відміну від Куліша, він назавжди зберіг шанобливе ставлення до Шевченка.

У спогадах російського письменника Сергія Терпигорова читаємо: «Коли похорон закінчився й усі посунули з кладовища, біля самого входу за огорожею стояло кілька карет. Побачивши когось у натовпі, візник однієї з карет під'їхав до вихідної брами: в неї сіли, я побачив, Панаєв і Некрасов, зовсім білі від снігу, що вкрив їхні шуби і шапки». Яскрава подробиця...

Тарас Шевченко і феномен Миколи Некрасова

Чотирнадцятого квітня 1861 року Некрасов разом з Миколою Костомаровим взяв участь у вечорі, присвяченому пам'яті Тараса Шевченка, у Петербурзькому університеті. А через 10 років, на початку 1871-го, Микола Олексійович виступив експертом (разом із Миколою Костомаровим і Олександром Піпіним) у справі про нібито контрафактне видання Дмитром Кожанчиковим «Кобзаря» 1867 року (суд відхилив претензії видавця Івана Лисенкова). Отже, Некрасов уже визнавався прекрасним знавцем творчості Шевченка, що він і показав переконливо на суді. Не торкаючись юридичного боку справи, відзначу, що в своєму виступі Микола Олексійович дав історично високу оцінку творчості геніального

українського Кобзаря: «Шевченко був поетом глибоко й винятково національним... завданням його поезії було зображення народного життя рідної йому України...».

Експерт наголосив, що в цьому розумінні всі поезії Шевченка споріднені, пояснюючи та доповнюючи одна одну, й зупинився окремо на вірші «Думи мої, думи мої...», який відкривав видання «Кобзаря» (1840 і 1867 років):

«Думи (про батьківщину) томлять автора, він не міг ні приспати їх, ні виплакати, він їх любить, пестить і виливає на папір у надії, що знайдеться ще хоча б одне серце, яке заплаче над ними так, як плакав поет. У цій радісній надії поет, залишаючись сам гинути на чужині, посилає свої думи на Україну, де вони знайдуть правду, знайдуть вірне серце та, можливо, наживуть і славу їх авторові. Такий зміст цього вірша, який є, очевидно, свого роду вступом до всієї діяльності поета, і містить у собі вказівку на те, як сам автор дивився на свої твори і для чого писав їх...».

Якщо врахувати, що виступ Некрасова на суді був оформлений у формі протоколу, то це ще й увиразнює його важливе значення.

Не можу обійти зважені й мудрі розмисли Федора Достоєвського про підсумки життя Миколи Некрасова, записані в щоденнику за 1877-й, тобто, в рік смерті поета:

«Некрасов є російський історичний тип, один із великих прикладів того, до яких суперечностей і до яких роздвоєнь, в області моральній і в області переконань, може доходити російська людина в наш печальний, перехідний час. Але ця людина залишилася в нашому серці. Пориви любові цього поета так часто були щирими, чистими й простосердечними! Стремління ж його до народу таке високе, що ставить його, як поета, на вище місце. Щодо людини, до громадянина, то знову-таки любов'ю до народу і стражданням за ним він оправдав себе сам і багато спокутував, якщо і справді було, що спокутувати...»

Виходячи з цього, Достоєвський запитував і відповідав:

«І які ж ми судді його після того? Якщо і судді, то не обвинувачі».

Здається, краще не скажеш... Однак все це жодним чином не впливає на сталість твердження Тараса Шевченка, як його власного переконання – безсумнівного й важливого, – що нуртувало в душі. Шевченко не намагався спеціально зробити свою точку зору гласною, наступальною, конфліктною, хоча й не приховував у по-

бутових розмовах, яких і відомо лише дві – з Сераковським та Чалим. Але запис у Щоденнику, який є вербальним зображенням кардіограми Шевченкового серця, увічнив особисту, незалежну позицію Кобзаря. Він очевидячки виявив об'єктивну складову феномену Некрасова задовго до того, як навколо нього схрестилися полемічні заяви видатних російських письменників і поетів. А в щоденниковій нотатці, як у бурштиновій смолі, назавжди збережено Шевченкове світоглядне розуміння справжніх джерел поетичного творення...

Очевидно, що нових документів по темі, яку розглянули, вже не буде. Але й відмовитися від осмислення Шевченкової оцінки творчості Некрасова – це значить порвати хай одну, але дорогоцінну ниточку духовного зв'язку з ним... Необхідно глибше занурюватися в існуючі шевченкознавчі наративи й шляхом логічних припущень збагачувати розкриття й пояснення незбагненого, найтаємничішого Шевченкового запису в Щоденнику. Це сторлицею повернеться в наш науковий і духовний потенціал...

Розділ IV

РЕЦЕНЗІЇ

Ткаченко Василь Миколайович

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
академік АПН України

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: ВИТТЯ СОВИ

(роздуми над книгою Володимира Мельниченка

«Подобиці Шевченкового життя:

370 історичних мініатюр, есеїв і начерків». К., 2021. – 560 с.)

*«... свою свідомість і своє серце Шевченко гоїв іншим –
«ядом» правди і соціального гніву, виттям сови –
національною самокритикою»*

Юрій Барабаш

*«Ой, не пугай, пугаченьку, в зеленому байраченьку!
Як же мені не пугати – стали байрак вирубати?
Ніде ж мені гнізда звити, ще й діточок наплодити».*

Українська народна пісня

Як визначити велич генія? На думку Льва Толстого, визнання величі людини має свій морально-етичний вимір: «Для нас, з даною нам Христом мірою хорошого і дурного, немає невимірного. І немає величі там, де немає простоти, добра і правди». Цю істину, наголошує Толстой, геть не сприймає психологія лакузи: «Для лакея не може бути великої людини, тому що у лакея своє розуміння величі». І ось це атрофоване розуміння величі, яке позбавлене мірила християнської етики, «є лише визнанням своєї нікчемності та незмірної малості» [3].

Переконуєшся в мудрості цих міркувань, блукаючи мережею інтернет. Чого там лише не надигаєш про великих людей з точки зору психології лакея, що ніяк не може подолати комплекс «своїї

нікчемності й незмірної малості!»! Не обминула лиха година й образ Тараса Шевченка – то він «вурдалак», а то «ловелас» чи «випивака». Попри своє лакейське блюзнірство, таке літературне «вариво» все ж таки знаходить подекуди споживачів, заскорузлих у своїй нікчемності.

І це явище в людському житті теж не нове. Ще Еклезіаст відстоював положення, що «нема чоловікові кращого, як ділами своїми радіти, бо це доля його». Однак, на біду, завжди навколо трударя знайдуться озлоблені невдахи: «І я бачив ввесь труд та ввесь успіх учинку викликає заздрість одного до одного, – і все це марнота та ловлення вітру» (Екл. 3:22; Екл. 4:4). А при тім злість та заздрість мов іржа викликає корозію людської душі.

Подобиці – не дрібниці

Тож яким аршином слід міряти Тараса Шевченка? Наука ставить до нас свої вимоги. Універсальним свідченням пошани і громадського визнання є кількість монументів. На 2021 рік, за даними Міністерства закордонних справ, Тарас Шевченко став світовим рекордсменом за кількістю встановлених пам'ятників видатним особистостям. Всього у світі монументів Шевченку нараховується понад 1100: із них 99 введено у 44 країнах світу, а ще 1068 – на території України [13].

Тим часом, на думку Д. І. Менделєєва: «Наука починається там, де починають вимірювати». Задля визначення масштабу впливу видатних людей на сучасне життя нині вдаються до пошукової системи Google, де є індекс частоти покликів на ті чи інші прізвища (маємо зважати на ступінь завантаженості сервера на даний момент, проте метод видається цікавим). Приклад у посиланні на Google подає нам видатний британський історик Ерік Дж. Хобсбаум, професор Лондонського університету, член Королівської академії наук, автор понад півтора десятка фоліантів, на яких виросло не одне покоління істориків [16].

Спробуємо вдатися до цього методу й ми – визначимо частоту покликів на слова «Тарас Шевченко». Результат в системі Google станом на 6 лютого 2022 року (коли готувався цей матеріал) говорить сам за себе – 6.860.000 покликів. Для порівняння візьмемо імена інших видатних постатей з історії України: «Михайло Грушевський» – 551.000; Володимир Винниченко – 242.000; Симон

Петлюра – 228.000; Степан Бандера – 456.000; Володимир Щербицький – 15.400. Використання цього показника засвідчує, що вплив життя й творчих здобутків Великого Кобзаря на громадську думку велетенський – непорівняний з іншими.

А втім, батькові Тараса Шевченка – кріпаку Григорію Івановичу – і без математичних показників вистачило звичайного житейського глузду, щоб уздріти у своєму синові непересічну особистість. Помираючи, він наказав родичам: «Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба: він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо; для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе». Як у воду дивися мудрий селянин[11]!

Закономірно, що в час національних випробувань громадський резонанс навколо постаті Тараса Шевченка наростає. І тут нам у пригоді стає когорта шевченкознавців. Вагоме місце серед них посідає доктор історичних наук, академік НАПН України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, Заслужений діяч науки і техніки України – Мельниченко Володимир Юхимович. Не беруся оцінювати здобутки й заслуги шевченкознавства в цілому. Я не літератор і не літературний критик – моя дослідницька стежка пролягає через історіософію й політологію. І саме з цієї позиції хотів би сказати своє слово пересічного українського громадянина й історика за фахом. Йдеться, власне, не про оцінки, а про думки та рефлексії, викликані в процесі читання книги.

Насамперед вражає обсяг зібраного та опрацьованого матеріалу – 50 облікових аркушів, справжня тобі енциклопедія. Другу особливість книги можна охарактеризувати уже зазначеним вище критерієм Льва Толстого: «немає величі там, де немає простоти, добра і правди». Сама назва книги Володимира Мельниченка «Подробиці Шевченкового життя: 370 історичних мініатюр, есеїв і начерків» налаштовує потенційного читача саме на таку щирю й довірливу розмову. І то, властиво, не про життя і побут минувшини. Бо, за великим рахунком, йдеться про нас сьогоднішніх – про наше ставлення до «сучасного минулого» і «сучасного майбутнього».

Література такого стибу – це «наш спільний біль» (Іван Дзюба). Животворящий і конструктивний, але біль, який лікується хіба що засобами «правди і соціального гніву, виттям сови – національною самокритикою» (Юрій Барабаш).

Але, найперше, про точку відліку у нашому ставленні до Шевченкового повсякдення. Почуття власної гідності – це власне те, що визначає оптику широкої панорами поетового життя. Так, Володимир Мельниченко наводить цікаву подробицю зустрічі молодого Шевченка із самим наслідником трону Олександром II. Зустріч відбулася через два дні після того, як В. А. Жуковський у майстерні К.П. Брюллова вручив Шевченкові відпускну, що звільняла його від кріпацтва. Разом із своїм другом А. М. Мокрицьким Тарас Шевченко працювали у майстерні Карла Брюллова, коли надійшла звістка, що майстерню відвідає наслідник трону – подивитися на роботи «Великого Карла».

Сам великий князь, здобувши освіту під наглядом В. А. Жуковського, невігласом у сфері живопису звісно не був. Він поставився до робіт живописця схвально. Однак мова не про нього: «Інша річ, як особливо гідно молоді художники поводитися: не метушилися, не кликали на допомогу К. П. Брюллова, котрий швидше за все, не захотів зустрітися з наслідником, не стелилися перед ним... І двадцятирічний учорашній кріпак у присутності майбутнього царя не збентежився, не розгубився, не знітився, а повівся з абсолютно природним достоїнством українця, котрий уже виношував у собі доленосні поетичні рядки... А великий князь Олександр Миколайович і гадки не мав, що перед ним стоїть істинний Рятівник України...». [7 : С. 522-533].

Ось із цього штадтпункту й перейдемо до аналізу справ повсякденних. Складається враження, що мабуть у всій шевченкознавчій літературі не залишилося жодного фрагменту життя і побуту Кобзаря, який би не був описаний і прокоментований Володимиром Мельниченко. Дати вичерпну оцінку цього безцінного скарбу свідчень про особистість поета немає ніякої змоги – тут слід просто читати й перечитувати, осягати й усвідомлювати: і про гастрономічні уподобання поета, і про ставлення до спиртних напоїв, і до добору та носіння одягу. І все це можна трактувати як індивідуальні уподобання людини, якби мова не йшла про апостола національної ідентичності українства.

Багато в чому (однак не у всьому!) уподобання Шевченка можна, або й слід трактувати як один із проявів його етнічного ества. Щоб не заморочувати читача термінологічними викладками із сфери науки етнології, вдамся лише до двох базових понять. Пер-

ше: етнічний архетип є тим колективним підсвідомим, що впливає із безпосередньої належності людини до свого етносу, його мови та мелодики пісенності, до смаків етнічної кухні й усталеності традиційного вбрання тощо. Друге поняття: етнофор – це властиво людина у своїй етнічній іпостасі. Кожен етнофор несе в душі етнічні архетипи як підсвідоме відчуття належності до свого етнічного цілого, коли людина ідентифікує себе із тими цінностями, що породжують почуття «Ми», дають їй силу й насагу нести на своїх плечах тягар незгод соціального буття.

Дотримання етнічної норми з боку особистості та специфічних малих груп (сім'я, родина, громада) без будь-якого внутрішнього опору є свідченням їхньої етнічної конформності. Тобто, етнічні архетипи, існуючі як колективне підсвідоме, створюють підґрунтя душевної рівноваги, а відтак і соціальної усталеності, психологічної захищеності. А саме цього потребувала душа Шевченка на Московщині, а надто у засланні.

Годі й дивуватися, коли з нагоди отримання з України гостинця салом чи ковбасами, у Шевченка збиралися приятелі на дружню вечірку. Чи не переважну частину із них зазвичай складали земляки. До того ж Тарас Григорович міг сам власноруч приготувати шинку. Що вже говорити про поцінування вареників: «До вареників не байдужими були й інші великі українці, яких високо ставив Шевченко, наприклад М. В. Гоголь, М. С. Щепкін. Якось приїхавши в Спасько-Лутовинове до І. С. Тургенєва, Михайло Семенович найперше запитав: «“Що, вареники будуть?” – “Будуть”. – “Щоб 130 штук було, менше я не їм”» [7 : С. 24].

Улюбленою стравою Шевченка був борщ, затовчений салом і заправлений пшоном. А ще по-чумацькому та по-бурлацькому зварений борщ із сушеними карасями. Загальний висновок Володимира Мельниченка з приводу гастрономії такий: «Прийнято вважати, що Шевченко не був гурманом, але не був він і всеїдним або байдужим, абсолютно невибагливим, а віддаючи перевагу національній, народній кухні, умів смакувати й інші делікатесні страви, за можливості розширювати харчовий раціон» [7 : С. 27].

Низку Шевченкових гастрономічних уподобань можна було продовжувати. Та пора перейти до напоїв, а це та тема, на якій особливо спекулюють недоброзичливці поета. Слід віддати належне Мельниченку – він не уникає цієї делікатної ділянки, доте-

менно її викладає і робить обґрунтовані висновки без жодних «підморгувань» чи загравання із публікою. Його позиція сформульована з перших же рядків: «Вихилити чарку наодинці чи з приятелем – цей безневинний національний звичай Шевченко шанував. Тут не йдеться жодним чином про пияцтво, про *«всепожираючу чарочку»*, з котрою, на думку Шевченка, життя стане пропащим» [7 : С.28].

Гнітючим ставало життя в засланні – і хто може бути суддею людини, яка з горя і туги потягнеться іноді «убити з горя муху»? Могли бути й такі окремі випадки. Так, дружина коменданта Новопетровського укріплення А. О. Ускова, яка щоденно спілкувалася із Шевченком, засвідчувала, що він у них «щодня обідав і пив увечері чай, ніколи, oprіч одного разу, не приходив п'яний». А сталося це тоді, коли Шевченка образив лакей, що лаштував стіл до обіду, гукнувши на поета «геть звідсіль». І він пішов та й випив, щоб «загасити образу» [7 : С. 32]. Воістину – для лакея немає великих людей, у нього своє розуміння величі.

Психологію лакея поділяли й деякі інші «слуги государеві». Якось Шевченко зафіксував зневажливо ментальну рису росіян і солдатів-офіцерів, які залежали від *«всепокоряючої владичиці горілочки»*. [7 : С. 29]. Інколи йому не вдавалося ухилитися від застілля із цими *«напівлюдьми»* і *«щоб уникнути гауптвахти з блохами і блощицями, знайомитися з новоприбулими офіцерами та в очікуванні майбутніх благ пиячити з ними»* [7 : С. 32].

Годі було б сподіватися, що повернення Шевченка із заслання в Петербург не стане поштовхом до зустрічі з друзями при чарці-другій. Адже відчуття свободи після десятирічного заслання – воно п'янить. Як не погодитись із словами Володимира Мельниченка: «Хто кине камінь в українського Поета, який після десяти років каторжного заслання і жорстоких обмежень і принижень, вирвавшись на волю, намагався нею надихатися, навіть замислив проєкт *“напитися п'яним”* в оточенні друзів і доброзичливців?» [7 : С. 33].

Дорога із заслання до Петербургу виявилася тривалою – вісім місяців. Штучні затримки гнітили, тож не обходилося і без чарки. Але чи це визначало, наприклад, суть його вимушеного перебування у Нижньому Новгороді? Саме тут він створив поеми «Неофіти», «Юродивий», триптих «Доля», «Муза», «Слава», закінчив повість «Прогулка с удовольствием и не без морали», почав

ґрунтовну редакційно-творчу роботу над написаними у засланні віршами. Він намалював «Благовіщенський собор у Нижньому Новгороді», виконав більш як 20 портретів, три автопортрети, низку пейзажів з історичними пам'ятками міста. Іншій людині, хай би вона бозна-як пильнувала себе «в тверезості», навряд чи вдалося б виконати таку роботу й впродовж довгих років. Як влучно висловився Володимир Мельниченко, «У цій дивовижній подробиці міститься уся мораль нашої розповіді: після наклепників і партачів – колишніх і новітніх – залишаються доноси та плітки, а після генія – неперевершені художні твори» [7 : С. 37].

Суголосним є висновок нашого сучасника І. М. Дзюби про те, що Шевченко не був принциповим ворогом чарки, та він не був її бранцем, як це пробували й пробують подати пасквілянти [7 : С. 35]. Та й сам Шевченко прохав свого друга М. С. Щепкіна: *«Плюнь, мій голубе сизий, на цю паскудну брехню і знай, коли мене неволя і горе не побороло, то сам я не звалюся... Люби мене, оклеветаного твого щирого друга Т. Шевченка»* [7 : С. 36].

Критичний погляд Шевченка на оточуючу імперську дійсність перегукувався з його захопленням «Губернськими очерками» російського літератора М. Є. Салтикова-Щедріна: «...Я благоговію перед Салтиковим». До себе ж поет ставився самокритично і відверто нотував про це у своєму Щоденнику. На цій особливості наголошував академік С. О. Єфремов: «Це справжній, не надуманий і навмисне не вигаданий, не підкрашений і не підроблений великої душі документ, одверта сповідь людини, що ні з чим не криється, нічого не таїть про себе й ні з чим не ховається – навіть з власними своїми вадами та негарними вчинками, аж до «глумления пьянственного», або навіть з мало принадними походеньками в «очаровательном семействе» якої-небудь m-me Гильде... Видко, що людина нітрохи не позувала, не рисувалася, не спиналася на котурни, не драпувалася в якусь пишну тогу, не кокетувала й перед собою...». [7 : С. 44].

Меншу вагу недругів привертає до себе пристрась Шевченка до пиття чаю – адже це не той сюжет, який дозволить роздмухати хайп у соцмережах? Тим часом якщо у XVII столітті чай у Москві вживали винятково як ліки, то з часом він уже став національним напоєм. Можна навіть говорити про культ чаювання. Так, вдома у М.С. Щепкіна дорогого гостя завжди частували чаєм. І Шевченко віддавав належне цьому цілющому напою: «Ледве встигну налити

в стакан чаю, як перо само проситься у руки». За питтям чаю велися творчі розмови з приятелями, запрошення до чаю було в ті часи достойним приводом привернути увагу незнайомки й познайомитись із нею. Беруть за душу й такі слова Володимира Мельниченка: «Двадцять шостого лютого 1851 року о п'ятій годині ранку Шевченко попросив чаю і випив стакан із вершками. Він і не думав, що жити йому залишилось пів години...». [7 : С.51, 55].

Зустрічають по одягу

Одним із важливих елементів українського етнофора був солом'яний бриль – типовий головний убір простолюдина. Цей елемент зустрічаємо і на картині Шевченка «Катерина» (1842), і на малюнку «Бандурист» 1843). За свідченнями сучасника, поет і сам з'явився перед ним у «капелюсі, плетеному із житньої соломи», «підійшов до мене і зняв капелюха, дивлячись на мене з добрим усміхом...». Здавалося б – дрібні подробиці, але вони передають гідність у ставленні до незнайомої людини та наявність шляхетних навичок обходження із капелюхом. На це Володимир Мельниченко звертає особливу увагу: «Взагалі виявляється, що Тарас Шевченко зі смаком розбирався в головних уборах і любив їх. Скажімо, 1 лютого 1847 року писав у Київ М. І. Костомарову, щоб той послав до його товариша, художника М. А. Сажина забрати в нього Шевченків портфель, скриньку з фарбами, книгу В. Шекспіра *“та ще й брилі, і все сіє сохрानите у себе, бо товариш мій хоче їхати з Києва”*». [7 : С. 58].

Траплялися випадки, коли образ Шевченка не надто відповідав образу українського етнофора. Так, коли у 1846 році після висипного тифу поетові довелося поголити голову, він став носити оксамитову шапочку, що ніяк не в'язалося з уявленням про українця. А це призводило до пікантних ситуацій. Наприклад, приїхавши 20 лютого в Ніжинське дворянське зібрання, Шевченко зіткнувся з пригодою – хтось із начальників не хотів пропускати поета саме тому, що він був у оксамитовій шапочці. У відповідь Шевченко вибухнув сардонічним сміхом. Довелося педантичному розпорядникові пояснити, що Шевченко, хоч би в якому був убранні й головному уборі, робить честь ніжинцям самою своєю присутністю.[7 : С. 59].

Головний убір – це часто-густо справжній індикатор національної належності, а то й статусу чоловіка. І не завжди на цей момент звертають увагу. Володимир Мельниченко відзначає багато в чому надума-

ні сперечання навколо козацької шапки та кожуха, що стали типовими для фотопортретів поета після повернення до Петербургу. Зроблені у 1858-1859 роках, ці фотопортрети «посприяли свого часу спрощенню та навіть примітивізації Шевченкового феномену під пером партійних ідеологів і деяких шевченкознавців». Більше того: «синдром «шапки та кожуха» вкоренився надовго». І то стосується не лише радянського періоду, але й «тих державних очільників і ідеологів уже незалежної України, які так і не спромоглися в новітні часи побачити під нею [шапкою] незмінного духовного консолідатора українства та будівничого держави, автора поезій, що стали невід'ємним еством духовності українського народу» [7 : С. 63].

На превеликий жаль, ще й донині раз-по-раз спалахують теревені навколо нагальної необхідності замінити образ Шевченка як нібито «гаранта українського провінційного консерватизму» з тим, щоб надати йому привабливості брендом «предтечі української модерності». Як їм пояснити, що великий Кобзар не потребує їхнього втручання: адже «між «ошапованим» радянським і «модерністським» сучасним образом Шевченка у трактуванні невмирущих і всюдисущих «шевченкоїдів» (блискуча дефініція С. А. Гальченка) багато спільного. Найголовніше – це насильне виривання його з царини наукового шевченкознавства і безцеремонне переміщення у сферу сповідуваної ними ідеології чи певного віровчення» [7 : С. 64].

Давайте виходити з того, що Тарас Шевченко жив і творив у середовищі середини ХІХ століття – з його ментальністю, звичаями та уявленнями про ідентичність особи і народу. Його послідовне бажання залишити по собі візуальний образ (у фотографії чи портреті) достоту «в кожусі та шапці», мабуть було чимось особистісно умотивованим. Досить порівняти з ним інших персоналій на фотографії: усі вони у модних міських сюртуках і краватках-метеликах. Тобто, так би мовити «дрес код» друзів Шевченка і його самого різуче контрастує – і то демонстративно навмисне (аж до того, щоб на ногах поета було видно чоботи на високих підборах).

Тож, судячи з усього, слід не «виломлювати» поета із історичних рамок його буття, а виходити із конкретики того часу, коли етнічний фактор був викликом імперській Росії, а індивідуальність людини в його етнічному втіленні відіграла щонайважливішу

роль, навіть демонстративного виклику. Досить звернутися до уявлень, сформованих ще за козацької доби, які стали домінуючими в усній народній творчості, обрядах, піснях та й у повсякденному побуті загалом і після ліквідації Гетьманщини.

Козацька шапка на той час – це не просто головний убір, а невідмінний атрибут етнофора. Залежно від форми шапки, її крою та використаного при пошитті матеріалу та його забарвлення можна було здалеку визначити етнічну належність і соціальний статус людини. Ця традиція характерна для великого ареалу українського порубіжжя завдяки основному соціальному актору цих країв – козаків та народів Середньої Азії й Кавказу. Так, слово папаха має тюркську етимологію (від тюрк. Папах). У кавказьких народів цей убір здавна символізував гордість і був символом честі, гідності й нескореності, оскільки її неможливо носити з опущеною головою. Серйозною образою вважалось збити папаху з голови. Чорноморські козаки на Кубані перейняли в народів Кавказу не лише черкески, але й крій шапок: розширені доверху «кабардинки» й низькі «кубанки» з плоским верхом.

На портреті, що зберігається у Київському історичному музеї, військовий суддя А. А. Головатий тримає в руках чорну козацьку пірамідальну шапку, обшиту понизу срібним галуном. У народних думках та піснях конусоподібна шапка побутовала як шапка-бирка, що виготовлялася із дорогого смушку або ж дешевшої овечої шкіри: «А ще на козаку, бідному летязі, шапка-бирка, Зверху дірка». Більш кудлатий варіант конусоподібної шапки – кучма, що була різновидом східноєвропейського сільського головного убору волохів, українців і мадяр. На поліссі та Підляшші реєстрові козаки носили магерки – повстяні або суконні з хутряними околицями. Козацькі шапки мали урізаний верх з пришитим шликом, який звисав із лівого боку, де він прикріплювався до наголовника гапликом. У трикутну порожнину шлика можна було вкласти сталевий каркас чи який інший твердий предмет для захисту голови від ударів шаблі. Шлик був такого ж кольору як жупан, найчастіше червоного або синього кольору.

Козача шапка була не лише окрасою, але втіленням честі мужчини, його соціального статусу і юридичного повноправ'я: «Як вдягнув шапку, то вже й козак», – писав Дмитро Яворницький. Козак міг пропити, програти чи продати усе із свого гардеробу, за виклю-

ченням натільного хреста, шапки й шаблі. Втрата шапки чи шаблі в бою вважалось щонайтяжчою провиною – як втрату козачої честі й гідності. Спокутувати вину можна було лише повернувшись із бою у шапці свого ворога. Шапка, збита з голови, так само як і зірвана із голови жінки хустка, вважалися смертельною образою, за яку розплатою був виклик на поєдинок. І навпаки – якщо парубок хотів освідчитися в коханні до дівчини, він закидав шапку в її вікно: якщо убір залишався в дівчини, значить вона давала згоду.

Шапку козаки носили не лише взимку, але й влітку. І бідні, і багаті. За підкладку убору ховали особливо цінні папери – втратити шапку козак міг лише з головою. Шапку вбитого в поході козака везли в домівку покійника, де клали її на покуті під божницею. Це означало, що захист вдови та її сім'ї доручається Богу й громаді. В такий дім ніхто не міг увійти самовільно без запрошення вдови.

Знаючи усі ці народні вірування й застереження, чи можемо ми сумніватися в тому, що образ Шевченка в кожусі та шапці був своєрідним викликом імперській Росії, де служивий люд був «застебнутий на усі гудзики», відповідно до артикулу. Міг у таке міське вбрання одягнутися й поет, але, судячи з усього, хотів насамперед запам'ятатися друзям і нащадкам саме в образі українського етнофора. Це була його місія, і цьому не було іншої ради.

А гардероб у нього був хоча й скромним, зате цілком пристойним. В описі майна поета й академіка після його смерті було зазначено: три суконних чоловічих пальта; один суконний сурдут; два суконних жилети; суконний фрак; чотири парусинових пальта і стільки ж таких самих панталонів; парусинова жилетка. І, разом з тим, чоловічний малоросійський одяг – кобеняк суконний; свитка верблюжого сукна; бараняча шапка; два кожухи овечі, покриті сукном; два капелюхи пухові сірі; капелюх солом'яний. Як зазначає Володимир Мельниченко, «особливо мене вражає кількість полотняних чоловічих сорочок – 27 і носових хусточок – 15, на мій погляд, це символи гардеробу людини чепурної, схильної до чистоти й дбайливості в одязі» { 7 : С. 72}.

Злоба дня

Як зазначав мудрий Еклезіаст, «Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом: час родитись і час померати... час війні і час миру» (Екл. 3: 1, 2, 8). Аналіз окремих сюжетів монументу

тальної книги Володимира Мельниченка можна було б продовжувати до безкінечності. Особистість Шевченка у ній описується в найрізноманітніших іпостасях. Однак злоба дня нинішнього полягає в тому, що ось уже 8 років триває агресія Росії проти України, а кінця-краю їй все ще не видно. Тож маємо мобілізувати усі свої матеріальні й духовні сили, щоб вистояти й утвердити незалежність України. Мова не йде про мілітаризацію постаті Шевченка, хоча в скрутну хвилину й без цього не обійтися. Поки що йдеться про утвердження українців у власній вірі і правді, про роль Шевченка у народній дипломатії, у порозумінні між українцями й росіянами.

Розпочнемо з деякої передісторії. Мова йде про осінь-зиму 2013-2014 року, про палаючий Майдан і Революцію гідності. Тоді багатьом із нас хотілося докласти свого посильного внеску у цей могутній розмах народного гніву й конструктивного самоствердження України на шляху розриву з імперським минулим у складі Росії та долучення до Європейського Союзу. На цій стежі бажано було б знайти однодумців у самій Росії, зокрема в науково-освітньому полі.

Відтак відбувся контакт із головним редактором журналу «Политическая концептология» (Южный Федеральний Университет, Ростов-на-Дону) Віктором Макаренком. На виклик часу було вирішено підготувати спеціальний ювілейний номер до 200-ліття з дня народження Тараса Шевченка. У процесі підготовки матеріалів до журналу намітились три опорні точки. По-перше, сам Віктор Макаренко – двічі доктор політичних і філософських наук у Ростові-на-Дону, по-друге – Володимир Мельниченко в ролі генерального директора Національного культурного центру України в Москві, а по-третє, ваш покірний слуга Василь Ткаченко – член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (Київ). Ось цей тріумвірат у географічних рамках (Ростов-на-Дону – Москва – Київ) й поклав собі на думку, що постать Тараса Шевченка має внести порозуміння у відносини між Україною й Росією, принаймні утвердити елемент духовної гідності у подоланні назриваючої відчуженості між народами, яку уже тоді активно культивував Кремль.

Замислене вдалося здійснити. Ставлення ліберальної російської інтелігенції до київського Майдану та до кремлівської влади було сформульовано у статтях провідних російських дослідників

(передаю в написанні російською): Макаренко В. П. «Русская власть и модернизация: общие тенденции на фоне новейших исследований»; Никольский С. А. «Русские как имперский народ»; Паин Э. А. – Гудков Л. Д. «В ожидании чуда: российское общество после крымских событий». З українського боку в журналі були опубліковані такі статті: Ткаченко В. Н. «Общность исторической судьбы: испытание Майданом»; Шкляр Л. Е. «Национально-патриотические предпосылки политического мировоззрения Т. Г. Шевченко»; Прицак О. И. «Шевченко-пророк»; Дзюба И.М. «Поэт против империи»; Мельниченко В. Е. «Тарас Шевченко в Москве (март 1858 года)».

Номер журналу вийшов у березні 2014 року. У цей час відбулася насильницька анексія Криму. Російське суспільство у масі своїй підтримало акцію Кремля. Тож важко судити про громадський резонанс навколо підготовленого нами шевченківського номеру журналу. Доводиться сподіватися, що це стане предметом дослідження майбутніх науковців. Тим не менше, факт появи журналу засвідчив про наявність у російському суспільстві відповідальної громади сумлінних науковців і просто порядних людей, які уважно стежать за подіями в Україні й симпатизують деяким із них (не усім із них симпатизуємо й ми). Що б там хто не говорив, але сам факт появи такого номера журналу в Росії, коли Україна поринула в жалобу у зв'язку із розстрілами на Майдані, а відтак шевченківські урочистості були дещо притлумлені, – цей номер журналу уже самим фактом своєї появи став подією винятковою.

Слід віддати належне російському контингенту авторського колективу. На жаль, практика путінського режиму доводить (принаймні до останнього часу, коли відбувається масове закриття опозиційних ЗМІ), що писання ліберальних авторів назагал ігноруються Кремлем. Легітимізація правлячого режиму з боку населення – «Крымнаш» – додала впевненості авантюристичній політиці Путіна. У 2014 році Кремль ще міг обходитись без жорсткого ідеологічного диктату з боку правлячих верхів над російськими науковцями: «якщо в радянській моделі влада реалізовувала свої ідеологічні інтереси, цілі і амбіції тиском на професійну філософію в цілому, то нині вона віддає перевагу або ж вибірковому ангажементу із середовища професіоналів, залишаючи решту в спокої, або ж робить ставку на своїх власних «філософів», необов'язково професійних, але таких, що поступово інфільтру-

ються також в професіональне – дослідницьке і викладацьке – середовище. Ті ж зміни в підході спостерігаються, зокрема, у ставленні влади до досліджень в історії (свої «історики»), а можливо, і до науки в цілому. Не виключено, що це взагалі одна схема, в котрій, наприклад, масові репресії замінюються репресіями вибірковими й точковими, але показовими» [14].

Назагал ситуація в Росії виявилась досить підступною. З одного боку, показна «м'якість» з боку ідеології на наукову сферу створювала ілюзію відсутності ідеологічного тиску в гуманітарній сфері взагалі. З другого – частина науковців стала досить помітно втягуватися в процес так званого «ідеологічного забезпечення» владних структур, якщо не справжньої «ідеологічної боротьби» в гуманітарній сфері.

Чи достатніми виявилися сили України у протистоянні ідеологічним диверсіям з боку Росії? Я б не став відповідати на це питання однозначно позитивно. Принаймні централізованої системи політичної освіти, як це було здійснено у Німеччині після розгрому фашистського режиму, в Україні не було створено – політичну освіту було віддано на відкуп телевізійним каналам, котрі є власністю провідних олігархів. Держава тут «умила руки», що дається взнаки в час нинішньої російської агресії проти України.

Про результати цього стану справ нам підказують колеги із Сполучених Штатів Америки: «Оскільки в українського народу немає жодних шансів на успіх у військовому зіткненні з Росією – чи то на суші, чи на морі – найбільші шанси на прорив у цьому гібридному конфлікті полягають у зміцненні почуття національної ідентичності, яке допоможе країні дистанціюватися від її історичних зв'язків з Росією. Це і є головним фронтом у тій конфронтації, яка обумовлена історією цих двох країн». У цій непростій ситуації «слід повернути національний наратив України в центр міжнародних дебатів й нагадати західним лідерам про необхідність захищати ті цінності, котрі лежать в основі їхніх суспільств» [16].

Зазначені вище слова прозвучали ще у грудні 2018 року. З того часу присутність російської армії на кордонах України лише посилювалась. У відповідь американці потужно насичують українську армію летальною зброєю, посилюють її оборонний потенціал. Однак ніхто за нас не відстоюватиме нашу незалежність, покладаючись лише на зброю в руках. Маємо посилити роль і значення інте-

лектуального спротиву зовнішній агресії. Тим більше, коли Захід об'єктивно неспроможний забезпечити нас морально-ідеологічними підставами української національної ідентичності. А проблема ця актуальна як ніколи: державний секретар США Ентоні Блінкен наголосив у січні 2022 року: «Росія висуває “брехливі наративи” стосовно України напередодні переговорів Росії і США» [2].

Тож з яким духовним багажем виступимо ми нині проти агресора?

Уроки історії

Розглядувана книга Володимира Мельниченка звертає нашу увагу на низку болючих питань, поставлених викликом часу. Як засвідчує досвід минулого, в Україні хронічно бракує видатних державних діячів – постатей, які за своїми духовними цінностями й цілеспрямованістю були б рівні Тарасу Шевченку. Тому ятратя душу наведені в книзі слова Михайла Грушевського про наших державців: «Се правда, вони не шевченки».

Можна ще з розумінням поставитись до наших скороспілих політиків часів Української революції 1917-1921 років. Їм було важко що-небудь вдіяти, коли лютнева революція 1917 року застала Україну як націю з усіма типовими ознаками «малого народу» – без виробленої соціально-економічної структури, без політичної тканини, без війська й чіткого розуміння своїх завдань і можливостей. У свій час міністр УНР від есерів Микита Шаповал бідкався: «Революція до нас прийшла з Петрограду і владу передала тим, хто жив у містах і хто був організований. У містах була чужа організована більшість, ціла ж Україна – селянська і робітнича – лежала облогодом, несвідома, не знаючи навіть свого імені. Ще за царського режиму російські чорносотенці рахували «свідомих українців» на 25-30 тисяч осіб, перебільшуючи сили українського руху» [15].

Назагал у той час етнічні українці були переважно селянами – 90% із них займалися хліборобством або ж добуванням сировини. Бракувало освічених людей. Згідно перепису 1897 року було зареєстровано 47 тисяч українців із середньою чи вищою освітою (включаючи священників). Це становило лише 0,3% українського населення. Серед етнічних росіян було 143 тисячі освічених осіб, або 5% російського населення України. Чи могли у такому середовищі постати вироблені українські політичні партії та досвідчені

керівники? Чи вправі ми тих, що заявили в той час про себе в політичному житті, нині засуджувати й записувати до «позитивних» або ж «негативних»? Ось тут і доводиться визнати Шевченкову правду: гоїти соціальний гнів доводиться правдою і «виттям сови – національною самокритикою».

Як показав перебіг подій 1917-1921 років, у ролі організатора української революції виступила українська інтелігенція (власне, напівінтелігенція) – від професури до сільських священників. Нездатні очолити націю соціально як клас промисловців і банкірів, вони змушені були вдаватися до кампаній культурно-освітнього характеру, зокрема за збереження української мови. Але ці кампанії не могли викликати глибокого резонансу серед селянства, яке очікувало насамперед передачі землі у їхнє користування. Коли ж листопаді 1917 року справа дійшла до проголошення незалежної України, виявився брак організаційних сил для утримання влади. Врешті-решт, не знайшлося політично вишколених провідників, здатних розв'язувати нагальні завдання.

Наприклад, Михайло Грушевський був добре знаним фахівцем у галузі історії, але до революції не керував навіть малою політичною організацією. Володимир Винниченко теж був людиною високого інтелекту, але малої організаторської практики. Симон Петлюра – журналіст і чиновник за фахом – потрапив у лідери через збіг обставин. Євген Петрушевич був єдиним політиком за фахом, але не надавався на роль харизматичного лідера. Периферія дала цілий ряд низових провідників – свого роду феноменальних людей. Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібним керівником, але людиною з низьким інтелектом. Талановитими постатями були й отаман Зелений та інші постаті, однак їхні військові здібності не компенсували відсутність суспільно-політичного світогляду. А тут ще різноманітні прояви «славної» отаманщини в Україні, розкрадання державних коштів під час формування військових загонів доводили, що українська дрібна буржуазія та інтелігенція збанкрутували як організуюча сила. Трагізм української революції полягав у її неорганізованості, незрілості.

Отже, оцим «виттям сови – національною самокритикою» повинні були б перейнятися політики нової генерації останніх тридцяти років після проголошення незалежності України у 1991 році. Однак на практиці бачимо не самокритику й не самопожертву во

ім'я процвітання народу, а невщухаючі міжпартійні чвари, що не додають авторитету Верховній Раді України.

Однак, не будемо встрявати у їхні порахунки, а звернемося до сумних підсумків нашого господарювання. Вдамося до компаративного аналізу розвитку України й В'єтнаму впродовж останніх 30 років – з 1990-го по 2020-й. За цей час внутрішній валовий продукт В'єтнаму виріс на 1.350% , в той час як той же показник в Україні становив 138%. Тобто, темпи зростання В'єтнаму у 10 разів перевищували українські [10].

І це при тому, що на час проголошення незалежності Україна успадкувала непогану як на радянські мірки індустрію та досить якісну науку і освіту. Найголовнішим багатством будь-якої держави є людина. Міжнародно визнаний індекс людського розвитку об'єднує: здоров'я і тривалість життя; знання і освіченість; рівень добробуту. У цифровому зображенні індекс є числом від 0 до 1: чим вища у рейтингу країна, тим значення її індексу ближче до одиниці. Навіть сьогодні, попри деградацію соціальної сфери, науки і освіти – згідно індексу людського розвитку Україна посідає 74 місце у світі (індекс – 0,779). Згідно того ж самого показника – індекс людського розвитку – В'єтнам посідає 117 місце у світі (індекс – 0,704) [8]].

То чим же В'єтнам перевершив нас? Проблема, судячи з усього, не зводиться до рівня людського розвитку, хоча й тут присутні свої проблеми. На час 1991 року українці перестали бути селянською нацією, переважна більшість уже мешкала в містах, хоча й не позбулися багато в чому сільської психології. Тим не менше, вони мали задовільну освіту й належну індустріальну кваліфікацію. Чого вкрай не вистачало – політично відповідальних керівників. Саме про цей гандж говорив у свій час Блаженніший Мирослав Гузар – «вони не готові на самопожертву». Чи це не та сама характеристика, що дав Грушевський сто років тому: «Се правда, вони не шевченки». Головна біда нашого часу – в політикумі все менше діячів, а дедалі більше ділків. А в результаті, як зазначав Нобелівський лауреат Джозеф Стігліц, над усім пострадянським простором (не лише Україною!) тяжіють два уроджені прокляття – несправедливо проведена приватизація й відсутність верховенства права [12].

У В'єтнамі склалося по-іншому – їхня еліта відвоювала незалежність країни кров'ю і потом. Ще у далекому 1930 році Хо Ші Міном

було створено Комуністичну партію В'єтнаму, яка розпочала боротьбу проти французького колоніалізму. Згодом у 1937 році патріотичні сили перейшли до організації оборони Індокитаю від японської агресії. У серпні-вересні 1945 року відбулося проголошення Демократичної Республіки В'єтнам. Далі відбулася нова фаза боротьби проти французького колоніалізму (1946-1954 рр.). З 1965 по 1975 рік тривала війна в'єтнамського народу проти США. Нарешті у лютому-березні 1979 року В'єтнам відбив напад китайської армії і утвердив свій суверенітет. Тобто, міжнародно-правова суб'єктність В'єтнаму стала результатом півстолітньої збройної боротьби. За цей час сформувалася національна еліта, яка своєю самовідданою боротьбою довела вірність і відданість Батьківщині. Звідси, на мою думку, й результати десятикратного зростання ВВП.

Ми ж на масовому рівні й досі долаємо психологію колгоспника – «не вкрадеш, не проживеш». Друге покоління, на превеликий жаль, ще не позбавилось уповань на доброго голову колгоспу – досить згадати суперечки героїв Корнійчука: «а наш голова – ого-го-го-го!». Європейська ж мудрість гласить: джентльменами стають лише в третьому поколінні. Тож лише з третім поколінням нам, можливо, вдасться діждатися «Вашингтона із новим праведним законом». А до того, посилаючись на мудрість Антона Чехова, доведеться витискувати з себе раба – краплю за краплею.

Філософія інтелектуального спротиву

У цей вирішальний для України час Росія розгорнула шалену антиукраїнську ідеологічну кампанію. І тут особистість Шевченка як приклад духовного спротиву відіграє першорядну роль. Брехня агресора має бути розвінчана.

Пошлюсь знову-таки на нашого російського колегу Віктора Марченка, який порушує питання, суголосні з думками Володимира Мельниченка. У першому номері журналу «Политическая концептология» за 2015 рік (час триумфу путінської пропаганди після насильницької анексії Криму й вторгнення на Донбас) цей видатний теоретик політичної філософії сформулював невідкладне завдання сумлінного дослідника: розвінчати «систему тотальної брехні, котру пропагує нинішній уряд країни у зв'язку із подіями у відносинах між Росією й іншими пострадянськими країнами, включаю-

чи Україну. Назріла потреба у надійному теоретичному засобі пізнання й систематизації брехні задля протидії їй» [5 : С.8]

В основу своєї концепції Віктор Макаренко поклав дослідження видатного політолога сучасності Ганни Арендт. За точку відліку було взято уявлення про протилежність між істиною й політикою. Більш наближено до життя це звучить так: чи є істина філософа й поета безсилою проти влади, яка брехлива за самою своєю сутністю? Чи є вірним вислів древніх: «Нехай здійсниться справедливість, а світ хоч пропадай»? Що не кажи, а заради збереження миру нам часто доводиться пожертвувати справедливістю. Однак, застерігають Макаренко і Арендт, за жодних умов неможливо жертвувати істиною і свободою слова. Виживання світу неможливе без істини, за відсутності людей, що готові відстоювати свободу слова ціною свого благополуччя, а іноді – й життя. Лише мудрець рівня національного пророка може розповісти, чим цей світ є насправді. І тим самим порушить світ неправди «виттям сови – національної самокритики!».

Тарас Шевченко в книзі Володимира Мельниченка постає перед нами в ролі мислителя, філософа, який на сторожі істини «поставив Слово». Те слово, яке царським указом було йому наказано – «заборонити писати й малювати». Як це перегукується із положенням Еммануїла Канта, котрий стверджував, що «зовнішня влада, яка позбавляє людей свободи повідомляти свої думки публічно, віднімає у них разом з тим і свободу мислити». Адже єдина гарантія адекватності нашого світосприймання полягає в тому, що ми мислимо ніби спільно з тими, з ким обмінюємось нашими думками. Людський розум, будучи схильним до помилок, може нормально працювати лише за умови його «публічного застосування». І це рівною мірою стосується як тих, хто ще не досяг повноліття і нездатний вжити свій розум без керівництва з боку наставників, так і до людини вченої, яка потребує своїх читачів для перевірки і контролю отриманих ним результатів [5 : С.14].

Відчуття болю бути непочутим громадою не оминувало й Шевченка. Досить згадати його рядки:

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,

Неначе й не було мене...
Мій боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? Для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?

Любов до України є альфою й омегою Шевченкової філософії. Її не можна звести лише до написаного поетом. Велич Шевченка в іншому й достоту неперехідному – у самому прикладі його життя. Володимир Мельниченко посилається на слова Михайла Грушевського: «життя Шевченкове – се книга науки для нас». Як це суголосно із ідеєю Фрідріха Ніцше: філософська істина без загрози її викривлення може переконувати єдиним способом – особистим прикладом! Подібну гуманістичну позицію засвідчив своїм життям і смертю Сократ: «Краще несправедливо страждати, ніж несправедливо вчиняти». Філософ відмовився від пропонуваної йому втечі і прийняв смертний вирок. Заради торжества істини він поставив на кін вартість свого життя. Цей вчинок став прикладом для інших і тим самим Сократ увійшов у історію. Відтоді впродовж тисячоліть значимість цього етичного припису на поведінку людей уже неможливо було заперечити: лише вартість людського життя є єдиним критерієм верифікації проповідованої мудрецем етики.

У свій час цю проблему гостро поставила Ліна Костенко, гірко іронізуючи над деякими офіційними радянськими «шевченкознавцями»:

Респектабельні пілігрими
в комфортабельних «Волгах»
«ходять» по шевченківських місцях.
Вербують верби у монографії.
Вивчають біо- і географію.
Полюють в полі на три тополі...
А цікаво, багато б із них потрапили
пройти шляхами його долі?

Сучасні шевченкознавці, зазначає Володимир Мельниченко, блискуче описали безкомпромісну Шевченкову позицію як при-

клад духовного спротиву. Ще в середині 1840-х років, коли більшість громадян Російської імперії не могли говорити про «Государя» без вірнопідданого «содроганія» і «благоговенія», Шевченко сказав на адресу російських царів немислимі тоді слова: «Кати! кати! людоїди». Навіть сьогодні нам важко уявити всю міру безстрашності такого вчинку – проголосити слова невмирущої правди.

Та чи багато важать сказані слова – може засумніватись скептик? Відповідь на це нам дає історія – коли слова були підкріплені ціною життя, тоді постала держава Ізраїль. А починалось усе із усвідомлення чіткої позиції: коли йдеться про виживання народу, жодного компромісу бути не може. Як проголошувала у свій час киянка за народженням, велика політична постать Голда Меїр: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути» [1].

Втім – імперська сваволя жорстока. Іноді доводиться формально в чомусь поступатися, зберігаючи при тому вірність своїм внутрішнім переконанням. Цікава деталь Шевченкового життя: як виявилось на засланні, поет служив три роки солдатом не присягнувши на вірність його імператорській величності. Керівництво Орської фортеці заметушилося й привело засланця до присяги. Тим часом у своєму Щоденнику поет зафіксував: «У незабутній день оголошення мені конфірмації я сказав собі, що з мене не зроблять солдата. Так і не зробили». Отже, неволя, яка тривала 10 років і майже 4 місяці, все ж не зламала волелюбну душу великого Кобзаря.

В умовах заборони писати та малювати, жорстокої солдатської муштри любов до України, надія коли-небудь повернутися до рідного краю допомагала поету долати усі знегоди:

Нехай як буде, так і буде,
Чи то плисти, чи то брести.
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережить буду
Тихенько білії листи.

Наскільки ця позиція є значущою для нас нинішніх? Уже немає необхідності переконувати когось у тому, що в ХХ кривавому столітті у боротьбі проти істини склалася практика організованої брехні. В ХХІ столітті вона отримала могутнє технологічне оснащення, набула методологічного вишкілу. Брехун не може приму-

сити усіх просто так погодитись із своєю лжею. Апелюючи до «свободи слова» він маскує брехню правом мати своє «розуміння» чи особисте «судження». Особливо часто до цього вдаються різноманітні підривні угруповання у політично незрілому суспільстві, яке перебуває під загрозою організованої тотальної брехні. За цих умов відстоювання правди може стати першорядним політичним фактором. Задля утвердження істини у світі назріла проблема створення інтелектуальної противаги брехливому політикуму, що збільшувало б шанси істини на утвердження її в публічному просторі. В конституційно керованих країнах вже усвідомили, що політичний простір заінтересований в існуванні людей і наукових закладів, над котрими політикам немає влади.

Колись ця думка восторжествує і в Україні.

Жити не по лжі

В наші дні – час первинного накопичення капіталу, – коли уже не мільйони, а мільярди доларів є неминуче краденим, проблема істини в політиці набуває особливої ваги. Не всім ця істина до снаги, часто-густо вона навіть приглушена. Та все ж колись Зигмунд Фрейд сказав такі слова: «Голос інтелекту тихий, але він не вгаває повторювати – і слухачі знаходяться». Всі ми, без огляду, чи усвідомлюючи це, є втягнутими у політичні процеси. І байдуже, кому належать слова «Якщо ти не займаєшся політикою, то політика займеться тобою» – Вільяму Гладстону, Вінстону Черчиллю чи Отто фон Бісмарку. Всі вони розумілися на політиці й підтримували це положення. Та все ж, мабуть, ця думка належить афінянину Періклу. Виходжу з того, що у Стародавній Греції «людиною, яка не інтересувалася політикою, були незадоволені й називали «ідіотом», що по-грецьки дослівно означає «перейнятий особистими інтересами» [9].

Однак, чи може людина звести все своє життя до політики, ігноруючи при тому свої особисті життєві інтереси і не утверджуючи при тому слово істини? З часів Стародавньої Греції минуло якихось два тисячоліття, коли європейська культура розвивалася уже на засадах юдео-християнської етики. В першому посланні апостола Павла до Коринфян зазначено: «Усе мені можна, та не все на пожиток. Усе мені можна, але мною ніщо володіти не повинно» (1 Кор. 6:12). Говорячи «все мені можна», апостол мав на увазі свободу ви-

бору людини. І це є неперехідним, базовим положенням. Разом з тим, повна фраза апостола застерігає нас: далеко не все, що ми можемо дозволити собі, піде нам на користь. Має в житті бути якась вище мірило, що було б показовим маркером наших вчинків.

Тож Шевченкова істина полягає не просто у відстоюванні вічних ідей, але насамперед в утвердженні на власному прикладі принципів щодо упорядкування людських життєвих справ. Як це глибоко і переконливо зображено в книзі Володимира Мельниченка, любов до України стала для поета визначальною лінією його життя.

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Ці рядки, зазначає Мельниченко, були написані поетом у віці Ісуса Христа на засланні в Орській фортеці: «Шевченко ніби хотів завершити формулювання головної максими свого життя, піднести її до найвищої, незнаної досі вершини духовного самозречення». Цю етичну позицію задекларувала «глибоко віруюча людина, для якої Бог уособлює правду, волю і славу на всім світі» [7 : С. 550].

От із цих Шевченкових позицій поета-мислителя й апостола української ідентичності Володимир Мельниченко звертається до сучасного українського політикуму: йдеться не про те, чи знаємо ми поезію великого Кобзаря й чи обізнані ми «про його святу жертовну любов, або чи віримо в неї... Ні! Чи палить вона саме нас?! І найперше державних очільників! Уявіть собі всенародний референдум щодо них із цим запитанням...». Адже Шевченко усім своїм життям доказав неложність слів в устах своїх! А тим часом «наша сучасна драма полягає в тому, що можновладці реально спрямовують свою любов насамперед на себе й насправді нездатні по-шевченківськи душу погубити за Україну» [7 : С. 551].

Ставши супроти Російської імперії, Шевченко ніколи не допускав і гадки про якусь русофобію. Хоча конкретні обставини життя й моменти відчаю могли б стати підставою для когось іншого, але не для нього. Та боротьба історичного масштабу, яка стала умовою його життя й творчості, засвідчила небувалу силу духу і мужності: «*Караюсь, мучуся... але не каюсь!*». Про гуманізм поета засвідчив російський педагог М. Д. Старов під час вшанування ве-

ликого Кобзаря в сім'ї графа Ф.П. Толстого після повернення із заслання: Шевченко «своїми стражданнями підтримав те святе вірування, що справжню моральну природу людини не в силах придушити ніякі обставини» [7 : С. 532].

І в цій своїй моральній чистоті Тарас Григорович був послідовний до останку. Ще до заслання у листопаді 1839 року він писав до свого старшого брата Микити Григоровича: *«Так от, бач, живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога – велике щастя бути вольним чоловіком, робиш що хочеш, ніхто тебе не спить»* [7 : С.536]. Боротьба за волю – головний Шевченків імператив, що фактично належить до серцевинних основ феномена національного Пророка. За оцінкою Івана Дзюби, «ця боротьба, навіть коли закінчується поразкою, кладе невитравну печать на душу і майбутнє народу, закладає в його імунну систему спротив рабству» [7 : С. 543].

Тим часом сама ця «хиренна воля» не падає з неба, її слід здобути. Володимир Мельниченко наголошує, що закуті люди не перемагають і не створюють єдиної нації. Тому найперший серед заповітів Шевченка – «кайдани порвіте». Йдеться про московські кайдани. Росія і до сьогодні є постійним ментальним викликом Україні, який вимагає належної адекватної відповіді. Тож доводиться постійно нагадувати, про небезпеку втрати національної ідентичності: *«Погибнеш, згинеш Україно, / Не стане знаку на землі...»*. В історичному потоці непідвладного людству часу кожна нація зінтегрувала духовні цінності, що дають змогу зберегти її генотип: «Український генетичний код – у Шевченковій творчості. Зміна коду загрожує існуванню України» [7 : С. 547].

Чи дійшло це розуміння у саму товщу українського народу? Був час, коли здавалося, що це сталося – хай навіть на підсвідомому рівні. Пригадую, як у тяжкі повоєнні голодні роки, у нашій бідній селянській хаті портрет Тараса Шевченка висів поряд з іконою Ісуса Христа, а домашня бібліотека складалася (попри Біблію та Псалтир) із трьох особливо шанованих у сім'ї книжок: «Кобзар», «Українські народні пісні» та «Драматичні твори» Марка Кропивницького. Мудрість цієї літератури покладалася в основу сімейної духовності.

Мені малому в 1952 році було дивно, що тризна після смерті мого діда – Кушніренка Василя Григоровича – завершилася вико-

нанням пісні на слова Шевченка: «Думи мої». Так вшанували односельчани мого предка – регента церковного хору. Тим приємніше мені було зустріти в книзі Володимира Мельниченка застереження цензора Олександра Тройницького щодо зазначеного програмного твору Шевченка: «Цю пісню я вважав би за краще вилучити взагалі... загальна її думка ворожа злиттю Малоросії з Великоросією. Вилучення цієї пісні ... відсторонить важку думку, що він зараховує і Росію до числа колишніх ворогів України» [7 : С. 545].

Не вилучили пісні з народної пам'яті! Вона навіки залишилася як національний архетип, те колективне підсвідоме, що увійшло у глибини народної пам'яті. І завдання наших сучасників – не втратити високого рівня національної ідентичності. Щоб і після упокоєння бути удостоєними піснею на слова Шевченка! Усі ці переживання і застереження – те ж саме виття сови. І ствердну відповідь на виклик часу може дати лише ступінь мобілізованості українського народу проти наростаючої російської агресії проти України.

Я втішаюсь з того, що молодше покоління українських істориків (йдеться насамперед про Ярослава Грицака) більш оптимістично дивиться у майбутнє. Апелюючи до досвіду становлення держав у Східній Європі 1920-30-х років, професор Грицак вказує, що майже усі вони перенесли так би мовити фазу «дитячих хвороб» молодих націй – брак політичних свобод, щорічні урядові перетрушування, регіоналізм та корупцію. Те саме було притаманно й молодій державі – Сполученим Штатам Америки – напочатку XIX ст. Йдеться про тодішній її статус як периферійної держави з сильними відцентровими тенденціями, слабо регульованими правовими відносинами та великою часткою сірого сектору в економіці.

Ярослав Грицак стверджує, що кожна держава має свій час дозрівання та зростання: «Є молоді держави, які швидко вирости, наприклад Ізраїль. Є держави, які не вирости й застрягли на шляху, як от Аргентина. Стартові умови в неї були дуже близькими до американських. Однак вона так і не повторила американського успіху. Зараз її показники гірші за литовські та польські. Основна причина, що робить її близькою до сучасної України, – олігархічний лад» [4].

В цілому висновок Ярослава Грицака зводиться до того, що Мойсей блукав пустелею 40 років, а в середньому успішна трансформація триває 50 років: «Тобто приблизно стільки, скільки три-

ває зміна двох поколінь». А в принципі – зміни потребують рівно стільки, скільки вони потребують. Люди мають вирости у свободі.

Так то воно так. Однак тим часом, акцентує нашу увагу Володимир Мельниченко, наразі ми маємо справу з олігархічними обриси-ми «національної шкарлупи, позбавленої благородного змісту, вложеного в українство великим Кобзарем...». За цих умов при черговому перерозподілі влади українців поки що рятує хіба що ментальний оптимізм: «Було всього, а буде ще всьогоше» (Ліна Костенко). Утім у серці та свідомості вкотре зрадженого народу накипає нещадний підсумок, який можна сформулювати Шевченковими словами: «Недоуми! Занапали Божий рай!...». [7 : С. 551].

Виття сови триває, і воно будить молодих людей, закликає їх набиратися святої любові до свого народу. А тим часом, зазначає Володимир Мельниченко, укотре вже палить душу і рве серце остання у Шевченківській поезії чотиривіршова строфа, написана за три з половиною місяці до його смерті:

І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

Тисячу разів був правий мудрий Еклезіаст, коли стверджував: «краще слухати докір розумного, аніж слухати пісні безумних...» (Екл. 7:5). То ж час прислухатися до науковців і освітян, бо завдяки їм молоді люди набиратимуться святої любові до свого народу. І книга академіка Національної академії педагогічних наук Володимира Мельниченка є яскравим тому свідченням.

Література:

- Афоризмы и цитаты Голды Меир. URL: <http://citaty-su/aforizmy-i-citaty-goldy-meir>
- Блінкен заявив про ймовірні російські провокації як привід для вторгнення в Україну. URL: <https://www.unn.com.ua/ru/news/1959324-blinken-zayaviv-pro-ymovirni-rosiyski-provokatsiyi-yak-privid-dlya-vtorgnenuya-v-ukrainu>
- Война и мир. Том 4. Все... (Цитаты из книги «Война и мир». В 4-х томах) Льва Николаевича Толстого. URL: <https://www.livelib.ru/quote/43474802-voina-i-mir-v-4h-tomah-lev-tolstoj>

- Грицак Я. 30 із 40: поступ України. URL: Світогляд. Том 16, №5(91), вересень-жовтень 2021. С. 2
- Макаренко В.П. Уроки Ханни Арендт: внеконтекстуальные проблемы системы организованной лжи (статья 1). URL: Политическая концептология, №1, 2015. С.8
- Масштаб посткоммунистической катастрофы не понят за пределами России. URL: https://scepisis.net/library/id_421.html
- Мельниченко В. Подробиці Шевченкового життя: 370 історичних мініатюр, есеїв і начерків». К., 2021. – 560 с
- ООН. Доклад о человеческом развитии 2020. Следующий рубеж. Человеческое развитие и антропоцену. С.16-18
- Рассел Б. Мудрость Запада. Историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами. М.: «Республика», 1998, С.64
- Список стран по темпам роста ВВП. – Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Списки_стран_по_темпам_роста_ВВП
- Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982, С.22-23.)
- Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар. К., 2003, 252 с; Стиглиц Дж. Глобализация и ее новые тревожные последствия. URL: <http://liga.com.ua/globalization-and-its-new-discontents.html>
- Тарас Шевченко стал мировым рекордсменом по количеству установленных памятников культурному деятелю – МИД. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/taras-shevchenko-stal-myrovym-rekordsmenom-po-kolichestvu-ustanovlennyh-pamyatnikov-kulturnomu-deyatelyu>
- Философия и идеология от Маркса до постмодерна / Отв. ред. А.А.Гусейнов, А.В.Рубцов, сост. А.В.Рубцов. – М.: Прогресс-Традиция, 2018. С.17.
- Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927, с.75.
- Foreign Affairs: Запад обязан предотвратить удушение Украины. URL: <http://inosmi.info/foreign-affairs-zapad-obyazan-predotvratit-udushenie-ukrainy.html>)

Розділ V

СТОРІНКИ ПАМ'ЯТІ

Наталя Позняк-Хоменко

головна спеціалістка

Українського інституту національної пам'яті

НА СЛУЖБІ У ПРАВДІ: СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА ІВАНА ДЗЮБИ

Його називали «прапором шістдесятництва» та «совістю нації». Його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація», власноруч розіслана в усі найвищі інстанції в 1965 році, мала ефект бомби: спочатку її намагалися спростувати, викликаючи автора на «профілактичні бесіди», щоб переконати в хибності його висновків; пізніше – заборонити. Але, випущена на волю, вона була перевидана за кордоном англійською, французькою, російською, італійською та китайською мовами, тиражувалася сотнями рукописних, друківаних чи перифотографованих примірників і за короткий час стала одним із найвідоміших зразків самвидаву. Що, зрештою, і стало підставою для арешту автора.

Сам Іван Дзюба, може, і не зовсім прагнув такої слави. Але, як блискучий інтелектуал, він не міг не бачити розбіжностей між ідеологією радянської пропаганди, записаною в програмних документах, і реальністю, де нищилося все живе й самобутнє, що не вписувалося в рамки «новой исторической общности – советского народа». А, зрозумівши це, мовчати вже не зміг.

В степах Донбасу

Іван Дзюба належав до покоління, яке пережило Голодомор, однак змушене було викреслити на деякий час цей факт із своєї пам'яті – і через власне малолітство, і через тотальний страх та мовчання оточення. Народився він 26 липня 1931 року в селі Миколаївка біля Волновахи. Сам Дзюба говорив, що пам'ятає, як бабуся терла кору, щоб прогостувати його, дворічного, і всю родину, і що мама, яка пра-

цювала санітаркою в лікарні, розповідала вдома, як до них привозили виснажених голодом людей. Утім, справжню правду про Голодомор він, як і більшість українців, відкрив для себе набагато пізніше, коли про це потрохи почали говорити.

Саме голод змусив родину Дзюб переїхати із Миколаївки в сусіднє робітниче селище Новотроїцьке, а звідти – в Оленівські Кар'єри (тепер Докучаєвськ), де пройшло дитинство. Тут Іван Дзюба закінчив середню школу № 1. Школа була російськомовною, але там дуже гарно викладали українську мову і літературу. Загалом, хлопець виростав двомовним: до 17 років вільно володів обома мовами, хоча розмовляв переважно російською, а в графі «національність» до середини 1950-х писав «русский». І це тоді видавалося нормальним.

Певне прозріння прийшло у студентські роки, під час навчання в Донецькому (тоді – Сталінському) педагогічному інституті, куди він після закінчення школи вступив на російську філологію. Вчився гарно, отримував Сталінську стипендію, був на виду. Але чим більше відкривав для себе нового, тим більше замислювався над тим, у якому світі він живе. «Я не скажу, що я тоді був якимось українським націоналістом. Просто я розумів, що українська нація не гірша за інші. І українська мова не гірша за інші. А я весь час, на кожному кроці, відчував оцю зневагу до всього українського. І ще один був фактор: я весь час був на боці слабшого. Я не лише за українців заступався, я заступався і за кримських татар, і за своїх друзів-євреїв. Мною рухало відчуття справедливості. І саме воно підштовхнуло мене до того, що я почав для себе відкривати Україну», – зізнавався Іван Михайлович в 2013 році в інтерв'ю Дмитру Гордону.

Ще більше відкрив він її для себе, коли переїхав до Києва, вступивши до аспірантури Інституту літератури ім. Тараса Шевченка АН України. У столиці Іван Дзюба став одним із активних учасників Клубу творчої молоді, зблизившись із Іваном Світличним, Аллою Горською, Василем Симоненком, Ліною Костенко, Іваном Драчем, Лесем Танюком, Євгеном Сверстюком та іншими молодими й натхненними «шістдесятниками». КТМівці збудують столицю, провівши кілька літературних вечорів, серед яких – вечір Василя Симоненка, несанкціоноване вшанування пам'яті Лесі Українки, збори з нагоди перепоховання Тараса Шевченка. Іван Дзюба – серед організаторів цих акцій.

Зумів він привернути до себе увагу і своїми літературно-критичними матеріалами, які, частково лишаючись в руслі стандартних штампів «радянської» критики, все ж виділялися спробами об'єктивного аналізу незалежно від того, про чію творчість ішла мова: класиків ХІХ століття, молодих талантів чи сучасних «небожителів». І ця критика (не завжди компліментарна) ставала ковтком свіжого повітря серед офіціозної задухи.

До речі, таким Іван Дзюба був не лише на письмі. І вже тоді не боявся йти проти течії, на перше місце ставлячи правду, підкріплена вагомими аргументами. Він не побоявся виступити в 1963 році на загальноміських зборах інтелігенції на захист свого колеги Віктора Некрасова, якого після критики Хрущовим його нарису «По обидва боки океану», мали привселюдно «проробляти». Дзюба став на бік Некрасова, нагадавши натомість членам президії, у якій зібралось керівництво Спілки письменників, деякі факти їхньої біографії. «Не кваплячись, не підвищуючи голосу, не зловживаючи емоціями і не вживши жодного грубого чи просто образливого епітета, в основному цитуючи з газет і журналів недавніх років висловлювання кожного з тих, хто сидів за столом президії, він методично, найвишуканішими прийомами, клав їх усіх по черзі на обидві лопатки. Корнійчук, який не уникнув цієї долі, намагався вдатися до свого улюбленого прийому – перебивати оратора. На Дзюбу це не подіяло. Корнійчук зблід, налився кров'ю, почав стукати олівцем і скляною пробкою по графіну. Нічого не допомагало – Дзюба, почавши з лівого флангу, підходив уже до кінця правого. Тоді Корнійчук не витримав, підскочив і позбавив Дзюбу слова. Той продовжив свою ексекуючу, присунувши трохи ближче мікрофон. І тут я вперше побачив розгубленого Корнійчука – захлинувшись слиною, він раптом закричав на весь зал: «Міліцію, чи що, покликати? Покличте там...». Дзюба, не моргнувши оком, довів свою думку до кінця і зійшов з трибуни. Супроводжуваний аплодисментами, він акуратно склав папери і, не прискорюючи кроків, пройшов проходом, вийшов із залу, сів на тролейбус і повернувся до себе в лікарню», – згадував про це сам Віктор Некрасов.

«У нас велике свято. Але й велике горе. В Україні почалися арешти творчої молоді»

Попри це, Іван Дзюба лишався звичайною радянською людиною. Він щиро вірив у те, що Комуністична партія, яка в СРСР була

«керівною і спрямовуючою силою», на XX з'їзді усвідомила весь жах безодні, в яку скотилася країна внаслідок «культу особи Сталіна» та породжених ним репресій, і цього вже ніколи не повториться. І що можна побудувати «соціалізм із людським обличчям», варто лише на повен голос вказати на помилки і «перегини на місцях».

4 вересня 1965 року Іван Дзюба з розкішним букетом квітів піднявся на сцену кінотеатру «Україна», щоб привітати знімальну групу свого друга Сергія Параджанова з прем'єрою фільму «Тіні забутих предків», який встиг уже отримати кілька престижних премій на міжнародних кінофестивалях. Вручивши квіти художниці по костюмах Лідії Байковій, він підійшов до мікрофона і сказав: «У нас велике свято. Але й велике горе. В Україні почалися арешти творчої молоді». У залі увімкнули сирену, щоб заглушити слова промовця, але він і далі називав імена заарештованих у серпні дисидентів: Іван Світличний, Святослав Караванський, Михайло та Богдан Горині, Іван Гель... Присутній у залі В'ячеслав Чорновіл схопився з місця і вигукнув «Хто протестує проти політичних арештів – встаньте!». За спогадами Романа Корогодського, на весь переповнений зал підвелосся людей 50-60.

Про підготовку цієї акції знали тільки троє людей: Михайлина Коцюбинська, Юрій Бадзьо та сам Іван Дзюба. Однак «органи» запідозрили існування підпільної антирадянської організації. Почалися репресії: Василя Стуса, який підтримав протест, було відраховано з аспірантури, Михайлину Коцюбинську, Юрія Бадзьо та його дружину Світлану Кириченко звільнено з роботи, В'ячеслав Чорновіл через два роки, після виходу в самвидав його статті «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»», опиняється за ґратами. Не минула без наслідків ця акція і для Сергія Параджанова: уже за кілька тижнів була згорнута робота над фільмом «Київські фрески» і більше жодного фільму рівня «Тіней» йому не дали зняти.

Втратив роботу й Іван Дзюба – його звільняють з посади консультанта літературного відділу видавництва «Молодь» (два роки перед тим його так само «за ідеологічні помилки» звільнили з відділу критики журналу «Вітчизна»). Протягом трьох років після виступу в кінотеатрі «Україна» він буде змушений працювати коректором в «Українському біологічному журналі», що було свого роду примусовою ізоляцією від літератури й літературознавства. І лише в 1969 році він отримує посаду редактора видавництва «Дніпро», яку займає до свого арешту в 1972 році.

Приводом для арешту стала написана того ж 1965 року фундаментальна робота «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій Дзюба, спираючись на «канонічні» твори Леніна, Маркса та Енгельса, цитуючи партійні постанови та інші офіційні джерела, викривав згубну політику партії щодо національного питання і довів, що «ідея асиміляції націй, ідея про майбутнє безнаціональне суспільство – це не ідея наукового комунізму, а того «комунізму», який Маркс і Енгельс називали казарменим». Свій твір Дзюба власноруч відіслав до Першого секретаря ЦК Компартії Петра Шелеста, голови Ради міністрів УРСР Володимира Щербицького, до ЦК Компартії в Москву і навіть до головного редактора журналу «Новый мир» Олександра Твардовського.

Ця праця спочатку викликала шок в партійного керівництва. З одного боку, трактат був однозначно «антирадянський». З іншого – він спирався на радянські постулати, які важко було заперечити. Та й сам автор не крився, а запрошував опонентів до відкритого діалогу. І з ним спочатку пробували вести діалог, запрошуючи на «співбесіди» й намагаючись перекопати в хибності його думки. Але логіка аргументів Івана Дзюби була настільки беззаперечною, що всі ці спроби від початку були приреченими.

І тоді влада пішла перевіреним шляхом: скликала спеціальну комісію, яка визнала «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка на той час уже вийшла за кордоном і активно поширювалася в самвидаві, ідейно шкідливим твором. Дзюбу виключають зі Спілки письменників України та звинувачують в тому, що він був нібито теоретиком створення Української національної комуністичної партії та автором тексту «Програма укомуністів» (українських комуністів), а також тексту «Інтернаціоналізм чи русифікація?». А 13 січня 1972 року під час візиту до Івана та Льолі Світличних, його затримують, а згодом – арештовують.

У в'язниці Дзюба довів фальсифікацію «Програми укомуністів» й добився визнання того, що це не його робота. Але рік постійних допитів і перебування в слідчому ізоляторі КГБ вплинули на Івана Дзюбу. До всього далася взнаки відкрита форма туберкульозу, якою він перехворів у 19 років. Було очевидно, що з табору Дзюба може не повернутися, тому 5 років таборів і 5 років заслання сприймалися як остаточний вирок. І Дзюба обирає життя – погоджується на публічне каяття та визнання своєї «вини» в обмін на помилування.

Ця новина стала приголомшливою для багатьох однодумців, для яких Іван Дзюба був беззаперечним авторитетом. Василь Стус відгукнувся на це відкритим листом, у якому були такі рядки: «Так, Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чиїм найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення. І через це я й сьогодні не можу одвернути од тебе свого погляду. І через це я тужусь пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя – і в очах у мене стоять сльози».

Утім, прогнувшись перед Системою, Іван Дзюба так і не став їй прислужувати. Працюючи багато років кореспондентом і коректором багатотиражки Київського авіазаводу імені Антонова, він жодного разу не пішов проти правди. А коли на початку 1980-х йому дозволили повернутися до літературознавства і опублікувати цілий ряд праць, присвячених літературам народів СРСР, він і там продовжував розвінчувати імперські міфи та відстоювати право народів на власну ідентичність, підриваючи радянські постулати «прогресивного значення» приєднання їх до Росії.

«Історія випробовує нас на здатність бути собою»

Наприкінці 1980-х років Іван Дзюба знову повертається в активне громадське і політичне життя України. Він стає одним із співзасновників Народного руху України, президентом Республіканської асоціації українців, головним редактором журналу «Сучасність», а в грудні 1992, в один із найскладніших моментів, очолює Міністерство культури України.

І все ж, більш «сродною» для нього стає інтелектуальна праця. Він працює на посаді академіка-секретаря Відділення літератури, мистецтвознавства НАН України, у 1997 році стає співголовою Головної редакції Енциклопедії сучасної України, тривалий час очолює Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка. І пише, пише, пише...

Багато його робіт викликають широкий резонанс. Так, книга «Застукали сердешну волю», у якій ідеться не лише про творчість Тараса Шевченка та його поему «Кавказ», але і про боротьбу народів Кавказу проти російського поневолення, побачила світ у 1995 році і стала своєрідним відгуком на події першої чеченської війни. А об-

ширна праця «Нагнітання мороку: від чорносотенців ХХ ст. до українофобів початку ХХІ ст.» 2011 року, у якій були розділи «Прокислі «щі» від Табачника» та «Галичанофобія – отруйне вістря українофобії», що стали реакцією на діяльність Дмитра Табачника на посаді міністра освіти України, продовжили тему русифікації, розпочату в 1965 році. «Життя, на жаль, подає новий і новий матеріал до неї. Історія немов випробовує нас на здатність бути собою. А відтак і спроможність бути в ній – в історії», – писав Іван Дзюба в передмові до книжки.

За останні тридцять років Іван Дзюба написав та видав у світ близько двох десятків книг, присвячених українському світу літератури, мистецтва, культури, де знайшлося місце і класикам, і сучасним письменникам, від Ліни Костенко до Олега Лишеги та Сергія Жадана. А в 2015-му побачила світ книга «Донецька рана України», де аналізуються не лише розвиток української культури на теренах Донеччини, а й політичні, психологічні та історичні причини та маніпуляції місцевим населенням з боку радянської влади та їхніх наступників, які призвели до окупації.

Всі ці твори актуальні і досі, і змушують замислитися над причинами і наслідками того, що переживає Україна нині. Майбутні покоління з висоти свого досвіду ще вивчатимуть роль дисидентів й Івана Дзюби, зокрема, в збереженні української іскри в часи безпросвітнього брежнєвського мороку. А нам доводиться тішитися, що ми жили з ними в одні часи, мали змогу спілкуватися і вчитися їхньої правди і їхньої мудрості.

* * *

І є в цьому щось символічне – Іван Дзюба пішов за межу в той день, коли його батьківщина, його Донбас, ще глибше заплутався в тенетах «братньої любові» кремлівського карлика. За два дні до повномасштабної війни з Росією, яка так і не змирилася з вільним вибором України і вкотре захотіла повернути її в «братське лоно», що обернулося тисячами смертей мирних жителів та жахом для всього світу, що таке взагалі можливо в ХХІ столітті.

Через війну прощання з академіком Іваном Дзюбою вийшло тихим і малолюдним. Але все ще буде – і переосмислення його творчості, і усвідомлення його ролі в нашому сьогодні, і шанування пам'яті. Після перемоги України. До якої він так само доклався всім своїм чесним і безкомпромісним життям.

**До відома авторів статей,
що приймаються до друку наукового журналу
«Суспільно-політичні процеси»
ISSN 2518-7546**

Захищаючи права авторів, редакція стежить за плагіатом або некоректним використанням статей, опублікованих у журналі. Надіслані статті можуть бути перевірені щодо наявності повторів з текстів, що були опубліковані раніше. Якщо буде встановлено, що стаття містить плагіат або частини чужих текстів без належного посилання, чи виникнуть сумніви щодо авторства статті, редакція залишає за собою право:

- відмовити у публікації;
- опублікувати спростування;
- повідомити керівництво автора за місцем роботи чи навчання;
- заборонити автору публікуватися у науково-популярному журналі «Суспільно-політичні процеси»;
- вжити інших заходів правового характеру.

Редакція проводить відбір статей виходячи виключно з їхньої наукової цінності. Якщо стаття прийнята до друку, вона розміщується у відкритому доступі, а авторські права належать авторам. Редакція передає отримані матеріали на рецензування члену редакційної колегії журналу та зовнішнім рецензентам.

Вимоги до авторів:

- подавати до друку статті, що раніше не публікувалися, містять нові оригінальні результати;
- коректно оформляти посилання на джерела, використані в ході підготовки статті;
- правильно зазначати авторство. Авторами статті вважаються особи, внесок яких у підготовку статті є суттєвим. Особи, які брали опосередковану участь у її написанні, не можуть зазначатися як автори. У випадку співавторства особа, яка подала статтю, відповідає за те, що усі автори ознайомилися з її остаточною версією і дали згоду на публікацію;
- розкривати наявність конфлікту інтересів. Кожен автор повинен повідомити про наявний фінансовий чи змістовний конфлікт

інтересів, який може впливати на зміст і висновки статті, поданої до публікації;

– негайно повідомляти редакцію про виявлені помилки чи неточності у своїй статті та надавати усю необхідну допомогу для їх усунення;

– статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку.

Вимоги до рецензентів:

– попереджати редактора про недостатню кваліфікацію для рецензування роботи або нездатність рецензувати роботу у встановлені строки та відмовитися від рецензування;

– дотримуватися принципів конфіденційності: будь-який текст повинен розглядатися як конфіденційний документ. Рецензенту забороняється його обговорювати з іншими особами або показувати будь-якій особі, якщо на це не отримано згоди редактора;

– дотримуватися принципу об'єктивності: критика повинна бути аргументована, мати за мету покращення роботи автора і не містити жодних суб'єктивних міркувань чи персональних зауважень до автора;

– вказувати на літературу, що стосується теми статті, і не була згадана автором.

Редакційна колегія журналу

Вимоги до змісту та оформлення статей у науковому журналі «Суспільно-політичні процеси» ISSN 2518-7546

Стаття, що подається для публікації у журналі, повинна містити такі структурні елементи (відповідно до Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1):

1. Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

3. Формулювання цілей статті (постановка завдання).
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Стаття оформляється наступним чином:

- індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);
- прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада;
- назва статті (по центру, напівжирним, усі прописні літери);
- анотація (мінімум 5 речень) та ключові слова (мінімум 5 слів) українською;
- текст статті, підготовлений у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx); основний шрифт – Times New Roman; розмір шрифту – 14 пунктів; міжрядковий інтервал – 1,5; вирівнювання тексту по ширині; абзацний відступ – 1 см.; посилання на літературу нумерувати в порядку надходження (1,2,3...), а список бібліографічних посилань, оформлений згідно з ДСТУ 8302:2015, слід наводити в кінці тексту в такому ж порядку із зазначенням цитованих сторінок.

Окремо до статті обов'язково додається розширене резюме англійською мовою обсягом не менше 3000 знаків. Також зазначаються прізвище, ініціали автора (-ів), назва статті, ключові слова англійською мовою.

Статті приймаються українською або англійською мовами у друкованому і електронному варіанті (у вигляді файлу на носії або листом на електронну пошту aps-m@ukr.net).

Статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку. Виняток допускається для членів АПН України

Редакційна колегія журналу

Certificate

ICI Journals Master List

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Certificates that journal

Суспільно-політичні процеси

ISSN: 2518-7546

has been indexed in
the ICI Journals Master List in 2017

18 December 2018

Date

Index Copernicus Sp. z o.o.
ul. Kasprzaka 31A lok. 184, 01-234 Warszawa
REGON 145900211, NIP 7010326698
KRS 0000403736

Signature

Академія політичних наук України

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Наукове видання

Випуск 19 – 2022

Мова видання – українська

Виходить два рази на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації Міністерства юстиції України
Серія КВ № 24370 – 14210ПР від 13 березня 2020 року

Головний редактор
Мироненко Петро Володимирович

Макетування
Щегельський Павло Григорович

Підписано до друку 12 квітня 2022 року
Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 45.00
Наклад 500 прим.

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»
вул. Леонтовича, 5, оф. 302, м. Київ, 01031
Тел. (044)-227-82-02, e-mail: aps-ua@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців:
Серія ДК № 5869 від 13.12.2017 р.